

Folia Humanistica et Socialia

Bölcsészet- és társadalomtudományi folyóirat

I. évfolyam

2. szám

2023

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Folia Humanistica et Socialia

Bölcészet- és társadalomtudományi folyóirat

Megjelenik évente kétszer

Főszerkesztő:

Birher Nándor Máté

Szerkesztőbizottság:

Berzeviczy Klára

Csigó Katalin

Hidas Zoltán

Kántor Zoltán

Kovács Bálint

Óze Sándor

Pintér Károly

Szakács Béla Zsolt

Szőke-Milinte Enikő

Szerkesztőségi Tanácsadó Testület:

Andok Mónika, Berán Eszter, Beszédes József, Botos Máté, Dobos Károly Dániel, Hankovszky Tamás, Horváth Géza, Jernyei Kiss János, Juhász Márta, Karainé Gombocz Orsolya, Keszei András, Lőkös Péter, Medgyesy-Schmikli Norbert, Nemesi Attila László, Pálfalvi Lajos, Rosta Andrea, Rózsavári Nóra, Salát Gergely, Sárdi Csilla, Szigetvári Tamás, Türk Attila, Veszprémy László

Honlap:

<https://ojs.ppke.hu/fhs/>

Tördelés:

Harding Noémi

Kiadó:

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Felelős kiadó:

Dr. Birher Nándor Máté dékán

ISSN 3004-1260

Tartalomjegyzék

Bodnár Kata: Aspects of Analysing Trauma Fiction by Observing <i>Lolita's</i> Impact on the 21 st Century Novel, <i>My Dark Vanessa</i>	5
Tóth Tamara: Esther Greenwood as the 'Mad Woman': The Connection between Patriarchy, Femininity and Stigmatized Female Mental Illness in Sylvia Plath's <i>The Bell Jar</i>	15
Cseresnyés Dorottya Mária: The Magnified Reflection: Art, Sincerity, and Identity in Charlie Kaufman's <i>Synecdoche, New York</i>	27
Dechert Adél Eszter: The Monster Within: The Film Adaptation of Stephen King's <i>The Shining</i>	39
Gimpl Ádám: The Representation of the Scottish Accent in Hollywood Movies and TV Series.....	47
Sztranyan Regina Zsófia: The Dichotomous Assessment of the Historical Inaccuracies, the "White Savior" Trope and the Traces of Black Female Stereotypes in the Flagship Black Feminist Movie <i>Hidden Figures</i>	65
Kiss Fanni: The Taming of the Shrews.....	77
Máté András: A rítustól az elbeszélésig. Gogol: <i>Esték egy gyikanykai tanyán</i> című novellaciklusának mitopoétikai értelmezéséhez.....	85
Tomoriné Szesztay Anna Lenke: Henryk Sienkiewicz <i>Sivatagon és vadonban</i> című regényének cenzúrázott magyar kiadása.....	97
Buda Bernadett: Identitáspolitika és természetjog.....	109
Busi Dóra: Conspiracy Theories and Populism: Analyzing the Trumpian Embrace of Conspiracy Narratives as a Political Instrument.....	119
Szenes Anna: <i>Szent Lukács festi a Madonnát</i> : A művészi identitás kérdése a korai németalföldi festészetben.....	135
Kolma Eszter: A mérleg serpenyőí: szent vagy ötvös? Petrus Christus <i>Ötvös műhelyében</i>	147

Cséri Boglárka: Millenniumi miseruhakészlet: Az Izabella háziipar működése és jelentősége	163
Koncsos Levente: Egyiptomi vonatkozású leletek Pannoniában. Főbb lelettípusok és értelmezésük	175
Sziránszki Klaudia: A balatonszemesi pálos kolostor környezetében feltárt Árpád-kori településnyomok	193
Felber Zsolt Zsombor: Árpád-kori buzogányok a Jászság területéről	203
Németh Krisztina: Lánccszerek a 10. századi Kárpát-medencében	211
Hegyesi Csilla: A Szarvas környéki Körös-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténete az új régészeti adatok fényében. Régészeti és természetföldrajzi elemzés	221
Fejes Bella: Párhuzamba hozható-e a Dabas–Templom-domb lelőhelyen talált angyalábrázolásos amulett az orosz „змеевик” amulettekkel? Újabb adatok az Árpád-kori amuletthasználathoz	231
Molnár Ilka: Egy generációs marketinggel foglalkozó marketingstratégiai szakkikk főbb fordítási nehézségei	243
Tar Lilla: How Do They Do It? Vocabulary Learning Strategies Used by Hungarian EFL Learners with Autism Spectrum Disorder: An Interview Study	257
Mátó Áron: Mobil és okos, morálfilozófiai ismeretlenek a(z) (okos)telefon-használatban. Pedagógiai kísérlet a problémás okostelefon-használat megelőzésére 8.-os és 11.-es diákok körében	269
Annár Dóra: A fordítók és tolmácsok személyiségtípusának vizsgálata az introverzió és az extravertió tekintetében	287

Aspects of Analysing Trauma Fiction by Observing *Lolita*'s Impact on the 21st Century Novel, *My Dark Vanessa*

Kata Bodnár

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

A Szép sötét Vanessám elemzése az irodalmi traumaelmélet szempontjából, a *Lolita* hatása a 21. századi traumafikcióra.

Absztrakt: A traumakutatás az irodalomban csak a 20. század végén vette kezdetét, így a pszichológiai elemzés a szépirodalomban viszonylag új terület, ezért a traumafikció elemzése kihívásokat állít elénk. A traumaelemzés további kutatása elengedhetetlen, mivel az irodalmi kánon darabjai új értelmezéseket nyerhetnek ezzel a módszerrel. Ez a cikk a traumafikció elemzésének módszereit mutatja be mind a pszichológusok, mind az irodalomelméleti szakemberek részéről. A középpontban a trauma következményei állnak. A trauma hatására az elbeszélő emlékei megváltoznak, homályosak lesznek, így kihatnak a narrációra. Az ilyen irodalmi művekben az olvasó is szerepet játszik, mivel ő az, aki összerakja a történet darabjait, amikor az elbeszélőt a múltja visszarántja a mélybe. Továbbá, mivel az ismétlődő trauma nagyobb valószínűséggel eshet meg fogságban, elszigetelt környezetben, fontos, hogy a regény helyszíneit alaposan megfigyeljük. A hangsúly nemcsak a fizikai környezeten van, hanem a PTSD miatt a pszichológiai aspektusokon is, mint például az emlékeken és a disszociációkon.

Abstract

Trauma studies in literature have only appeared towards the end of the 20th century, hence psychological analysis in fiction is a relatively new field, therefore observing pieces of trauma fiction has its challenges. Further improvement of trauma analysis is essential since earlier pieces of the literary canon can gain new interpretations with this method. This article aims to apply several methods of analysing trauma fiction from both psychologists and literary theorists. The focus is on the impact of trauma and its effect on the narrator's memories making her fractured narration unintentionally unreliable. Consequently, the reader plays a significant part while reading trauma fiction since they are the ones who put the pieces of the story together when the narrator is set back by the overwhelming event. Moreover, due to the fact that repeated trauma is more likely to happen in captivity, it is essential to observe the setting of the novel. The emphasis is not only on the physical setting but also, due to PTSD, on psychological aspects like memories and dissociations.

Contemporary writers often focus on giving voice to those female characters that used to be silenced in literature; one of many examples that depict this phenomenon is the disturbing story of Vladimir Nabokov's classic, *Lolita*, which a man poetically narrates and he says the following: "I knew that the hopelessly poignant thing was not Lolita's absence from my side, but the absence of her voice from that concord" (Nabokov, 2015, 308). In the last couple of pages of the novel, Humbert Humbert acknowledges that Lolita's voice is absent from his memoir, as a result, the reader only knows the Lolita that Humbert Humbert creates with his vivid, obsessive descriptions.

Since the publication of Nabokov's shocking novel in 1959, *Lolita*'s side of the story intrigued authors from all over the world. Stories started to be created where *Lolita* could describe her own experience, for instance, French journalist and writer Christophe Tison experimented with *Lolita*'s point of view in his novel, *Journal de L*, in 2019. Also, Alisson Wood in 2020 wrote a memoir about being in an abusive relationship with her high school teacher and she entitled her story *Being Lolita*. Moreover, in 2020, Kate Elizabeth Russell published her debut novel, *My Dark Vanessa*, which can be best described as a reverse modern-day *Lolita* story. Russell's novel depicts the realistic dark side of age-gap romances where the female voice is not silenced anymore. This thought-provoking psychological fiction creates a brutally honest picture of a taboo relationship and thus broadens the palette of trauma literature.

My Dark Vanessa's disjointed plotline gradually reveals the pieces of the story to the reader as we follow the exceptional Vanessa Wye, a fifteen-year-old scholarship student at Browick boarding school, who is entangled in a convoluted relationship with her English professor, Mr. Strane, while also observing her as a thirty-two-year-old woman who is stranded in her life as a hotel receptionist. From the moment Strane first touches Vanessa, she loses herself under his influence, as he creates the perfect victim out of her.

Consequently, this article argues that we can observe the influence of *Lolita* in 21st century literature in *My Dark Vanessa* as Vanessa narrates her unusual experience of first love, which is rather her testimony as a trauma survivor. Moreover, the article sheds light on recent trauma studies which offer multiple methods of analysis.

Trauma and Literature: The Most Important Trauma Terms

In the late 19th century, in Vienna, Freud and his partner Josef Breuer published their findings about the conditions of abused women under the title *Studies on Hysteria*. They stated that "hysteria was a condition caused by psychological trauma" and the symptoms have caused a condition they called "double consciousness" (Herman, 2022, 16), which nowadays we call post-traumatic stress disorder. Judith Herman first published *Trauma and Recovery* in 1992, and since Freud, it is often said to be one of the most essential works which had a significant impact on the field of psychology as a laudatory quote from *The New York Times* suggests on the cover of the book. Around the same time in the 1990s, trauma studies first appeared in literature when Cathy Caruth's *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, based on Freud's theory of trauma, was published in 1996.

Since Caruth's literary trauma theory became known, it has been challenged by other scholars, such as Richard McNally, while others have used her theory to further improve it, like Michelle Balaev, whose interest in trauma is directed towards the importance of place. Furthermore, Joshua Pederson offers an alternative model of literary trauma analysis in three points. First, he suggests that instead of focusing on the details of the text, scholars should switch their focus to the unity of the text

(Pederson, 2014, 338). Second, they should carry out an extended narrative analysis, and finally, they should pay close attention to crooked events or memories because trauma tends to alter the mind (Pederson, 2014, 339).

One of the most essential terms to understand is trauma itself. Balaev defines trauma as an “overwhelming event that disrupts previous ideas of an individual’s sense of self” (Balaev, 2008, 150). Although the traumatic event is abrupt, the effect of trauma becomes perceptible only after the traumatic event has already happened, not instantly. The other term that we frequently hear in connection with trauma is PTSD, which is the aftershock of the traumatic event. When someone cuts themselves, the wound is visible; eventually, it will heal and, in most cases, it will vanish, while the “wound of the mind” (Caruth, 2016, 4) is invisible. This is why it is important to recognize the symptoms of PTSD to find this invisible wound and help the patient recover from the extraordinary event.

Therefore, PTSD appears after a traumatic event that the individual has lived through, and this experience is stored in the victim’s memory. This recollection can take over the mind after a similar experience triggers the brain to bring out the old memories in present situations, which is when PTSD develops. Also, the individual who has experienced trauma is more likely to lose their identity because the trauma can destroy it; consequently, the individual will begin to doubt themselves.

Balaev defines a trauma novel as a text which “provides a picture of the individual that suffers but paints it in such ways as to suggest that this protagonist is an ‘everyperson’ figure” (Balaev, 2008, 155). In contemporary popular literature, one of the most common themes is sexual violence to which Herman also draws attention when she highlights that “The last and most recent trauma to come into public awareness is sexual and domestic violence” (Herman, 2022, 13). *My Dark Vanessa* falls into this pattern since the novel’s main focus is childhood sexual abuse and its consequences.

Vanessa’s Trauma Narration and the Role of the Reader

As Caruth writes, “Trauma is never simply one’s own, that history is precisely the way we are implicated in each other’s traumas” (Caruth, 2016, 24). *My Dark Vanessa*, as a modern-day *Lolita* story, discusses topics and themes from *Lolita* that are still important to write about in order to have a better understanding from a female perspective. Although there are similarities between Vanessa’s and *Lolita*’s stories, it is essential to focus on how Russell aims to represent the same experience in a different way. “To comprehend the magnitude of trauma, it is necessary to focus on the individualized nuances and textures of each victim’s narrative” (Horvitz, 2000, 5).

Before we move on to analyze the narration, we need to take a look at the narrator to understand why she tells her story the way she does. At the beginning of her narrative, Vanessa implies to the reader that something awful is going on in her life. “Me dropping everything and doing anything, devoted as a dog, as he takes and takes and takes” (Russell, 2021, 6). She is clearly suffering, but she is unable to see the truth of the

consequences of her trauma, that she was sexually abused by her English professor at the age of fifteen. And, as Herman says, “rape, by its nature, is intentionally designed to produce psychological trauma” (Herman, 2022, 84).

Before meeting Strane, Vanessa was an average small-town girl who wanted to experience life; however, she was completely unaware of the upcoming trauma that would destroy her identity. After the first sexual interaction between Vanessa and Strane, she consequently suffers from the symptoms of PTSD every time Strane initiates sexual intercourse with her. As long as it keeps happening, Vanessa is sinking deeper into a hole of forgetting who she is.

The reader has a significant role in *My Dark Vanessa* since the reader functions as a witness to Vanessa’s trauma narrative because this novel corresponds to the second stage of Vanessa’s recovery, as in this stage “the survivor tells her story of the trauma” (Herman, 2022, 254). Also, “As the narrative closes in on the most unbearable moments, the patient finds it more and more difficult to use words” (Herman, 2022, 256). After Strane’s suicide, Vanessa mentions him for the first time to Ruby – the therapist whom Vanessa goes to after her father’s death as her ex-boyfriend suggests to her that she will benefit from it – and she tries to form the words, but she cannot say them out loud yet. “I falter, wanting to explain, but the words aren’t there. They don’t exist” (Russell, 2021, 195).

The moment Vanessa finally tells her traumatic experience, “In the telling, the trauma story becomes a testimony” (Herman, 2022, 263). Similarly to Humbert Humbert’s testimony in front of the jury in Nabokov’s *Lolita*, this is Vanessa’s testimony to the world and to the girls who have found themselves in a similar situation. The reader is a witness to the story but also, the reader’s role can be identified with the therapist’s role since Vanessa is not the only character the reader is interested in, the reader wants to understand what motivates Strane as well. “In her role as witness, the therapist is caught in a conflict between victim and perpetrator. She comes to identify not only with the feelings of the victim but also with the perpetrator.” (Herman, 2022, 208).

Pederson’s second point in his analysis suggests that in the case of trauma fiction, scholars should pay close attention to the narration of the novel (Pederson, 2014, 339). Thanks to the disjointed plotline Vanessa’s voice can be heard in two different timelines: on the one hand, as a fifteen-year-old teenager, and on the other hand, as a thirty-two-year-old woman. Due to this narration technique, the reader is able to see Vanessa before her relationship with Strane and also the consequences that still affect her in the present.

This fractured narration of the novel is essential since it depicts the qualities that Caruth and Herman claim to be important, as they state that trauma is both amnesic and unspeakable as the victim’s mind shifts from the present moment to somewhere else. Otherwise, why should literary scholars study trauma narration if it is unspeakable? The unspeakable quality makes the books interesting because, as a superficial reader, you are likely to miss the details that are essential to notice in order to understand the trauma narrative. When Vanessa thinks about Strane, she does not consider him the villain

of her story; he represents aspects of her life that she cannot put into words to say out loud. “They seem like the real monsters, all those unspeakable things” (Russell, 2021, 256).

In Russell’s novel, the victim’s internal conflict with her fractured memories drives the narrative forward, similarly to Herman’s suggestion that “The conflict between the will to deny horrible events and the will to proclaim them aloud is the central dialectic of psychological trauma” (Herman, 2022, 1). From the beginning of the novel, the reader is aware that some girls at Browick claim that Strane assaulted them during their years at the boarding school. However, in Vanessa’s view, what is between Strane and her is an enchanting love story that devours her. In the first therapy session with Ruby the therapist, they talk about all those recent allegations against famous men, and Vanessa tells Ruby that the only reason these men can do such things to women is that victims allow them: “We all turn a blind eye” (Russell, 2021, 9), including herself with the use of the first person plural pronoun, although at this moment, due to her incomplete memories, she does not identify herself as a victim yet.

Another essential aspect in relation to narration is the question of reliability, especially in the case of trauma narratives. As Caruth and Herman say, and it has already been mentioned, the experience of trauma is amnesic and unspeakable, which suggests that if the protagonist suffers from PTSD, the reader cannot trust them fully as their memories are unreliable. Pederson discusses McNally’s reconsidered trauma model, pointing out that in McNally’s view, “the memory of the trauma can be altered, but he rejects...that it is absent...” (Pederson, 2014, 338). McNally argues that the reason behind the amnesic feature of trauma is the unwillingness of the victim to think about it (Pederson, 2014, 337). Hence, McNally suggests that trauma is memorable and speakable; this is why a new generation of scholars should consider the victims’ accounts as reliable and not exclusively unreliable (Pederson 2014, 338).

Despite the new theory of McNally, the novel seems to correspond with Caruth’s and Herman’s ideas that the overwhelming experience is both unspeakable and amnesic, therefore, the reader can find contradictions in Vanessa’s narration, which gives the reader reason to consider Vanessa as an unreliable narrator. In the case of Vanessa, the amnesic quality is present when Strane asks her if she remembers their past encounters in the present timeline. Her answer in her mind is the following: “I don’t remember, not exactly. So many of my memories from back then are shadowy, incomplete. I need him to fill the gaps, though sometimes the girl he describes sounds like a stranger” (Russell, 2021, 7). Regarding memories, Vanessa heavily relies on Strane’s own narrative about what happened between the two of them and how willing and satisfied she was during their time together. It is clearly visible that even after all these years, she is still dependent on him.

We can further classify Vanessa as an unreliable narrator since Olson argues that there are two types of unreliable narrators: the “fallible” and the “untrustworthy” (Olson, 2003, 101). The “fallible” narrator’s thoughts can be distorted “because they are

children with limited education or experience” (Olson, 2003, 101), while an “untrustworthy” narrator modifies the narrative to make sense of its paradoxes (Olson, 2003, 104). Consequently, we can argue that Vanessa falls into the category of a “fallible” narrator since she went through this overwhelming experience as a child, she does not consciously deceive the reader.

We can observe this “fallible” quality of Vanessa’s narration through several examples. Vanessa is confused about the point when her attraction towards Strane started. At one point in the novel, she states that it is easy to determine when it started, the first time she stepped into his classroom, and he looked at her. However, further in the book, when we are in the past account, she questions herself: “But if it didn’t start when he first touched me, when did it?” (Russell, 2021, 303) Due to these contradictory memories, it is challenging for her to put together what actually happened.

One time, Vanessa describes her memories as “fractured...like shattered glass” (Russell, 2021, 260). Her narration is fractured similarly to her memories. Vanessa believes that together with Strane they are capable of repairing her memories, but the truth, which she is not willing to acknowledge, is that after something breaks, even if it can be mended perfectly it will not be the exact same thing again. She desperately wants to live in those memories of her childhood where Strane is Humbert and she is Dolores, even if they hurt her every time, she revisits those traumatic situations. As a way to find herself, she has to leave the past behind, but she is incapable of that as long as Strane is present in her life. His suicide is a wake-up call to Vanessa to realise what is happening to her and to start to claim her own life back.

Isolation, Captivity and the Importance of Place in Trauma Novels

“Considering the multiple models of trauma and memory presented in the trauma novel draws attention to the role of place, which functions to portray trauma’s effects through metaphoric and material means” (Balaev, 2008, 149). Hence, the setting plays a significant role throughout the novel since “the physical landscape is a referent for the individual’s sense of self or identity” (Balaev, 2008, 161). Vanessa is a lazy person, and her room or apartment is always chaotic, representing that something unpleasant is going on in her life. The chaos in her mind is projected into the disorder in her personal environment, as she describes how her “room turns into a mess of clothes” (Russell, 2021, 22).

She feels like an outsider at Browick as if no one understood her except Strane. “Besides, hardly anyone else at Browick seems to struggle like I do” (Russell, 2021, 19). She had a fallout with her best friend Jenny a year before when Jenny started to hang out with Tom, and she spent less and less time with Vanessa. The phone calls are limited, and the students are only allowed to go home during holidays. Thus, there are no interactions available beyond the walls of the boarding school.

“Captivity, which brings the victim into prolonged contact with the perpetrator, creates a special type of relationship, one of coercive control” (Herman, 2022, 109). The boarding school can be seen as a form of captivity for Vanessa, and she is also held in captivity by Strane, who has the most powerful influence on her life and self-development as “the victim is shaped by the actions and beliefs of the perpetrator” (Herman, 2022, 109). In the case of Vanessa, the trauma is not a one-time-only event; victims who are held in captivity suffer repeated trauma as they cannot escape from their situation.

The boarding school setting and the fact that Vanessa is in isolation contribute to her victimisation. “Traumatic reactions occur when actions are of no avail. When neither resistance nor escape is possible...” (Herman, 2022, 49). Vanessa is under the influence of Strane and since she thinks that she is in control, she does not consider that she is trapped in an act of violence from which she cannot escape. By the time of the rape, she is so heavily entangled with the idea that Strane is her antidote to loneliness that she wants to impress him by proving that she is mature enough to have a sexual relationship with a man.

The isolated setting of the novel allows the trauma to happen more than once, and since “repeated trauma in childhood forms and deforms the personality” (Herman, 2022, 140), Vanessa’s repeated childhood traumas may explain her present state. Balaev also supports this observation when she describes “that trauma creates a speechless fright that divides or destroys identity” (Balaev, 2008, 149). In the case of Vanessa, her identity is not even fully developed yet when her childhood trauma occurs. As a consequence, Vanessa is still keeping in touch with Strane even as an adult. This behaviour pattern is supported by Herman when she states, “adult survivors of chronic abuse in childhood are often still entangled in complicated relationships with their abusers” (Herman, 2022, 247). In the present timeline, Vanessa and Strane have late-night phone calls and frequent text messages, she even has a special ringtone just for him, so she knows that he is the one calling her.

Regarding trauma novels, place can be not only physical but also imagined in the mind, so memories and flashbacks can be observed as places as well. Balaev defines place as “a physical environment inhabited, viewed, or imagined by a person who attaches and derives meaning from it” (Balaev, 2008, 159). Also, Pederson’s third point suggests that scholars should pay close attention to the places of narrative where dissociation can be found when the physical body stays at the scene while the mind travels far away from that place (Pederson, 2014, 339). Herman calls this phenomenon with a psychological term an “altered state of consciousness” (Herman, 2022, 16).

Symptoms of PTSD can be divided into three main categories: “hyperarousal”, “intrusion” and “constriction” (Herman, 2022, 51). In Vanessa’s case, “constriction” can be observed: “The helpless person escapes from her situation not by action in the real world but rather by altering her state of mind” (Herman, 2022, 62). One of the first times

Strane purposefully touches Vanessa, she can feel his hand patting her knee, but her sight is at the window, looking at a red balloon, and her mind “slips out” (Russell, 2021, 46) of her, thinking “I’m a red balloon caught in the boughs of a tree” (Russell, 2021, 46). The image of the balloon trapped in the tree’s branches suggests that from this moment Vanessa is not free anymore; she is caught between the hands of a predator.

Vanessa’s mind tends to play this trick every time she is raped by Strane. She narrates their first kiss as the following: “I can’t focus on what is happening, my mind so far away it might as well belong to someone else” (Russell, 2021, 82). Their first time together is forced by Strane in his house near the boarding school therefore Vanessa is not in control of the situation or the environment. She describes it in the following way: “My mind feels like the lake on a calm day, glassy and still” (Russell, 2021, 103). When Strane comes to Vanessa’s house during the holidays, he treats her dog aggressively, and during the act of rape, her mind is with the dog downstairs in the living room. In this situation, we can observe that Vanessa unintentionally identifies with another victim, in this case, her dog, who is also unable to talk about his sufferings.

At other times her mind slips into listing things like “loaves of bread dough rising on a warm kitchen counter, a conveyor belt moving groceries while my mother looks on...” (Russell, 2021, 251). This happens after she impulsively decides on her eighteenth birthday that she wants to see Strane because they did not say goodbye when she was expelled from the school. She has to distract herself since she cannot bear the reality of his actions. Sometimes she sees or imagines a naturalistic setting because in nature she feels free: “I see the night ocean, waves hitting the granite shore...” (Russell, 2021, 276). One of the last times when Strane comes to her apartment, during Vanessa’s college years, her mind slips into the kitchen, where the half-empty cup is in the sink.

Overall, her mind tries to freeze the moments before her rape as pictures she can turn back to during the traumatic event. Babe, the innocent dog lying down in the cosy family living room, has never been hurt by humans before Strane. Images of the shopping experience show that before she left to visit Strane, her mother asked her to bring back some milk. Vanessa replays these peaceful images in her mind such as the cups in the sink before Strane lays his hands on her in order to destroy her over and over again.

Conclusion

All in all, this article discussed how trauma, a psychological term, implanted itself in literature through trauma novels. When analysing such novels, scholars first have to identify the overwhelming experience of the protagonist and observe how they process the traumatic event through their narration. However, interpreting a trauma story is not that straightforward since the narrator usually has fractured memories, which makes them unreliable. Moreover, it is essential to explore the setting of trauma novels, not just the physical place where the actual trauma happens but also the imaginary space

that the victim creates to escape to. Isolation and captivity can prepare the ground for trauma as typical features of trauma novels.

My Dark Vanessa is a testimony of childhood sexual abuse which offers a great territory to scholars who are interested in literary trauma analyses since we can observe the process of Vanessa becoming a victim, then witness the overwhelming experience that she goes through, and finally, the consequences of trauma are well portrayed in Vanessa's shattered identity, fractured memories, and symptoms of PTSD.

Bibliography

- Balaev, M. (2008). Trends in Literary Trauma Theory. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 41(2), 149–166. <http://www.jstor.org/stable/44029500>
- Caruth, C. (2016). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins University Press.
- Forster, G. (2007). Freud, Faulkner, Caruth: Trauma and the Politics of Literary Form. *Narrative*, 15(3), 259–285. <https://doi.org/10.1353/nar.2007.0022>
- Herman, J. L. (2022). *Trauma and Recovery the Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror* (4th ed.). Basic Books.
- Horvitz, D. M. (2000). *Literary Trauma: Sadism, Memory, and Sexual Violence in American Women's Fiction*. State University of New York Press.
- Nabokov, V. (2015). *Lolita*. Penguin Books.
- Olson, G. (2003). Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators. *Narrative*, 11(1), 93–109. <https://doi.org/10.1353/nar.2003.0001>
- Pederson, J. (2014). Speak, Trauma: Toward a Revised Understanding of Literary Trauma Theory. *Narrative*, 22(3), 333–353. <https://doi.org/10.1353/nar.2014.0018>
- Russell, K. E. (2020). *My Dark Vanessa*. HarperCollins UK.

Esther Greenwood as the 'Mad Woman': The Connection between Patriarchy, Femininity and Stigmatized Female Mental Illness in Sylvia Plath's *The Bell Jar*

Tamara Tóth

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

Esther Greenwood mint az „őrült nő”: A kapcsolat a patriarchátus, a nőiesség és a megbélyegzett női mentális betegségek között Sylvia Plath *Az üvegbura* című művében.

Absztrakt: A cikk központi témája Sylvia Plath *The Bell Jar* [Az üvegbura] című műve, amely rávilágít olyan rendszerszintű problémákra és ideológiákra, amelyek meghatározták az 1950-es és 1960-as évek amerikai társadalmát, hozzájárulva a nemek közti egyenlőtlenséghez. A regény által körbejárt társadalmi problémák nagy része még ma is jelen van a nyugati kultúrákban, ezért a mű nem csak szubjektív, de univerzális női tapasztalat ábrázolásaként is értelmezhető. Plath hősnője, Esther Greenwood útja szorongáson, depresszió, öngyilkossági kísérleten és sokterápián át vezet a gyógyuláshoz. A regény részletesen bemutatja azt, hogy melyek azok az őt körülvevő tényezők, melyek negatívan hatnak mentális egészségére. A cikk célja, hogy Esther történetét elemezve körbejárja a női szexualitást, önrendelkezést és mentális betegségeket megbélyegző, egyenlőtlen rendszert fenntartó világszemléletet, ezáltal rámutatva a mentális betegségek és a társadalmi elnyomás közötti kapcsolatra.

Abstract

This article argues that Sylvia Plath's *The Bell Jar* highlights systemic problems and ideologies that defined American society in the 1950s and 1960s, contributing to gender inequality. Many of the social issues that the novel explores are still present in Western cultures today, and therefore the work can be understood as the representation of not only subjective, but a universal female experience. The journey of Plath's heroine, Esther Greenwood, leads through anxiety, depression, a suicide attempt and shock therapy to her recovery. The novel details the surrounding factors that negatively affect her mental health. The aim of the article is to analyze Esther's story by examining the ideals that perpetuate an unequal system that stigmatizes female sexuality, self-determination and mental illness, and dismisses female experience, thereby highlighting the link between mental illness and social oppression.

Introduction

Although Sylvia Plath's only novel, *The Bell Jar*, is semi-autobiographical and set in 1950s America, its criticism, conveyed by the delicate psychological portrayal of Esther Greenwood's journey through anxiety, depression, suicide, and a consequent recovery, remains relevant more than half a century later. Similarly to the literary precedent, 'The Yellow Wallpaper' by Charlotte Perkins Gilman, Plath highlights many factors that are the sources of women's inequality and contribute to their declining mental health. Topics such as sexual harassment and misconduct, the unequal representation and wages of the sexes, the choice between a career and family life, and the constant dismissal of female experiences, which reinforce the 'mad woman' narrative, are still

relevant to contemporary readers due to the systemic problems that are deeply rooted in the social order of western cultures and are shown also in Plath's novel. A common perception of the patriarchal society, as Plath's protagonist, Esther, mentions, is that "what a man is is an arrow into the future and what a woman is is the place the arrow shoots off from" (Plath, 1963, 86). Esther's anxiety, however, stems from the fact that despite social pressure, she does not want to be the place the arrow shoots off from and live a restricted life. Therefore, the aim of this paper is to prove that Esther Greenwood sees suicide as a possible rebirth from the patriarchal society's constraining expectations that simultaneously cause and stigmatize her psychological distress.

After providing a historical and cultural context, I will examine the feminine ideals of post-war society and argue that even though it is indisputably based on Plath's own experience, *The Bell Jar* focuses on understanding the systematic problems and power relations that are behind her personal experience. I will proceed with the analysis of the novel, beginning with the male gaze, society's fixation on premarital virginity, the double standard between the sexes, and the chauvinist perception of female sexual autonomy. The second half of the article is centered around Esther's liminal state between femininity and an artistic career, as well as her later recovery that leaves her fate open by the ominous ending of the novel, which suggests that the bell jar could descend once again.

Women's Roles and Feminine Ideals in Post-War America

The post-World War II period was a turbulent time for American society. The industry stopped producing war equipment and started to manufacture consumer goods instead, which marked the beginning of the consumerist society and brought about unprecedented prosperity. However, the changes did not only affect the economy but also had a major impact on the American social order: society enjoyed and increased consumption, which centered mostly around the households (Birmingham Feminist History Group, 2005, 6), the value of family and child-rearing became a priority, and the role of women was reassessed. This section will examine the historical background of women's roles and the feminine ideals of the 1950s and 1960s America.

The lack of men in the labor market due to the events of World War II brought about a drastic change in the power relations between the sexes because "the pool of available male workers rapidly declined, as nearly 14 million men entered the armed forces" (Morantz-Sanchez, 1987, 676). Consequently, a significant number of women had to enter a previously exclusively masculine space and that "made boundaries between men's and women's work more permeable" (Morantz-Sanchez, 1987, 675). The traditional biases concerning women's roles and places changed, and the modern woman's predecessor was born, fulfilling the roles of a mother and a worker at the same time. This change raised a variety of new issues, which can also be observed by the fears

of female substitution “prompting male workers to exhibit a willingness to ally with women to guarantee equal wages to both” (Morantz-Sanchez, 1987, 676). This situation, however, lasted only until the end of the war, after which “most women were forced back into traditionally female occupations” or “pushed out of the labor market entirely” (Morantz-Sanchez, 1987, 676). Post-war economic growth brought about an optimistic public sentiment, and society turned once again towards the family and children. Women were pressured to return to the domestic sphere and retreat from the labor market. As the Birmingham Feminist History Group put it, “The notion of separate spheres is by no means new [...] but the conditions in which it appears in the fifties are quite specific” (2005, 8) because by that time it became apparent that women were just as fit as men to fulfill certain (undomestic) roles.

Betty Friedan's revolutionary book, *The Feminine Mystique*, has articulated “the problem that has no name” and addressed the boredom and unfulfilling lives of post-war American housewives. According to Friedan, “In the fifteen years after World War II, this mystique of feminine fulfillment became the cherished and self-perpetuating core of contemporary American culture” (1963, 6). Most of the mentioned feminine fulfillment consisted of fulfilling the classic domestic roles: motherhood, taking care of the house, and satisfying the husband. The 50s and 60s brought about a regression in terms of women's equality, as women were thought to possess something that men lacked: a special kind of intuition, tenderness, and a capacity for love. According to the Birmingham Feminist History Group (2005, 8), “Ideologies about women in the fifties are underpinned by the notion of ‘equal but different’ – men and women have their special spheres, and women bring different [...] qualities, to the society that men could not provide”. It became “impossible to imagine women not wanting to be wives and mothers, since that is the area in which they can find themselves” (Friedan, 1963, 5). It is precisely the idea of being “equal but different” that created the notion of the ideal housewife who has “found true feminine fulfillment” and was “respected as a full and equal partner to man in his world” (Friedan, 1963, 5). It created undoubtedly a contradictory situation: the contemporary society valued and emphasized the differences between the sexes, “labeling women as emotional, intuitive and imaginative, while jealously converting reason and rationality into an exclusively male preserve” (Moi, 1985, 123), forgetting the similarities, and thus, true equality. Marriage, again, became an institution, involving “an exchange of the female's domestic service [...] in return for financial support” (Millet, 2016, 35).

Consequently, although women and men were equal in theory, society's fixation on the feminine ideal put pressure on women to remain in the domestic sphere. According to Friedan, most women “were taught to pity the neurotic, unfeminine, unhappy women who wanted to be poets or physicists or presidents. They learned that truly feminine women do not want careers, higher education, political rights” (1963, 5). It was decided by society that women become wives and mothers, evading the “choices

that would have given them a personal purpose, a sense of their own being” in the “name of femininity” (Friedan, 1963, 253). It is this external pressure that causes Esther Greenwood’s anxiety in *The Bell Jar*, as Esther despairs of traditional femininity, but “no other road to fulfillment was offered to American women in the middle of the twentieth century” (Friedan, 1963, 52).

Femininity Through the Lens of the Male Gaze: The Purity Myth and Sexualization of Women in *The Bell Jar*

The novel begins with Esther’s time in New York working at a women’s magazine called *Ladies’ Day*. Esther, as a young college student, is in the process of searching for an identity, being sensitive to external influences in a rather superficial metropolitan setting that presents often contradictory messages. Sexuality and its unconstrained exploration were controversial issues in post-war America: the sexualization of young women contradicted but co-existed with the cult of virginity. For young women, the discovery of their own sexuality was either closely interrelated with childbearing, approved socially only after marriage, or with extreme sexualization.

The theory of the male gaze originates from feminist film theory and has been translated into literary texts (Skomp, 2003, 137). Laura Mulvey, a feminist film theorist, states that the target audience of the 20th-century media is male (1975, 11); therefore, women are mostly portrayed from the perspective of a man or a male character (Espinosa, 2021, 8) and are more likely “to be shown as sexual objects or in a sexually explicit way.” Mulvey differentiated “three aspects of the male gaze” (1975, 8) from which “the second is the gaze of men within the narrative” (Skomp, 2003, 137), which can also appear in a text written by a woman. Kate Millett argues in *Sexual Politics* that “a great quantity of guilt and shame attached to sexuality is placed upon the female”, while the female sex is the one which is primarily assessed based on outward characteristics, desirability and appropriate behavior (1970, 54). In the novel, Esther comes across an article, titled “In Defense of Chastity,” which explains in detail that some men would persuade a girl to have sex, even though they would lose all respect for her as soon as she gave in (Plath, 1963, 40). The idea of preserving virginity until marriage was connected to being seen as beautiful and desirable, but not in a sexual way.

On the other hand, expressing and experiencing sexuality freely was considered improper, as an act that devalues women. For Esther, her friends Dodo and Betsy are the embodiments of what would happen to her if she submitted to the status quo. She describes Dodo and her husband’s life as “the whole sprawling paraphernalia of suburban childhood” (Plath, 1963, 76). Another time she fantasizes about a similar future in which she “might just marry a virile, but tender, garage mechanic and have a big cowy family, like Dodo Conway” (Plath, 1963, 87). Both Betsy and Dodo seem to identify with the role of a housewife; they live their lives in alignment with the status quo,

deprived of their autonomous sexuality, representing the woman fit for marriage. Doreen, however, is the object of the male desire that “projects its fantasy onto the female figure, which is styled accordingly” (Mulvey, 1975, 19). She is a lively, flirtatious girl with looser morals, with whom Esther feels a strong connection from the beginning. To Esther, Doreen represents the ‘what if’, the temptation, and symbolizes everything Esther thinks she desires to be. However, whenever Esther spends time with her, she feels filthy at the end, and her opinion changes when Doreen comes home from her lover drunk and sick. Esther, in utter disgust and disillusionment, decides to leave her alone, on the floor “lying there in the pool of vomit like an ugly, concrete testimony to my own dirty nature” (Plath, 1963, 13). Esther quickly adds that “It was Betsy I resembled at heart” (Plath, 1963, 13).

In the novel, a passage, which details the misogynistic attitude of a boy named Eric, unveils the root of Esther’s decision described in the previous paragraph, and highlights how differently female and male sexuality is perceived: “It would be spoiled by thinking this woman too was just an animal like the rest, so if he loved anybody, he would never go to bed with her” (Plath, 1963, 40). On the other hand, books on sex education and marriage manuals all stressed that sex within marriage was pleasurable and finally guilt-free (Birmingham Feminist History Group, 2005, 17), further imbedding the idea that sexual autonomy, at least for women, is possible only within the institution of marriage. Buddy Willard’s behavior also illustrates the deep-running contradictory approach towards the two sexes: while he is dating Esther, with the prospect of a future marriage, he has sex with another woman, which he does not find objectionable at all. Moreover, the reaction of women to Buddy’s behavior is that “most boys were like that” (Plath, 1963, 35), which suggests internalized sexism. This outer pressure, and Buddy’s corruption causes Esther’s ambivalent approach to her virginity, which “weighed like a millstone around” her neck (Plath, 1963, 228). When she loses her virginity, the result is “severe hemorrhage, [...] a bloody wound emblematic of the spirit in which Irwin has made love to her – a spirit not of tenderness but of all-out war” (Perloff, 1972, 517). While intended as an act of liberation and rebellion, it is a violent experience because the pressure Esther felt polarized the whole issue: seeing the world divided over the question of virginity, it also omitted pleasure from the discourse. The sexual act she engages in is “lacking (female) sexuality, eroticism, and desire” (Séleli, 2003, 145).

Esther is torn by the illusion of having to choose between two extremes: she finds it disturbing that a woman must “have a single pure life and a man being able to have a double life, one pure and one not” (Plath, 1963, 81). She starts feeling detached from her life and self in New York, suffers from the inner conflict of feeling alienated and horrified, but still pressured, and this liminal state of insecurity is taking its toll on her sanity. As Marjorie G. Perloff states, “her dilemma seems to have a great deal to do with being a woman in a society whose guidelines for women she can neither accept nor reject” (1972, 511).

As we could see, the novel's portrayal of Esther's struggle to navigate society's contradictory expectations regarding femininity and sexuality mimics the reality of mid-20th century America. Plath draws attention to the fact that the mid-20th century American woman was "still denied sexual freedom and the biological control over her body" (Millet, 2016, 54). As Esther feels pressured to identify with the status quo, her anxiety turns into depression by the time her internship ends, and she moves back to Boston.

Esther's Broken Sense of Self as the Obstacle of a Creative Life

In *Professions for Women*, Virginia Woolf argues that "Killing the Angel in the House was part of the occupation of a woman writer" (2021), done in order to reach the full potential of the creative self. The inner conflict of Esther comes from the same source that Woolf alludes to: motherhood is not only in conflict with a creative career but is also its potential end. As Plath guides the reader through Esther's anxious state of mind, a girl with a broken sense of self emerges, stuck in the liminal state between submitting to and abandoning the status quo, paralyzed by the need to decide. For Esther, who lacks female role models, femininity and a creative career are not compatible. This inner conflict is not unknown among female creators, who "try to kill 'the angel,' but in so doing they are forced to negate their femininity in both social and biological terms and to assimilate into male subjectivity" (Sakane, 1998, 31). This section argues that to discover her individuality and within that, her femininity, Esther must begin with the "deconstruction of the concepts of womanhood that have been socially established and ideologically internalized within women's psyches" (Sakane, 1998, 27), and only after that can Esther establish her true artistic self. Esther is stuck in the transitional state between girlhood and womanhood as well as femininity and a creative career, because she fails to find role models and defines herself based on the characteristics of the females she cannot identify with. She resents Betsy and Dodo for identifying with the female ideal of the time, but at the same time distances herself from the nonconformist Doreen. She sees her own mother succumbed to the patriarchy, but while she wishes she had a mother like Jay Cee, the successful editor of *Ladies' Day*, she does not consider her a role model, either, because she fails "to recognize that a successful and intelligent woman can be a sexual being at the same time" (Sakane, 1998, 32).

The fig tree metaphor also expresses Esther's frustration with the lack of multiple simultaneous life paths society offers: she compares her life to a green fig tree, with every "at purple fig" hanging from the branches representing a possible future (Plath, 1963, 39). For Esther, one fig is a married life with children; the other is the future as a famous poet; another is a career as a successful editor (Plath, 1963, 39), and so on. Each fig represents an opportunity she could seize. Esther, however, feels paralyzed by wanting "each and every one of them, but choosing one meant losing all the rest" and

seeing them begin “to wrinkle and go black [...] one by one” (Plath, 1963, 39). To pick one fig means giving up the rest, because “an intellectual woman is herself a cultural contradiction in terms, a disharmonious combination of biology and intelligence” (Whittier, 1976, 130).

Esther feels that having children is “like being brainwashed,” leaving one “numb as a slave” (Plath, 1963, 69) and she is repulsed because she fears motherhood completely abolishes creativity. She “seems to believe that the power of creativity can be attained only after abandoning womanhood” (Sakane, 1998, 31). For her, motherhood is not associated with mythological creation and rebirth but rather with death – not a physical death but an artistic one. To quote Mizuta Noriko, “Sylvia Plath places marriage and love, childbirth and motherhood in a general atmosphere of sickness, menace and decay” (2018, 81). She is horrified by the sight of a birthing table, as well as by the thought of women being heavily drugged to ease the pain and being too unconscious to see their child afterwards. As Elaine Showalter argues, “childbirth is a clear symbol of the female condition; the woman becomes an object, deprived of will and stupefied, the utter opposite of the joyous creator, the poet” (1992, 219). Esther is horrified by the childbirth she witnessed because it is not an act of creation but one of passive survival. She reaches a point where the “horror of the real world [...] is transparent, but she has no words, no way to communicate her vision” (Noriko, 2018, 77). Her intellect dissolves: she loses her ability to write, to formulate cohesive thoughts, to read. When she attempts suicide, Esther does not try to kill her physical body; much more likely, she is trying to kill the part of herself that is stuck in the liminal state between society’s pressure and her own desires, hoping for a rebirth.

Esther struggles to find a role model, and therefore she has difficulties establishing her identity as a female artist. She is anxious about the lack of simultaneous life choices offered to women and views her gender as a burden. For Esther, motherhood is a futile state that excludes creativity. Ironically, it is because of the anxiety that she loses her ability to produce art and seeks redemption in suicide.

The Ascension of the Bell Jar: The Way Towards Esther’s Recovery

In the last chapter of the novel, Esther’s treatment and partial recovery is discussed in greater detail, from her traumatic experience with Dr. Gordon, a male psychiatrist, to her successful treatment by Dr. Nolan. Finally, Esther’s thoughts and anxiety are validated, and as she can establish a mutually deep connection with another woman, which her relationship with her mother lacks, she “symbolically cements the crack between [her] two selves” (Ghandeharion, 2015, 70).

Dr. Gordon’s treatment is bound to fail because “it is primarily [Esther’s] ‘head’ that needs treatment; yet what is treated is the body” (Séllei, 2003, 147), and thus the shock therapy traumatizes her. The ineffectiveness of the therapy lies in Dr. Gordon’s attitude

that reflects the exact sexist preconceptions that cause Esther's anxiety. When Esther first meets him, he belittles her mental state and lays the foundations for Esther's reticence by stating that she is 'upset'. After her first shock treatment Esther wonders what terrible thing she has done to deserve this, as "she has internalized her own oppression" (Paley, 2019, 28). Healing is brought about by Dr. Nolan, who develops mutual trust with Esther. As Dr. Nolan finally "understands her anxiety to be trapped in a world dominated by men" (Möller, 2002, 27), Esther feels truly heard and understood. In addition, Dr. Nolan, as a female psychiatrist, is the first woman in Esther's life who represents a kind of compromise between the expectations of society and self-fulfillment, as she embodies "the possibilities that arise when women are given the freedom and opportunity to make their own decisions about how they will conform to stereotypes" (Paley, 2019, 26).

Besides providing professional help, Dr. Nolan substitutes the maternal understanding Esther lacks and addresses the anger that Esther feels towards her mother. The underlying conflict between Esther and Mrs. Greenwood is the lack of motherly understanding, which leads to the absence of a fundamental connection one needs for a successful transition into adulthood. No matter how great the sacrifice of her mother was in teaching shorthand and providing for both, Mrs. Greenwood, unconsciously, does not admit that Esther is struggling, and her concern, although real, is superficial. Her mother never scolds her, but begs "with a sorrowful face, to tell her what she had done wrong" (Plath, 1963, 107). What the mother and Dr. Gordon have in common is that they both understate the severity of Esther's condition. The reason behind Mrs. Greenwood's lack of understanding is her internalization of the image of womanhood. She sees Esther's struggle as her own failure as a mother and a woman. After Esther is ready to return to the world outside the facility, her mother's words are the following: "We'll act as if this were a bad dream" (Plath, 1963, 250). Denial, in this case, would only lead to Esther's relapse because she is only able to recover if she can identify the root of her anger and anxiety, and as a result, cope with its source. In Susan Coyle's words, Esther "decides not to hide from the horror that she has felt and been but to accept it as an integral [...] part of herself" (1984, 172).

The end of the novel does not offer reassurance nor a definite ending, but Esther is metaphorically born again as "she learns [...] to forge a new identity" (Perloff, 1972, 521), and her broken, fragmented sense of self is starting to become whole again. Esther, by the end, is very much aware of how society affects her psyche, but she learns how to gain control. With the help of Dr. Nolan, she gets birth control, an empowering move "that frees her from an unwanted relegation to the domestic sphere" (Dowbnia, 2014, 586). It should be noted, however, that "Esther emerges from the hospital with a psyche still obsessed with the sense of catastrophe, of threat from the brutal masculine force, and of her own vulnerability" (Mizuta, 2018, 80). The presence of the bell jar, hanging above her is very much present in her consciousness at the end of the novel, when she asks: "How did I know that someday

[...] the bell jar, with its stifling distortions, wouldn't descend again?" (Plath, 1963, 254). Esther is aware that her freedom is fragile because the society into which she returns has not changed yet; it is only she who, at least for a time, knows how to adapt.

Through her journey from her attempted suicide to her recovery, a metaphorical rebirth, Esther learns how to relate healthily to other women and, consequently, to herself by being validated and finding a positive role model. The bell jar, however, with its strangling emptiness, could descend anytime. Society is the same, but what Esther gained is essentially an awareness of herself, her past, and the world around her, in which she can now search for her identity not in relation to femininity.

Conclusion

Sylvia Plath, by reflecting on her own experience as a young woman in the mid-20th century, points out systemic problems in American society regarding gender inequality, showing how social ideals can infiltrate every aspect of life, influencing the choices and relationships of individuals. *The Bell Jar* is an accurate depiction of post-war, emerging capitalist Western society that points to social issues that are still relevant and unresolved half a century later.

Although in the post-war period the sexes were equal in theory, the pre-World War I patriarchal ideology resurged, and society became fixated on women remaining in the domestic sphere. Women felt pressured to choose between the socially constructed picture of femininity, financial stability, and certainty in the domestic sphere or the life of an "unfeminine", neurotic woman with a career. It is precisely the seemingly mutually exclusive options that cause Esther's anxiety.

The article discussed the historic context and highlighted the systemic misogyny that limited young women's life choices in Plath's time via the protagonist's trajectory, as it discussed the phases of Esther's psychological descent and her journey to recovery. First it demonstrated the pressure Esther feels to identify with the feminine ideals created by the male gaze: the saint-like future housewife, or the object of sexual desire, which corrupts her mental health, as she feels that under the social circumstances an individual definition of womanhood and female sexuality is not possible. It then moved on to examine Esther's worsening depression linked to the idea that a career and femininity are mutually exclusive, and motherhood, for her, is not creation but the end of the possibility of becoming a writer. The argument then focuses on the recovery phase, emphasizing the role of the female psychiatrist in the healing process.

The story of Esther Greenwood's mental breakdown and recovery points out how artificially created ideas that oppress certain social strata can infiltrate and poison one's life to the smallest detail. The character's experience is universal: that of modern young women who simultaneously manage the transition from girlhood to womanhood, navigate between discovering themselves, and finding their vocation under the pressure of society.

Bibliography

- Birmingham Feminist History Group. (2005). Feminism as Femininity in the Nineteen Fifties? *Feminist Review*, 80, 6–23. <https://www.jstor.org/stable/3874362>
- Coyle, S. (1984). Images of Madness and Retrieval: An Exploration of Metaphor in *The Bell Jar*. *Studies in American Fiction*, 12(2), 161–174. <https://doi.org/10.1353/saf.1984.0027>
- Dowbnia, R. (2014) Consuming Appetites: Food, Sex, and Freedom in Sylvia Plath's *The Bell Jar*. *Women's Studies*, 43(5), 567–588. <https://doi.org/10.1080/004978878.2014.914392>
- Espinosa, M. (2021). The Male Gaze and Intersectionality in *The Bell Jar* by Sylvia Plath and *The Handmaid's Tale* by Margaret Atwood. [Honors Thesis]. Florida State University Libraries.
- Friedan, B. (1963). *The Feminine Mystique*. W. W. Norton.
- Ghandeharion, A. (2015). Sylvia Plath's *The Bell Jar*: a Mirror of American Fifties. *A Biannual Publication on the Study of Language and Literature*, 17(2), 64–70. <https://doi.org/10.9744/kata.17.2.64-70>
- Millett, K. (1970). *Sexual Politics*. Doubleday.
- Möller, F. (2002). *Inventing Madness: A Feminist Reading of Sylvia Plath's The Bell Jar and Susanna Kaysen's Girl, Interrupted*. [Master's degree]. Högskolan i Halmstad.
- Moi, T. (1985). *Sexual/Textual Politics*. Meuthen & Co. Ltd.
- Morantz-Sanchez, R. (1987) Consolidating the Spheres: Exploring the History of Twentieth Century American Women. *Reviews in American History*, 15(4), 674–679. <https://doi.org/10.2307/2701948>
- Mulvey, L. (1975). Visual Pleasure and Narrative Cinema. *Screen*, 16(3), 6–18. <https://dx.doi.org/10.1093/screen/16.3.6>
- Noriko, M. (2018). Feminine Failure and the Modern Hero: Mad Women in Sylvia Plath's *The Bell Jar* and Joan Didion's *Play It As It Lays*. *Review of Japanese Culture and Society*, 30, 71–83. <https://doi.org/10.1353/roj.2018.0005>
- Paley, F. Y. (2019). *Stressed, Depressed, and Sexually Repressed: Patriarchy and Depression in The Bell Jar*. [Honors Thesis]. Stern College for Women, Yeshiva University.
- Perloff, M. G. & Plath, S. (1972). A Ritual for Being Born Twice: Sylvia Plath's 'The Bell Jar.' *Contemporary Literature*, 13(4), 507–522. <https://doi.org/10.2307/1207445>
- Plath, S. (1963). *The Bell Jar*. Heinemann.

- Sakane, Y. (1998). The Mother, the Self, and the Other: The Search for Identity in Sylvia Plath's 'The Bell Jar' and Takahashi Takako's 'Congruent Figure.' *U.S.-Japan Women's Journal*, 14, 27-48. <https://www.jstor.org/stable/42772124>
- Showalter, E. (1992). Killing the Angel in the House: The Autonomy of Women Writers. *The Antioch Review*, 50(1/2), 207-220. <https://doi.org/10.2307/4612511>
- Skomp, E. (2003) Misogyny, the Male Gaze, and Fantasies of Female Death: 'Eto Ia, Edichka and Russkaia Krasavitsa. *New Zealand Slavonic Journal*, 137-142. <https://www.jstor.org/stable/40922148>
- Sélei, N. (2003). The Fig Tree and the Black Patent Leather Shoes: The Body and its Representation in Sylvia Plath's 'The Bell Jar.' *Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, 9(2), 127-54. <https://dx.doi.org/10.2307/41274242>
- Woolf, V. (2021). *The Death of the Moth and Other Essays*. Rare Treasure Editions. Kindle Edition.
- Whittier, G. (1976) The Divided Woman and Generic Doubleness in 'The Bell Jar.' *Women's Studies*, 3(2), 127-146. <https://doi.org/10.1080/00497878.1976.9978383>

The Magnified Reflection: Art, Sincerity, and Identity in Charlie Kaufman's *Synecdoche, New York*

Dorottya Mária Cseresnyés

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

A felnagyított tükörkép: művészet, őszinteség és identitás Charlie Kaufman *Kis-nagy világ* című filmjében.

Absztrakt: Az 1990-es évek amerikai kulturális gondolkodása egyre inkább elmozdulni látszott a korábbi posztmodern vonulattól. Az Új Őszinteség, illetve a poszt-posztmodern irányzata egy, az irónia külsődleges attitűdje helyett az emberi lét drámáját megértő, az őszinteség igényével fellépő váltást szorgalmazott. Ez a vonulat az amerikai filmművészetben is megjelent az 1990-es évek végétől, többek között Sofia Coppola, Paul Thomas Anderson, Wes Anderson és Charlie Kaufman filmjeiben. A cikk azt vizsgálja, miként mutatja be Charlie Kaufman 2008-as szerzői filmje, a *Kis-nagy világ* a posztmodern utáni művész feladatait és kihívásait Caden Cotard alakján keresztül. Ugyan Kaufman filmjének konklúziója szerint a magnum opus és a megismerhetőség eszménye illúzió csupán, csak ez vezetheti el a művészt az emberi kapcsolatok őszinteségéhez, a kortárs szimulált világ egyedüli valóságához.

Abstract

The American cultural thought of the 1990s appeared to withdraw from the previous postmodern paradigm. New Sincerity and post-postmodernism advocated for a change that, in contrast to the external attitude of irony, was rooted in a sense of sincerity and compassion for the drama of the human condition. The American cinema of the late 1990s was also affected by this trend, best represented by the films of Sofia Coppola, Paul Thomas Anderson, Wes Anderson, and Charlie Kaufman. This article examines the ways *Synecdoche, New York* – Kaufman's 2008 auteur film – explores the duties and challenges of the post-postmodern artist through the character of Caden Cotard. Although the film's conclusion states that the ideal of the magnum opus and complete cognizability is illusory, only that can lead the artist to the sincerity of human connections – the sole reality of the contemporary simulated world.

Introduction

The filmography of screenwriter and director Charlie Kaufman has been associated with many terminological categories, ranging from indie to arthouse. In her seminal work *American Eccentric Cinema*, Kim Wilkins categorizes Kaufman's oeuvre as an example of "American eccentricity" (Wilkins, 2019, 3), which has its roots in the realist-sincere movement of the New Hollywood era. American eccentricity evolved in the late 1990s, involving writers and directors such as Sofia Coppola, Wes Anderson, Paul Thomas Anderson, and Charlie Kaufman. The common denominator that connects these artists lies in their approach towards the artistic and ontological issues of the end of the postmodern condition. Thus, their attempts can be closely linked to movements such as New Sincerity and post-postmodernism, which appeared around the same time. These movements situate postmodern concepts, such as irony and parody in a renewed

conceptual framework. In this context, the main quest of the artist lies in their pursuit of sincerity. Concerning New Sincerity, David Foster Wallace's 1993 essay "*E Unibus Pluram: Television and U.S. Fiction*" is regularly viewed as an "early manifesto" (Kelly, 2016, 198) for the movement. Irony, according to Wallace, "tyrannizes us": "Most likely, I think, today's irony ends up saying: 'How very banal of you to ask what I really mean'" (Wallace, 1993, 183–184). Arguably, postmodernism has offered a sense of liberation from sociocultural norms; critics of the movement have emphasized the issue of authenticity and significance within the realms of this liberation. In a 1987 lecture, Jean Baudrillard defines this liberated state as "the game is over" (Baudrillard, 1989, 182), emphasizing that art has been stuck in the variety of forms and themes, resulting in the recycling of content and style. In response to this postmodern condition, New Sincerity and post-postmodernism have expressed a desire for sincerity in what Baudrillard defines as the state of hyperrealism. However, they have not rejected irony as a tool: "rather, irony is employed with sincerity" (Wilkins, 2019, 9) to express the need for introspection and the exploration of existential dread.

This also manifests in the world of American eccentric cinema, which creates a common ground for the New Hollywood tradition, contemporary mainstream Hollywood filmmaking trends, and independent cinematic endeavors. Arguably, the work of Charlie Kaufman occupies a special position in this cinematic universe: his films rely heavily on surreal, dream-like imagery to express the ultimate desire for meaning and introspection. The main themes in his oeuvre – e.g. in films such as *Adaptation* (2002) and *Being John Malkovich* (1999) – could be summarized as the relationship between art and artist, the connection between role and actor, and the exploration of the liminal space between reality and fiction. These themes are universally represented in Kaufman's directorial debut *Synecdoche, New York* (2008). The protagonist Caden Cotard is a middle-aged theater director in Schenectady, New York, who works on the adaptation of Arthur Miller's *Death of a Salesman*. The physical decay of aging as well as the closeness and incomprehensibility of dying encourage him to prioritize the fulfilment of an individual purpose over staging adaptations and lead him to the reinvention of his artistic self. His wife Adele also plays a role in this transformation: after the debut of his adaptation of Miller's play, she argues that the notion of adaptation is inherently unoriginal and inauthentic. Caden later confirms this viewpoint and begins to work on his magnum opus. The importance of creation for Caden is amplified when Adele and Caden's daughter Olive leave him for Berlin – he aims to mask the absence in his life by concentrating on creation. He stages a play that mirrors his life, using an abandoned warehouse in Manhattan. Caden's real and staged life slowly become entangled while the viewer follows his introspective journey with the aim of finding truth and meaning.

The central aim of this study is to examine the ways *Synecdoche, New York* explores the quest for meaning and sincerity in a hyperreal world using art. The analysis will begin by the examination of Baudrillard's thesis on hyperrealism and simulation. This

will lead to the ways in which post-postmodernism and American eccentricity reflect on the manifestations of the simulated condition. The examination will continue by the exploration of the metafictional elements represented in Caden's magnum opus, and lastly, it will touch on the character of Caden, the struggling artist and his approach towards the thought of death, the main motivator behind his actions. This concept will be explored through the narrative and visual analysis of three death-related scenes from *Synecdoche, New York*.

Hyperrealism and Sincerity

In his 1976 book *Symbolic Exchange and Death*, Baudrillard identifies a change in the social and cultural operation, claiming that it has become dominated by consumerism and constant production (Kellner, 2020). He marks the end of modernism, a paradigm shift also expressed in Jean-François Lyotard's seminal work *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* from 1979. Baudrillard further elaborates on this idea in *Simulacra and Simulation* (1981), where he introduces the notion of hyperrealism with a short story by Jorge Luis Borges (Baudrillard, 1994, 1). "On Exactitude of Science" describes an Empire whose cartographers undertake a monumental project: they create a map that is the exact size of the Empire, covering all its territory. As the Empire declines, the map falls apart as well. In our age, Baudrillard argues, the map creates its own territory, it is the collection of the signs of reality – it is a simulation. According to Baudrillard, these signs are constantly duplicated, resulting in the decomposition of reality. This also means that abstractions and ideas have lost their substance, the referent that has previously connected them to a specific slice of reality. This continuous production creates matrices that are the replicas of each other. This excessive copying legitimates the state of hyperrealism. Baudrillard notes that "the simulacrum is never that which conceals the truth – it is the truth which conceals that there is none. The simulacrum is true" (Baudrillard, 1994, 1).

According to Gratton (2020), the postmodern thought was first defined by Lyotard, without whom the work of Baudrillard cannot be discussed. The oft-quoted passage from *The Postmodern Condition* describes a ubiquitous "incredulity toward metanarratives" (Lyotard, 1984, xxiii–xxiv), a general distrust towards all-pervading explanations. Thus, postmodernism produces fragmented *petits récits* or little narratives, focusing on individualized understandings instead of overarching ones. This notion is intensified in the Baudrillardian hyperreal: here, each narrative is questioned, be it grand or little. Since the tangible reality-base of these narratives ceases to exist, the connection between the Saussurean signifier-signified becomes lost by simulation. This means that the sign itself does not denote a piece of reality anymore: it refers to a simulated reality. Baudrillard argues that what was once believed to be reality cannot be restored "beneath the simulacrum" (Baudrillard, 1994, 27).

Arguably, one of the most crucial tools with which postmodernism responded to the invalidation of metanarratives is irony. Irony presumes an external, “game-playing” (Doyle, 2018, 259) position where the emphasis on compassion is often minimized or even excluded. In the wake of postmodernism, the aesthetics of New Sincerity expressed a disillusioned approach towards postmodern irony and urged the return to compassion and sincerity. As David Foster Wallace argues:

The next real literary “rebels” in this country might well emerge as some weird bunch of anti-rebels, born oglers who dare somehow to back away from ironic watching, who have the childish gall actually to endorse and instantiate single-entendre principles. Who treat of plain old untrendy human troubles and emotions in U.S. life with reverence and conviction. Who eschew self-consciousness and hip fatigue. These anti-rebels would be outdated, of course, before they even started. Dead on the page. Too sincere. [...] Real rebels, as far as I can see, risk disapproval. [...] The new rebels might be artists willing to risk the yawn, the rolled eyes, the cool smile, the nudged ribs, the parody of gifted ironists, the “How banal”. Accusations of sentimentality, melodrama. Credulity. (Wallace, 1993, 192–193)

In “*E Unibus Pluram*”, Wallace proposes the need for a shift from “ironic watching” to truth, sincerity, and credulity. He maintains that the new direction for literature is the employment of vulnerability instead of the distant attitude of irony. However, irony cannot be discarded entirely: according to Wilkins, “irony and sincerity are enmeshed and entangled” (Wilkins, 2019, 23) within New Sincerity. The movement acknowledges that its goals cannot be achieved with the same act of liberation that characterized the attempts of the avant-garde and partly postmodernism: sincerity can only be portrayed truthfully within the realms of the hyperreal condition. Nevertheless, the position of irony is arguably different in New Sincerity: its passivity and external approach is minimized to express the seriousness of existential matters. I propose that New Sincerity adapts the approach associated with Lyotard’s philosophy and moves away from it at the same time: it focuses on collectiveness through the portrayal of individual experiences.

The films of American eccentricity closely follow the aims of New Sincerity. They depict protagonists who struggle to cope with ontological matters, such as existential anxiety, the absence of individual purpose, and the fear of death. As is the case with New Sincerity, American eccentricity does not totally dismiss postmodern attributes either. The joint use of irony and sincerity, however, is not specific to the American eccentric cinema in the history of American motion picture: the New Hollywood era produced several works that portray contemporary American anxiety through the amalgam of irony and sincerity. Wilkins mentions Terrence Mallick’s *Badlands* from 1973, but the young adult satire *Heathers* (1989) could also be noted (Wilkins, 2019, 41). The difference between New Hollywood and American eccentricity lies in their focus: the former depicts matters that are mainly rooted in socioeconomic struggles while the latter focuses on collectiveness through individual anxieties in the hyperreal world.

Charlie Kaufman unites the themes of American eccentricity: existential anxiety, introspection, and vulnerability are all present in his filmography. However, Kaufman's film language relies on surreal, symbolic imagery, which makes his works distinct. I suggest that this method allows Kaufman to further investigate the ways the mind depicts its reality. In *Synecdoche, New York*, the relationship between the outside world and the individual is a fundamental theme. Kaufman portrays the internal and external life of Caden by presenting how his anxieties and insecurities show up in his environment. This can be detected in the scenes featuring television where Caden imagines himself appearing on screen several times. These programs are either cartoons or advertisements, two genres that are highly fictitious themselves, and further enhance the "precession of simulacra" (Baudrillard, 1994, 1) and the loss of reality in its traditional sense.

To Capture the Uncapturable

Besides the aspects mentioned above, post-postmodernism also reflects on the fragmentary nature of the postmodern state. Arguably, the discursive transition from grand to little narratives is inherently fragmentary. The fragmentation of narratives also extends to the area of language, which is deemed arbitrary and inaccurate in postmodernism. As mentioned before, the Baudrillardian idea of the hyperreal assumes that the connection between the Saussurean language elements cease to exist since the reality of these elements aim to refer to have turned into simulation. According to David L. Smith, the purpose of language is to "build ourselves models of a world we can live in" (Smith, 2011, 243). Therefore, language is utilized to create a habitable mental space from which one organizes external elements. The question then arises as to what type of model one can build in a hyperreal world. If language is subject to fragmentation, its mental representation is also bound to be incomplete – and thus, its validity can be questioned. Thus, I suggest that the hyperreal condition also creates a fragmented individual. I argue that one of the aims of New Sincerity, post-postmodernism, and American eccentricity is to explore the existential matters that make these fragmented pieces unite. In the Kaufmanesque universe, the effort to complete the incomplete is greatly emphasized. Regarding *Synecdoche, New York*, one of the central concerns is the issue of art as an inherently incomplete form of representation. Caden attempts to depict every aspect of reality by creating a *mise-en-abyme*, "an endless succession of internal duplications" (Baldick, 2008a, 212) that aims to portray the life of everyone. As director, he wishes to remain an objective viewer in the process of creation and comprehension. Nonetheless, he cannot be separated from the process of model-creation as he is also part of it. As Richard Deming suggests, "it becomes impossible to get outside what one is trying to represent" (Deming, 2011, 203). In a 2008 interview, Kaufman confirms this observation:

We constantly put the exterior world into stories that come from inside us. That's how we organize things. [...] My interest is in what is happening in the moment with all of its confusion and my inarticulation, my inability to put it into words. When I'm having a profound experience [...], I can't articulate it. Once I'm able to articulate it, I realize I'm no longer in it and that's not as interesting because then I'm telling a story about it, as opposed to this movement that's going on that's so much bigger than I am, that's so scary, that's so confusing, that leaves me feeling so alone. How do you present that as a work of art? That is the challenge that excites me. (Guillen, 2008)

According to Deming, the exploration of the liminal and inaccessible space before articulation showcases Caden's "own blindness to his limitations" (Deming, 2011, 204). However, both Caden and Kaufman continue their pursuit to grab the image before its representation appears. This suggests that in this artistic framework, the struggle to precede the thought, to look behind the mirror is what defines human existence.

Synecdoche, New York also thematizes the issues surrounding language. This is most noticeable in Caden's struggle to title his magnum opus. As Caden's relation to himself and others transforms, so do the titles of his play. These titles, then, may represent Caden's difficulty with capturing and encapsulating the essence in a short format. He produces five solutions throughout his creative process, out of which three employ the characteristically postmodern tool of intertextuality. For instance, the second title is a reference to the poem "The Alchemist" by Louis Bogan, the third title evokes a line from Geoffrey Chaucer's *Troilus and Criseyde*, and the fifth title pays homage to Wallace Stevens's poem "The Motive for Metaphor". The use of external text segments emphasizes the postmodern and hyperreal idea that originality cannot be achieved anymore – one can only select from already existing sources and recreate narratives from those. Consequently, I suggest that the idea of *postmodern originality* lies in the dialogue between intertexts. Regarding the first title *Simulacrum*, the Baudrillardian hyperreal cannot be neglected. According to the *Concise Oxford English Dictionary*, the second meaning of 'simulacrum' can be summarized as "an unsatisfactory imitation or substitute" (Soanes et al., 2008, 1344). This definition can be aligned with Baudrillard's idea of simulacrum: hyperreality – the state of constant simulation – is unsatisfactory as by the overproduction of reality segments, it loses its essence. Caden strives to find this essence and simultaneously create order in the simulacrum.

In Search of the Real Self

Caden's wish to create order is accompanied by his desire to be authentic. Early on, he fails to express the yearning for authentic creation although it is already detectable in his adaptation of *Death of a Salesman*. Here, his conscious use of lighting and his decision to cast young actors instead of middle-aged ones already showcases his need for authenticity. After the premiere, he seems fairly satisfied with the outcome until Adele reflects on it: "I can't get excited about your restaging someone else's old play, it just –

There's nothing personal in it. [...] Great. Be a fucking tool of suburban, blue-haired, regional-theater subscribers. But what are you leaving behind?" (Kaufman, 2008, 21:44). Not only does Adele criticize the notion of adaptation, but she also reminds Caden of his own apprehensions concerning death. This motivates him to "create something unflinchingly true, profoundly beautiful and of unremitting value" (Kaufman, 2008, 35:13). He soon receives the MacArthur grant, which enables him to purchase a dilapidated warehouse in the Theater District of Manhattan, New York City. Caden soon realizes that his magnum opus requires a place that can expand internally. Indeed, the rehearsal starts in a smaller-sized room within the warehouse; however, as the individual role of each actor increases, the space also widens. The expansion reaches the borders of the warehouse and the streets of New York City, incorporating more and more elements from reality: the warehouse becomes a city within a city. At one point, the film even shows a map within the warehouse, presenting the intricate arrangement of the complex. The cycle of construction is echoed in the play's narrative. Each person employed in the theater project acquires three identities: the real persona, the on-stage persona, and another on-stage persona playing the former on-stage one.

This *mise-en-abyme* recalls Gérard Genette's definition of the metalepsis. Genette distinguishes three narrative (diegetic) levels: 1. the extradiegetic level that represents the outside features of the narrative, e.g. the voice of the narrator, 2. the diegetic level, the primary narrative level, and finally, 3. the metadiegetic level, narrative features embedded in the diegetic level (Genette, 1983, 228). Genette, thus, defines metalepsis as "any intrusion by the extradiegetic narrator or narratee into the diegetic universe" (Genette, 1983, 234–235). However, *Synecdoche, New York* presents a different type of metalepsis: the dialogue between the diegetic and the metadiegetic level. The diegesis is presented as the first layer of reality, which can be separated from the metadiegetic narrative segments in the beginning of the film. The characters perceive this reality as nonfictional, but the viewer recognizes its fictionality (Gáncsos, 2013). This seemingly realistic level eventually collides with the metadiegetic level when Caden begins his project. Hereby, the continuous reproduction of each character creates an internal metalepsis. According to Gáncsos (2013), each part of this internal metalepsis could be viewed as a synecdoche. The *Oxford Dictionary of Literary Terms* defines 'synecdoche' as a figure of speech – a type of metonymy – where a specific part is made to represent the whole and vice versa (Baldick, 2008b, 329). It does not replicate the other object in its entirety: its purpose is representation. The title *Synecdoche, New York* also alludes to this poetic device. Caden lives in Schenectady, New York, which phonetically recalls 'synecdoche'. The connection exists on a thematic level as well: the part-whole relationship of synecdoche is apparent in the similar relationship between a smaller city (Schenectady) and the state which it is part of (New York). Caden's theater project is an embodiment of synecdoche as well. However, its purpose is to surpass this systematic pattern. Caden decides to replicate his reality, incorporating the reality of others as well so as to cross the boundaries of synecdoche.

Caden begins the rehearsal of the magnum opus by “talking honestly” (Kaufman, 2008, 39:44) – he implies that a theater piece can only emerge from sincerity and vocal expression. However, as the play progresses, he abandons this method and lets the scenes unfold on their own, observing the system from the outside. Nonetheless, this directorial attitude cannot be sustained: Caden eventually returns to the position of a traditional director, handing out instructions on scraps of paper. These notes support Caden’s wish to show the “brutal truth” (Kaufman, 2008, 59:39): they focus on tragedies, feelings of hopelessness, and uncontrollable habits. This is a turning point for Caden for another reason as well: he decides to hire an actor who plays him. “All right, I’m not excusing myself from this either. I will have someone play me, to delve into the murky, cowardly depths of my lonely, fucked-up being. And he’ll get notes, too. And those notes will correspond to the notes I truly receive every day from my God” (Kaufman, 2008, 1:00:07). The appearance of transcendence could be viewed as a play on the metalepsis between the extradiegetic and the diegetic narrative levels. Here, the extradiegetic level is represented by the transcendental messages Caden receives.

Caden’s decision to cast a doppelgänger showcases his need for introspection. He hires Sammy Barnathan, a man who has been following him for twenty years. This time, Sammy and Caden follow each other simultaneously: Sammy follows Caden to perfect his role while Caden follows Sammy to understand who he, Caden is and has been before. The identity of Caden becomes even more dissected when he takes the job of Adele’s cleaning lady Ellen Bascomb. Ellen never shows up – yet Caden continues the role. When he decides to retire as director, he becomes the on-stage impersonator of Ellen. This transformation provides Caden the opportunity to distance himself from his identity as Caden Cotard. In the end, his role as director ceases to exist at each narrative level: he receives an earpiece, which controls his actions by replacing his inner voice. Caden’s play never premieres despite its constant evolution for more than fifty years. This element could be viewed as a coexisting state of sincerity and postmodern parody. Caden, the authenticity-striving Romantic genius is faced with the impossibility of his mission. This echoes the film’s self-reflective, metafictional frustration as well: Kaufman, the external director of his own magnum opus places himself in the narrative discourse as a subject of parody. Thus, both Kaufman and Caden are asked the question: could a magnum opus answer all questions without simultaneously creating new ones?

The End is Built into the Beginning¹

As mentioned before, the journey towards introspection is marked by Caden’s constant battle with the inevitability of his own death. The opening scene of *Synecdoche* already showcases this coexistence. The film starts off with Olive’s voice in the background, singing a song about living and dying in Schenectady. The song preludes the visuals: the screen

¹ See *Synecdoche, New York* 1:37:27.

slowly fades from black to grey, and finally to the first shot. When the song reaches the line “And when I’m married, and I’m dead / Upstate worms will eat my head” (Kaufman, 2008, 00:25), the film shows a close-up of the exact time on the radio, continuing with a shot of Caden’s reflection in the mirror. While Caden comes to terms with the reality of aging by observing himself in the mirror, he listens to the poem “*Autumn Day*” by Rainer Maria Rilke broadcast on the radio. During the reading, the camera remains focused on Caden’s reflection, yet his blurry movements are also visible in the foreground. The image of Caden’s body and the radio morph into each other, creating a contrast between the sharpness of the background and the dimness of the foreground. At the start of the scene, Caden observes his reflection still lying on bed, and when he finally sits upright, he faces the mirror again. This continuity indicates that for Caden, self-reflection is unavoidable. The duality of the image and the physical self signifies Caden’s fractured identity; the act of looking in the mirror entails a sense of identification. This identification repeats itself with each perception. This way, Caden faces his fears every time he observes himself in the mirror. Hereby, the aim to create a magnum opus could also be interpreted as a type of perception, a magnified, expanded reflection. However, the theater piece represents more than the act of looking in the mirror: it shows the need to step inside it, to witness the construction of the image.

The next scene to be analyzed directly precedes the burial of Caden’s father. The scene begins with a contrasting episode. Caden comes back to his second wife Claire, and they begin to make love. While the scene unfolds, the camera shows Ariel, Caden’s daughter, sitting on the lap of Sammy the doppelgänger whom Caden is not yet aware of. The lovemaking is interrupted by a phone call, announcing the death of Caden’s father. During the call, a man-shaped shadow appears behind the curtain. Based on its form, the shadow belongs to Sammy, who has previously disappeared from the chair. Sammy plays two roles here: first, he observes Caden’s reaction to the bad news. Second, his shadow near Caden symbolizes the closeness of death Caden is suddenly faced with. Sammy’s figure behind the bed is contrasted with Ariel, who stands in front of it. Thus, Caden is framed by the beginning (Ariel) and the end (Sammy). Caden learns that his father has died of an illness he was not aware of, an ending Caden is terrified of. The camera slowly zooms on his dimly lit face during the monologue, further implying that he deeply identifies with his father’s apprehensions and fate.

The last sequence – a set of multiple scenes – to be examined begins when Caden enters the now empty warehouse for the last time. As he walks around his theater, the camera first shows the building in its entirety, which has become a giant city closed with the outer shell of the warehouse ceiling. In contrast, the streets are demolished: earlier, the sounds of bombing could be heard. The decay of the building is paralleled with the closeness of death. Caden continues his journey to the center, the very first warehouse. The innermost warehouse is covered with plastic wrap: Caden enters through a tear. This could be viewed as a symbolical return to the womb, which culminates in death. Finally,

he arrives at a place where there is only a sofa and an unknown woman, the only living person in the building besides Caden. The appearance of this woman reinforces the symbolism of returning to the womb: Caden finds out that she played the mother in Ellen's dream. In terms of cinematography, the last scene recalls the opening. Both scenes feature the exact time, 7:45 AM, emphasizing the cyclicity of life. Furthermore, the last shot – in which Caden dies – employs the technique of fade-out, which is the opposite of the fade-in used in the very first scene. Two types of fade-outs can be distinguished: fade-to-black and fade-to-white (Konigsberg, 1988, 111). In *Synecdoche*, the last color of the fade-out is grey, which resembles the first color of the fade-in in the beginning. The use of the same color reinforces the message that the end is coded in the beginning. I suggest that the color grey is applied to indicate the fusion of life and death, mixing the color white and black. Besides the similarities, the last scene shows Caden in a different environment. The opening depicts Caden in his bed, alone – his life is seemingly stable, yet he feels lonely and isolated. Nevertheless, in the final shot, Caden lays his head on the woman's shoulder: although his world has collapsed, he does not die alone. During the scene, the actress reassures him that she is proud of him. This motivates Caden to declare his love for the woman. Although he has not achieved his initial goal, he realizes that the essence of human existence lies in the ability to connect and show compassion. This newly gained knowledge encourages him to recommence his project – but his thoughts are interrupted by the suddenness of death.

The conclusion Caden is faced with appears in the paradox of individuality: uniqueness is illusory. However, the belief that it is true is an undeniable part of existence. The film suggests that the life of one person can represent the completeness of the human condition: "You realize you are not special. You have struggled into existence and are now slipping silently out of it. This is everyone's experience. Every single one. The specifics hardly matter. Everyone's everyone" (Kaufman, 2008, 1:50:40). In this sense, Caden's magnum opus is unnecessary – but the aim to try is utterly human. Kaufman's ode turns to its viewers with understanding and compassion, while also acknowledging that its very existence is an insurmountable mission. The meaning Caden has been looking for lies in this duality: the realization of the impossibility of achieving complete cognizability leaves the artist with the sincerest option, which is the act of compassion towards humanity amidst the hyperreal condition.

Bibliography

- Baldick, C. (ed.). (2008a). *Mise-en-abyme*. In *The Oxford Dictionary of Literary Terms* (pp. 211–212). Oxford University Press.
- Baldick, C. (ed.). (2008b). *Synecdoche*. In *The Oxford Dictionary of Literary Terms* (p. 329). Oxford University Press.
- Baudrillard, J. (1989). *Beyond the Vanishing Point of Art*. In Taylor, P. (ed.), *Post-Pop Art* (pp. 171–189). MIT Press.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. (S. F. Glaser, trans.). University of Michigan Press.
- Deming, R. (2011). *Living a Part: Synecdoche, New York, Metaphor, and the Problem of Skepticism*. In LaRocca, D. (ed.), *The Philosophy of Charlie Kaufman* (pp. 193–206). The University Press of Kentucky.
- Doyle, J. (2018). *The changing face of post-postmodern fiction: Irony, sincerity, and populism*. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, 59(3), 259–270.
<https://doi.org/10.1080/00111619.2017.1381069>
- Gáncsos K. (2013). *A nemlétezés téveszméje, avagy a posztmodern valóság, amely csak a hiányában van jelen*. *Charlie Kaufman Synecdoche, New York* című filmjének elemzése [The Delusion of Nonexistence, or the Postmodern Reality That Is Only Present in Its Absence. The Analysis of Charlie Kaufman's *Synecdoche, New York*]. *Apertúra*. <https://www.apertura.hu/2013/osz/gancsos-a-nemletezes-teveszmeje-avagy-a-posztmodern-valosag-amely-csak-a-hianyaban-van-jelen/>
- Genette, G. (1983). *Narrative Discourse. An Essay in Method*. (Lewin, J. E. trans.). Cornell University Press.
- Gratton, P. (2020, Winter). *Jean François Lyotard*. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/lyotard/#JustLighPostCond>
- Guillen, M. (2008, October 23). *Synecdoche, New York – Interview with Charlie Kaufman*. *Screen Anarchy*. <https://screenanarchy.com/2008/10/synecdoche-new-yorkinterview-with-charlie-kaufman.html>
- Kaufman, C. (dir.). (2008). *Synecdoche, New York* [Film]. Sydney Kimmel Entertainment.
- Kellner, D. (2020, Winter). *Jean Baudrillard*. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/ baudrillard/>
- Kelly, A. (2016). *The New Sincerity*. In Gladstone, J. - Hoberk, A. - Worden D. (eds.), *Postmodern/Postwar and After: Rethinking American Literature* (pp. 197–207). University of Iowa Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20q23p0.15>
- Konigsberg, I. (ed.). (1988). *Fade*. In *The Complete Film Dictionary*. Bloomsbury Publishing Limited, III.

- Lyotard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. (Bennington, G. - Massumi, B. trans.). In *Theory of History and Literature*, 10. University of Minnesota Press.
- Smith, D. L. (2011). *Synecdoche in Part*. In LaRocca, D. (ed.), *The Philosophy of Charlie Kaufman* (pp. 239–253). The University Press of Kentucky.
- Soanes, C., et. al. (eds.). (2008). *Simulacrum*. In *Concise Oxford English Dictionary*. Oxford University Press, 1344.
- Wallace, D. F. (1993). *E Unibus Pluram: Television and U.S. Fiction*. Review of *Contemporary Fiction*, 13(2), 151–193. https://jsomers.net/DFW_TV.pdf
- Wilkins, K. (2019). *American Eccentric Cinema*. Bloomsbury Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781501336942>

The Monster Within: The Film Adaptation of Stephen King's *The Shining*

Adél Eszter Dechert

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

A bennünk lakozó szörnyeteg: Stephen King *Ragyogás* című regényének filmadaptációja.

Absztrakt: Számos vita övezi Stephen King *Ragyogás* című regényének 1980-as adaptációját, melyet Stanley Kubrick rendezett, legfőképp a rendező által eszközölt szembetűnő változtatások miatt. Cikkemben a változtatások mögötti okokat igyekszem feltárni, bemutatva a legfőbb különbségeket, amelyek közé tartozik a két mű hangvétele, témái, valamint a befejezésük. Elemzésemben nagy hangsúlyt kap a főszereplő ábrázolása, nemcsak azért, mert ez a legfeltűnőbb változtatás, hanem azért is, mert Jack Torrance karaktere a történet legemlékezetesebb eleme, különösen Kubrick filmjének esetében. Tanulmányomban a felsorolt szempontok segítségével azt az állítást támasztom alá, hogy a filmadaptáció új elemei, rétegei és értelmezései Kubrick a regénytől való tudatos elhatárolódásának köszönhetőek.

Abstract

Several debates emerged from Stanley Kubrick's 1980 adaptation of Stephen King's *The Shining*, mostly because of the notable changes that the director made in the film. This article aims to explore the possible reasons behind these changes by introducing the main differences, such as the tone, themes, and the endings. The analysis particularly focuses on the main character's representations, not only because it is the most significant difference, but also because the character of Jack Torrance is the most memorable element of the story, especially in the case of Kubrick's film. My study aims to demonstrate that Kubrick's divergent approach is what led to the story's new elements, layers and interpretation.

Introduction

In 1977, the third horror novel of American writer Stephen King, *The Shining* was published. It has since become a cult classic in the contemporary horror genre, but its 1980 film adaptation directed by Stanley Kubrick and starring Jack Nicholson has outgrown the novel's success, becoming not only a popular but an aesthetically praised classic as well. However, Stephen King has expressed his distaste for Kubrick's film, which was mostly based on his disagreement regarding the decisive changes that the director made to the film. The depiction of the three main characters – along with minor changes – differs so much from the source material that it is undoubtedly worth an extended research and analysis.

My intention is not to declare whether the novel or the book is better, not only because that would be unfounded and a subjective, personal opinion, but also because – regarding the concept of adaptations – it is irrelevant. My article aims to demonstrate that the striking differences between the film and the novel are caused by Stanley Kubrick's differing approach and interpretation of the original story.

"All reverence and no play makes a dull film" (Ghosh, 2019). Among others, Devarsi Ghosh discusses how different Stanley Kubrick's 1980 film adaptation of *The Shining* is

from Stephen King's original 1977 horror novel. To discuss the subject matter – and prove the validity of my hypothesis – I find it essential to define which adaptation mode Kubrick's film can be categorised into, explain what the creators' intentions with the story might have been, and why King despises Kubrick's version.

The Intentions of Both Creators

While the plots of the novel and the film are similar, it is fascinating to see how contrasting the two versions are. On the one hand, this mainly stems from the creators' different approaches and creative visions, and on the other hand, from the mode of adaptation of Kubrick's film. According to Dudley Andrew, the modes of adaptation can be divided into three groups: "borrowing, intersection, and fidelity of transformation" (Andrew, 1984, 98). Since Kubrick's mode of adaptation certainly does not belong to the second or the third group, it could be categorised into the first. In the case of borrowing, "the artist employs, more or less extensively, the material, idea, or form of an earlier, generally successful text. [...] Here the main concern is the generality of the original, its potential for wide and varied appeal" (Andrew, 1984, 98). Kubrick borrowed most of the characters and main elements of King's original novel but created his own version of it.

Besides Kubrick's mode of adaptation, what the two versions mostly differ in are contrasting "creative departures" (Ghosh, 2019). In his 2000 memoir, *On Writing*, King admitted that he "had written *The Shining* without even realizing [...] that [he] was writing about [himself]" (King, 2000, 95). He intended to depict a former alcoholic husband and father grappling with unresolved childhood traumas, whose yearning for alcohol does not seem to cease despite his efforts. Therefore it comes as no surprise that his novel feels personal and creates a strongly emotional atmosphere, concentrating on the complex and layered dynamics between the members of the Torrance family and the characters' inner demons and concerns.

In comparison, Kubrick approached *The Shining* from an entirely different direction. The most remarkable difference is that the film mostly lacks any portrayal of the original story's emotional aspects. Instead, it focuses on Jack's descent into madness and the Overlook Hotel's dark history. An observation by Amy Nolan supports my claim by stating that the book "emphasizes the closeness of the Torrance family. [...] The reader is allowed inside the family, whereas in Kubrick's film, the viewer is kept at a distance, to bear witness to the tiny family's slide into oblivion" (Nolan, 2011, 183). Instead of elaborating on the tragedies of the Torrance family, Kubrick intended to expand the narrative and make a statement on the society and history of the country to which he also belongs. "*The Shining* is less about ghosts and demonic possession than it is about the murderous system of economic exploitation which has sustained this country since, like the Overlook hotel, it was built upon an Indian burial ground" (Cook, 1984, 2).

The Optimistic or Pessimistic Nature of Both Versions

Allen also quoted a remark by Kubrick from an interview in *Sight and Sound*, which was published in 1961, one year before his sixth feature-length film, *Lolita*: “The perfect novel from which to make a movie is, I think, not the novel of action, but, on the contrary, the novel which is mainly concerned with the inner life of its characters” (Allen, 2015, 362). Since King’s novel mostly consists of the inner thoughts of its characters, this was “the perfect novel” for Kubrick to adapt. Stephen King’s famous remark from a *Rolling Stones* interview explains what exactly he misses from the adaptation: “The book is hot, and the movie is cold; the book ends in a fire, and the movie in ice” (Greene, 2014). “For Kubrick, the focus [...] throughout the film on snow and isolation functions metaphorically, reminding us just how ‘cold’ reality and relationships have become in the modern world.” (Titterington qtd in Manchel, 1995, 73) Based on Titterington’s observation, King might have accurately sensed Kubrick’s conscious directorial approach; to emphasise the story’s cold elements in order to symbolise alienation and estrangement in society. Several fascinating aspects emerge from King’s observation regarding the novel’s “hot” and the film’s cold nature; on the one hand, his remark adds to the discussion concerning the optimistic and pessimistic nature of the two versions, and on the other hand, it provides a starting point for examining the endings of both the novel and the film, which will be further elaborated later.

Regarding *The Shining*’s optimistic or pessimistic nature, Kubrick has a thought-provoking observation:

I think the unconscious appeal of a ghost story [...] lies in its promise of immortality. If you can be frightened by a ghost story, then you must accept the possibility that supernatural beings exist. If they do, then there is more than just oblivion waiting beyond the grave (Kubrick qtd in Ciment, 2003).

Since Jack’s deterioration into madness is partially caused by his inner demons and also stems from his encounters with the Overlook Hotel’s uncanny creatures, the existence of ghosts is not portrayed as positive or in any way optimistic in the novel. In Kubrick’s film, however, Jack is depicted as a madman from the very beginning, therefore the actions of the Overlook Hotel do not have such significance as they do in the novel. In the film, the existence of ghosts can be considered optimistic if it is interpreted as an indicator of the existence of an afterlife and not as the destructive cause of the collapse of the Torrance family. Therefore the novel’s and the film’s optimistic or pessimistic nature is a matter of subjective interpretation – to which the perception of the two, very distinctive endings adds further intriguing aspects.

The Creator’s Approach to Jack’s Character

While the optimistic or pessimistic nature strongly characterises both versions, the main difference between the two is the depiction of the main character, Jack Torrance.

“The novel emphasizes the downfall of the father through alcoholism” (Nolan, 2011, 183). The reason why Jack is the most ideal victim of the malevolent Overlook Hotel is that – besides his struggle with addiction –, he has unresolved childhood trauma induced by his “violent alcoholic father” (King qtd in Hornbeck, 2016, 702). His willingness to correct the mistakes he made as a father and husband “makes him strongly susceptible to possession by the hotel because the haunted building preys upon traumatized individuals” (Hornbeck, 2016, 693).

Kubrick, however, created his version of *The Shining* in a way that it remains ambiguous throughout almost the entirety of the film whether Jack is originally mentally disturbed or the Overlook Hotel’s supernatural nature causes his descent into madness. Kubrick intentionally took a different direction in adapting the story; he twisted Jack’s character and gave it a different role. “Do the tensions between father, mother, and son create the ghosts, or do the ghosts serve as catalysts to make those tensions erupt” (Pauline Kael qtd in Hoile, 1984, 5)? Based on the novel, I assert that the deadly atmosphere that ultimately ends in the deterioration of the Torrance family is brought about by the demonic nature of the Overlook Hotel, with Jack as one of its victims.

With a particular comment of Kubrick regarding Jack’s character, it immediately becomes clear why the portrayal of Jack in the film differs to such an extent from its portrayal in the novel:

He is bitter about his failure as a writer. He is married to a woman for whom he has only contempt. He hates his son. In the hotel, at the mercy of its powerful evil, he is quickly ready to fulfill his dark role (Kubrick qtd in Ciment, 2003).

Since the Jack described by Kubrick is nothing like Stephen King’s Jack, who loves his family and would do anything for them, it is not surprising that the depiction of Jack’s character took such a disparate direction.

The Audience’s Perception of Jack

“From the very first sequence, ‘The Interview,’ the ‘hidden depths’ beneath the hotel’s surface are already apparent.” (Nolan, 2011, 187) In the novel, the first chapter is told from Jack’s perspective. The readers find out about all his thoughts throughout the job interview at the Overlook Hotel, where he is faced with a rather obnoxious character, Mr Ullmann, the hotel manager. “*Officious little prick*” (King, 2007, 3) – Jack keeps repeating this to himself while he is discussing the details that the hotel’s caretaker position entails. During the conversation, he also admits to himself “that he probably could not have liked any man on that side of the desk” (King, 2007, 3).

It turns out that he has frustration towards dominant positions – which, as it later turns out is caused by his failure as a writer, a teacher, a husband, and a father. As I mentioned above, Jack’s story can be interpreted as the story of a former alcoholic whose desire to keep drinking does not seem to cease. However, he has been clean for five months when he is at the interview with Mr Ullmann. He tries very hard to keep it that way,

for the sake of their family. That is why Ullmann's provocative comment referring to his alcoholism makes him despise the hotel manager even more. Ullmann even questions whether Jack is fit for the position because of his past addiction: "if I had been given a free hand in this matter, I would not have taken you on" (King, 2007, 6). The hotel manager even refers to why Jack has lost his previous job as a teacher: "You've lost your temper" (King, 2007, 8). This short sentence burns into Jack's mind in such a way that it comes up multiple times throughout their stay at the Overlook.

In comparison, 'The Interview' scene of the film consists of Jack and Ullmann calmly chatting in Ullmann's office. The viewers are not provided with the overflowing of details about Jack's character like the readers are. On top of that, because of Jack Nicholson's gestures, Jack is depicted as a madman from the very beginning of Kubrick's film. The way King puts it in an interview with Andy Greene in *Rolling Stone*,

In the book, there's an actual arc where you see this guy, Jack Torrance, trying to be good and little by little he moves over to the place where he's crazy. And as far as I was concerned, when I saw the movie, Jack was crazy from the very first scene. (Greene, 2014)

It is important to note that King's inability to view Kubrick's adaptation as a separate work of art might stem from his personal connection to not only the story but specifically Jack's character. As it was mentioned earlier, he was struggling with alcoholism when writing *The Shining* and he did not even realise he was writing about himself for a long time. Since Kubrick intended to interpret Jack's character from a different perspective, "unlike the Jack of the novel, the film's protagonist is not a loving or kind husband. Whereas King stressed this positive aspect of Jack's personality, Kubrick eliminates it completely" (Manchel, 1995, 74).

A Newly Introduced Layer by Kubrick

Kubrick approached Jack's character from a different aspect so that the story could shift its focus from the tragic collapse of the Torrance family. This aspect, however, was not even part of King's original novel. Kubrick might have found inspiration in the story to serve as a symbol for a rather universal theme. In the film, "During the interview with Stuart Ullmann, [...] Jack learns that the Overlook was built in 1907 on an Indian burial ground (the manager remarks offhanded, 'They even had to repel a few Indian attacks while building it')" (Nolan, 2011, 187-188). Ullmann's reference to the Overlook having been built on an Indian burial ground is not the only element of his film where hints at this theme appear. "Flo Lebowitz and Lynn Jeffress detail numerous examples of Native American motifs in the film, from the hotel's décor to Wendy's 'moccasin-like boots, beaded belt and braids.'" (Hornbeck, 2016, 694)

Kubrick intended to add further layers to the story regarding America's violent past, which is particularly interesting if I refer back to the title of my paper: *The Monster Within*. Regarding King's novel, the monster might refer to Jack's traumas, inner demons, struggles with anger management, addiction, and his role as a father and a husband.

Since King's Jack is possessed by the Overlook's ghosts, the monster can also refer to the supernatural forces of the hotel. However, Kubrick sheds light on another possible interpretation of what the monster might refer to by adding a new layer to the story. He saw the potential in the glamorous Overlook Hotel and how it might symbolise America's treatment of Indigenous Americans.

David Cook even emphasises the importance of the word "overlook": "we Americans as a people have chosen to 'overlook' so much of the violence which is the natural by-product of our economic system" (Cook, 1984, 4). According to him, "the true horror of *The Shining* is the horror of living in a society which is predicated upon murder and must constantly deny the fact to itself" (3). This is why Mr Ullmann's ignorant remark in the film, "They even had to repel a few Indian attacks while building it" is essential to comprehend Kubrick's intention with this new layer. The manager of the prestigious Overlook Hotel represents the general attitude of America towards Indigenous Americans.

Possible Interpretations of the Endings

To strengthen my assertion regarding the remarkable differences between the novel and the film version of *The Shining*, I find it essential to discuss the endings of both, which further illustrate their optimistic or pessimistic nature that was discussed previously. In the novel, having failed to dump the boiler when he should have, the Overlook Hotel explodes – with Jack in it. Danny calls Hallorann from Florida with his shining, and when Hallorann arrives, he, Danny and Wendy can escape from the hotel in time. Since by that time Jack is fully possessed by the hotel's evil demons, they decide to leave him there. In Kubrick's version, on the contrary, Jack freezes to death in the hotel's maze outside. The film ends by zooming in on a picture hanging on the wall inside the hotel, which was taken at the Fourth of July party of 1921. As the viewers get closer and closer to the picture, it becomes visible that Jack is standing at the front, suggesting that Jack is stuck in a "never-ending 1921 Fourth of July party in one of America's most ritzy hotels" (Smith, 1997, 302). The main question concerning Kubrick's ending is "[why] [...] [Jack gets] left out in the cold" (Manchel, 1995, 68).

A possible solution to the film's ending suggested by Amy Nolan is that Jack's "inability to face and transform his past failures as a teacher and parent renders him vulnerable to the time loop trapped inside a perpetual 1920s party" (Nolan, 2011, 186). Even though the film's depiction of Jack struggling with his guilt is not as detailed as in the novel, from the film's abovementioned scene, when he has a nightmare where he kills Danny and Wendy, it becomes clear that he is unable to forgive himself for hurting his son in the past. That is why he may succumb to madness more easily. Since Danny is proof of his failure as a father, the hotel's suggestion to "correct" him seems quite reasonable.

Kubrick's solution, as he told in his interview with Michel Ciment is that "The ballroom photograph at the very end suggests the reincarnation of Jack." What is particularly interesting to me is that Kubrick also mentions that his version of *The Shining* has a rather optimistic tone since the existence of ghosts is an indicator of an afterlife. However, while "King's Jack Torrance dies in the Overlook Hotel as it burns to the ground, [...] the hotel and all its ghosts are destroyed, allowing the possibility of a clean slate" (Nolan, 2011, 183), Kubrick's Jack Torrance freezes to death in the midst of the hedge maze, which implies that his ghost might haunt the later guests of the Overlook. Another aspect of Kubrick's ending and the film's optimistic or pessimistic tone is the director's presumed intention with the Native American elements. If he intended to use the hotel as a symbol for America's violent history, Jack's reincarnation and the fact that the Overlook's ghosts are all trapped in the hotel paints a quite pessimistic picture of (human) nature's everlasting cruelty.

Conclusion

In conclusion, based on the texts, quotes and observations discussed above, my assertion remains: the tragic events taking place at the Overlook Hotel were induced by the building's malevolent creatures that took advantage of a traumatised and troubled father, husband, former teacher, aspiring writer, and caretaker. To this day,

Jack Torrance stands in front of us still, whenever we watch the film, for ever the same age, existing in a hotel in the late 1970s and in a photograph on screen of the Overlook Hotel July Fourth Ball of 1921 (Allen, 2015, 367).

As I mentioned in the introduction, King's distaste for Kubrick's film mainly stems from the notable changes that the director made in the adaptation. In order to comprehend what might the possible reasons behind his decision be, the abovementioned resources were essential. After thorough research, it became evident that parting ways with the source material should not be regarded as a wrong decision, as Devarsi Ghosh points out in his article: "All reverence and no play makes a dull film."

My hypothesis was that the differences between King's novel and Kubrick's film are caused by the director's divergent approach, interpretation and intention with the source material. Based on the primary and secondary sources included in the article, and claims of King and Kubrick, it is clear that the latter intended to approach the story of the Torrance family from another perspective so much that he even added a layer that is not even included in the novel. Throughout my research, I have learned to appreciate his endeavour instead of cursing him for not transforming Stephen King's story to the screen with the aim of fidelity.

Bibliography

- Allen, G. (2015). The Unempty Wasps' Nest: Kubrick's *The Shining*, Adaptation, Chance, Interpretation. *Adaptation*, 8(3), 362–365.
<https://doi.org/10.1093/adaptation/apv009>
- Andrew, D. (1984). *Concepts in Film Theory*. Oxford University Press.
- Ciment, M. (2003). Kubrick on *The Shining*. *Kubrick: The Definitive Edition*, edited by Michel Ciment, Faber & Faber.
- Cook, D. A. (1984). American Horror: 'The Shining'. *Literature/Film Quarterly*, 12(1), 2–4.
<https://www.jstor.org/stable/43797366>
- Ghosh, D. (2019). Book versus movie: How Stanley Kubrick's *The Shining* moves away from Stephen King – and succeeds. Scroll.in, <https://scroll.in/reel/927082/book-versus-movie-how-stanley-kubricks-the-shining-moves-away-from-stephen-king-and-succeeds>.
- Greene, A. (2014). Stephen King: The Rolling Stone Interview. *Rolling Stone*, <https://www.rollingstone.com/culture/culture-features/stephen-king-the-rolling-stone-interview-191529/5/>.
- Hoile, C. (1984). The Uncanny and the Fairy Tale in Kubrick's 'The Shining'. *Literature/Film Quarterly*, 12(1), 5–10. <https://www.jstor.org/stable/43797367>
- Hornbeck, E. J. (2016). Who's Afraid of the Big Bad Wolf? Domestic Violence in *The Shining*. *Feminist Studies*, 42(3), 692–715.
<https://www.jstor.org/stable/10.15767/feministstudies.42.3.0689>
- King, S. (2000). *On Writing: A Memoir of the Craft*. Scribner.
- King, S. (2007). *The Shining*. Hodder & Stoughton Ltd.
- Manchel, F. (1995). What About Jack? Another Perspective on Family Relationships in Stanley Kubrick's 'The Shining'. *Literature/Film Quarterly*, 23(1), 72–74.
<https://www.jstor.org/stable/43798713>
- Nolan, A. (2011). Seeing is Digesting: Labyrinths of Historical Ruin in Stanley Kubrick's *The Shining*. *Cultural Critique*, 77, 180–188.
<https://www.jstor.org/stable/10.5749/culturalcritique.77.2011.0180>
- Smith, G. (1997). 'Real Horrorshow': The Juxtaposition of Subtext, Satire, and Audience Implication in Stanley Kubrick's 'The Shining'. *Literature/Film Quarterly*, 25(4), 302.
<https://www.jstor.org/stable/43796810>
- The Shining*. Directed by Stanley K., Warner Bros., 1980.

The Representation of the Scottish Accent in Hollywood Movies and TV Series

Ádám Gimpl

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

A skót akcentus megjelenítése hollywoodi filmekben és tévésorozatokban.

Abstract: A 20. századdal kezdődően és még a 21. században is a hollywoodi filmek és televíziós sorozatok gyakran helytelenül jelenítették meg mind a skót kultúrát, mind a skót akcentust. A tanulmány célja, hogy elemezze ezeket a félreábrázolásokat, és felfedezze, milyen megfontolásból kaphatnak a történet egyes szereplői skót akcentust, ez az akcentus mit tesz hozzá a jellemábrázolásukhoz, illetve általában véve a karakterek mely típusára osztják ezt az ejtésváltozatot. A tanulmány arra mutat rá, hogy sokszor azért szólalnak meg skót akcentussal a szereplők, mert a Skóciában játszódó filmek korábbi sikere népszerűvé tette ezt a nyelvi formát a nézőközönség körében, így Hollywood, arra építve, ami előzőleg jól működött, illetve látva az ilyen filmalakok népszerűségét, további szereplőket ruház fel ezzel a kiejtéssel. Emellett a karakterek gyakran azért is beszélnek skót akcentussal, mert a filmkészítők szerint az humorosabbá teszi őket: az idegen akcentust viccesebbnek találják az amerikai nézők, így számos, a drámai, feszült történet humoros feloldását szolgáló szereplő megjelenítésének lesz része. Hasonló módon, férfias és magabiztos karaktereket is gyakorta ábrázolnak skót kiejtéssel. Emellett egyes archetípusok, mint például a felföldi harcosok vagy a törpék, szintén ily módon szólalnak meg a filmvászonon, még ha a skót akcentus választása esetükben meg is kérdőjelezhető. Végezetül, a skót kiejtés nélkülözhetetlen egyes karakterek létrehozott jelleméhez, amit a tanulmány Shrek, Dagobert bácsi és még három hipersztereotipikus rajzfilmszereplő elemzésén keresztül mutat be.

Abstract

Both Scottish culture and the Scottish accent have been oft misrepresented in Hollywood movies and TV series starting in the 20th century and continuing into the 21st. The purpose of this paper is to analyse said misrepresentations, determine why characters are given Scottish accents, how that accent contributes to their characterisation and what kind of character types tend to receive the Scottish accent. The paper concludes that the Scottish accent is selected for certain characters because the previous success of Scotland-based Hollywood movies has made the accent popular among audiences, thus Hollywood, utilising what has worked before and seeing the popularity of the accent, decided to bestow the accent to more characters. It is also given to characters to make them humorous; the accent sounding foreign makes it funny for American audiences, thus many comic relief characters have got it. Tough-as-nails and masculine characters can likewise receive Scottish accents. Moreover, certain archetypes are assigned with the accent in mind by default, such as the Highlander warrior and dwarves, its usage in their case being questionable notwithstanding. Lastly, having a Scottish accent is integral to characterisation, which is exemplified by analysing Shrek, McDuck and three other hyper-stereotypical cartoon characters.

1 Introduction

Hollywood has been frequently criticised for its stereotypical representation of accents and languages, along with further prolonging the prominence of English over other languages in their movies (Bleichenbacher, 2012). Such detrimental aspects of Hollywood

are frequently lambasted not only by scholars (Davé, 2017) but also by moviegoers (Bleichenbacher, 2012). The Scottish accent is no exception.

Ever since the 20th century, Scots and Scotland have been prominent in American media (McArthur, 2003; Caughie, 2018) and became more and more prevalent in movies as the century progressed. However, the representation of Scots and their culture in Hollywood has underlying issues. This paper aims to highlight these issues, predominantly focusing on the occasionally problematic linguistic and stereotypical aspects of Scottish representation, the latter of which, the paper argues, has been prevalent in Hollywood's depiction of Scottish culture and language.

The structure of the paper is the following. Chapter 2 elaborates on the history of Scottish representation in American movies and TV series. It is followed by Chapter 3, which details why the Scottish accent is selected for certain characters. Lastly, Chapter 4 is the conclusion, where the findings are summarised.

2 Background

2.1 *The Representation of the Scottish Accent in 20th Century American Movies and TV Series*

In order to understand the issues of the modern misrepresentations of Scots and the Scottish accent within Hollywood, the paper shall analyse how it developed within American movies and TV series.

Caughie (2018) details how Scotland was represented within the US in the early 20th century. To start with, Scotland's depiction in American movies was inauthentic in this early period (Caughie, 2018). In the 1920s, the country was already portrayed with distorted images of clothes, traditions and language. Hollywood continued to produce films set in Scotland or about the country in the 1930s, often utilising the stereotypes of Tartanry or Kailyard (McArthur, 2003) which refer to the reliance on stereotypical Highlander imagery and a romanticised view of rural life within Scotland, respectively (McArthur, 2003; Douglas, 2009, 25. citing McCrone, 1992, 177ff.; Corbett, 1997, 186.; McArthur, 1981; 1982). These two stereotypes permeate Scottish representation. They appear in 1950s' *Brigadoon* as well, a movie which represents the Scottish accent notoriously ineptly (McArthur, 2003).

The following prominent Hollywood Scottish movies were *Highlander*, *Rob Roy* and *Braveheart* in the final decades of the 20th century. While *Highlander* became a cult classic and spawned a TV series of its own, the paper shall focus on the final movie due to its larger influence on how Scotland has come to be viewed.

Braveheart in the 1990s was an enormous success both internationally (Edensor, 1997; McArthur, 2003) and within Scotland. The movie even boosted tourism within Scotland. This concept was termed by McArthur (2003, 123–136.) as the 'Braveheart Effect'. However, there are some issues present in the film. It uses the two types of Scottish stereotypes already mentioned, as well as the final Scottish stereotype type, Clydesidism, which

emphasises the working-class traits of Scotland (Douglas, 2009; Maley, 1998, 71.). Since the movie did not have a historical adviser Scotland, its history, and the Scottish accent were severely misrepresented, the third of which has been analysed by Pedersen (2007).

The latter part of the 20th century saw the introduction of many Scotsmen in several TV series. Scotty – played by the Canadian actor James Doohan – appeared in the very first Star Trek series in the 1960s. DuckTales started in the 1980s, which featured the Scottish Scrooge McDuck – voiced by the English actor Alan Young – who previously became famous owing to Disney’s comics (Buhlman, 2017). In the early 1990s, Groundskeeper Willie – voiced by the American actor Dan Castellaneta – was introduced to the cast of The Simpsons; his speech has been analysed by Virdis (2012; 2021). It would seem odd that all these characters would get the accent, but the influential Lippi-Green (1997)’s work explains why: accent is part of the character creation process, and the creators saw the Scottish accent fit for these characters’ roles. To conclude, in the 20th century, the methods of representing Scotland were unrealistic. While the movies looked ostensibly Scottish, some were not even filmed in Scotland (McArthur, 2003). While the characters sounded Scottish, their accent was often mere imitation. This misrepresentation was detrimental because people living abroad could become disillusioned when real Scots do not fit the stereotypes which were romanticised by Hollywood (McArthur, 2003, 116.).

2.2 The Representation of the Scottish Accent in 21st Century American Movies and TV Series

The representation of Scotland and Scots has mostly improved in the 21st century. The eponymous Shrek was given a Scottish accent due to Mike Myers’ insistence it would fit character more (Vanity Fair, 2022). The actor put his heart and soul into voicing the character, which he could reasonably accomplish due to having experience with the Scottish accent owing to his Scottish heritage (Vanity Fair, 2022). Additionally, Outlander is likewise a popular TV series set in Scotland, which depicts every variety present in the country (The Newsroom, 2018).

Furthermore, there is also a new noteworthy tendency towards casting Scots as fictional Scots. For instance, not only does Brave depict the realistic beauty of Scotland, but it also features a primarily Scottish cast (Burnett, 2012). Additionally, as mentioned, Scrooge McDuck used to be voiced by the non-Scottish Alan Young, but in the second iteration of DuckTales, he is voiced by the Scottish David Tennant.

Conversely, The Lord of the Rings trilogy featured the dwarf Gimli who was given a Scottish accent for rather stereotypical reasons, as detailed in Chapter 3.2.2. Moreover, Samurai Jack and Kim Possible feature the Scotsman and Duff Killigan, respectively, who are both stereotypical Scottish characters. These final examples highlight that Scottish representation in Hollywood is still reliant on stereotypes.

3 The Strategic Uses of the Scottish Accent in Hollywood Movies and TV Series

3.1 Reasons for Inclusion

This part of the paper delineates why characters are given Scottish accents in Hollywood movies and TV series and how this specific accent impacts and contributes to characterisation. Given that the selection of a character's accent is always deliberate (Bleichenbacher, 2012; Lippi-Green, 1997; Minutella, 2016), the paper seeks to analyse the reasons which prompt movie creators to select the Scottish accent for a character.

3.1.1 Popularity

Firstly, the Scottish accent is likely selected for its popularity worldwide. According to the survey of Coupland & Bishop (2007), Scottish English – and the accent of Edinburgh as well, but not Glaswegian – scored exceptionally high within the UK. In fact, Scottish English is internationally popular.¹ Consequently, the more popular something is, the more likely moviemakers are to include it.

Furthermore, the popularity of the accent has been disseminated further by it being featured in numerous famous Hollywood movies set in Scotland – which incidentally rely heavily on Tartanry (defined in Chapter 2.1) due to the frequent inclusion of Highland imagery. McArthur (2003) elaborated on this stereotype appearing in *Braveheart*, *Rob Roy* and *Highlander*, which were likely partially responsible for the increase in Scottish-accented characters in 21st century movies such as *Brave* (McLean, 2020) and the *How to Train Your Dragon* (Dailyrecord.co.uk, 2010) movies. The popularity of the accent was so high that there were movies in which actors of non-Scottish descent imitated the Scottish accent, such as *The Lord of the Rings* movies (Baillie, n.d.). The increase in Scottish-accented characters illustrates how incentivised moviemakers are to exploit the success of the aforementioned movies.

Furthermore, the Scottish accent is also beloved in cartoons as Groundskeeper Willie is one of the more popular characters in *The Simpsons* (Viridis, 2012; 2021). Additionally, Scrooge McDuck from *DuckTales* has become a ubiquitous Scottish accent user (Fanning, 2017). Lastly, Shrek's Scottish accent is just as recognisable as he is (Dayani, 2022). Therefore, there is certainly an audience who wants to hear the Scottish accent, and moviemakers are eager to deliver.

3.1.2 Humour

¹ The statement is proven by the following evidence. In Rotter's (2019) experiment – one of whose aim was to discover what type of accents are rated warmly – Austrian students, when tasked with recognising accents, rated the Scottish accent with 'warmth' upon realising the accent they were hearing was Scottish English. A copious amount of Americans consider some Scottish accents to be alluring (Sandhu, 2015; Scottish Voice Overs, 2022b), therefore it is also liked in the US. In addition, Scottish English has become a popular accent to use for ASMR (autonomous sensory meridian response) YouTube videos (Walker, 2017; Goodwin, 2017) and call centres have been moving to Scotland so that their employees can respond with their Scottish accent to callers (Welch, 2022).

Furthermore, the Scottish accent is associated with humour (Hiebert, 2015, 30–32.). As Douglas (2009, 76.) states, humour being associated with Scots is part of the Kailyard stereotype, which, as mentioned in Chapter 2.1, tends to depict the rural side of Scotland positively. This is corroborated by Minutella (2016, 75.) who claims that linguistic varieties can be utilised by moviemakers with humour in mind. Comic relief characters are common in Hollywood movies (Stansfield, 2016), and there has been a trend of comic characters getting Scottish accents since the 1990s, as seen in Chapter 2.1 and 2.2. Some examples include Mike Myers' Fat Bastard in the Austin Powers movies or Groundskeeper Willie from *The Simpsons* who was to have a Swedish accent but the creators felt the accent was not humorous enough, thus they opted for Scottish English (Kernan, 2023). *Shrek's* Scottish accent is also thought to be funny, as reported in *Looper* (Dayani, 2022).

Moreover, according to Hiebert's (2015) survey, most Americans deem the Scottish accent rather humorous. When the participants in her survey were asked what kind of humour they attributed to the Scottish accent, it was overwhelmingly linked with goofy humour – fewer participants considered the accent's users to have sarcastic or witty humour. However, goofy humour is seldom associated with cleverness as opposed to witty humour, and is more slapstick. This is primarily discernible in the case of Fat Bastard's inappropriate toilet humour which is shared by *Shrek* to a slightly lesser extent. Consequently, this notion also perpetuates the prevalence of, as Pimentel & Velázquez (2008, 9.) puts it, '[...] the stereotypical belief that people who speak with an accent are unintelligent and therefore sound funny.'

That being said, occasionally the Scottish accents themselves are blatantly ridiculed or mocked. According to Ferber (2008), American media is inclined to make fun of ethnicities. In *Highlander*, for instance, a hostile police officer enquires about MacLeod's 'funny accent' when interrogating him. This lines up with the notion of non-native speakers being discriminated against by native listeners, occasionally because the listeners cannot – or pretend not to – understand them (Gluszek & Dovidio, 2010). Moreover, in the 2010s' *DuckTales* episode 'Jaw\$!', Scrooge is made fun of due to his Scottish accent. However, one of the more egregious examples of this appears in *Ralph Breaks the Internet*, where Merida from *Brave* only makes a cameo appearance so that the movie can make fun of the fact that the Scottish accent is hard to understand (Russel, 2022). As mentioned, Pimentel & Velázquez (2008, 9.) posit that people find it funny if a character is difficult to understand, which explains why Merida's accent was the punchline.

3.1.3 *A Sense of Toughness and Masculinity*

The Scottish accent is also given to rough-around-the-edges, aggressive, tough and overtly masculine characters who should not be trifled with. These traits are in line with those of Clydesidism – which was defined in Chapter 2.1 – as they are associated with working-class characteristics. Hence, the adult, crude and battle-hardened Vikings have Scottish accents

in the *How to Train Your Dragon* movies but their children do not, as a Dailyrecord article mentions, too (Dailyrecord.co.uk, 2010). Groundskeeper Willie, the Scotsman and Shrek likewise fall into this category. Both the Highlander warrior archetype and dwarves belong to this category as well. However, this indicates that the misconception that Scots were once barbarians (Calloway, 2008a) still has some influence when it comes to their portrayals.

Furthermore, Myers calls the Scottish accent a working class accent, showing how he believes there is a sense of 'roughness' associated with it; this is why Shrek was given the accent (Vanity Fair, 2022). Moreover, Shrek is also a rather hot-headed character (Pimentel & Velázquez, 2008), which explains why his Scottish accent was approved. Additionally, Rhys-Davies also wished to imitate a kind of Glaswegian accent for the tough dwarf Gimli in the *Lord of the Rings* movies (Baillie, n.d.). Lastly, Carol Ann Crawford, the dialect coach for *Outlander*, describes Scots and Scottish Gaelic as rather 'muscular' varieties (Swarbrick, 2016). Given it depends on the Scottish accent user how close they are to the Broad Scots ends of the 'bipolar continuum' (Aitken, 1984; Lawson, 2014, 153.), certain Scottish characters' broader accents might closely resemble Scots, thus they will sound more 'muscular'.

Fortunately, American moviemakers do not use Glasgow Standard or its vernacular form, Glasgow Vernacular² (Stuart-Smith, 2014, 206.) for exaggerating the crude traits of characters. Moreover, Glasgow's accent in general – a famous working-class accent with covert prestige (Braber & Butterfint, 2008, 25.) – is not prominently represented within Hollywood movies. Curiously, Scrooge McDuck does not talk with either Glasgow Standard or Glasgow Vernacular despite hailing from Glasgow (King, 2022). On the bright side, this means there are fewer instances of the 'Glasgow voice', as Stuart-Smith (1999, 2553.; 2014, 220.) calls it, which refers to a stereotypical interpretation of Glaswegian.

3.2 Archetypes Associated With the Scottish Accent

Certain types of characters are more inclined to be depicted with the Scottish accent. Evidently, Scottish characters who hail from the country tend to have this accent such as Merida from *Brave*, Connor MacLeod from *Highlander*, Rob Roy from *Rob Roy* and William Wallace from *Braveheart*. The paper shall focus on two archetypes which tend to be depicted as Scottish accent users for more intriguing reasons: Highlander warriors and dwarves.

Firstly, both archetypes tend to be depicted as types of warriors (Pramas, 2016). Warriors who have Scottish accents are frequently Scots themselves, such as the aforementioned William Wallace. Scotsmen have for a long time been associated with stereotypical aggression, especially the Highlanders (Calloway, 2008a, 172.) who were viewed as barbarians by both the English (Calloway, 2008a, 168.) and Lowlanders (Gazin-Schwartz, 2007, 94.), likely because an old and false stereotype claimed they were warlike by nature (Calloway 2008b, 90.). A remnant of this belief seems to have affected how

² As one of the reviewers commented, 'rusticity is also an important feature associated with Scottish (or Irish) accent in films, this may be the reason why Glasgow accent is not often found in them'.

Scots are depicted in the 21st century, as several types of warriors in media have Scottish accents even if they are not from Scotland, such as in the aforementioned *How to Train Your Dragon* movies. Therefore, Hollywood perpetuates this stereotype.

3.2.1 *Highlander Warrior*

The Highlander warrior is an archetype which has the Scottish accent, as seen in *Highlander*, *Outlander*, *Rob Roy* and *Braveheart*. This is also represented by the aptly named Scotsman from *Samurai Jack*, who is the quintessential example of this archetype. However, that is an issue in and of itself; Highlanders ought to speak with a Scottish Gaelic accent, not with SSE, the reasons for which shall be outlined below.

Historically, Highlanders spoke Scottish Gaelic (Gazin-Schwartz, 2007, 94.), with Scots being more prevalent in the Lowlands (Matheson & Matheson, 2000; Gazin-Schwartz 2007, 94.; Wells, 1982, 395.). Since the archetype is based on the historical Highlander warrior – as several of the films they appear in take place before the middle of the 18th century – the characters should have a Scottish Gaelic accent and should be able to converse in Scottish Gaelic. The likely reason Highlander characters do not speak with a Scottish Gaelic accent in Hollywood products is due to the fact that many actors are not native speakers of the language, with there being approximately only 57,000 Scottish Gaelic speakers in Scotland (Scotland's Census, 2021). The only way the accent could be heard is by hiring actors with genuine Scottish Gaelic accents or through accent imitation (Thurlow & Britain, 2019). That being said, the language is featured in *Outlander* (The Newsroom, 2019), thus this seems to be changing in the 21st century.

3.2.2 *Dwarves*

Dwarves also tend to have a Scottish accent. This phenomenon came about due to the lucrative *The Lord of the Rings* movies (Tresca 2014, 31.). In the movies, the dwarf Gimli speaks with a Scottish accent (Baillie, n.d.) despite his actor being a Welshman, thus it must have been a conscious decision made by the moviemakers (Thurlow & Britain, 2019; Gunn, 2023) to have the actor imitate the accent. *The Hobbit* prequel movies likewise feature dwarves who speak with a Scottish accent such as Balin and Dwalin, who are played by the Scottish Ken Stott and Graham McTavish, respectively. *The Lord of the Rings: The Rings of Power* TV series bestowed the accent to certain dwarves as well⁵. However, Khuzdul, the fictional dwarven language of Tolkien, is similar to Semitic languages (Beregond, 2005). Therefore, it is unlikely that the dwarves would speak with a Scottish accent when conversing in English with non-dwarves (Grundhauser, 2016).

⁵ The dwarf Durin, played by the Welshman Owain Arthur, speaks a Scottish accent in the following snippet of the TV show at 2:08: <https://www.youtube.com/watch?v=KT6ldSEVHCU>.

It begs the question, then: why are dwarves given the Scottish accent? This paper posits that dwarves are given the Scottish accent because they are depicted in a way that aligns with Scottish stereotypes, a conclusion Monson (2012, 54., 62.) and Sengun (2015) likewise reached. Firstly, they are quite similar to the previously mentioned Highlander warriors: they are apt fighters who are able to wield a large assortment of weapons (Pramas, 2016). Moreover, dwarves tend to be fond of alcohol and are temperamental, two qualities which are stereotypically associated with Scots (Sengun, 2015, 189.; Pramas, 2016, 20.). In addition, dwarves are occasionally depicted with red hair, which is the case for Gimli from the movies and Durin from the TV show, another Scottish stereotype (Jackson, 2022). Additionally, they are industrious and crafty, being frequently depicted as masterful craftsmen and blacksmiths (Pramas, 2016), which has been likewise associated with Scots ever since the 19th century (Cook, 2008; Hayward, 2005). It is also plausible that dwarves are given the Scottish accent due to Clydesidism, since they, as mentioned, are associated with industrial jobs along with being skilled workers and alcoholics, which fits the stereotype.

3.3 The Role of the Scottish Accent in Characterisation

The Scottish accent can serve as a vital part of characterisation. This section will illustrate that a fictional figure having a Scottish accent can be integral to their character. Lippi-Green (1997, 81.) states that '[...] film uses language variation and accent to draw character quickly [...]' and Carol Ann Crawford, the dialect coach for the *Outlander* TV series, similarly claims: '[w]ith accent and dialogue you are building the character, but it is also bringing a sense of time and place, [...]' (Swarbrick, 2016). Lastly, Dore (2020, 3. citing Hodson 2014, 5–6.) also mentions linguistic variation is used during the character creation process and that accents are utilised to accentuate a character's traits.

3.3.1 Shrek

The *Shrek* quadrilogy illustrates how a Scottish accent can benefit a character. Shrek's Scottish accent is a vital part of his characterisation, and the primary reason he can be viewed as a Scot (Scottish Voice Overs, 2022a). The reason why his accent is an integral part of his character can be gleaned from its origins.

Mike Myers, Shrek's voice actor, in an interview for *Vanity Fair* (Vanity Fair, 2022) – on which this paragraph is based – states that he originally gave the ogre his Canadian accent. However, the actor felt that his own accent was unsuitable for Shrek. He was influenced by his Scottish roots and thought Shrek embodied what it was like to be a Scot. After some convincing, the moviemakers conceded that the Scottish accent did suit Shrek. The studio spent money in order to incorporate the new accent into the movie and Myers rerecorded every single line of Shrek's dialogue with a Scottish accent for free. Therefore,

his accent is indeed a significant aspect of the character that should not be ignored, as the voice actor and creators went to great lengths to have it included.

As mentioned in Chapter 3.1.3, Myers claimed in the *Vanity Fair* interview that Shrek's accent plays into his working-class qualities as the Scottish accent, according to the actor, is '[...] a working people accent' (*Vanity Fair*, 2022). Due to the accent, a new layer of subtext is discernible.

Firstly, Shrek's accent labels him as an outsider, which is most prominently emphasised in the first and fourth *Shrek* movies. In *Shrek*, Shrek is depicted as a solitary underdog. His rival, Lord Farquaad, voiced by John Lithgow, uses RP⁴, and is Shrek's polar opposite in disposition: he is a pompous ruler with a heart of stone. This dichotomy was noted by Myers, who opted for a Scottish accent partially to contrast Farquaad's English accent with the 'working-class' Scottish accent (*Vanity Fair*, 2022). Furthermore, in the fourth movie, all ogres speak with various American accents. This indicates he does not belong to that fabricated world either, as also noted by Alvarez (2022).

Moreover, Fiona's father and mother – voiced by John Cleese and Julie Andrews, respectively – speak with RP as well in *Shrek 2*, which is fitting given they are English-speaking monarchs, who tend to use RP. Consequently, his Scottish accent highlights he does not belong in *Far Far Away*. Pimentel & Velázquez (2008, 9–10.) agree with this notion, even stating that he is distinguished from the royal family due to his accent. After all, Shrek is the head of a group which is neglected in *Far Far Away*: non-standard accent users (Pimentel & Velázquez, 2008) such as Donkey, Puss-in-Boots or any of the minor fairy tale characters like the German-accented three little pigs (Mudriczki, 2014, 57.). Shrek is also forced to change due to his Scottishness, akin to how England historically exerted influence on Scotland, both culturally – proved most astutely by their prohibition of the traditional Highlander way of life after the Second Jacobite Rebellion – and linguistically – as seen with the prevalence of SSE compared to Scots starting in the 18th century (Balogné Bérces, 2008; Stuart-Smith, 2014; Jones, 1993). Similarly, *Far Far Away* likewise influences Shrek to blend in: he turns into a human in the middle of the movie in order to meet the expectations placed around him (Pimentel & Velázquez, 2008). However, his own identity is reinforced by his keeping his own accent, and multiple characters, such as Donkey and the Fairy Godmother, remark that he is the same ogre.

3.3.2 *Scrooge McDuck*

The next character is Scrooge McDuck, whose Scottish accent likewise contributes to his characterisation. This is because *DuckTales* uses his Scottishness to develop the story.

⁴ He is claimed to use RP as he attempts to include some features of the accent. Regardless, since the voice actor is American, Lord Farquaad's accent is only an inauthentic imitation of RP.

For instance, his archnemesis adopts a fake Scottish accent and wears a tartan in order to not only beat McDuck at being affluent but also at being Scottish (Snetiker, 2017).

However, it is his previous life in Scotland that adds to his character the most significantly. His being from Glasgow (King, 2022), a predominantly working class city (Cochrane, 2021), means he possesses working-class roots. However, he does not speak with a Glaswegian accent either in the original *DuckTales* or in the more recent reboot, where he is voiced by David Tennant, who is from Bathgate, West Lothian. Therefore, it could be theorised that upon becoming affluent, he swapped his stigmatised Glaswegian (Braber & Butterfint, 2008) with SSE, which has overt prestige⁵. Most importantly, McDuck had to work hard for his vast fortune (Swan, 2023; Fanning, 2017), thus his starting point being Glasgow makes his rise in wealth a ‘rags-to-riches’ story.

Lastly, McDuck’s miserly nature can also be attributed to his origins, albeit in a way that is based on how Americans used to view Scots. Schweitzer (2011) elaborates on this in great detail, thus this paragraph is largely based on his work. He states that Scots being frugal is a stereotype. Consequently, McDuck showcases the stereotypical Scottish frugality Americans used to perpetuate, as was the case of the Scottish Harry Lauder who deceived the American press into believing he was thrifty in order to boost his career and remain in their favour. Lippi-Green (1997, 85.) and Kristiansen (2001, 131.) likewise corroborate that McDuck’s stinginess is stereotypical, which is emphasised by his Scottish accent. Therefore, it is safe to say that Scrooge McDuck is an archetypal frugal Scot.

3.3.3 Hyper-Stereotypical Scottish Cartoon Characters

Some cartoon characters tend to be rather stereotypically depicted, as Dobrow & Gidney (1998) confirm. In fact, Virdis (2012, 127.) calls Groundskeeper Willie ‘hyper-stereotypical’, which is something the author of this paper agrees with. The same can be said about two other cartoon Scots: the Scotsman from *Samurai Jack* and Duff Killigan from *Kim Possible*.

These characters showcase what has been detailed in Chapter 3.1 the most conspicuously. Their depiction and characterisation rely on Clydesidism and Tartanry the most extensively. Tartanry is represented by their wearing the tartan, and, since they are boisterous and manly, they rely on Clydesidism. As they are also humorous, Chapter

⁵ However, his usage of SSE highlights he is not ashamed of his Scottish roots, and here, language serves as a way for him to showcase his identity (Dobrow & Gidney, 1998, 107.; Douglas 2009, 15., 23.) within the US, and highlights he is not affected by cultural cringe (Maley, 1998; Mackay, 2022). In fact, Scots tend to favour their strong Scottish national identity (Brulard & Carr, 2013, 153.; Lindsay, 1997) over their British identity (Douglas 2009, 143-144.), thus McDuck wanting to showcase his Scottishness in America makes sense. Most importantly, Scots sometimes hide their Scottish accents because they are made fun of (Mullins, 2020), but he does not.

3.1.2's findings also apply to them (KX-NØ, 2019; The Best of the Best, 2021; Tsuladan Gaming, 2017).⁶

4 Conclusion

The discussion above has aimed to show that the representation of Scots and Scottish English in Hollywood movies and TV series have been stereotypical. The paper analysed the misrepresentations of the Scottish accent and determined why characters are given Scottish accents and how that accent contributes to their characterisation. The paper concluded that the Scottish accent is selected for certain characters because the previous success of Scotland-based Hollywood movies has made the accent popular among audiences, thus Hollywood, utilising what has worked before and seeing the popularity of the accent, decided to bestow the accent to more characters. It is also given to characters to make them humorous; the accent sounding foreign makes it funny for American audiences, thus many comic relief characters have got it. Tough-as-nails characters can likewise receive Scottish accents. Moreover, certain archetypes are assigned with the accent in mind by default, such as the Highlander warrior and dwarves, its usage in their case being questionable notwithstanding. Lastly, having a Scottish accent is integral to characterisation, which was exemplified by analysing Shrek, McDuck and three other stereotypical cartoon characters.

This topic should be scrutinised further, as this paper merely showcased the tip of the iceberg. New research is warranted based on what has been discussed.

Bibliography

- Aitken, A. J. (1984/2015). 'Scottish accents and dialects'. In Macafee, C. (Ed.), *Collected Writings on the Scots Language* (pp. 1–41). Scots Language Centre.
https://d3lmsxlb5aor5x.cloudfront.net/library/document/aitken/Scottish_accents_and_dialects.pdf
- Alvarez, R. (2022). 'Why Does Shrek Have A Scottish Accent?'. Screenrant.
<https://screenrant.com/why-does-shrek-have-scottish-accent/>
- Baillie, R. n.d. 'Gimli role that dwarfs the rest'. NZHerald.
<https://www.nzherald.co.nz/lifestyle/gimli-role-that-dwarfs-the-rest/JLXYIIEAPPHYKJLBOXL4RVYWA/>
- Balogné Bérces, K. (2008). *Beginner's English Dialectology: An Introduction to the Accents and Dialects of English*. Ad Librum.

⁶ https://www.youtube.com/watch?v=aQ1L5oQ_FI; <https://www.youtube.com/watch?v=8RoCQLgMt5U> and <https://www.youtube.com/watch?v=Nv-Ocz6d-WI&t=26s> were the videos used to analyse the characters (The Best of the Best, 2021; KX-NØ, 2019; Tsuladan Gaming, 2017).

- Beregond, A. S. (ed.). (2005). *Arda Philology I. Proceedings of the First International Conference on J.R.R. Tolkien's Invented Languages*, Omentielva Minya, Stockholm, 4-8 August 2005. Arda.
- Bleichenbacher, L. (2012). 'Linguicism in Hollywood movies? Representations of, and audience reactions to multilingualism in mainstream movie dialogues'. *Multilingua – Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication*, 31(2), 155–176. <https://doi.org/10.1515/multi-2012-0008>
- Braber, N. & Butterfint, Z. R. (2008). 'Local Identity and Sound Change in Glasgow: A Pilot Study'. *Leeds Working Papers in Linguistics and Phonetics*, 13, 22–43.
- Brulard, I. & Carr, P. (2013). 'Variability, unconscious accent adaptation and sense of identity: the case of RP influences on speakers of Standard Scottish English'. *Language Sciences*, 39, 151–155. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2013.02.017>
- Buhlman, J. (2017). 'From Comics to the Screen: How Scrooge McDuck Started His Tales'. D23. <https://d23.com/from-comics-to-the-screen-how-scrooge-mcduck-started-his-tales/>
- Burnett, L. (2012). 'A Scottish historian on Brave'. *The Guardian*. <http://www.guardian.co.uk/film/2012/aug/29/scottish-historian-view-brave>
- Calloway, C. G. (2008a). 'Sir William Johnson, Highland Scots, and American Indians'. *New York History*, 89(2), 163–177. <http://www.jstor.org/stable/23183448>
- Calloway, C. G. (2008b). *White People, Indians, and Highlanders: Tribal People and Colonial Encounters in Scotland and America*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195340129.001.0001>
- Caughie, J. (2018). 'Depicting Scotland: Scotland in early films'. In Caughie, J., Griffiths, T. & Vélez-Serna, M. A. (eds.), *Early Cinema in Scotland* (pp. 147–165). Edinburgh University Press.
- Cochrane, A. (2021). 'Glasgow voted the world's friendliest city in Rough Guides survey'. *The National*. <https://www.thenational.scot/news/19100211.glasgow-voted-worlds-friendliest-city-rough-guides-survey/>
- Cook, J. D. (2008). 'Why Mr. Scott is Scottish'. John D. Cook Consulting. <https://www.johndcook.com/blog/2008/01/28/why-mr-scott-is-scottish/>
- Corbett, J. B. (1997). *Language and Scottish Literature*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Coupland, N. & Bishop, H. (2007). 'Ideologised values for British accents'. *Journal of Sociolinguistics*, 11, 74–93. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2007.00311.x>
- Dailyrecord.co.uk. (2010). 'Gerard Butler's new movie criticised for giving Vikings a Scottish accent'. *Daily Record*. <https://www.dailyrecord.co.uk/entertainment/celebrity/gerard-butlers-new-movie-criticised-1055872>
- Davé, S. (2017). 'Racial Accents, Hollywood Casting, and Asian American Studies'. *Cinema Journal*, 56(3), 142–147. <http://www.jstor.org/stable/44867828>

- Dayani, A. (2022). 'The Surprising Origin Behind Shrek's Scottish Accent'. *Looper*.
<https://www.looper.com/875917/the-surprising-origin-behind-shreks-scottish-accent/>
- Dore, M. (2020). 'Revoicing Otherness and Stereotypes via Dialects and Accents in Disney's Zootopia and its Italian Dubbed Version'. In Geyer, K. & Dore, M. (eds.), *inTRAlinea Special Issue: The Translation of Dialects in Multimedia IV* (pp. 1–9).
<http://www.intralinea.org/specials/article/2465>
- Dobrow, J. R., & Gidney, C. L. (1998). 'The Good, the Bad, and the Foreign: The Use of Dialect in Children's Animated Television'. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 557, 105–119. <http://www.jstor.org/stable/1049446>
- Douglas, F. M. (2009). *Scottish Newspapers, Language and Identity*. Edinburgh University Press.
- Edensor, T. (1997). 'Reading Braveheart: Representing and Contesting Scottish Identity'. *Scottish Affairs*, 21(1), (First Series). <https://doi.org/10.3366/scot.1997.0061>
- Fanning, J. (2017). 'Did You Know? 9 Rich Facts Celebrating Uncle Scrooge'. D23.
<https://d23.com/did-you-know-nine-rich-facts-celebrating-uncle-scrooge/>
- Ferber, L. (2008). 'Pardon Our French: French Stereotypes in American Media'. *All Volumes (2001-2008)*, 7. https://digitalcommons.unf.edu/ojii_volumes/7
- Gazin-Schwartz, A. (2007). 'Imaging the Scottish Highlands'. *Historical Archaeology*, 41(1), 92–105. <http://www.jstor.org/stable/25617428>
- Gluszek, A. & Dovidio, J. F. (2010). 'The Way They Speak: A Social Psychological Perspective on the Stigma of Nonnative Accents in Communication'. *Personality and Social Psychology Review*, 14(2), 214–237.
<https://doi.org/10.1177/1088868309359288>
- Goodwin, K. (2017). 'Have you got the tingles? Why the Scottish accent is a hit when it comes to the latest online fetish craze'. *The Herald*.
<https://www.heraldscotland.com/news/15166458.got-tingles-scottish-accent-hit-comes-latest-online-fetish-craze/>
- Grundhauser, E. (2016). 'Why Do Dwarves Sound Scottish and Elves Sound Like Royalty?'. *Atlas Obscura*. <https://www.atlasobscura.com/articles/why-do-dwarves-sound-scottish-and-elves-sound-like-royalty>
- Gunn, B. (2023). 'Dialect coaching and linguistics'. In Price, H. & McIntyre, D. (Eds.), *Communicating Linguistics* (pp. 197–207). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003096078-20>
- Hayward, A. (2005). 'James Doohan'. *The Independent*.
<https://www.independent.co.uk/news/obituaries/james-doohan-300695.html>
- Hiebert, M. (2015). 'Dialects and Perceptions of Humor: Dialectal Stereotypes'. *Schwa: Language and Linguistics*.
https://schwa.byu.edu/files/2016/01/Hiebert_Humor.pdf
- Hodson, J. (2014). *Dialect in Film and Literature*. Palgrave MacMillan.

- Jackson, I. (2022). 'Scots are more likely to have red hair and also to be proud of it – Professor Ian Jackson'. *The Scotsman*.
<https://www.scotsman.com/news/opinion/columnists/scots-are-more-likely-to-have-red-hair-and-also-to-be-proud-of-it-ian-jackson-3567472>
- Jones, C. (1993). 'Scottish Standard English in The Late Eighteenth Century'. *Transactions of the Philological Society*, 91(1), 95–131.
- Kernan, L. (2023). 'LIGHTS, CAMERA, ACCENT Groundskeeper Willie original accent revealed, it's far from Scottish'. *The Scottish Sun*.
<https://www.thescottishsun.co.uk/tvandshowbiz/10148954/groundskeeper-willie-original-accent-revealed/>
- King, S. (2022). 'Scrooge McDuck's Origin Explored In New Disney Graphic Novel'. *Screen Rant*. <https://screenrant.com/new-scrooge-mcduck-donald-duck-ales-origin-matilda/>
- Kristiansen, G. (2001). 'Social and linguistic stereotyping: A cognitive approach to accents'. *Estudios Ingleses de la Universidad Complutense*, 9, 129–145.
- KX-NØ. (2019). 'Best of Duff Killigan' [video]. YouTube.
<https://www.youtube.com/watch?v=8RoCQLgMt5U>
- Lawson, K. J. (2014). 'Scots: A Language or a Dialect? Attitudes to Scots in Pre-Referendum Scotland'. *Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, 20(2), 143–161. <http://www.jstor.org/stable/44789710>
- Lindsay, I. (1997). 'The Uses and Abuses of National Stereotypes'. *Scottish Affairs*, 20(1), 133–149.
- Lippi-Green, R. (1997). 'Teaching Children How To Discriminate'. In Lippi-Green, R. (ed.), *English with an Accent* (pp. 79–103). Routledge.
- Mackay, T. (2022). 'Discover the Scots Language: What is Scots, is it a language or a dialect, and how old is it?'. *The Scotsman*. <https://www.scotsman.com/heritage-and-42retro/heritage/discover-the-scots-language-what-is-scots-is-it-a-language-or-a-dialectand-how-old-is-it-3743342>
- Maley, W. (1998). 'Braveheart: Raising the Stakes of History'. *The Irish Review* (1986-), 22, 67–80. <https://doi.org/10.2307/29735890>
- Matheson, C. & Matheson, D. (2000). 'Languages of Scotland: Culture and the Classroom'. *Comparative Education*, 36(2), 211–221.
<http://www.jstor.org/stable/3099869>
- McArthur, C. (ed.). (1982). *Scotch Reels: Scotland in Cinema and Television*. London: British Film Institute Publishing.
- McArthur, C. (1981). 'Breaking the Signs: Scotch Myths as Cultural Struggle'. *Cencrastus*, 7, 21–5.
- McArthur, C. (2003). *Brigadoon, Braveheart, and the Scots: Scotland in Hollywood Cinema*. I.B. Tauris.

- McCrone, D. (1992). *Understanding Scotland: The Sociology of a Stateless Nation*. London: Routledge.
- McLean, D. (2020). '6 of the best and 6 of the worst Scottish accents ever captured on film'. *The Scotsman*. <https://www.scotsman.com/heritage-and-retro/heritage/6-of-the-best-and-6-of-the-worst-scottish-accents-ever-captured-on-film-3013581>
- Minutella, V. (2016). 'British Dialects in Animated Films: The Case of Gnomeo & Juliet and its Creative Italian Dubbing'. In Ranzato, I (Ed.), *Status Quaestionis II: North and South: British Dialects in Fictional Dialogue*, 222–259.
- Monson, M. J. (2012). 'Race-Based Fantasy Realm: Essentialism in the World of Warcraft'. *Games and Culture*, 7(48), 48–71. <https://doi.org/10.1177/1555412012440308>
- Mudriczki, J. (2014). 'Audiovisual humour transfer strategies in the Italian, German and Hungarian dubbed versions of Shrek the Halls'. In Rosa, G. L. D., Laurentiis F. B. A. D. & Perego, E. (eds.), *Translating Humour in Audiovisual Texts* (pp. 51–65). Peter Lang.
- Mullins, A. (2020). 'Scottish Dialect: An Author's Guide to Highland Dialogue'. Aaron Mullins Bestselling Books – Author Resources. <https://aaronmullins.com/2020/03/16/scottish-dialect-an-authors-guide-to-highland-dialogue/>
- Pedersen, J. (2007). 'There is more to being a Scotsman than putting on a kilt and trilling your /r/s. A study of linguistic credibility in the Hollywood movie Braveheart'. *Miscelánea: A Journal of English And American Studies*, 35, 77–90. http://dx.doi.org/10.26754/ojs_misc/mj.20079700
- Pimentel, O. & Velázquez, P. (2008). 'Shrek 2: An Appraisal of Mainstream Animation's Influence on Identity'. *Journal of Latinos and Education*, 8(1), 5–21. <https://doi.org/10.1080/15348430802466704>
- Pramas, C. (2016). *Dwarf Warfare*. Bloomsbury Publishing.
- Rotter, C. E. (2019). 'Cognitive categorisations of language: how EFL students' (mis)identifications of three British accents engender stereotypic attributions'. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 40(9), 801–817. <https://doi.org/10.1080/01434632.2019.1568443>
- Russel, J. (2022). 'Scottish accent crowned nation's favourite but also hardest to understand'. *Daily Record*. <https://www.dailyrecord.co.uk/scotland-now/scottish-accent-crowned-nations-favourite-26346794>
- Sandhu, S. (2015). 'Americans think Glaswegian accent is the sexiest, according to new poll'. *The Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/americans-think-the-glaswegian-accent-is-the-sexiest-according-to-new-poll-a6695171.html>.

- Schweitzer, M. (2011). ‘The Canny Scot’: Harry Lauder and the Performance of Scottish Thrift in American Vaudeville’. *Theatre Research International*, 36, 254–268.
<https://doi.org/10.1017/S0307883311000484>
- Scotland’s Census. (2021). Languages. <https://www.scotlandscensus.gov.uk/census-results/at-a-glance/languages/>
- Scottish Voice Overs. (2022a). ‘Is Shrek Scottish?’. *ScottishVoiceOvers.com*.
<https://www.scottishvoiceovers.com/is-shrek-scottish/>
- Scottish Voice Overs. (2022b). ‘Why is the Scottish Accent so Sexy?’. *ScottishVoiceOvers.com*. <https://www.scottishvoiceovers.com/why-is-the-scottish-accent-so-sexy/>
- Sengun, S. (2015). ‘Why Do I Fall for the Elf, When I Am No Orc Myself? The Implications of Virtual Avatars in Digital Communication’. *Faculty Publications – Creative Technologies*, 3. <https://ir.library.illinoisstate.edu/fpctk/3>
- Snetiker, M. (2017). ‘DuckTales exclusive: Meet the new faces of Duckburg!’. *Entertainment Weekly*. <https://ew.com/tv/2017/06/08/ducktales-exclusive-characters-cast/>
- Stansfield, J. (2016). ‘Why so serious? The death of comic relief in film’. *The Skinny*. <https://www.theskinny.co.uk/film/opinion/comic-relief-batman-v-superman-harry-potter>
- Stuart-Smith, J. (1999). ‘Voice Quality in Glaswegian’. In Ohala, J. J. (ed.), *Proceedings of the XIVth International Congress of Phonetic Sciences* (pp. 2553–2556), pp. 122–136. University of California.
- Stuart-Smith, J. (2014). ‘Glasgow: accent and voice quality’. In Foulkes, P & Docherty, G. (eds.), *Urban Voices: Accent Studies in the British Isles* (pp. 203–222). Routledge.
- Swan, E. 2023. ‘What is Scrooge McDuck’s Net Worth - and How Did He Get His Money?’. *CBR*. <https://www.cbr.com/scrooge-mcduck-net-worth-explained/>
- Swarbrick, S. (2016). ‘Outlander dialect coach Carol Ann Crawford on perfecting Scottish accents for television’. *The Herald*.
https://www.heraldscotland.com/life_style/arts_ents/14401341.outlander-dialect-coach-carol-ann-crawford-perfecting-scottish-accents-television/
- The Best of the Best. (2021). ‘Its Willie Time - The Best of Groundskeeper Willie - The Simpsons Compilation’ [video]. YouTube.
https://www.youtube.com/watch?v=aQ1IL5oQ_FI7
- The Newsroom. (2018). ‘Outlander: Gaelic and Scots phrases used on the show - and what they mean’. *The Scotsman*. <https://www.scotsman.com/arts-and-culture/outlander-gaelic-and-scots-phrases-used-show-and-what-they-mean-212865>

⁷ The original title of the video contains *Its*, which is likely an error. The corrected version of the title would look like this: ‘It’s [sic] Willie Time – The Best of Groundskeeper Willie – The Simpsons Compilation’.

- The Newsroom. (2019). 'Outlander: Gaelic and Scots phrases used on the show – and what they mean'. The Scotsman. <https://www.scotsman.com/arts-and-culture/outlander-gaelic-and-scots-phrases-used-show-and-what-they-mean-212865>
- Thurlow, C. & Britain, D. (2019). 'Voice work: Learning about and from dialect coaches'. In Thurlow, C. (ed.), *The Business of Words: Wordsmiths, Linguists, and Other Language Workers* (pp. 67–85). Routledge.
- Tresca, M. J. (2014). *The Evolution of Fantasy Role-Playing Games*. McFarland & Company.
- Tsuladan Gaming. (2017). 'Samurai Jack: The Best of The Scotsman' [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Nv-Ocz6d-WI&t=23s>
- Vanity Fair. (2022). 'Mike Myers Rewatches Austin Powers, Shrek and Wayne's World' [video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=FGd7lroT9l8>
- Viridis, D. F. (2012). 'Friendliness, aggressiveness and coarseness: Scottish groundskeeper Willie's linguistic features in *The Simpsons*'. *Nawa: Journal of Language and Communication*, 6(1), 127–150. <https://link.gale.com/apps/doc/A341458390/LitRC?u=googlescholar&sid=google Scholar&xid=65b1a233>
- Viridis, D. F. (2021). 'Stereotyping Scotland: Groundskeeper Willie's illocutionary acts in *The Simpsons*'. *A Journal of English Studies*, 32(1), 16–35. <https://doi.org/10.15290/CR.2021.32.1.02>
- Walker, S. (2017). 'Feeling the strain? Just listen to a Scots accent'. [scotslanguage.info](https://scotslanguage.info/feeling-the-strain-just-listen-to-a-scots-accent/). <https://scotslanguage.info/feeling-the-strain-just-listen-to-a-scots-accent/>
- Welch, A. (2022). 'Irish people have faced centuries of discrimination': why are Lord of the Rings' accents so offensively bad?'. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2022/sep/28/irish-people-have-faced-centuries-of-discrimination-why-are-lord-of-the-rings-accents-so-offensively-bad>
- Wells, J. C. (1982). *Accents of English: Volume 2: The British Isles*. Cambridge University Press.

Filmography

- Adamson, A. & Jenson, V. [directors]. 2001. *Shrek*. DreamWorks Pictures.
- Adamson, A., Asbury K. & Vernon, C. [directors]. 2004. *Shrek 2*. DreamWorks Animation, PDI/DreamWorks.
- Andrews, M. & Chapman, B. [directors]. *Brave*. Walt Disney Studios Motion Pictures.
- Caton-Jones, M. [director]. 1995. *Rob Roy*. MGM/UA Distribution Co.
- Charret, C., Ginsburg M., Davis, P. S., Panzer, W., Maier, S., Hardy S.m Collins G. & du Pontavice, M. [executive producers]. *Highlander: The Series*. Rysher Entertainment,

- Gaumont International Television, Atlantique Productions, Reteitalia, RTL Plus, Amuse Video.
- Gibson, M. [director]. 1995. *Braveheart*. Paramount Pictures, 20th Century Fox.
- Groening, M. [creator]. *The Simpsons*. Gracie Films, 20th Television[a]&20th Television Animation.
- Jackson, P. [director]. 2001. *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring*. New Line Cinema, WingNut Films.
- Jackson, P. [director]. 2002. *The Lord of the Rings: The Two Towers*. New Line Cinema, WingNut Films.
- Jackson, P. [director]. 2003. *The Lord of the Rings: The Return of the King*. New Line Cinema, WingNut Films.
- Jackson, P. [director]. 2012. *The Hobbit: An Unexpected Journey*. Warner Bros. Pictures.
- Jackson, P. [director]. 2013. *The Hobbit: The Desolation of Smaug*. Warner Bros. Pictures.
- Jackson, P. [director]. 2014. *The Hobbit: The Battle of the Five Armies*. Warner Bros. Pictures
- Lin, J. [director]. 2016. *Star Trek: Beyond*. Paramount Pictures.
- Magon, J., Zaslove, A., Wolf, F. & Ruzicka, T. [producers]. 1987. *DuckTales*. Walt Disney Television Animation.
- Minnelli, V. [director]. 1954. *Brigadoon*. Loew's, Inc.
- Mitchell, M. [director]. 2010. *Shrek Forever After*. Paramount Pictures.
- Moore, R. D. [director]. 2014. *Outlander*. Sony Pictures Television.
- Moore, R. & Johnston, P. [directors]. 2018. *Ralph Breaks the Internet*. Walt Disney Studios, Motion Pictures.
- Mulcahy, R. [director]. 1986. *Highlander*. 20th Century Fox.
- Myers, R., Tartakovsky G., Alvarez R., Renzetti R. & Savino, C. [directors]. 2001. *Samurai Jack*. Cartoon Network Studios, Williams Street.
- Payne, J. D., McKay P., Weber L., Greene, C., Doble J., Hutchison, G., Cahill J., Bayona J. A., Atienza, B., Kelly, E., Richmond B. & Yguado, S. T. [executive producers]. 2022. *The Lord of the Rings: The Rings of Power*. Amazon Studios, New Line Cinema.
- Roach, J. [director]. 1999. *Austin Powers: The Spy Who Shagged Me*. New Line Cinema.
- Roach, J. [director]. 2002. *Austin Powers in Goldmember*. New Line Cinema.
- Roddenberry, G. [director]. 1966. *Star Trek*. Desilu Productions, Paramount Television, Norway Corporation.
- Sanders, C. & DeBlois, D. [directors]. *How to Train Your Dragon*. Paramount Pictures.
- DeBlois, D. [director]. *How to Train Your Dragon 2*. 20th Century Fox.
- DeBlois, D. [director]. *How to Train Your Dragon: The Hidden World*. Universal Pictures.
- Schooley, B. & McCorkle, M. [creators]. *Kim Possible*. Walt Disney Television Animation.
- Youngberg, M. [director]. 2017. *DuckTales*. Disney Television Animation.

The Dichotomous Assessment of the Historical Inaccuracies, the “White Savior” Trope and the Traces of Black Female Stereotypes in the Flagship Black Feminist Movie *Hidden Figures*

Regina Zsófia Sztranyan

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

A történelmi pontatlanságok, a “fehér megváltó” trópus és a fekete női sztereotípiák lenyomatainak kettős megítélése *A számolás joga* című fekete feminista filmben.

Absztrakt: *A számolás joga* ezen elemzése azt kívánja megvitatni, hogy ez a fekete feminista film valóban segíthet-e a fekete feminista törekvéseknek azáltal, hogy történelmi pontossággal, valamint sztereotípiák nélkül jellemzi az eseményeket és a szereplőket. A tanulmány bemutatja, hogy a filmben megjelenített fehér megváltó trópusa hogyan tudja aláásni a fekete nők NASA-nál elért sikereit, miközben továbbra is pozitív összetevője a filmnek. Az is kiderül, hogy közelebbről megvizsgálva a főszereplőket, a fekete női sztereotípiák még ebben a látszólag előítéletmentes és nagy népszerűségnek örvendő fekete feminista filmben is fellelhetőek. Ezen elmélet igazolása érdekében kiemeljük az életrajzi film és az alapjául szolgáló, valós eseményeket ismertető kötet eltéréseit. A film három főszereplőjének cselekedeteit, nyelvezetét és testbeszédét, melyek a hagyományos fekete női sztereotípiákat és/vagy azok későbbi formáit idézik, szintén elemezzük. Végül arra a következtetésre jutunk, hogy bár a filmmel kapcsolatban megfogalmazott kritikák a mai, már túlzó PC-kultúra és/vagy a Cancel-kultúra körébe eshetnek – hiszen az említett sztereotíp vonások a narratíva kontextusában igazolhatóak –, mégis fontos az, hogy a filmesek, sőt a színésznők is tisztában legyenek ezeknek a sztereotípiáknak mindmáig meglévő nyomaival, hogy ne állandósítsák azokat, még öntudatlanul és akaratlanul sem.

Abstract

The analysis of *Hidden Figures* aims to discuss whether this flagship black feminist movie can really help the black feminist attempts by characterizing the events and characters with historical accuracy and without stereotypes. It will be showcased how the white savior trope presented in the film can undermine the successes achieved by black women at NASA while still being a somewhat positive component to the film. It will also be revealed that upon closer examination, the black female stereotypes persist even in this seemingly unprejudiced and flagship black feminist film. To corroborate this theory, the discrepancies of the biographical drama film adaptation and the nonfiction volume it is based on will be highlighted. The actions, diction, and body language of the movie's three protagonists will also be analyzed to demonstrate that they sometimes evoke the conventional black female stereotypes and/or their later variants. It will be concluded that although the criticism made in relation to the film may fall within today's exaggerated PC culture and/or Cancel culture – as the stereotypical traits can be justified in the narrative's context –, it is still important for filmmakers and even actresses to be aware of these stereotypical traces so that they do not perpetuate them, even unconsciously and unintentionally.

Introduction

Contemporary films are not only testimonies of the current cinematic representation of black women but given their reflective nature, they also allow society to inspect the

contemporary socio-political conditions in the United States. Moreover, movies are capable of shaping public perception of certain historical situations and ethnic groups by conveying certain messages. Even though “media audiences, specifically television viewers, are aware that entertainment programming is fiction, viewers adopt a ‘TV answer’ in which content becomes the social reality” (Coleman et al., 1970, 3). Given that movies have the power to both entertain and teach society, it indeed matters what sort of message they convey to spectators.

African American women have a long history of discrimination by the film industry due to their race and gender. For a long time, they were not represented at all cinematically and later were reduced to stereotypes, lacking complexity. Collins states that in an effort to overcome oppression, black feminism confronts pervasive black female stereotypes that are designed to make social injustice seem “natural, normal, and inevitable” (Collins, 2000, 5). Therefore, movies can function as effective tools for supporting feminism’s attempts if they aim for demolishing stereotypes.

Hidden Figures is a blockbuster biographical drama film released in 2016, directed by Theodore Melfi, written by Allison Schroeder, and based on Margot Lee Shetterly’s 2016 nonfiction volume called *Hidden Figures: The American Dream and the Untold Story of the Black Women Mathematicians Who Helped Win the Space Race*. This movie is set in the period of the Civil Rights Movement, reflecting on the relationships between race, power, and social justice and showcasing the difficulties faced by black female characters as they struggle to find their voice and agency in a society that is deeply segregated and unequal, to eventually take on pivotal roles in some of the most important missions of the Space Age. Set in the early 1960s in Hampton, Virginia, *Hidden Figures* tells the true story of Katherine Johnson (Taraji P. Henson), Dorothy Vaughan (Octavia Spencer), and Mary Jackson (Janelle Monáe), who were African American women working as mathematicians at NASA during the Space Race.

Since this movie was intentionally directed to draw attention to the long-lasting sexist, racist, and classist oppression that black women had to endure throughout history, it is worth analysing in order to reveal whether the cinematic representation of American women still operates on racial and sexist stereotypes, distorting historical facts, or presents these aspects with racial, gender, and historical accuracy by utilizing an adequate black feminist approach.

As for the reception of *Hidden Figures*, it was praised by both the general public and movie critics, and it also garnered numerous nominations and awards. There are, however, controversial elements to the film because it features the white savior cliché and, upon closer inspection, traces of black female stereotypes as well. To showcase these issues, it will be discussed why it is debatable that the reality-based book by Shetterly differs in certain aspects from the movie adaptation. Also, the actions, diction, and body language of the three heroines of the movie will be analyzed, which evoke the conventional black female stereotypes and/or their descendants.

The “Mammy”, “Jezebel” and “Sapphire” stereotypes and their descendants

To be able to spot the imprints of the conventional black female stereotypes of *Hidden Figures*, it is essential to present the “Mammy”, “Jezebel” and “Sapphire” stereotypes. Therefore, they will be briefly discussed, drawing attention only to their characteristics that are relevant for the analysis of the movie.

The “Mammy” signifies “mother” and was frequently used in the past to refer to a Black woman taking care of white children (“Mammy”). She is either represented as nurturing, caring, protective, and faithful, or authoritative, domineering, violent, and criminalized (McKoy, 2012, 137). She usually has darker skin, a larger body type and is desexualized (Glenn et al., 2009, 139).

The “Jezebel” character is depicted as a hypersexualized person (Glenn et al., 2009, 139). As for her physical appearance, she has fair skin, a slender body type, wears short, tight, or evening clothes and so is sexually enticing (McKoy, 2012, 137). Her deviant behavior also suggests that she gladly engages in any sexual intercourse to satiate her unquenchable sexual desire (Glenn et al., 2009, 139).

The “Sapphire” archetype – that the “Jezebel” seems to merge into (McKoy, 2012, 144) – is characterized as inherently sassy and angry. She is sarcastic, rude, and sharp-tongued, often seen as swearing while having her hands on her hips and rolling her eyes and neck (McKoy, 2012, 137). She usually goes through an inner conflict and so estranges others, which results in loneliness and self-destruction (McKoy, 2012, 137). Her relationship with men is also bitter (McKoy, 2012, 132). The “Sapphire” character is someone who longs for professional fulfillment in the field of her work. However, despite her assertiveness, her attempts to achieve this goal are presented as comical and futile, suggesting that she is incapable of achieving equality (Kretsedemas, 2010, 52) and that she should rather accept being inferior. To keep African American women socially immobile, the film industry tends to depict them as not only angry but also threatening, suggesting that they should not enter the world of professional work, as they do not belong there.

In contemporary entertainment media, perhaps the “Sapphire” trope is the most perpetuated regarding the representation of black women. Its prevalence is realized in two ways. One of its offspring is the Strong Black Woman stereotype, which promotes the idea that since black women are strong and resilient, they can easily endure and handle situations in which they are aggrieved (McTaggart, 2021, 2). The problem with this assumption, however, is that their sufferings are belittled and brushed away. The other descendant is the Angry Black Woman stereotype, which reinforces the misconception that the anger of African American women is excessive and illegitimate and so any expression of it is unreasonable and overblown (McTaggart, 2021, 2). As a fallout of this, black women who dare to speak up against institutionalized discrimination and injustice risk being subjected to the Angry Black Woman cliché.

The “White Savior” Trope in *Hidden Figures*

As in the case of most movie adaptations, there were obviously certain embellishments made while adapting the original text of *Hidden Figures*. The liberties taken in the depiction of the historical aspects of this movie can be justified if it is taken into consideration that the movie aims to present the story and importance of the protagonists while still entertaining the audience. However, one fabricated element, the “white savior” trope generated a lot of criticism (Jones, 2022, 488). This fictional male character is embodied by Al Harrison and is largely based on a real person (Loff, 2017). However, the acts he performs to help the black female characters are made up. Despite *Hidden Figures* deserving the praise it received for bringing attention to the accomplishments of trailblazing black women in STEM fields, it is important to recognize and critically engage with how the “white savior” trope can undermine and overshadow these achievements. Therefore, it is essential to pinpoint the elements of the narrative in which the reality-based book and the film diverge. According to Thompson (2020):

viewing the film without considering the history that it attempts to dramatize reinforces a deafening silence about the limitations of democracy in the United States and the critical social justice work that remains to be done if a more inclusive and comprehensive brand of democracy is to be realized. (867-868)

The movie’s climatic scene is when Harrison looks for Katherine in the office but cannot find her. When she finally returns, he gets angry with her because she disappears daily from the office for forty minutes. She confronts him and explains:

There’s no bathroom for me here. [...] There are no colored bathrooms in this building or any building outside the West Campus, which is half a mile away. Did you know that? I have to walk to Timbuktu just to relieve myself. And I can’t use one of the handy bikes. Picture that Mr. Harrison. [...] So, excuse me if I have to go to the restroom a few times a day. (1:01:44-1:02:47 HF)

This information and the discrimination that Katherine has to endure astonishes Harrison. Therefore, he tears off the “colored” label from the coffee pot, which his colleagues stuck there, and heroically destroys the “Colored ladies’ room” sign with a crowbar. To the accompaniment of dramatic background music, he says the following words: “No more colored restrooms. No more white restrooms. [...] Here at NASA, we all pee the same color” (1:04:04-1:04:26 HF).

In the movie, Katherine is repeatedly shown running to the colored restroom, where she brings her documents and works on them. However, in the book, this situation is described differently, and Katherine also handles the inconvenience in an entirely different way. In fact, while the restrooms explicitly designated for the black staff were marked, those for the white employees were oftentimes not, so it took Katherine many years to realize that the restrooms were segregated at NASA (Shetterly, 2016, 206-207). By the time she was confronted that she was not using the bathrooms designated for her, she was so used to her habit that she had no intention of changing it,

and no one had any problems with it afterward (Shetterly, 2016, 207). She simply refused to submit to the absurd rules of the Jim Crow system and decided to use the white women's bathrooms. This fact was confirmed even by the 98-year-old Katherine Johnson herself in an interview with Dexter Thomas in her home in Virginia. He asked her whether she used the colored restrooms and she said: “I just went on in the white one” (2:17- 2:29 VICE News, 2017). Accordingly, her own agency is accurately described in the book since it is she who takes an executive decision and thereby prevents herself from inconvenience.

There is another touching scene by the end of the movie that did not happen in real life and promotes the “white savior” trope. Some problems occur with Glenn's landing coordinates due to IBM's miscalculation and he is only willing to take off if the correct data are confirmed by Katherine. In the movie, Katherine hastily takes her calculations to Mission Control so that the historic launch can proceed. However, as she is a black woman, she is not allowed to enter the room until Harrison benevolently welcomes her in to watch the historic flight. In reality, nevertheless, this situation unfolded differently as Katherine was not allowed into Mission Control but had to watch the flight from her office on television (Shetterly, 2016, 357). Accordingly, this scene is also a fabricated one aimed to support the gracious white hero's image.

Nevertheless, if these scenes depicted reality, they may leave spectators feeling disappointed since they might also be negatively impacted by Katherine and the other black women not receiving what they deserve. It is also possible that white American viewers would rate the film less pleasurable since they would not have a positive character with whom they can identify through racial affiliation. They might also find it hard to process the unfabricated truth about the space program's racist past. In short, these cinematic modifications are partly due to the economics of filmmaking as they are created so that the film can appeal to a larger audience.

Ndounou (2014) claims that the process of adapting books into movies has the potential to result in an “economically viable cinematic translation” (104). However, she also explains that this cinematic practice can also be controversial because “alterations made during the adaptation process, especially in the case of black women's literature, too often rely on appealing to white audiences for economic purposes rather than intersectional appeal, which could achieve a similar economic outcome” (Ndounou, 2014, 104). In this sense, the discrepancy between *Hidden Figures* and the book it is based on promotes hegemonic notions around whiteness and maleness through the fabricated “white savior” figure. In this respect, the stories of black women are modified and commodified in this revolutionary film that aims to draw attention to their sufferings and importance in society.

In an interview, Dexter Thomas asked the director of *Hidden Figures*, Theodore Melfi, why he had chosen to include the restroom-sign-demolishing scene that had not happened in reality and whether he thought that including a gracious white male undermined the accomplishments that Katherine achieved in real life. For Melfi, the scenes about Harrison

helping the black women employees have nothing to do with the “white savior” stereotype as he believes that “there need to be white people that do the right thing and black people do the right thing and [it does not matter] who does the right thing as long as the right thing is achieved” (3:08-3:29 VICE News, 2017). Thompson (2020), however, has a different view on this issue; according to her, the inconsistencies between the film and the book are products of the different “racial and gender standpoints” that Margot Lee Shetterly, Theodore Melfi, and Allison Schroeder hold (869). Thompson also elaborates that these divergent viewpoints have an impact on how the lives of Dorothy, Mary, and Katherine are interpreted, and consequently, how their stories are recounted (869). She claims that since in “US culture, whiteness and maleness are deemed superior” and are normalized in the social hierarchy, the standpoints of the white male Melfi and white female Schroeder dominate over that of the black female Shetterly in the process of adapting *Hidden Figures* (Thompson, 2020, 869). Accordingly, in Thompson's opinion, Shetterly's racial subordination in society is the reason why the events of the lives of the three protagonists are not accurately depicted because the perspectives of the two other creators dominated over that of Shetterly's during the production of the movie adaptation.

Hidden Figures is a Hollywood dramatization and not a documentary, so it is evident that the daily life of black women working at NASA is not described in an absolutely accurate way. While the film accurately captures these remarkable women's contributions to American scientific history, its reliance on the “white savior” cliché diminishes their achievements and feeds the stereotype that black people need to be saved by white people. Also, it is an idealized idea that the decisions and actions of a single white man can end institutionalized racism within a U.S. government agency. It undermines the amount of effort and suffering it took, especially on the part of the black community, to eradicate institutionalized discrimination in real life.

Knowing the cliché of the white savior, I also immediately noticed how trite the implementation of this in the film is. However, I think that there are two ways to approach this cinematic embellishment. By comparing the book based on reality with the film adaptation, one can indeed conclude that the latter lacks historical authenticity and that Al Harrison's acts presented in the film undermine the fact that, in reality, Katherine did not need a white savior in order to make her way in the workplace. At the same time, I still must agree with Melfi on some level: one may see Al Harrison's aid for Katherine in the movie as a recognition of her achievements and a desire to advance social equality within the workplace. I believe that both white people and black people indeed must conduct themselves appropriately in order to pursue social equality.

Traces of Black Female Stereotypes in the Portrayal of *Hidden Figures*' Protagonists

There is no doubt that *Hidden Figures* depicts previously marginalized black women as resourceful, competent, diligent, and talented role models and not as plain stereotypes. Nonetheless, traces of the conventional black female stereotypes can still be found in the portrayal of the main characters upon closer examination.

As for Katherine, even though she stands up for herself several times, her tendency to be submissive and her meek disposition can be mostly perceived through her body language and so it is possible to suggest that her portrayal carries traces of the submissive “Mammy” archetype in subtle ways.

When Katherine gets transferred into her new office, she first walks around with her head held high, but after her interaction with Harrison, she acts much less confidently. The frequent straining of her neck and facial muscles, as well as the crumpling of her fingers reveal her anxiety. On their way home, she reveals her insecurity and laments to her fellow protagonists: “I don’t even know if I can keep up in that room. I’ll be back with the computers in a week. Or out of a job entirely” (27:52-28:00 *HF*). Overall, it can be concluded that she often walks stiffly at work while clasping her hands in front of her, scrunching her fingers and that she often lowers her head and avoids eye contact. In addition, she chooses her words markedly carefully and, for example, speaks to Stafford with surprising respect even after he has treated her very condescendingly and unfairly. These types of behavior reveal her lack of self-confidence and feelings of inferiority compared to her white male colleagues. On the contrary, Shetterly (2016) claims that:

Whatever personal insecurities Katherine Goble might have had about being a woman working with men, or about being one of the few blacks in a white workplace, she managed to cast them aside when she came to work in the morning. The racism stuff, the woman stuff: she managed to tuck all that way in a place far from her core, where it would not damage her steely confidence. (288)

It is important to note that as the film's narrative progresses, Katherine becomes more emboldened at her workplace. For example, when she calculates Glenn's landing coordinates, she stretches herself more, walks with her head up, and does not avoid eye contact as much, although she still does not really know what to do with her hands. Furthermore, when she explains something to her colleagues at the greenboard, she does so with much more confidence, and after Glenn takes off, she shakes Harrison's hand with persistent eye contact.

Considering that Katherine described in the novel is self-assured and is shown as insecure in the movie adaptation, I think it's reasonable to assume that her portrayal in the movie is reminiscent of the submissive “Mammy” stereotype. At the same time, had she come across as confident right away, she would not have had the powerful, positive character development that is an important component of the movie.

Traces of conventional black female stereotypes are perhaps most noticeable in the case of Mary's portrayal. She is depicted as a careerist, confrontational, sharp-tongued, and sassy young black woman, which evokes the "Sapphire" archetype and its descendants, the Angry and Strong Black Woman stereotypes. She too exhibits imprints of this stereotypical depiction mostly through her body language. In most cases, she walks with her head held high and behaves confidently, and this in itself is not a problem. At the same time, she very often raises her head and makes a complacent, condescending, slightly bored face while holding her nose high and pursing her lips. In these cases, she often has her hands on her hips and rolls her eyes or raises her eyebrows. Each of these behaviors conforms to the "Sapphire" archetype's characteristics. Even her girlfriends often reprimand her for her sassy and audacious behavior. For example, when the three women are on their way home from work, Dorothy scolds Mary: "And you, have some respect. Get your damn feet off my dashboard. This isn't your living room" (28:07-28:13 *HF*).

Furthermore, there are various scenes in which Mary is sarcastic, which is also a substantial attribute of the "Sapphire" character. For example, when the ladies' car breaks down, Mary casually leans against the car, applying lipstick and taunting Katherine. She does not do her share in repairing the car but refuses to go to work on foot or by bus. Instead, she audaciously claims she would rather hitchhike, and mimics that action. Before the police officer arrives, Katherine reprimands Mary and tells her to keep silent because "nobody wants to go to jail behind [her] mouth" (4:12-4:16 *HF*). The police officer tells the ladies that the location they are at is a rather bad place for them to have "car trouble"; and Mary responds to this with a sarcastic remark: "We didn't pick the place, Officer. It picked us" (4:32-4:37 *HF*). Also, when Mr. Zielinski asks her whether she would wish to be an engineer if she were a white male, she replies: "I wouldn't have to. I'd already be one" (15:40-15:47 *HF*). Later when she starts night school, her teacher tells her that "the curriculum is not designed for teaching a woman" to which she replies that he should "imagine it's the same as teaching a man" (1:31:18-1:31:24 *HF*). Succinctly, her response to unfair or insulting treatment or comments is mostly sarcasm.

In addition, she often expresses her feelings too visibly and loudly in situations she should not or makes saucy remarks thereby evoking the "Jezebel" stereotype. Her friends also often reprimand her for this kind of behavior. For example, when she receives a permanent assignment at NASA, she expresses her feelings very visibly, which is why Dorothy tells her to "[k]eep it inside" (11:06-11:13 *HF*). She also makes saucy comments about Johnson and so Katherine asks her to stop it and "have some shame", but Mary refuses to do so (35:10-35:15 *HF*). Later, when the navy pilots and others arrive at NASA, Mary looks at them keenly. Katherine scolds her because of it, but Mary replies that "[i]t's equal rights [and that she has] the right to see fine in every color" (38:23-38:29 *HF*). Later, she also tells Glenn: "I'm proud as the devil to be working with you" (39:04-39:07 *HF*).

Mary is frequently preoccupied with work in her personal life, and her career-

focused attitude causes her husband to resent her for a long time. At the outdoor meal after Sunday mass, he expresses his disapproval about Mary being rarely home and neglecting their children. Even in this situation, Mary shows dominance over her husband and replies: “You better settle down, Levi Jackson. Unless you want this female’s mind, right here, in front of everybody” (34:14-34:21 *HF*). This kind of relationship with her husband and family, as well as her attitude towards her career, evokes the “Sapphire” stereotype, with the difference that in this film Mary’s attempts to professionally fulfill herself are neither rendered futile nor do they pose a threat to her colleagues or society.

Although Mary is indeed reminiscent of the Angry Black Woman stereotype, given the historical context of the time and place in which she lives, her anger can be justified. She merely expresses her legitimate disapproval of the pre-established social norms of the day when she criticizes the system to Mitchell, her girlfriends, or anyone else, even if she does so by using sharp language or even sarcasm. Her assertiveness is also understandable in the narrative context, even though it is a mainstream attribute of the Strong Black Woman stereotype. Given that neither society nor her own husband believed in her for long, she had to stay strong, believe in herself, and push herself to attain her goal. Succinctly, her behavior and attitude indeed evoke traces of the “Sapphire” stereotype and its descendants, but they are justifiable and sometimes even necessary in the narrative’s context. Moreover, since her sufferings are also shown in the film, viewers do not get the false assumption that it is more than easy for black women to handle and tolerate situations in which they are aggrieved.

As for Dorothy, her portrayal evokes traces of the sassy “Mammy” caricature. Despite being portrayed as a talented and competent mathematician, she subtly fits the “Mammy” stereotype in her role as a supportive mother figure to her colleagues. Additionally, she is characterized as a sassy person who frequently employs slang, swears, and violates regulations, which perpetuates the stereotype of black women as loud, confrontational, and difficult to manage.

In the film, Dorothy has two morally questionable actions. One is when she steals a book from the library. The other is when she enters the IBM room without authorization and obtains information so that she can teach it to her computer colleagues. At the same time though, these actions were necessary for her and for NASA as well to accomplish their goals.

It is important to note that the movie’s narrative seems to revolve mainly around the story of Katherine and Mary. In the scenes where Dorothy is shown, her contributions to NASA’s projects are acknowledged, but still, she is represented as a character whose main role is to support others. In most scenes, she is seen teaching, encouraging, or disciplining her colleagues and friends. Once on their way home, she laments to Katherine and Mary that it is hard for her to see how their careers advance while hers does not. She says: “Any upward movement is movement for us all. Just isn’t

movement for me" (27:44-27:51 *HF*). Nonetheless, the controversial issue around Dorothy's portrayal as a supporter can be justified given that a key component of feminism is the empowerment of other women and that Dorothy's role as a supervisor requires her to assist and also discipline others.

Conclusion

The article discussed how the "white savior" trope embodied by Al Harrison can overshadow the achievements of the trailblazing black female protagonist of the movie when performing acts that did not happen in real life. It was concluded that the notion that a single white man's decisions and deeds can eradicate institutionalized racism within a U.S. government agency is idealized. Also, it diminishes the efforts and sufferings it took for the black community to end institutionalized discrimination in real life by conveying the misconception that the pursuit of equal treatment is mainly the merit of whites.

It was also demonstrated that upon closer examination, the three protagonists of *Hidden Figures* subtly exhibit traces of the pervasive black female stereotypes through their actions, speech, and body language. It was discussed that Katherine's portrayal evokes the submissive "Mammy" stereotype due to her subordinate behavior and initial lack of self-confidence. Mary's relationship with her family, attitude towards her career, and sassy and sarcastic demeanor is reminiscent of the "Sapphire" stereotype. As for Dorothy, she subtly embodies the sassy "Mammy" stereotype by serving as a mother figure to her friends and coworkers and by frequently using slang, swearing, and breaking rules.

Overall, it can be concluded that traces of the pervasive black female stereotypes can be found in the portrayal of all three main characters of the movie. The extent and significance of this subtle stereotypical depiction are nonetheless debatable. For example, many, including Thompson (2020, 880) and Siebler (2021, 5) are of the opinion that the representation of the protagonists in *Hidden Figures* dispels stereotypes of black women. For this reason, it is worth considering whether one may associate the portrayal of the main characters with conventional black female stereotypes only because that is how African American women have been portrayed for so long. This may be the most relevant in the case of Mary since perhaps the most widespread and preserved stereotype in today's Hustle Culture is that of the "Sapphire".

Besides, it can be generally stated that different people with different backgrounds, ways of thinking, experience, and knowledge may form different opinions regarding the representation of the main characters of *Hidden Figures*. Thus, while some, after carefully examining the speech, actions, and body language of the protagonists, may claim that their characterization is not completely free of stereotypes, others may counter that this criticism falls within today's exaggerated PC culture and/or Cancel culture.

As for my insight into the issues discussed, when I saw the movie after learning about black female stereotypes, the representation of the three protagonists undoubtedly evoked these archetypes in me. However, I also believe that these characterizations may be justified in the narrative's context. Nevertheless, it is important for filmmakers and even actresses to be aware of the pervasive black female stereotypes so that they do not perpetuate them, even unconsciously and unintentionally.

Bibliography

- Coleman, R. R. M., & A. Chivers Yochim, E. (1970). *The Symbolic Annihilation of Race: A Review of the ‘Blackness’ Literature*. Deep Blue Repositories. African American Research Perspectives.
- Collins, P. H. (2000). *Black Feminist Thought: Knowledge Consciousness and the Politics of Empowerment* (2nd ed.). Routledge.
- Glenn, C. L., & Cunningham, L. J. (2009). The Power of Black Magic: The Magical Negro and White Salvation in Film. *Journal of Black Studies*, 40(2), 135–152.
<http://www.jstor.org/stable/40282626>.
- Hidden Figures*. (2016). Directed by Theodore Melfi, written by Allison Schroeder, performances by Aldis Hodge, Glen Powell, Janelle Monáe, Jim Parsons, Kevin Costner, Kirsten Dunst, Mahershala Ali, Octavia Spencer, and Taraji P. Henson. 20th Century Fox
- Jones, C. G., et al. (2022). *The Palgrave Handbook of Women and Science since 1660*. (1st ed. 2022. ed.). Springer Nature Switzerland AG, Cham
- Kretsedemas, P. (2010). ‘But She’s Not Black!': Viewer Interpretations of ‘Angry Black Women’ on Prime Time TV. *Journal of African American Studies*, 14(2), 149–70.
<http://www.jstor.org/stable/41819243>.
- Loff, S. (2017). *Modern Figures: Frequently Asked Questions*. NASA,
<https://www.nasa.gov/modernfigures/faq>.
- “Mammy.” Cambridge Dictionary.
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mammy>.
- McKoy, B. (2012). Tyler Perry and The Weight of Misrepresentation, *McNair Scholars Research Journal*, 5, Article 10. DigitalCommons@EMU.
<https://commons.emich.edu/mcnair/vol5/iss1/10/>
- McTaggart, N., et al. (2021). *Representations of Black Women in Hollywood*. Geena Davis Institute on Gender in Media.
<https://seejane.org/research-informs-empowers/representations-of-black-women-in-hollywood/>

Ndounou, M. W. (2014). *Shaping the Future of African American Film: Color-Coded Economics and the Story Behind the Numbers*. Rutgers University Press.

Shetterly, M. L. (2016). *Hidden Figures: the American Dream and the Untold Story of the Black Women Mathematicians Who Helped Win the Space Race*. First Harper Luxe large print edition ed., Harper Luxe

Siebler, K. (2021). *Black Women Shattering Stereotypes: A Streaming Revolution*. Lexington Books, Lanham, MD.

Thompson, C. L. (2020). 'See What She Becomes': Black Women's Resistance in Hidden Figures. *Feminist Media Studies*, 22(4), 866–882.
<https://doi.org/10.1080/14680777.2020.1836012>

VICE News. (2017). We Met Katherine Johnson – One Of The Real 'Hidden Figures'. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=qHL23SRDIvI>

The Taming of the Shrews

Fanni Kiss

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

Makrancos hölgyek megzabolázása.

Absztrakt: A *makrancos hölgy* központi kérdése – avagy hogyan, illetve milyen eszközökkel szelídíthető meg egy féktelen, éles nyelvű nő, aki mindenkinek ellentmond – férfiak ezreit foglalkoztatja immáron évszázadok óta. Ezért e tanulmány középpontjában a rakoncátlan hölgyek megszelídítésének összehasonlítása áll, amihez Shakespeare híres színdarabját, *A makrancos hölgyet*, illetve annak népszerű filmadaptációját, Gil Junger *10 dolog, amit utálok benned* című alkotását elemzem. A dolgozatban górcső alá veszem, hogyan próbálták a férfiak a kora újkorban, majd a modern világban engedelmességre készíteni a nőket. Emellett bemutatom, hogyan vélekedtek felvilágosult feminista gondolkodók a sokat emlegetett, úgynevezett szelídítési módszerekről, amiket a férfi főszereplők alkalmaznak a két műben.

Abstract

The important question of William Shakespeare's *The Taming of the Shrew* – or how and with what means one can tame an unbridled, sharp-tongued woman who contradicts every word one utters – has been keeping thousands of men occupied for centuries now. Hence, the main topic of this study will be based on an in-depth comparison of shrew taming in Shakespeare's famous play *The Taming of the Shrew* and its adaptation, Gil Junger's successful film, *10 Things I Hate About You*. In this study, I will scrutinize how the early modern and modern man tried to make a woman obey, besides, how advanced feminist thinkers judged these so-called taming methods used by the male protagonists.

From a 21st century advanced social perspective, the taming of Katherine Minola from Shakespeare's *The Taming of the Shrew* is a fairly controversial topic. Nonetheless, the tools used to tame Kat Stratford in Gil Junger's *10 Things I Hate About You* are widely regarded (especially among feminists) almost as questionable as the methods utilized in the aforementioned early modern English comedy. The reason why I chose this play and this particular adaptation of the play is that both of them are fascinating to analyse for a person (especially a woman) living in the 21st century who have been socialized according to different social norms than in the early modern era when the play was written. Shakespeare's play in itself is a very interesting and complex piece, particularly if we approach it from a feminist perspective. My main reason to analyse the play together with the film, however, is that although the film was made centuries later, in a completely different era, its main theme still happens to be shrew taming. Even though the shrew taming may not have as drastic an outcome as in the play, the tools used to tame the female protagonists are similarly questionable, which may raise some questions from a moral point of view.

The Taming of Katherine

Unruly women were a great “concern” for men in the Elizabethan era (Detmer, 1997, 273). Therefore, all gentlemen of the time, like Petruchio, would have agreed that every shrew has to be tamed. Petruchio, in the hope of a (financially) profitable marriage, is determined to tame Katherine; he tortures the woman using a number of methods, which would by no means be acceptable in most cultures today. Nevertheless, in early modern English society, the verbal or physical disciplining of unruly women was not uncommon, in fact, it was considered necessary (Detmer, 1997, 275-76), and the taming of such shrewish women was a popular topic of literary works as well. That is why Shakespeare’s play was a popular, well-received comedy in its own era.

Since the 20th century, however, *The Taming of the Shrew* has received a considerable amount of criticism. Although it is obvious in the play that Kate suffers during the taming procedure, in early modern times it did not cause public outrage. Nonetheless, modern feminist thinkers offer fairly different interpretations of Shakespeare’s play.

Petruchio never hits Katherine, nevertheless, he is a confident user of verbal abuse and humiliation. Although he does not use physical force to tame his wife, sleep and food deprivation can still be considered forms of physical abuse. According to Jochen Petzold, Petruchio uses both the “power of language” and physical power to tame Kate (2006, 161-162). However, physical abuse proved to be more effective than verbal, especially at the beginning of the play. As Petzold writes, Petruchio’s first plan is to win Kate by “verbally changing her identity”, by intentionally interpreting every word Kate utters in a way that it would not sound shrewish and provocative but as if she were a nice and gentle woman, who has every intention of marrying Petruchio (2006, 161). Hard though Petruchio tries to convince Kate to marry him with sweet-sounding words, he does not succeed. Hence, he realises he has to change tactics; Petruchio persuades Katherine to marry him by lying to her, saying that Baptista (Katherine’s father) has already given his blessing to the wedding, thus everything is arranged, so that the heroine has no other choice but to cooperate (Petzold, 2006, 162). Petruchio’s tactics are so well-planned that neither Kate nor Baptista questions the other’s decision, so this can be read as the first step of the taming procedure.

Nevertheless, as Petzold further explains, “the actual ‘taming’ is not primarily achieved through words” (2006, 162), suggesting that the man’s physical superiority made a more significant impact. Namely, the most outstanding effect of the taming process is achieved by “withholding food and sleep”, which physically weakens Katherine (Petzold, 2006, 162). According to Wayne Rebhorn, “in order to tame his shrew once he has married her, Petruchio essentially turns away from rhetoric and relies on another traditionally male weapon, physical force” (1995, 318). This statement again refers to the era’s traditionally accepted disciplinary tools. The success of physical taming is best demonstrated in the scenes when “the emphasis is again placed on language” (Petzold, 2006, 162). After days without food and sleep, when the married

couple are on their way to Padua (to Bianca's wedding), Petruchio puts Katherine to the test, claiming the sun is the moon and the old Vincentio is a young woman. As Petzold also points out, Katherine is hardly convinced by her husband's impossible statements, but she is too exhausted and powerless to resist anymore; "she gives in because Petruchio has the (physical) power to defer the journey to Padua indefinitely" (2006, 162). Michael Shapiro concludes Petruchio's tactics the following way: "At the verbal level, he is treating her as if she were an ideal gentlewoman, while at the physical level he is trying to terrify her with displays of violence and break her spirit by weakening her body" (1993, 159). Thus, this usage of contradiction is proved to be the key to his success in breaking Katherine.

The Taming of Katherine – From the Perspective of Feminist Critics

As I mentioned previously, *The Taming of the Shrew* has been the subject of a considerable amount of criticism, especially from a feminist point of view. Even though we are aware of the social background of the time and the fact that the genre of the play is a comedy, yet, in a 21st century reading, it is inevitable that the empathy we feel for the main character (Kate) influences our overall opinion of the Shakespearean play.

On the other hand, according to Ann Blake, if we see this play as a comedy, knowing that what we see is fiction, we can give ourselves the permission to laugh; she explains that comedies let the audience react to certain situations "less seriously" and "less responsibly" than they would do "in real life" (2002, 244). At the same time, Blake acknowledges that there are many people who find it impossible to laugh at the act of shrew-taming, and they rather find the whole procedure "offensive", cruel and "distasteful" (2002, 242). Furthermore, Blake offers more examples when the play became a symbol to "protest against the oppression of women, and human cruelty" (2002, 243). Blake explains that some critics, among them Charles Marowitz saw the play as "brutal, sadistic, and the process of taming as a horrifying anticipation of the modern technique for brainwashing" (2002, 243). Additionally, Blake quotes Michael Billington's question whether it is necessary to make new productions of the play which is so harmful and irreconcilable "to our age and society" (2002, 243). Billington states that *The Taming of the Shrew* is a "barbaric and disgusting play", which should not ever be presented because the "sheer brutality" it depicts is "almost unbearable" (qtd. in Blake, 2002, 243). As Blake writes, the taming plot in the play is commonly "aligned" with domestic violence and misogyny by feminist critics; but she also draws attention to the fact that these studies are "historically influenced", and we should make a comparison "between historical records and literary narratives" when analysing this play (2002, 244). In other words, this statement tries to highlight that our existing historical knowledge can greatly influence our understanding of a literary work.

Another feminist critic who dissects the play from a feminist perspective is Emily Detmer. Detmer argues in her essay that even though Petruchio applies a so-called

“civilized dominance” for “subordinating” Kate, “without resorting to the common man’s brute strength”, Petruchio’s methods should still be regarded as “domestic violence” (1997, 274). The critic emphasizes that although Petruchio never hits Kate, it does not mean that his actions towards and treatment of the woman can be understood as “less oppressive” or even appreciated (1997, 275). As Detmer writes, when early modern “wife-beating reforms” were introduced around the 17th century, they ostensibly benefited women and reduced physical abuse, but in fact, enhanced men’s power to subordinate women (1997, 279). She also explains that wife-beating reformers would have been proud of Petruchio’s taming methods, as they lack actual physical abuse, e.g. beating or striking the woman’s body (279). Instead Petruchio chose a method that “worked better” (Detmer, 1997, 279). In Act 4, Scene 1 of the play Petruchio describes his method of taming; he “makes Kate ‘stoop’ not by beating her but by ‘alluring’ her in the same way that he would train a falcon” (Detmer, 1997, 278). Petruchio explains that he will “kill a wife [Katherine] with kindness” (4.2.208), meaning he is going to act kindly and speak gently with Katherine, while actually, he will break her by neither letting her sleep nor eat. Thus, by taking away the most important things that are essential for human existence (sleep and food) while acting generous and kind, he manages to achieve a more radical result in taming than simply using his physical strength to discipline his wife. Therefore, despite the fact that Kate’s body was not visibly injured during the taming, the methods used were still violent and oppressive; so it can be considered domestic violence according to today’s norms (Detmer, 1997, 294).

Moreover, Richard Raspa also points out that it is quite hard to ignore the “feminist reading” of *The Taming of the Shrew* (2010, 103). Raspa also mentions the methods through which Petruchio controls Kate and humiliates her constantly (2010, 103). For example, one of the countless cases when Petruchio humiliates Katherine is their wedding day, to which Petruchio arrives late and wears mismatched clothes, then carries away Kate before their own wedding dinner (Raspa, 2010, 103). According to Raspa these displays of humiliation “are easily construed as forms of abuse at once confusing and exasperating Katherine” (2010, 103).

On the other hand, Raspa claims that the paradox that Petruchio uses against Katherine’s disobedient and tempestuous attitude (e.g. claiming the sun is the moon), is not “intended to drive her mad”, it is only a part of her “reframing” (2010, 107-8). In other words, its aim is to make Kate pay attention to her husband’s words, understand them, and never doubt them (Raspa, 2010, 108) because this is how an obedient wife behaves. Elizabeth Hutcheon thinks similarly, comparing the taming process to a learning process. Hutcheon regards Petruchio as a “schoolmaster” who educates the student (Katherine) on how to speak and behave appropriately (2011, 326), and most importantly, speak and behave the way Petruchio prefers. Consequently, “we should not think of Katherine’s subjugation as that of an exemplary female but instead as that of an exemplary student” (Hutcheon, 2011, 333).

Hence, the taming of Katherine Minola is a very complex process, and there are several factors that can influence our understanding of the play. Although Petruchio’s

methods can hardly be called gentle, knowing the historical background and the norms of the times can change our interpretation significantly.

The Taming of Kat

Since *10 things I Hate About You* is a 1999 teen film adaptation, it approaches the topic of shrew-taming much more cautiously. As Laura Birkin explains, this film is a “reflection of the period in which it was written and produced, a period which post-dates several waves of the feminist movement”, therefore it would have been impossible to present the taming process the way Shakespeare’s play did, as it would have been irreconcilable with the “light-hearted tone” of the genre of the film (2017, para. 6). Hence, as Friedman writes, the producers had to reconsider the concept of “shrewishness” in late 20th century America, and rethink “what it would take to ‘tame’ such a woman” (2004, 46).

Accordingly, Kat has to be tamed by different methods than in the play, which in this case is the power of love. Nonetheless, Kat does not share the common features of the girls in her age, namely she is not interested in boys (seemingly) and has a fairly unpleasant nature. Hence, Kat has to go through a “general softening of her character” (and not a “violent subjugation”) by a man (Birkin, 2017, para. 9). Consequently, due to Kat’s difficult nature, her schoolmates believe that the only way to tame the girl is to hire someone who has the audacity to date Kat. Hence, Joey (or rather Cameron) hires Patrick to date Kat, so that he can date Bianca.

Although in *10 things I Hate About You* the taming procedure does not contain physical and verbal abuse from Patrick, a few similarities can still be discovered between the film and the play. For example, as Birkin points out, a certain “parallel” can be drawn between Patrick and Petruchio, in terms of their behaviour towards Kat and Katherine. Birkin compares the two male protagonists’ pretentious behaviours. Petruchio claiming that Katherine is a pleasant and courteous gentlewoman when, in fact, she acted quite the opposite, is similar to Patrick pretending that he is interested in Kat’s favourite bands and books (2017, para. 7). Another similarity is that Patrick also tends to speak with Kat in a very kind and subtle way, regardless of the fact that Kat does not reciprocate this at all. To put it another way, the two men are rather similar in their dishonest behaviour. Moreover, both Patrick’s and Petruchio’s main motivation for shrew-taming is money (Birkin, 2017, para. 7). Patrick is basically hired to date Kat, while Petruchio marries Katherine for financial reasons. One significant difference, however, is that after one date, as Patrick begins to (actually) like Kat, he seems to be “reluctant” and “anxious” about accepting money for dating the girl, so much so that at the end of the film, he returns the money to Kat by buying her a guitar as a compensation and apology (Birkin, 2017, para. 7).

The Taming of Kat – Feminist Criticism

Despite the fact that *10 things I Hate About You* does not apply the common early modern disciplinary tools to tame the female protagonist, some still find the teen film rather objectionable. For instance, as Birkin points out, the teen film “does not completely avoid the trappings of patriarchy and misogyny” (2017, para. 10). Birkin explains that since the genre of the film is a teen romantic comedy, “the heterosexual union as climax is inevitable” (2017, para.10); this conveys the idea that Kat “will not be complete until and unless a young man enables her self-discovery” (Balizet, 2004, 130) – which is a rather controversial idea at a time when the world was already beyond multiple feminist movements.

Furthermore, London Koffler regards Patrick’s taming methods as a “sinister” and “abusive” set of actions. She argues that Patrick appearing in random places where Kat goes, such as the concert, the guitar store, the bookstore, and the football pitch, counts as “stalking” rather than a romantic move (2019, para. 7). Indeed, these actions can be considered rather negative, since Patrick stalks Kat and pretends to be interested in things that Kat enjoys, because he is paid to do so.

Besides, many critics point out the continuous humiliation of Kat throughout the whole film. Pittman states that the first humiliation of Kat takes place in Bogey Lowenstein’s party, where she performs a drunk erotic table dance to everyone’s surprise (2004, 148). This scene reveals that Kat “deep down, when her inhibitions are diminished by alcohol”, is just like any other girl and she happily takes praise for her position “as sexualized object of desire” (Pittman, 2004, 148). After the party, Patrick takes Kat home, and when she tries to kiss him, the boy refuses Kat’s drunken kiss, which again humiliates the girl (Koffler, 2019, para. 7). This incident, however, can be viewed from a positive perspective as well, since the fact that Patrick does not “take advantage” of Kat’s “proffered kiss” does not mean he is not interested in the girl (Pittman, 2004, 148), in fact, it is an example of chivalric behaviour. Later, Kat seems to humiliate herself again by taking advantage of her own sexuality. When Patrick gets into detention, Kat helps him to sneak out by lifting her shirt and flashing her breasts to distract the supervising teacher with her feminine charms. According to Pittman, this time Kat humiliates herself in front of the whole detention class, by sexualizing her own body (2004, 148). Furthermore, the most degrading and cruel act towards Kat occurs when she finds out that Patrick was being paid to date her. Then, Kat’s last shameful experience happens when she confesses her love to Patrick by reading her poem in front of her classmates (Koffler, 2019, para. 7).

Pittman contrasts the humiliation of Kat and Patrick. She reveals that some of Kat’s humiliating scenes (e.g. table dancing) are related to her sexuality. In contrast, Patrick’s self-humiliating singing and dancing performance in the football stadium (although it is not something a traditional macho would do) “has almost nothing to do” with his gender, it is rather a comedic and romantic act to “signal” Kat that even though he refused her kiss, he is still interested in the girl (2004, 148). Having discussed these scenes, Pittman finds it fairly problematic that instead of “renovating Shakespeare’s play with updated and

enlightened notions of self and gender, *10 Things* silences questions on both topics” (2004, 148). Thus, the taming of Kat in *10 Things I Hate About You* is performed in a subtler way than in the play, nevertheless, the film still presents acts of cruelty and humiliation, which is regarded as a step backwards by feminist critics.

To conclude, having discussed the taming procedures in the case of both heroines, and presented some feminist evaluations of both works, we can state that the taming processes in both the play and the film are questionable from a 21st century perspective. The methods in *The Taming of the Shrew* are clearly considered to be cruel by feminist critics, and in *10 Things* we can also detect some acts of cruelty (even though the applied taming methods are much subtler than in the play). Although the taming of Katherine turned out to be a much more complex procedure than the taming of Kat (who was essentially tamed by the power of love), the film still contains several scenes when the heroine is humiliated, mistreated or objectified – which rightfully provide a reason for existence of many feminist criticisms.

Bibliography

- Balizet, A. M. (2004). Teen Scenes: Recognizing Shakespeare in Teen Film. In Keller, J.R & Staratynner, L. (eds.), *Almost Shakespeare: Reinventing His Works for Cinema and Television* (pp. 122–136). McFarland & Company.
- Birkin, L. (2017). Shakespearean Comedy Meets Teenage “Rom-Com” in *10 Things I Hate About You*. *MUsings: The Graduate Journal*, <https://blogs.millersville.edu/musings/shakespearean-comedy-meets-teenage-rom-com-in-10-things-i-hate-about-you/>
- Blake, A. (2002). *The Taming of the Shrew: Making Fun of Katherine*. *The Cambridge Quarterly*, 31(3), 237–52. <http://www.jstor.org/stable/42967805>
- Detmer, E. (1997). Civilizing Subordination: Domestic Violence and The Taming of the Shrew. *Shakespeare Quarterly*, 48(3), 273–94. <https://doi.org/10.2307/2871017>
- Friedman, M. D. (2004). The Feminist as Shrew in *10 Things I Hate about You*. *Shakespeare Bulletin*, 22(2), 45–65. <http://www.jstor.org/stable/26349372>
- Hutcheon, E. (2011). From Shrew to Subject: Petruchio’s Humanist Education of Katherine in *The Taming of the Shrew*. *Comparative Drama*, 45(4), 315–37. <http://www.jstor.org/stable/23238783>
- Junger, G, director. (1999). *10 Things I Hate About You*. Touchstone Pictures.
- Koffler, L. (2019). Female Portrayals in *The Taming of the Shrew* Adaptations. Medium, <https://medium.com/@londonskoffler/female-portrayals-in-the-taming-of-the-shrew-adaptations-b6eb5817a8e8>
- Petzold, J. (2006). Subverting the Master Discourse? The Power of Women’s Words in Shakespeare’s *The Taming of the Shrew* and Fletcher’s *The Woman’s Prize, or The*

- Tamer Tamed. *AAA: Arbeiten Aus Anglistik Und Amerikanistik*, 31(2), 157–70.
<http://www.jstor.org/stable/26430831>
- Pittman, L. M. (2004). Taming 10 Things I Hate About You: Shakespeare and the Teenage Film Audience. *Literature/Film Quarterly*, 32(2), 144–52.
<http://www.jstor.org/stable/43797167>
- Raspa, R. (2010). Encouraging Whistle Berries: Paradoxical Intervention in The Taming of the Shrew. *Mediterranean Studies*, 19, 102–111.
<http://www.jstor.org/stable/41167030>
- Rebhorn, W. A. (1995). Petruchio's "Rope Tricks": The Taming of the Shrew and the Renaissance Discourse of Rhetoric. *Modern Philology*, 92(3), 294–327.
<http://www.jstor.org/stable/438782>
- Shakespeare, W. The Taming of the Shrew. Folger Shakespeare Library, Ed. Barbara Mowat, Paul Werstine, <https://www.folger.edu/explore/shakespeares-works/the-taming-of-the-shrew/read/>
- Shapiro, M. (1993). Framing the Taming: Metatheatrical Awareness of Female Impersonation in The Taming of the Shrew. *The Yearbook of English Studies*, 23, 143–66. <https://doi.org/10.2307/3507978>

A rítustól az elbeszélésig. Gogol: *Esték egy gyikanykai tanyán* című novellaciklusának mitopoétikai értelmezéséhez

Máté András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

From Rites to Narrative. Mythopoetic Interpretation of Gogol's *Evenings on a Farm Near Dikanka*.

Abstract: Gogol's first collection of short stories is an early example of the genre of the narrative cycle, which was of great importance in the development of Russian prose literature. For Gogol, the way to both the story told and the narrative voice is through Eastern Slavic folklore. The aim of our work is to define the genre archetype of Gogol's cyclic narrative and to examine the path from the rites represented in the short stories to the ritualised narrative, with particular attention to the rituals surrounding the narrative situation.

Absztrakt

Gogol első novelláskötete egy korai példa az orosz prózairodalom kialakulásában nagy jelentőséggel bíró elbeszélésciklus műfajára. Gogol számára mind az elbeszélő történethez, mind pedig az elbeszélői hang megtalálásához a keleti szláv folklóron keresztül vezet az út. Munkánk célja a gogoli ciklikus elbeszélés műfaji archetipusának meghatározása és a novellákban megjelenített rítusoktól a ritualizált elbeszélésig vezető út vizsgálata, különös tekintettel az elbeszéléshelyzetet övező szertartásokra.

A novellaciklus mitopoétikai megközelítéséről

A szakirodalom Gogol 1831-es elbeszélésciklusának általában kevesebb figyelmet szentel, mint az író későbbi műveinek, holott feltételezésünk szerint ezekben a korai művekben nem csupán Gogol későbbi írásművészetének sajátos jegyei bukkannak föl (mint pl. a szkáz-elbeszélés, egyes kulcsmotívumok és alakok), hanem e korai novellaciklusnak a 19. századi orosz próza alakulástörténete szempontjából is fontos szerepe van.¹ Ennek jelentőségét felmérhetjük, ha tekintetbe vesszük, hogy A. Pogorelszkij 1828-ban publikálja a *Hasonmás, azaz estéim Kisoroszországban* című elbeszélésciklusát, A. Puskin 1831-ben a *Bélkin elbeszéléseit*, s vele egyidőben az orosz regény műfaji etalonjává vált *Anyegin*, illetve Ju. Lermontov 1839-40 folyamán a *Korunk hőse* novelláit, amelyek novellaciklusként és regényként is olvashatók.

¹ A korai Gogol-novellák legfontosabb értelmezéseiként a teljesség igénye nélkül az alábbiakat sorolhatjuk fel. Ju. Lotman (Lotman 1994) a művészi tér vizsgálata kapcsán fektet különösen nagy hangsúlyt a korai novellák értelmezésére. Ju. Mann (Mann 2007) a korai Gogol-művek poétikáját a karnevalizáció felől közelíti meg. Kiindulópontja Bahtyin közismert tanulmánya (Bahtyin 2002), amelyben a gogoli és a rabelais-i nevetéskultúrát hasonlítja össze az alakok megformálása, a nyelvhasználat, az ambivalencia és a karneváli motívumok (pl. tánc, maszkok, nevetés, groteszk, gúnynevek) szempontjából. L. Szofronova (Szofronova 2010) a mitológiai hagyományra támaszkodva látja elemezhetőnek ezeket a novellákat, és monográfiájában nagy hangsúlyt fektet a folklór a mítosz és a rítus szerepére, valamint az alakok mitológiai szemantikájára. Dukkon Á. a khtonikus motívumokat vizsgálja Gogol korai műveiben. (Dukkon 2021)

Közismert, hogy az ukrán-lengyel felmenőkkel rendelkező szerző korai munkásságára nagy hatással voltak szülőhelyének mítoszai és folklórja. Mint Gogol (1957) első ismert jegyzetfüzetéből (*Книга всякой всячины*) kiderül, az író tudatosan és szisztematikusan gyűjtötte az ukrán hiedelmeket, mondákat, szólásokat, közmondásokat és dalokat, melyeket közvetlenül felhasznált a korai elbeszélésekben mottók vagy lábjegyzetek formájában. Ilyenek például a koljádáról vagy a viaszöntés szertartásáról írt lábjegyzetei, a novellákhoz mellékelt nyelvi-kulturális szószedetei, de ilyenek például azok az utalások, amelyek az egyes novellák és elbeszélések fő cselekményével is kapcsolatba hozhatók: az égitestek ellopásának hiedelme, vagy a mavkákról és a ruszálkákról alkotott népi képzetek. A *Szorocsinci vásár* című elbeszélésben pedig minden fejezet elején egy-egy idézet szerepel: „egy régi legendából”, „egy kisorosz komédiából”, egy kisorosz ének”, „egy népmeséből”, „egy közmondás”, „lakodalmi ének”, s ezek néha irodalmi művekből vett idézetekkel is keverednek (pl. Kotljárevszkij *Aeneis*). A novellák tehát egy műfajilag heterogén, az irodalom és a folklór határán elhelyezkedő szövegtörzset alkotnak.

Azonban maga az elbeszélésciklus is, mint sajátos műfajforma, szoros kapcsolatban áll a folklórral és a mitológiai képzetekkel. N. Frye (1998, 445) szerint az elbeszélés, mint a szöveg ritmusa, maga is egy rítus, a ritmus őseredete pedig a természet körforgása, ami az évszakváltozások formájában, a novelláskötetben is megjelenik. Frye meghatározása alapján a szertartások arra hivatottak, hogy az ember általuk segítse ezt a körforgást, így tovább erősödik a rítus és a ritmus közötti kapcsolat, melynek az *Estékben* is kiemelt szerepe van.

A műalkotás elbeszélésének eredetét tehát a rítusban lelhetjük fel, lévén az cselekvések időbeli sorozata (...) Rítus tapad a természet minden fontos visszatérő jelenségéhez, a nappalhoz, a hold változásaihoz, az évszakokhoz és napfordulóhoz, a lét fordulópontjaihoz, a születéstől a halálig (...)

V. Propp (2006, 19-20) szerint a szertartás a természettel folytatott harc eszköze, a rítus célja a természet befolyásolása (ún. szimpatetikus mágia). A mese nagyon sok szokás és szertartás nyomát őrzi, ezért a varázsmese és a különböző rítusok kapcsolata tagadhatatlan. Propp ezután három csoportra osztja a szertartás és az azon alapuló mese viszonyait: 1. a mese és a rítus megegyezik egymással; 2. a mese újraértelmezi a rítust (a forma megváltozik); 3. a rítus megfordítása, vagyis a mese, megőrzi a szertartás formáit, de ellentétes értelemmel ruházza fel.

Lotman (1994, 83) meghatározása szerint a ciklikus időbeli mozgásnak alárendelődő szövegeket az jellemzi, hogy hiányzik belőlük a kezdet és a vég kategóriája, „a szöveg egy szüntelenül ismétlődő mozgást végző mechanizmusként gondolható el, amely a természeti folyamatokkal, az évszakok, napszakok, csillagképek váltakozásával szinkronban működik.” Az emberi élet ugyancsak állandóan ismétlődő ciklusként értelmeződik, ahol a halál szükségszerű előképe az újjászületésnek és az átalakulásnak. A szöveg egyes komponensei a természeti folyamatok ciklusához igazodó rítus elemeinek funkcióját töltik be. Az általunk vizsgált szövegek esetében

ilyenek lesznek például a *kalendáriumi mítoszok*, amelyek a természet évente ismétlődő körforgását jelölik (pl.: téli és nyári napforduló). Gogol első novellaciklusában az ismétlődés köti össze a történeteket, a halál és az újjászületés motívumainak lenyomatai is ismétlik egymást. Az elbeszélések ritmust képeznek, a kezdet és a vég megjelenik a novellákban, azonban nem egyenlőek a szerkezeti egység értelemben vett kezdettel és véggel. Mindezek alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy bár az *Esték* novellái önmagukban lineáris szüzsével rendelkeznek, a novellafüzér egészként egy *ciklikus szüzsét* alkot, így az *Esték* egy kiváló korai példa az orosz irodalomban megjelenő ciklikus elbeszélésre (ezt sugallja maga a napszakok változására utaló cím is – „*Esték*”).

Jelen munkánk célja a *gogoli ciklikus elbeszélés műfaji archetípusának* meghatározása. Továbbá azt szeretnénk tisztázni, hogy milyen viszonyban állnak Gogol elbeszélései a szövegekben megjelenő rítusokkal és szertartásokkal? A dolgozat második felében pedig azt vizsgáljuk meg, hogy az elbeszélés körülményeinek részletezése, a történetmesélés mint az *elbeszélés eseménye*, a „mese- és történetmondók” személye, vagyis az elbeszélő cselekedet² mennyiben vesz részt az elbeszélésciklus jelentésalkotási folyamataiban. Az elbeszélésciklus mitopoétikája szempontjából különösen a kalendáriumhoz kötődő elbeszéléseknek van jelentősége, ezért ezekből kettőt veszünk szemügyre.

A kalendáriumi rítusok és hiedelmek az elbeszélésekben

A Szent Iván-éj rítusa (Вечер накануне Ивана Купала)

Szent Iván-éjt a szláv kultúrkör Keresztelő Szent Jánoshoz köti, azaz népi nevén Iván Kupalához. A keleti szlávok elképzelése szerint a Nap június 23-án este elindul téli útjára és a szertartás kozmikus értelmezése szerint ennek a fordulatnak a mágikus elősegítése a Kupala-rítus. Innen nézve érthető, miért kell az „éjjeli napot” jelképező máglyákon elégetni a vegetációt jelképező növényeket és füveket, mintegy előkészítendő és elősegítendő a Nap távozását. A Kupala-rítusok, melyeket a napforduló előtt végeztek, olyan összetett szertartáskomplexumot képeznek, melyek fő komponensei a következő rituális cselekvések: füvek és virágok gyűjtése, a házak, építmények zöld ágakkal és füvekkel való díszítése, tüzek gyűjtése, szalmabábu készítése és elégetése, jóslások, a boszorkány láthatóvá tétele és kiűzése, démoni erők leküzdése. A Kupala-szertartások központi aktusa a boszorkány szimbolikus megsemmisítése, mely során a boszorkányt szimbolizáló rituális tárgyat megsemmisítették. Az ekkor elvégzett rituálék főbb célja általában a termékenység előidézése (Tolsztaja et al. 2002, 201).

² Azaz a genette-i értelemben vett *elbeszélő aktus*. Vö. Gerard Genette: Az elbeszélő diszkurzus. In: *Az irodalom elméletei I.* Szerk. Thomka Beáta. Pécs, Jelenkor – JPTE, 1994. 61-98.

Gogol elbeszélésében a Kupala-szertartás több elemével találkozhatunk: szerelemvarázslás témája, a viaszöntés szertartása, a füvek gyűjtése, a boszorkány láthatóvá válása. Petro, a novella hősének árvasága nyilvánvalóan kapcsolatba hozható a mitológiában csodás képességekkel felruházott gyermekistenek alakjával, akik a transzcendens világgal való kapcsolat letéteményesei. Baszavrjuk az ördög a szövegben többféle alakban jelenik meg és többféle értelmezést kap. Egyfelől mint ördögi ember (nevében a *бес* 'ördög' jelentéssel), másfelől mint megkísértő, az alvilág ura (*дьявол, сатана*) a démoni erők antropomorfizált alakja, s végül mint halott, azaz a túlvilági szellemek, vámpírok képviselője (Szavenko, 2006, 112-116). Neve ugyanakkor egy másik etimológiai lehetőséget is magában rejt, a kárpáti *boszorkány* elnevezését. Vinogradova (2000, 236) szerint ezt az alakot tekinthetjük a boszorkány egy fajtájának, aki épp úgy megjelenhet öregasszony, mint gyönyörű lány képében.

A novella cselekménye ugyanakkor összevethető a beavatási szertartással, mely Propp (2005, 55-61) munkái alapján szervesen kapcsolódik az orosz varázsmesékhez. Helyszíne az emberek élőhelyétől mágikus térként különül el, melyen csak Baszavrjuk, az ördögi ember segítségével képes átkelni Petro kozák. A rituálét a boszorkány vezeti, azt pedig okvetlenül meg kell említenünk, hogy a Baba Jaga alakja az ősi beavatási szertartást vezető papnő alakjából származik, (Tokarev, 1988, 608) a Baba Jagával való asszociációt pedig a mű is megengedi, hol 'Jagának', hol 'boszorkánynak' nevezve a női démont.

A szertartás menete és eredménye megegyezik a beavatási szertartásával: a gyermek a szertartáson életét veszti, a beavatási szertartásnak pedig kulcsfontosságú eleme volt, a fiú (eljátszott, rituális) meggyilkolása és a férfiként való újjászületése (Propp, 2005, 55-61). A novellában hasonló módon Petro a szertartás után halotti álomba merül, s azt is tudjuk róla, hogy két napon és három éjjelen keresztül aludt, a harmadik napon ébredt fel. Ide kapcsolható Korzs, a jövendőbeli após különös mondata is, aki a kincseszsákok láttán a következő szólással él: „hely, ez az ilyen, amolyan Petro”. Az orosz eredeti szövegben itt egy frazeologizmus áll: «Сякой, такой Петрусь, намазанный!», ahol a *мазать, помазание* ige szakrális-rituális eredetű. A 'felkenés, megkenés' szertartása (az uralkodó felkenése, az utolsó kenet feladása) a beavatási rítus jelentését idézi fel az olvasóban.

A szertartást továbbá érdemes összevetni a Szent Iván-éji hagyományokkal, melyek szerelmet hoznak annak résztvevőire, ahogy ez történt Petróval és Pidorkával. A szertartást értelmezhetjük tényleges Szent Iván-éji szokások láncaként is, ugyanis több ilyen szokás, kapcsolódó motívum is megjelenik a novellában. A páfrány a folklórban elfoglalt szerepét látja el: a hagyomány szerint Szent Iván éjjelén a páfrány kivirágzik, „tüzes virága” felfedi a földbe rejtett kincs hollétét. (Tokarev, 1988 598-599) A Kupala-szertartások egyik fontos eleme ugyanis a földben rejtett kincs felszínre hozatala, kiszabadítása a föld mélyéről. A kincskeresés célja szintén mágikus eredetű, a földbe rejtett kincs – a szoláris mitológiai hagyomány szerint – valójában az elrejtett égitesteknek (napnak, holdnak) felel meg, amelyet a démoni erők elraboltak. A hős feladata pedig ennek a kincsnek (fénynek, termékenységnek) az alvilágból a felszínre hozatala.

A kincs kiszabadítása a keleti szláv legendák szerint halált hoz azokra, akik megpróbálják felhasználni; a kincset csak az tudja felszínre hozni, akinek a kezéhez szörnyű bűn, vér tapad. A kincskeresés eredménye tehát pusztító erejű következményekkel jár a kincs megtalálójára, Gogol novellájában Petro számára, aki a két zsák arany megszerzése után pontosan egy évvel meg is hal.

A kincskeresés motívumában a szerelmi rituálét is felfedezhetjük. Érdeemes fölidézni a *kupala* szó további etimológiai jelentését, amely rokonságot mutat a latin *cupido*-val, indoeurópai töve pedig a 'heves vágy, kívánás, forrongás, sóvárgás' jelentéseket hordozza (ui.). Nem véletlen, hogy a páfrány virágának megszerzése a vágyakozás és mindent elborító heves lángolás szavaival kerül leírásra a szövegben, és erotikus töltetet hordoz:

S lám – az egyik kicsi bimbó pirosodni kezdett s mintha élne, megmozdult. Ez már aztán valóban különös! Mozog, mind nagyobb és nagyobb lesz s egyre piroslik, akár az izzó parázs. Egy kis csillag lobbant fel, valami halkán roppant, s a virág kibomlott Petro szeme előtt, mint a láng, a többit is megvilágítva maga körül. (Gogol, 1971, 56)

A „csillag” és az „izzó parázs” a nyári napforduló kozmikus eseményét idézi meg, míg a leírás érzéki jelzői (a kis piros bimbó, mely egyre nagyobb lesz) a szerelmi vágy szomatikájával töltik meg a jelenetet. A páfrány virága így a női nemi szervvel kerül kapcsolatba. Ez az összefüggés rávilágíthat arra, hogy Pidorka alakja hogyan áll párhuzamban a Nappal. Nem véletlen, hogy Pidorka a következő szavakkal utasítja el a gazdag kérője ajánlatát: „Sötét lesz, sötét a házam: jávorfából készült, és kémény helyett kereszt áll a tetejében.” (Gogol, 1971, 54) Ebből egyértelművé válhat, hogy a „sötét ház” a koporsó megfelelője, és Pidorka a földbe rejtett Napot, azaz a földbe rejtett kincset szimbolizálja.

A túlvilágra való átkelés a beavatással és a tudás megszerzésének jelentésével kerül kapcsolatba, amely Gogolnál mindig a világ látomásszerű elsajátítását hordozza. Itt emlékeztetünk rá, hogy a 'látni' (видеть) és 'tudni' (ведать) orosz szavak közös töre vezethetők vissza az ószláv és az óorosz nyelvben (Фасмер 1996 I., 283), amely sajátos jelentéssel ruházza fel az ebből a tőből származó ведьма 'boszorkány' mesei-mitologikus alakját.

Eredeti kérdésfeltevésünkre visszatérve azt mondhatjuk, hogy a gogoli novella, amellet, hogy sok ponton tökéletes pontossággal elbeszéli a Kupala-szertartás egyes elemeit, voltaképpen *újrértelmezi és bizonyos mértékig megfordítja a szertartás jelentését*: míg a rítus központi eleme a boszorkány (ведьма) láthatóvá tétele és kiűzése a világból, Gogolnál a látás és a tudás képességével felruházott hős útra kel, hogy kiszabadítsa a kincset, azaz megszerezze a Napot szimbolizáló Pidorkát. Ez az út, a mitológiai tudás megszerzése, hol komikusan végződik (például az *Elvarázsolt helyben*, ahol a *Szent Iván-éj*hez hasonló kincskeresést látunk, azonban, mint kiderül, a kincs szemét, és nem kell érte meghalnia senkinek), hol szerencsésen, hol pedig tragikusan (beavatás, áldozat, gyilkosság). A novellát eszerint több szinten érdemes értelmeznünk: 1. a napfordulóhoz kapcsolódó motívumok szintjén; 2. kozmológiai szinten 3. a termés-kenységvarázslás, egyesülés szertartása felől, valamint 4. a népi hiedelemvilág felől, a démoni erővel folytatott küzdelemként.

A Karácsony éjszakájának szertartása (Ночь перед рождеством)

Annak ellenére, hogy a szerző a keresztény ünnepet ábrázolja, bőségesen találkozhatunk a pogánysághoz (téli napfordulóhoz) köthető ünnepekör motívumaival. A novella téralkotása pontosan illeszkedik a *karacsun* folklórához. A pogány hiedelmek szerint a téli napforduló, vagyis a leghosszabb éjszaka napja, (a *karacsun* szó jelentése 'átmeneti nap' (Tokarev, 1988, 596), vö. Kupalával, a nyári napfordulóval) a természet és az emberi világ halálközeli állapota, melyet a *karacsun* szó orosz nyelvjárásokban fellelhető jelentése is tükröz (halál (Jankovics 1997, 346)). A legsötétebb éjszaka megjelenítésének a novella teljes mértékben eleget tesz. Az elbeszélés elején, Szoloha boszorkány seprűjén repül, repülése közben csillagok fényét oltja ki, a sötét folt formájában megjelenő ördög pedig a sötét éjszaka legnagyobb fényforrását, a holdat lopja el. Az ördög hajnalig tartó garázdálkodása szintén egy olyan motívum, mely tökéletesen megfelel a téli napforduló folklórbeli megjelenítésének (ui.).

A napforduló és a karácsonyi ünnepekör szokásához Gogol lábjegyzetben ad magyarázatot: a koljadák éneklése egy pogány szokás volt, a keleti szlávok pogány hitének alakja, Koljada állt középpontjukban, azonban Koljada már csak az elnevezésben jelenik meg, a dalok, amiket énekelnek a keresztény kultúrához kötődnek. A koljadák éneklése közben fiatalok járják a falut házról házra ételt és italt kérve a házigazdától, akit jó vagy rossz kívánságokkal üdvözölnek, attól függően, hogy ad-e valamit a koljadát éneklő fiataloknak (vö. a magyar nyelvben „koledálás”, 'karácsonyi kántálás és adománygyűjtés', mely valószínűleg a lat. *Calendae* 'a hónap első napja' szóra vezethető vissza) (Gogol 1971, 117). Jankovics Marcell szerint a hasonló szokások célja a gonosz elűzése, (Jankovics, 1997, 180.) a koljada tehát pontosan, az említett leírásokhoz hűen jelenik meg a *Karácsony éjszakája* leírásában.

Vakula, a kovács feltehetően az ördög és a boszorkány közös gyermeke. A novella többször említi az ördög és Szoloha szexuális kapcsolatát, valamint hangsúlyos, hogy az ördög és a boszorkány kapcsolata hasonlít a férfi és a nő közötti párkapcsolatra. A három szereplő egy fontos párhuzamot tartogat. A keleti szláv mitológia boszorkánya annak köszönheti emberfeletti képességeit, hogy „összejön az ördöggel”, akárcsak Szoloha. A boszorkány eladja lelkét az ördögnek (Tokarev 1988, 602; 608), így, illetve az ördöggel ápolts szerelmi kapcsolatán keresztül (Tolsztaja et al. 2002, 63) tehet szert erejére.

Vakula alakja a szláv mitológia olyan alakjain alapszik, mint az isteni kovács, Perun isten segítője, Kij, a Kijevet legendák szerint megalapító hős, valamint a kígyó tüzes farkas, kinek apja az ördögöt szimbolizáló tüzes kígyó gyermeke, kinek sorsa, hogy legyőzze apját, ahogyan Vakula győzi le az ördögöt. A gonosz elleni küzdelem mindhárom alak esetében fontos motívum, de a tüzes kígyó alakja bevonja Vakula bűnösségének magyarázatát is: hiszen ő az ördög és a boszorkány fia (Tokarev 1988, 597, 608). Szerelmi bánatában Vakula egyre komolyabb bűnöket tervez elkövetni, először öngyilkos akar lenni, majd el akarja adni lelkét az ördögnek. A fordulat, amikor a kovács becsapja az ördögöt, vagyis a megérkezés a bűnösség legfelsőbb fokára, analógiás kapcsolatban áll

a leghosszabb éjszakával. A téli napforduló után egyre rövidülnek az éjszakák, ahogyan az ördög átverése után Vakula is egyre távolabb kerül a bűntől, majd ő maga arat győzelmet az alvilági hatalom felett. Párhuzamot vonhatunk tehát, és a fény sötétség felett aratott győzelmének tekinthetjük a novella fordulátát, mely a téli napforduló égi eseményeit szimbolizálja.

A *Karácsony éjszakájának* esetében tehát a szertartás szabályosan jelenik meg, megegyezik az archetípus tulajdonságaival, Gogol a folklórhoz hűen ábrázolja a rítust és az ünnepkört.

Az elbeszélés mint szertartás (az elbeszélői szó archetípusáról és a bilicska műfjáról)

A kalendáriumi rítusok után fontos megvizsgálunk a történetmondás aktusát, amely kitüntetett szerepet játszik az *Esték* elbeszéléseinek jelentésalkotási folyamataiban. Mint az Eichenbaum (1974, 63) megállapítja *A köpönyegről* szóló elemzésében, Gogol számára a téma másodlagos jelentőségű, míg az elbeszélés nyelvisége – hangzósága, a nyelvjátékok, a nevek keltette komikus hatás, az elbeszélői szó ironikus felhangjai, az elbeszélő kitérői és fecsegése – elsődleges szerepet kap a szöveg művészi megformálásában. Ezt a jelenséget nevezi Eichenbaum *szkáznak*. Az élőbeszédre orientált elbeszélés a szerzőre jellemző etimológizáláson, a hangzóságon, vagy éppen a jelentésbeli paradoxonokra épülő szójátékokon és nyelvi humoron kívül – például: a kihűlt krumplipépszínű posztóköpeny (Gogol 1971, 11), («балахон из тонкого сукна, цвета застуженного картофельного киселя») (Гоголь 2020, 9) – megnyilvánul az *Esték* orosz nyelvű kiadásainak szöszedeteiben is, melyekben a gogoli elbeszélő az orosz olvasó számára ismeretlennek vélt ukrán tájszavakat lefordítja orosz nyelvre.

A mű első bekezdésében bemutatkozik vörös Panyko, a novellák szerzője: egy hajdan vöröshajú, idős méhész. Panyko tipikus szkáz-elbeszélő: stílusa bővelkedik az élőbeszédre jellemző jegyekben és szociolektusokban. Két előszóban is megszólítja az olvasót, többször elnézést kérve tőle, amiért közvetlenül fordul hozzá. Magáról dehonesztálóan ír, az említett szójátékok mellett káromkodik és ellentmondásokat is többször alkalmaz. Ez a fajta nyelvi viselkedésforma a karneváli nyelvhasználatot idézi. Bahtyin szerint a Gogol művészetében megjelenő karnevalizált nyelv – az alogizmusok, a nyelvtorzítások, káromkodások, átkozódások, gúnynevek – nem csupán a „vidám pokol” világát teremti meg, de hozzájárulnak a nyelv „elhalt rétegeinek”, vagyis a megmerevedett fogalmi sémáknak a lebontásához és a nyelv emlékezetének a regenerálásához. „Világossá válik, hogy minden valóban lényeges előrelépést a kezdethez való visszatérés, pontosabban szólva, a kezdet föltámasztása kísér.” (Bahtyin 2002, 519) Az eleven beszédi népi forrásához és a nyelv archaikus rétegeihez való visszatérésben a ciklikus szemlélet megnyilvánulását láthatjuk.

Vörös Panyko azonban nem az egyetlen elbeszélője az elbeszélésciklusnak. Panyko a két előszó szerzője, míg Foma Grigorjevics három további elbeszélés narrátora (*Szent Iván-éj*, *Az elveszett levél*, *Az elvarázsolt hely*) az *Ivan Fjodorovics Sponyka* elbeszélője Sztjepan Ivanovics Kurocska, míg a többi novella forrását nem jelöli meg a méhész. A narráció szempontjából Panyko kívülállónak tűnik, hiszen ő nem elbeszélő, hanem többnyire arról beszél (vagy éppen nem beszél), *ahogyan mások történeteket mesélnek* el. Sőt, a *Szent Iván-éj*-ben Foma Grigorjevics azt beszéli el, hogy beszélte el az öregapja a történetet („az elbeszélés elbeszélésének az elbeszélése”). Panyko, mint gogoli elbeszélő, állandó ellentmondásain keresztül átlátszó hazugságokkal árasztja el az olvasót, megcáfolva mind önmaga, mind Foma Grigorjevics szavahihetőségét. Ezzel részben aktiválja a szöveg emotív funkcióját, melyen keresztül reakciót kíván kiváltani a befogadóban, részben a szöveg fikcionalitását hangsúlyozza, és elbizonytalanítja a referenciális olvasást.

Ebből a szempontból érdemes összevetni az *Esték* ciklusát Puskin egy évvel korábban (1830) megjelent elbeszélésgyűjteményével, a *Néhai Ivan Petrovics Belkin elbeszéléseivel* és a benne megjelenő elbeszélő-szerzői maszkokkal. Gogolhoz hasonlóan Puskin is elhatárolja magát az elbeszélőtől, már a címben másik szerzőnek tulajdonítja az elbeszéléseket. Több fontos párhuzam köti össze vörös Panykót Belkinnel: Puskin (1937, 9-17) elbeszélője szintén egy idősödő és naiv vidéki ember, aki másoktól hallott történeteket vet papírra, valamint mindkét „szerző” azt állítja a történetekről, hogy igazak (ezt fejezi ki a műfaji megjelölés, melyet a hétköznapi történetekre alkalmaztak: *byl'* (быль), vagyis az, ami tényleg megtörtént. Az elbeszélés három elkülöníthető szintje is megegyezik a két műben: 1. egy „közlő” elmeséli a történetet 2. Panyko/Belkin, a falusi/dilettáns szerző feljegyzi, és történetté formálja 3. Gogol/Puskin közreadja.

Itt érdemes figyelmet fordítanunk a gogoli címadásra is, amely a fikció szerint Panykótól származik. A cím valójában olyan mitológiai kronotoposz (Bahtyin 1976), amely a teret – a várostól messze fekvő izolált tanyavilágot, egyfajta perifériát – az idő egy speciális szakaszával köti össze. A napnyugta az időn kívüliséget és a másvilágot – a világ másik arcát hivatott jelezni. Az elbeszélés ebben a társadalmi-irodalmi *téren és időn kívül* eső új központban keletkezik.

A méhész megjegyzi, hogy mielőtt sor kerülne az elbeszélésekre, télire elzárja a méheket. A méhekre tekinthetünk úgy, mint a mitológia (s az életfa) felső és középső szintjéhez tartozó rovarokra (Tokarev, 1988, 221) a pincébe való elzárásuk pedig metaforikus jel, mely a tél-éjszaka-sötétség-halál szimbólumnégyese által hirdeti az idő (eljövendő) alsó-mitológiához tartozó ciklusát. A méhekhez sajátos (elsősorban az Istenanyához köthető) szakralitás fűződik a szláv mitológiában, ugyanakkor kozmikus szimbólumok is – metaforikusan az égitesteket és a csillagokat jelölik. (Tolsztaja et al. 2002, 397-399) A méhek elzárása így a fény/Nap elrekesztésével (az alvilágban tartózkodásával) egyenértékű. Az elbeszélés szituációja pedig ugyanazt a szerepet látja el, mint a kalendáriumi ünnepekhez tartozó szertartás: a kör alak, melyben a mesélők és

hallgatók ülnek, a Nap szimbóluma, hasonlóan a tűzhez, az éjszaka pedig az ismeretlen, a nem létező, a teremtés előtti világé. A. Bélij (1994, I) terminusával élve az *eleven szó* (melyet a gogoli mesélő használ arra, hogy 'újrateremtse' a valóságot, a már átéltet) az, amivel ember küzd az ismeretlen – a sötétség – ellen a megismerés által.

Az elbeszélés mágikus rítusát tehát ugyanolyan jelentőségű szertartásnak tekinthetjük, akár a kalendáriumi ünnepek esetében. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartjuk beemelni a vizsgálatba a *bilicska* fogalmát. A *bilicska*, az orosz népi kultúra verbális műfaja, melynek alapvető motívuma a hős tisztátalan erőkkal való találkozása³. A bilicska célja, hogy befogadóját „a félelem lázába taszítsa”, újrateremtse a félelem pillanatát, mely rekreált pillanatban a hallgató könnyebben nézhet szembe a tisztátalan erővel, s könnyebben kerekedhet felül rajta. Szofronova (2010, 13-33) A bilicska fontos feltétele a mesélés időpontja, mely szigorúan az ünnepek előestéjére és éjszakákra korlátozódik. A gogoli mesélők általában betartják ezen szabályokat, és csak a meghatározott időpontokban beszélnek a természetfeletről. Kivételt képeznek a *Szorocsinci vásár* kupecei, akik nappal beszélnek az ördögről, és el is szenvedik a szabályszegés negatív következményeit: kevesebb sikerük lesz az üzletben az ördög nem megengedett időpontban való emlegetése után. (Szofronova, 2010, 30-33) A *bilicskára* ilyenformán gondolhatunk úgy is mint beavatási szertartásra – a Propptól ismert fogalomtól némelyest elrugaszkodva, – abban a tekintetben, hogy az általa ellátott funkciók új tudással ruházzák fel a hallgatókat, mely tudást képesek tisztátalan erőkkal való találkozás során hasznosítani, tehát kétségtelenül misztikus jellegű tudás átadásáról beszélünk. A bilicska esetében nem magát a műfajt tekintjük szertartásnak, hanem a bilicska befogadásának folyamata jelenti a rítust.

Itt érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a *bilicska* tanítási módszere a későbbiekben is jellemző marad Gogol számára. A *revizor* esetében maga a szerző fogalmazott úgy, célja az volt, hogy összegyűjtsön mindent, ami rossz Oroszországban, hogy egyszerre nevesse ki azokat (Mocsulszkij, 1934, 36). Tehát irodalmi közegben kívánt újrateremteni negatív (társadalmi) jelenségeket, annak érdekében, hogy *könnyebben legyőzhetővé váljanak az elbeszélés által*.⁴ Meglehet, hogy Gogol negatív témáinak előtérbe helyezése, mely egész életművében jelen van, ugyanezen bilicskai tradíción alapszik.⁵

³ https://literary_criticism.academic.ru/50/%D0%B1%D1%8B%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%Bo. A *bilicska* az orosz hőseposz, a *bilina* köznapi-anekdotikus műfaji változatának megnevezése. A Gogol-szövegben úgy kerül elő mint *sztarina*, mely köztudottan a bilina eredeti archaikus megnevezésének számított.

⁴ Az *arcképben* pedig éppen ellenkezőleg, ott az ördög ábrázolása a kísértés éltetését jelentette, Az *arcképben* a jó ábrázolása jelenteti a rossz legyőzhetőségét

⁵ Ennek csúcspontja a *Holt lelkek* első része, mely Dante *Isteni színjátékához* hasonlítva a pokolnak megfeleltethető. A dantei párhuzamot követve a harmadik rész, a mennyország már a folklóri szöveg értelmében vett didaktikus funkciót látta volna el (mely azt a tudást adja át, hogyan viselkedjünk a túlvilági sötét erőkkal való találkozás során).

A fenti kijelentések tükrében –, miszerint *a bilicska műfajának befogadó helyzetével azonosíthatjuk a történetmondás szituációit Gogol korai művészetében és tekinthetünk azokra szertartásként is* – a rítustól az elbeszélésig vezető út célállomásához közeledünk. Gogol láthatóan színre viszi a verbális alapokon nyugvó hagyományokat a novellák szövegében is. Gogol útja a rítustól az elbeszélésig tehát nem merül ki a rítus ábrázolásában: az orosz és ukrán kultúrára jellemző verbális történetmeselési hagyományokon alapuló elbeszélés rítusokkal való szoros analógiája által az *Esték* teljes szövegére rituális gyökerekkel és funkciókkal rendelkező elbeszélésként tekinthetünk. Ezzel voltaképp eljutottunk az Eichenbaumtól ismert *szkáz-elbeszélés archaikus-mitológiai alapjaihoz, azaz műfaji archetípusához*.

Összegzés

Láthattuk, hogy Gogolnál az elbeszélte történetek és a történetek elbeszélésének módja, valamint elbeszélői ciklussá rendeződése között *szemantikai* kapcsolat áll fenn. A narratív szöveg egyes rétegei között átjárás nyílik: a novellák szereplői, cselekedeteik és történetük a folklór- és mitológiai jelentésátvitel (metaforizáció) révén voltaképp az ünnepekhez és szertartásokhoz kötődő rituális cselekvéseket hajtanak végre. Ugyanezek az ünnepek és az azokat kísérő szertartások egyúttal a ciklikus elbeszélés elemeit képezik. A folklór elemek szerepe pedig értékelhető úgy, mint amelyek elősegítik a gogoli szöveg beilleszkedését a történetmondás hagyományába, másfelől hozzájárulnak az elbeszélés rítusa által előidézett ciklikus körforgás új, irodalmi hagyománnyá alakításához.

Irodalomjegyzék

- Bahtyin, M. (2002): Rabelais és Gogol. A szó művészete és a nép nevetéskultúra. In Bahtyin M., François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája (pp. 509–523). Osiris.
- Bahtyin, M. (1976): A tér és az idő a regényben. In Bahtyin, M., A szó esztétikája (pp. 257–302). Gondolat.
- Dukkon Á. (2021): A veszélyes szépség útjain – Eszmék, témák, kapcsolatok a klasszikus orosz irodalom világában. L'Harmattan.
- Eichenbaum, B. (1974): Az irodalmi elemzés. Gondolat.
- Frye, N. (1998): Az irodalom archetípusai. In A modern irodalomtudomány kialakulása. (pp. 441–448). Osiris.
- Genette, G. (1994): Az elbeszélő diszkurzus. In Thomka B. (szerk.) Az irodalom elméletei I. (pp. 61–98). Jelenkor – JPTE.
-

- Gogol, N. V. (1971): Gogol művei I. Európa Könyvkiadó.
- Jankovics M. (1997): Jelképkalendárium. Csokonai Kiadó.
- Lotman, Ju. (1995): Cselekménytér. Szép literatúrai ajándék.
- Lotman, Ju. (1994): A szüzsé eredete tipológiai aspektusból. Ford. Klausz Ildikó és Pálfi Ágnes. In Kovács Á & V. Gilbert E. (szerk.), Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletírók tanulmányai (pp. 82–118).
- Propp, V. JA. (2005): A varázsmese történeti gyökerei. L'Harmattan.
- Propp, V. JA. (2006): A varázsmese történeti gyökerei. L'Harmattan.
- Tokarev, Sz. A. (1988): Mitológiai enciklopédia I-II. Gondolat.
- Афанасев, А. (1994): Поэтические воззрения славян на природу. Индрик.
- Белый А. (1909): Магия слова.
http://az.lib.ru/b/belyj_a/text_13_1909_simvolizm.shtml
- Виноградова, Л. Н. (2000): Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. Индрик.
- Гоголь, Н. В. (2020). Вечера на хуторе близ Диканьки. Яркие Страницы
- Гоголь, Н. В. (1952): Книга всякой всячины. In Полное собрание сочинений. в 14 томах. <http://gogol-lit.ru/gogol/chernoviki/kniga-vsyakojvsyachiny/enciklopediya-primechaniya.htm>; <http://gogol-lit.ru/gogol/chernoviki/knigavsyakoj-vsyachiny/enciklopediya-malorossiya.htm>
- Манн, Ю. (2007): Поэтика Гоголя. Художественная литература.
- Мочульский К. (1934): Духовный путь Гоголя. YMCA Press.
- Пушкин А. С. (1937): Повести покойного Ивана Петровича Белкина. Academia.
- Савенко, А. А. (2006). Народный календарь в повести Н.В. Гоголя “Басаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала” Русская речь.
- Софронова, Л. А. (2010): Мифопоэтика раннего Гоголя. Алетейя.
- Толстая, С. М., Агапкина Т. А., Белова О. В., Виноградова Л. Н., Петрухин В. Я. (2002): Славянская мифология. Международные отношения, https://inslav.ru/images/stories/pdf/2002_Slavjanskaja_mifologija.pdf
- Фасмер, М. (1996): Этимологический словарь русского языка. В четырёх томах. Издательство «АЗБУКА».

Henryk Sienkiewicz *Sivatagon és vadonban* című regényének cenzúrázott magyar kiadása

Tomoriné Szesztay Anna Lenke

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

The Censored Hungarian Edition of Henryk Sienkiewicz's Novel *In Desert and Wilderness*.

Abstract: Henryk Sienkiewicz's novel *In Desert and Wilderness*, published in 1959, was censored several times. The censored parts have a certain connection and can be grouped thematically. These themes (the "savagery" of Arabs and Negroes, the superiority of England and Christianity) are related to colonial literature, and because they did not match with the principles of Communism it was necessary to delete them. The fact of censorship was not noted anywhere in the Hungarian publication, so it has been published in the same form since 1959, because even if we had guessed, we certainly did not know that the novel had been mutilated. In my work, I present some omitted parts and make suggestions on how to repair and complete the translation.

Absztrakt: Henryk Sienkiewicz 1959-ben kiadott *Sivatagon és vadonban* című regényét több helyen cenzúrázták. A cenzúrázott részek összefüggést mutatnak, tematikusan csoportosíthatók. A témák (arabok és négerek „vadembersége”, Anglia felsőbbrendűsége és a kereszténység) kapcsolódnak a gyarmatirodalomhoz, azért volt szükség a törlésükre, mert nem egyeztek a kommunizmus elveivel. A cenzúrázás tényét sehol nem jelölték a magyar kiadványban, így 1959 óta ugyanolyan formában jelenik meg, mert ha sejtettük is, biztosan nem tudtuk, hogy a regényt megcsonkították. Munkámban bemutatok néhány kihagyott részt, illetve javaslatot teszek a fordítás kiegészítésének módjára.

Paweł Lisicki *Dzsihád, avagy a nyugat bukása* könyvét fordítva Pálfalvi Lajos Henryk Sienkiewicz *Sivatagon és vadonban* című könyvében keresett egy idézett részt – *zrobił nieznacznie znak krzyża świętego 'alig észrevehetően keresztet vetett'* –, de nem találta meg a magyar kiadványban. Felmerült tehát a kérdés: elképzelhető, hogy több hiányzó rész is van a regényben? Lehet, hogy Sienkiewicz minden magyarul megjelent regényét cenzúrázták? Ebből kiindulva vállalkoztam arra, hogy összehasonlítsam a lengyel eredetit a magyar fordítással. Kiderült, hogy valóban tudatosan cenzúrázták, ugyanis a hiányzó részek között összefüggéseket látunk. Hiányoznak az arabok és a négerek „vademberségét”, Anglia felsőbbrendűségét és a kereszténységet érintő részek. Az alábbi munkában megpróbálom feltárni a magyar változat cenzúrázásának okait, illetve bemutatok néhány hiányzó részt is.

Gyarmatirodalom és imagológia

Az első kérdés, ami felmerül a kutatóban, hogy miért épp a kereszténységet, Anglia felsőbbrendűségét, illetve az arabok és négerek vademberségét érintő részek kerültek

cenzára alá. Véleményem szerint ez a kommunista ideológiában gyökerezik: a vallásellenességben, a nyugat-ellenességben és a baráti nemzetekkel való jóviszony hangsúlyozásában. A kihagyott részek közül az Angliát, illetve az arabokat és a négereket érintő mondatok kapcsolódnak a gyarmatirodalom tematikájához is.

Henryk Sienkiewicz a *Sivatagon és vadonban* cselekményének háttérében meghúzódik a gyarmatosítás, melynek ideológiai háttere Európa afrikai terjeszkedése, az európai kultúra felsőbbrendűsége volt. Az Öreg Kontinens birodalmi, különösen Anglia és Franciaország sajátos módon viszonyult a nekik alárendelt kultúrákhoz (Burzyńska & Markowski, 2006): Afrika, India és Ázsia lakossága vad, a fehér ember által létrehozott civilizációra, kereszténységre, modern technikára és nyugati típusú politikai rendszerre van szüksége. A gyarmatosítást Charles Darwin evolúciós elmélete alapozta meg, aki szerint a népek evolúciója a vadság állapotában kezdődik, és a barbárságon át vezet a civilizációig (Kosowska, 2012, 306).

Sienkiewicz az európai civilizációt Staś Tarkowski személyében állítja szembe az afrikai elmaradottsággal, melyet az arab és néger szereplők képviselnek. Az ő megnyilvánulásaikból tudjuk meg, hogyan tekintettek az európaiak Afrikára. A gyarmatirodalom kutatásában Európa és a Másik kapcsolatának elemzéséhez az imagológia szemléletére van segítségünkre.

„Leegyszerűsítjük a világot, főként előfeltevések és sztereotípiák segítségével adunk értelmet neki” – írja Joep Leerssen (2017) az *Imagológia* című tanulmányában. Olyan széles tudásanyaggal rendelkezünk, hogy muszáj leegyszerűsíteni a másik emberről alkotott képet. Az imagológia célja nem az, hogy megértse a társadalmat és a társadalmi működésüket, hanem első sorban az, hogy megértse a kulturális diszkurzus logikáját (Leerssen, 2017, 17). Sienkiewicz regényének esetében a különböző nemzetiségek, elsősorban Európa és Afrika kerülnek szembe, sőt kontrasztba egymással egy értékítélet mentén, mert a különbségek hangsúlyozásával emelhető ki leginkább a Saját és a Másik ellentéte (Leerssen, 2017, 25).

Ez esetben Staś Tarkowski testesíti meg az európaiságot, mindent megtalálunk benne: harmonikus családi élet, vendégszeretet, becsületesség, munkaerkölcs, szavahihetőség és vallásosság (Leerssen, 2017, 15). Staś Tarkowskinak az afrikai út ad lehetőséget arra, hogy bizonyítsa felnőttességét és rátermettségét, a regény végére érett, felnőtt gyarmatosítóvá válik. Megjeleníti a modern állam diadalmenetét, európai modellre alakít ki politikai, kulturális rendszert a vad emberek között. Mindez a megszerzett tudás, az ügyesség és a technika együttes, hatékony használatát kívánja. Valódi európai: nem egy nemzethez tartozik, ugyanis édesanyja révén francia, édesapja révén lengyel. Eltűnnek a különbségek, melyek Európában gondot, ellentétet jelenthetnének, és egységes európai fellépést teszik hangsúlyossá.

Afrika, a Másik képe áll a túloldalon

Afrika képviselői az arabok és a négerek. Az arabok vadságáról már a könyv elején tájékoztatást kapunk az apáktól, de később a gyerekek meg is tapasztalják, ugyanis egy kis csapat vallásos-fanatikus ember elrabolja őket. Nem könyörülnek a gyengébbeken, kegyetlenek, vadak és barbárok. Megfigyelhető a „hidegfejű északi” és a „forróvérű déli” temperamentum különbsége, de a higgadt északi temperamentum kap pozitív színezetet. A kulturális felsőbbrendűséget érzékelteti az a politikai, földrajzi tudás is, amivel felülmúlja a tizennégy éves fiú az öt elrabló felnőtteket. Mahdi, a próféta és a felkelés vezetője személyében egymással szembe kerül a demokratikus észak és a despotikus dél is.

A négerekről alkotott kép csak annyiban közös az arabokkal, hogy mindkettő elmaradott az európai civilizációhoz képest. A két csoportot alapvetően különbözteti meg, hogy az elsőt ellenségként, a másodikat barátként ábrázolja Sienkiewicz. A négerek barátságosak, de mérhetetlenül babonásak, és európai szempontból teljesen fölösleges harcokat vívnak egymással. Leerssen (2017, 23) arra is felhívja a figyelmet, hogy a Másik nemzetiségi jegyeit az egyén fő motivációjaként jelenítik meg. Tehát például, ha egy marokkói származású hollandot letartóztatnak bűncselekmény elkövetése miatt, azt rögtön összekapcsolják a marokkóiságával, de ha ugyanezért elkapnak egy hollandot, a tettét nem fogják összekötni a hollandságával. Ez a jelenség megfigyelhető Staś és Kali, a néger szolga kapcsolatában is. Ha Kali tesz valami rosszat, az rögtön jellemzi az összes négert, de Staś rossz tulajdonságai nincsenek az európaiságához kötve. Jó tulajdonságai annál inkább.

Mea, a rabszolgai neve, melyet Staś ad neki, szavak szintjén is kimondja, ami egyébként is megfigyelhető: ő az enyém. Aláhúzza az alá-fölérendeltségi viszonyt.

A keresztény missziós tevékenység is az európai kultúra terjesztésének eszköze Afrikában. A két főszereplő maga is misszionál, de rajtuk kívül is többször megjelennek misszionárius alakok. Ők azok, akik a legtöbbet tudják Afrika földrajzáról, flórájáról, faunájáról és betegségeiről. A regény két fordulópontja is ehhez a missziós tevékenységhez kapcsolódik. Az egyik az a vallási vita, melyet Staś Mahdival folytat. A tizennégy éves fiú egyenlő ellenfele a prófétának, a hit védelmezője, akár vértanú is lehetett volna. Az a misszionárius, aki később enni ad nekik, és ellátja őket kininnel, ehhez kapcsolja a lehetséges megmenekülést: megvédtétek a hitet, kijuttat titeket az Isten. A másik a haldokló svájci kutató, Linde, aki azt ígéri, hogy ha megkeresztelik félhalott karavánját (akiket ő már nem tud), kijuttatja őket Isten az útvesztőből. A gyerekek később megkeresztelik néger kísérőiket is, de ez nem merül ki ennyiben. Ők olyannyira felvilágosultak, hogy még a Rossz Mzimut és a mögötte álló néger sámánt is leleplezhetik.

Ahogy a nemzeti különbségek, úgy a felekezeti különbségek is eltűnnek idegenben: a svájci Linde valószínűleg református, Staś katolikus, Nel anglikán, de a közös missziós cél egységet teremt köztük.

Darwin elméletének értelmében a csúcson van Európa, alatta a barbár arabok, alattuk a vad négerek. Sienkiewicz regényében az arabok azonban nem közelednek

a civilizációhoz, ezért meg is maradtak a barbárság szintjén, a négerék viszont közvetlenül Staától vették át az európai civilizációt, így átugrották a köztes barbár szintet. Az etnotípusokat legtisztábban fekete-fehér leírásokban lehet megjeleníteni (Leerssen, 2017, 16), ennek kézenfekvő eszköze a gyermekirodalom, vagy – mint amibe a *Sivatagon és vadonban* is tartozik – az ifjúsági kalandregény. A gyarmatosító és a gyarmatosított világosan elkülönül egymástól, Afrika mássága kiemelt jelenség.

A könyv írásának körülményei

Sienkiewicz életében Lengyelország nem létezett, területe Oroszország, Poroszország és az Osztrák Magyar Monarchia része volt. Sienkiewicz az orosz területen született, Wola Okrzejskában. Jól beszélt angolul, oroszul, franciául, latinul. Két évet töltött Észak-Amerikában, az amerikai leveleknek köszönhetően lett ismert. Sienkiewicznek a *Trilógia* (*Tűzzel-vassal, Özönvíz, Kislovag*) hozta meg népszerűséget, majd a *Quo vadis?* megírása után Nobel-díjat is kapott. Legtöbb műve történelmi regény. Ezekhez képest a *Sivatagon és vadonban* szinte Sienkiewicz korában játszódik (Czachowski, 2012, 7).

Sienkiewicz 1891-ben utazott el Afrikába. Az utazás ötletét egy francia regényíró pályázat adta, melynek témája a rabszolgaság lett volna. Négy hónapot töltött ott, de különböző betegségek miatt nem volt ott annyit, amennyit szeretett volna.

Afrika iránti érdeklődése viszont utazásánál jóval korábbi volt, nyomon követte a földrész belső területeinek felfedezését (Milewski, 2012). A Nyugat-Európai szellemi áramlatok hatottak rá. Amikor az európai elit észrevette, hogy Afrika elnéptelenedő területeire a muzulmánok teszik rá a kezüket, és nem az európai civilizáció nyer teret a rabszolgakereskedelemnek köszönhetően, szembefordult a rabszolgatartással (Milewski, 2012, 226-227). Rövid idő alatt Európa-szerte sok Afrika-társaság alapult. Körülöttük pedig megjelentek tematikus folyóiratok, mint például az *Echo z Afryki* (Visszhang Afrikából). Krakkóban is létrejött egy Afrika-társaság, illetve az *Echo z Afryki* mellett megjelent a *Kis néger* című kiadvány is, ami hatalmas népszerűségnek örvendett a lengyel iskolások körében. A *Sivatagon és vadonban* ifjú olvasóinak már nem volt ismeretlen a regény léghőre e folyóiratnak köszönhetően (Milewski, 2012, 76).

A rabszolgafelszabadítás egyik legnagyobb szószólója Charles Lavigerie volt, aki Európa fővárosait járva hívta fel a figyelmet a rabszolgakereskedelem szörnyűségeire. Sienkiewicz személyesen is ismerte őt, és megégett neki egy rabszolgaregényt. A püspök életében nem készült el a mű, de nem is lett belőle rabszolgaregény. Sienkiewicz műve nem propaganda-irodalom. A könyv megírásakor is tisztában volt azzal, hogy milyen változások mentek végebe Afrikában és fel is használta ezt az új tudást a műben.

A regény cselekményének első fele összefonódik a Mahdi-féle felkelés történetével, amely 1881-ben robbant ki, tíz évvel Sienkiewicz utazása előtt. A felkelés vezetője Muhammad Ahmad bin Abd Allah volt, Allah küldöttjének, mahdinak, a muzulmánok

messiásának hirdette magát. Célja volt a muzulmán hit megújítása, és szent háborút hirdetett Egyiptom ellen, amit nem tartott igaz hitű muzulmán országnak.¹

Az egyiptomi kormány a különböző háborúk és a modernizáció miatt eladósodott. A befejezett Szezi-csatorna politikailag és gazdaságilag is fontos volt Anglia és Franciaország számára, ezért vállalták az adósság kifizetését. Ekkor európai szakemberek, mérnökök jelentek meg Egyiptomban, így került Egyiptom az európai nagyhatalmak befolyása alá.² Mahdi a nyugati befolyás ellen is tiltakozott. Szudán felszabadítójaként szabadságot követelt az országnak, ami formálisan Egyiptomhoz tartozott.

Megszervezte a dervishadsereget, és két év alatt sikerült elfoglalni egész Szudánt. Több ezer ember csatlakozott a mozgalomhoz, mert elégedetlenek voltak a magas adókkal és az egyiptomi hadsereg kegyetlenkedéseivel. Ezen kívül az egyiptomi kormány korlátozta a rabszolga-kereskedelmet is, ami Szudán gazdaságának jelentős részét tette ki. A dervis hadsereg 1885-ben foglalta el Kartúmot, a térség fővárosát. Mahdi a fővárost nem messze Kartúmtól, Omdurmánban építette fel, de még abban az évben meghalt. Az őt követő Abdullah ibn Sajjd Muhammad folytatta a harcot Egyiptommal, de kevésbé radikális csoportokkal működött együtt. 1898-ban lord Herbert Kitchner tábornok vezetése alatt sikerült véglegesen legyőzni a mahdistákat. Anglia fontos területet szerzett meg magának, amikor teret nyert Szudánban, hiszen közel volt a Vörös-tengerhez és a Szezi-csatornához, a Brit Birodalomban központi szerepet játszó régióhoz.

Sienkiewicz ebben a harcban egyértelműen az angolok oldalán áll, habár ő is egy elnyomott nemzethez tartozik. Mahmoud el Tayeb (2012) szudáni történész szentelt egy tanulmányt a regénynek, kifejezetten nehezményezi benne, hogy miért nem szabadságharcként mutatta Sienkiewicz a felkelést, mikor a lengyel nemzet is hasonló helyzetben volt. Ez is arra mutat, hogy mennyire fekete-fehéren, rossz oldalként ábrázolta Sienkiewicz a Másikat a jó Sajjáthoz képest. Mindazonáltal Sienkiewicz tisztában volt vele, hogy tudása Afrikáról könyveken, nem pedig valóságos tapasztalaton alapul (Milewski, 2012, 226).

A cenzúrázás rendszere Magyarországon³

A második világháború után olyan korszak vette kezdetét, melyben a politika nagyobb befolyást igényelt magának a kultúra területén, mint addig. Az irodalompolitika a politikai elvárásokkal összhangban álló irodalmat akart kialakítani. Egy totális intézményekből álló rendszer alakult ki ennek a kivitelezésére: a kiadók fölött a Kiadói Főigazgatóság működött, ami közvetlenül alá volt rendelve a Belügyminisztériumnak, az elvi kérdésekben ez a szerv

¹ Szudán – a vérben született állam...

https://toriblog.blog.hu/2011/01/05/szudan_a_verben_szuletett_allam_i (2021.03.25.)

² Państwo Mahdiego w latach 1881-1899, <http://www.nowastrategia.org.pl/panstwo-mahdiego-w-latach-1881-1899/> (2021.03.25.)

³ A fejezet alapját a szlavisztika alapképzésen írt szakdolgozatom *Kiadói és kiadási háttér* című fejezete adja. (*A Kádár-kori Magyarországon megjelent lengyel ifjúsági irodalom*, 2019)

határozott a kiadó ügyeiről. A kiadók főigazgatóját és irodalmi vezetőjét felülről nevezték ki, a főigazgatóság és a minisztérium egyetértésével, de a kiadóknak így is viszonylagos önrendelkezésük volt. A rendszer elvileg megvalósította a felügyeletet, melyben minden megjelenő mű a kultúrpolitika céljait szolgálta. Aczél György bevezette a jól ismert három T rendszert is: tiltott, túrt, támogatott irodalom. Mivel azonban sehol nem volt tételesen felsorolva, hogy mi hova tartozik, maguk a szerkesztők is csak tapasztalataikra és intuícióikra hagyatkozhattak. Ebben a bizonytalanságban alakult ki az „öncenzúra”, nem voltak cenzorok, akik elvállalták volna a felelősséget, így a szerzők és szerkesztők lelkiismeretére volt bízva, hogy a szövegek megfelelőek legyenek.

Ebből következett, hogy a fordításirodalom hirtelen felvirágzott. A tűrés oltalmában fejlődött, és minden addiginál fontosabb szerepet kapott az ország szellemi életében, hiszen a magyar irodalom szigorú ellenőrzés alá került. Könnyű volt megfelelőt találni, hiszen válogatni lehetett különböző országok különböző könyveiből.

Mivel sehol nem volt tételesen meghatározva a cenzúra követelménye, csak utólag következtethetünk vissza a valóban kihúzott részekből, hogy mik lehettek a szempontok. Szörényi László *Delfinárium* című könyvében számos példát összegyűjtött a magyar irodalom megtépázására. Ezek között is találunk olyanokat, melyek témájukban megegyeznek a tárgyalt regényből kihagyott részekkel.

„Az ilyen dandykké változott chinézerek akkor még a ritkaságok közé tartoztak, [*habár e kecses faj egészen akkor sem hiányzott.*]” (Szörényi, 1998, 14) Ma már nehéz eldönteni, hogy a faj szóval volt-e gond, vagy csak a baráti kínai népek önértébe nem akart belegázolni a cenzor.

„De ennek a behívásnak némi jogos szint kellett adni, [*mert talán az oroszok, e vad hordák se jöhettek volna be, a legszentebbet, egy nemzet jogait letapodni, ha legalábbis látszólag nincs joguk arra.*]” (Szörényi, 1998, 23). Az oroszok is érinthetetlenek voltak. Sienkiewicz regényéből is azért kellett kihúzni az arabokat érintő részeket, mert ők is a baráti népek közé tartoztak.⁴

Szabó Dezső egyik posztumusz megjelent kötetének előszavában ki is mondja a szerkesztő: A szövegben csak ott és annyiban rövidítettünk, ahol és amennyiben egyes népeket vagy vallásokat becsmérel vagy aláz, vagy ahol a szerző végletes nacionalizmusa más nemzetek önértébe sérti vagy sértheti (Szörényi 1998, 41).

Gárdonyi Géza *A gyerekek* című novellájának végéről az „Imádkozzunk!” maradt le.

Nem volt kivétel ez alól a fordításirodalom sem: Verne Gyula *Rejtelmes sziget* című regényében sem tudja meg a magyar olvasó, hogy a partra sodort ládában sokminden más mellett volt egy Biblia is, de így kihagyható volt egy későbbi jelent is, ahol a szereplők a tábortűz mellett imádkoznak.

⁴ Szigetvári: „A Szovjetunió az iparosításban, az infrastruktúra kiépítésben, és a hadsereg fejlesztésében is támogatást nyújtott a baráti arab országoknak.”

Csapláros István (1968) írja *Sienkiewicz Magyarországon* című tanulmányában, hogy Sienkiewicz volt az első szláv író, akinek hosszan tartó sikere lett Magyarországon. Ő volt az, akinek szinte minden könyvét azonnal lefordították magyarra. Két-három évvel az eredeti megjelenés után már olvashatók voltak a könyvek Magyarországon is, ami a közvetítő nyelvet is beleszámolva igencsak rövid idő.

A *Sivatagon és vadonban* először 1915-ben jelent meg a Szent István Társulatnál, és rögtön népszerűsége is lett. A második világháború alatt lengyel menekültek adták ki újra a regényt.

A reakciós kiadóra való tekintettel ez a regény is a tiltott kategóriába került a személyi kultusz éveiben. Csak 1953 után kezdték el sorban újra kiadni a regényeit (mint utóbb kiderült, cenzúrázva): *Keresztések* – 1955, *Novellák* – 1956, *Quo vadis?* – 1957, *Sivatagon és vadonban* – 1959 és a *Trilógia* – 1960, 1962, 1963.

Ezeket már eredetiből fordította Mészáros István, aki nagyszerűen ismerte a lengyel nyelvet. Gyermekként, apja foglalkozásából adódóan, az Osztrák-Magyar Monarchia területéhez tartozó lengyel városban, Krosnában élt. A második világháború idején szoros kapcsolatokat ápolt a politikai körökkel, részt vett a lengyel menekültek ellátásában. Később nem kívánatos személy lett a politikában, akkor kezdett el fordítással foglalkozni. Számos lengyel klasszikus lefordítása (Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Maria Konopnicka, Władysław Reymont stb.) az ő keze munkáját dicséri. Nem tudjuk, ki volt a *Sivatagon és vadonban* „cenzora”, lehetett a szerkesztő, a kiadó vezetője, vagy akár maga a fordító is (bár látva a fordító lelkiismeretességét, és beszélgetve az unokahúgával, ezt tartom a legkevésbé valószínűnek).

A kimaradt részek

A fordítás és az eredeti összehasonlításához a *Wolne Lektury*⁵ szövegét az 1984-es magyar kiadást használtam, mely az 1959-es verzió újrakiadása. Szögletes zárójelben félkövérrel jelöltem a hiányzó részeket, illetve az érthetőség kedvéért pótoltam a hiányzó részeket a magyar szövegben is.

Minden témára (az arabok és négek lealacsonyítása, Anglia felsőbbrendűsége és a keresztény vallásosság) mutatok be példát, de természetesen ilyen jellegű csonkításból rengeteg van a regényben. Néhol csak egy-egy szó hiányzik, előfordul, hogy nem is hiányzik, csak megváltoztatták, de van, hogy egész bekezdéseket töröltek.

Arabokat és négeket érintő részek

Ludzie powiadają, że w tej okropnej bitwie, w której poległ generał Hicks, Smain dowodził artylerią Mahdiego i on to podobno nauczył mahdystów obchodzić się z armatami, czego przedtem, [jako dzicy ludzie], wcale nie umieli. – Azt mondják, hogy abban a véres csatában,

⁵ <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/w-pustyni-i-w-puszczy/>

melyben Hicks tábornok is elesett, Smain volt Mahdi tüzérségének vezére, s ő tanította meg a mahdistákat az ágyúval bánni, mert azelőtt [ezek a vad emberek] nem értettek hozzá.

Idrys i Gebhr, [jako dzicy i głupi ludzie], wyobrażają sobie, że zastępy Mahdiego są już niedaleko, a tymczasem Chartum, do którego Mahdi dotarł, leży stąd o dwa tysiące kilometrów. – Idrisz és Gebhr [ezek a buta és vad emberek], azt hiszik, hogy Mahdi csapatai már a közelben vannak, pedig csak most érték el Kartúmot, s az még kétezer kilométernyire van innen.

[I na wspomnienie o tym, co go spotkało, na myśl o tych zdrażliwych i okrutnych ludziach, którzy po wyrwaniu mu strzelby okładali go pięściami i kopali, burzyło się w nim serce i rosła zawziętość. Czuł się nie tylko zwyciężonym, lecz i upokorzonym przez nich w swej dumie białego człowieka.]

[És amikor visszaemlékezett rá, mi minden történt vele, ahogy eszébe jutottak ezek a kiszámíthatatlan és kegyetlen emberek, akik miután elvették tőle a fegyverét, ököllel ütötték és rúgták őt, a szíve hevesebben kezdett verni és megnőtt benne az indulat. Nem csak legyőzöttnek érezte magát, hanem megalázottnak is fehér emberi büszkeségében.]

Więc zamiast uciekać, stali długim szeregiem w milczeniu pełnym podziwu, połyskując tylko białkami oczu, [niepewni, czy mają klęknąć, czy padać na twarz, ale zarazem pełni wiary, że jeśli te nadzwyczajne istoty im pomogą, to wnet skończą się zwycięstwa Samburu]. – Ezért ahelyett, hogy elmenekültek volna, elámulva, szemük fehérjét villogtatva álltak ott, [és nem tudták, hogy letérdeljenek-e vagy arcra boruljanak, de abban szentül hittek, hogy ha ezek a rendkívüli lények segítenek nekik, akkor nem győzhetnek többet a Szamburuk.]

Otóz Anglia, [która, jak ci wiadomo, ściga po całym świecie handlarzy niewolników], zgodziła się na to, by rząd egipski zajął Kordofan, Darfur i Sudan, był to bowiem jedyny sposób zmuszenia tych grabieżców do porzucenia tego obrzydliwego handlu i jedyny sposób utrzymania ich w ryzach. [Nieszczęśliwi Murzyni odetchnęli, napady i grabieże ustały, a ludzie poczeli żyć pod jakim takim prawem.] – Anglia [aki, mint tudjuk, az egész világon üldözi a rabszolgakereskedőket,] tehát hozzájárult, hogy az egyiptomi kormány elfoglalja Szudánt, Darfurt és Kordofánt, mert ez volt az egyetlen módja annak, hogy a garázdálkodók felhagyjanak alávaló tetteikkel (az eredetiben: az undorító kereskedelemmel), s csakis így lehetett őket valamelyest megfékezni. [A boldogtalan négerek meg fellélegeztek, a támadások és rablások abbamaradtak, az emberek elkezdtek olyan-amilyen törvények alatt élni.]

Ebben a részben találunk példát Anglia felsőbbrendűségének érzékeltetésére, az arabok érzékenységét és a négereket is sértő mondatot.

Anglia felsőbbrendűségét érintő részek

Anglia nie śpieszy się nigdy, [albowiem jest wieczna]. – Anglia sosem siet, [mert örök].

[Ty wiesz, że biali z Europy dotrzymują zawsze słowa.]

[Tudod, hogy az európai fehér emberek mindig megtartják a szavukat.]

Kereszténységet érintő részek

Ezek a részek azok, melyek az egész regény értelmét befolyásolják, hiszen nem mindegy, hogy isteni segítséggel vagy nélküle sikerült megmenekülnie a gyerekeknek.

Na to Staś ręką, [którą trzymał przy piersiach, zrobił nieznacznie znak krzyża świętego], jakby z tonącego okrętu miał skoczyć w odmęt wodny. – Erre Staś [a kezével, mely a mellkasán volt, alig észrevehetően keresztet vetett], mintha süllyedő hajóról ugrana a tengerbe, így felelt.

I tak mówiąc patrzył wciąż wprost w oczy Mahdiego. Uczyniła się taka cisza, że słyhać było brzęczenie much. [Lecz stała się zarazem rzecz nadzwyczajna. Oto Mahdi zmieszał się i na razie nie umiał znaleźć odpowiedzi. Uśmiech zniknął mu z twarzy, na której odbiło się zakłopotanie i niechęć.] Wyciągnąwszy rękę wziął tykwę napełnioną wodą z miodem i począł pić, [ale widocznie dlatego tylko, by zyskać na czasie i pokryć zmieszanie. A dzielny chłopak, nieodrodny potomek obrońców chrześcijaństwa, prawa krew zwycięzców spod Chocimia i Wiednia,] stał z podniesioną głową czekając wyroku. Na wychudłych, opalonych przez pustynny wicher policzkach wykwitły mu jasne rumieńce, oczy rozbłysły, [a ciałem wstrząsnął dreszcz zapału. „Oto – mówił sobie – wszyscy inni przyjęli jego naukę, a jam nie zaparł się wiary ni duszy.” I lęk przed tym, co mogło i miało nastąpić, przytaił mu się w tej chwili w sercu, a natomiast zalała je radość i duma.] A tymczasem Mahdi postawił tykwę i zapytał: – Więc odrzucasz moją naukę?

Ezeket mondta, s merően Mahdi szemébe nézett. Olyan csend támadt, hogy a légy zümmögését is hallani lehetett. [Ekkor rendkívüli dolog történt. Mahdi összezavarodott, és hirtelen nem találta a szavakat a megfelelő válaszhoz. Eltűnt a mosoly az arcáról, zavar és kellelenség jelent meg rajta.] Mahdi a mézes vízzel teli kancsó után nyúlt, [de látszott, hogy csak azért, mert szeretne időt nyerni és elrejtteni a zavarát. Ez a talpraesett fiú, a kereszténység védőinek hű utóda, Chocim és Bécs győzteseinek vére,] felemelt fejfel állt, s várta az ítéletet. A sivatag szelétől kicserzett, lesóványodott arcára halvány pír ült ki, szeme villogott, [a teste pedig remegett az izgalomtól. „Íme – mondta magában – mindenki más áttért a hitére, de én nem tagadtam meg a hitemet és a lelketem.” Megragadta a szívét a félelem attól, ami történhetett volna, és történhet még, ugyanakkor öröm és büszkeség öntötte el.] Mahdi letette a kancsót. – Elveted a tanaimat? – kérdezte.

[Na to misjonarz podniósł swą wynędziałą twarz i przez chwilę modlił się, po czym przeżegnał chłopca i rzekł: – Ufaj w Bogu. Nie wyparłeś się Go, więc miłosierdzie Jego i opieka będzie nad tobą.]

[Erre a misszionárius felemelte beesett arcát, és imádkozott egy percig, majd megáldotta a fiút, és azt mondta: – Bízz Istenben. Nem tagadtad meg Őt, ezért veled lesz az Ő irgalma, és megoltalmaz téged.]

Przyjdź tu jutro rano... Ja mam do ciebie prośbę, [którą jeśli spełnisz, to] może Bóg wyprowadzi was z tych afrykańskich czeluści, a mnie da śmierć lekką. [Chciałem tę prośbę odłożyć do jutra, ale ponieważ jutro mogę już być nieprzytomny, więc wypowiem ją dziś: weź wody w jakie naczynie, zatrzymaj się przed każdym z tych śpiących biedaków, pryśnij na niego wodą i powiedz te słowa: „Ja ciebie chrzczę – w imię Ojca, i Syna, i Ducha!...” Tu wzruszenie zatamowało mu głos i umilkł.] – Wyrzucam sobie – mówił po chwili – żem się nie żegnał tak z tymi, którzy umierali na ospę, i z tymi, którzy posnęli poprzednio. Lecz teraz śmierć stoi nade mną... i chciałbym... choć z tą resztą mojej karawany pójść razem w tę ostatnią wielką podróż...

Gyere el holnap reggel... kérésem van hozzád, [amit ha teljesítesz]... talán az Isten kivezet benneteket ebből az afrikai útvesztőből, s nekem könnyű halált ad. [Szerettem volna ezt a kérést holnapra halasztani,

de mivel holnap már eszméletlen lehetek, elmondom ma: tégy vizet egy edénybe, állj meg mindegyik alvó szerencsétlen előtt, hintsd meg vízzel és mondd ezeket a szavakat: „Megkeresztellek téged az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében...” – Itt a könnyek elvették a hangját és elhallgatott.] Szemrehányást teszek magamnak – folytatta –, hogy nem búcsúztam el azoktól, akik himlőben haltak el, meg akik már előbb elaludtak. De most fölöttem a halál... szeretnék... karavánom e maradványával együtt elindulni... az utolsó... nagy útra...

Magát az Isten szót nem vágják ki következetesen. Van ilyenre is példa, de például az *Oltalmad alá futunk* kezdetű imádság benne maradt a magyar verzióban.

Előszó és Utószó

Az 1959-es kiadáshoz a Móra Kiadó előszót fűzött, az 1984-eshez utószót. A két írás szinte teljes egészében megegyezik, alapvetően olyan általános információkat tartalmaz, melyek a jobb érthetőséget szolgálják. Ezen kívül tolmácsolják a kiadó értelmezését, összefoglalóját is.

De nem teljesen lényegtelen, hogy ez a könyv elején vagy végén szerepel-e, ugyanis Előszóként ez egy nagyon komoly védekezés az esetleges kritika ellen, melyben előre meg kell magyarázni a szerző „hibáit”. Utószóként a hangsúly sokkal inkább a kiegészítő információkra és a jobb érthetőségre kerül.

Az első kiadás

Bár Csapláros István azt említi, hogy a *Sivatagon és vadonban* 1915-ben jelent meg, az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában csak egy 1918-as kiadást találtam. A koronavírus járvány miatt nem sikerült hozzáférnem személyesen ehhez a kiadványhoz, és fénymásolni sem lehetett az egész könyvet, így csak a legjelentősebb cenzúrázásokat tartalmazó fejezetek fénymásolatát kérhettem ki. Cenzúrázásnak nincs benne nyoma. A fordítóról, Bányai Károlyról semmilyen információval nem rendelkezünk. Annyi derül ki a fénymásolatokból, hogy Bányai Károly lengyelből fordította, ami ritkaság volt a maga korában. A fordítás rendkívül hűséges, olyannyira, hogy az az érthetőség rovására megy néhol. Ez magyarázza meg, hogy miért volt szükség az 1959-es újrafordításra.

A két fordítást összehasonlítva szó szerint egyező mondatokat is találunk. Ebből az derül ki, hogy Mészáros István valójában átdolgozta, modernizálta Bányai Károly szövegét, valójában csak ott javított, ahol tényleg szükség volt rá. Viszont ez a tény az újabb kiadásokban sehol sincs jelölve.

A Móra Kiadó „cenzora” alapos munkát végzett. Minden részt kivágott, ami gondot okozhatott volna a kiadónak. Ahogy más magyar könyvek esetében, úgy ebben sem jelezték sehol, hogy kimaradtak részek, így a magyar olvasó nem is sejti, hogy más regényt olvas, mint a lengyel.

1959 óta a *Sivatagon és vadonban* ugyanabban a formában jelenik meg. Mivel a kiadók nem tudják, hogy hiányos a szöveg, nincs lehetőség arra, hogy a regény teljes egészében

megjelenhessen. Ha valaki vállalkozna rá, hogy kiegészítse a *Sivatagon és vadonban* szövegét, az 1915-ös első kiadást kéne alapul venni, és azt felújítani, ahogy tette Mészáros István is 1959-ben.

Korunk szemszögéből nézve a regény politikailag sokkal korrektebb a kihagyott részeknek köszönhetően, mint az eredeti, de a fordító és a kiadó feladata az, hogy megjelentesse, amit az író megírt, nem pedig az, hogy döntsön a téma helyességéről.

Irodalomjegyzék

- Burzyńska, A & Markowski, M. P. (2006). *Teoria Literatury XX wieku*. Wydawnictwo Znak.
- Csapláros I. (1968). *Sienkiewicz na Węgrzech*. In Piorunowa, A. & Wyka, K. (szerk.), *Henryk Sienkiewicz. Twórczość i recepcja światowa. Materiały z konferencji naukowej listopad 1966*.
- Czachowski, K. (1933). *O Henryku Sienkiewiczu*. Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych. <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/361594/edition/341788>
- El Tayeb, M. (2012). *Sudańczyk patrzy na „W pustyni i w puszczy”*. In Axer, J. & Bujnicki, T. (szerk.), *Wokół „W pustyni i w puszczy”*. Universitas.
- Kosowska, E. (2012). *Czarny i biali. Biały i czarni*. In Jerzy Axer, J. & Bujnicki, T. (szerk.) *Wokół „W pustyni i w puszczy”*. Universitas.
- Leerssen, J. (2017). *Imagologia: O zastosowaniu etniczności do nadawnaia świata sens*. In *Porównania – Imagologia i dyskurs. Imagologia w Europie Środkowej*, Tom konferencji w roku 2017. http://porownania.amu.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=493%3Aaspis-treci&catid=60%3A2018-05-15-19-07-04&Itemid=127&lang=pl
- Milewski, J. J. (2012) *Obraz Afryki w spuściźnie Henryka Sienkiewicza*. In Axer, J. & Bujnicki, T. (szerk.), *Wokół „W pustyni i w puszczy”*. Universitas.
- Sienkiewicz, H. (1918). *Sivatagban-őserdőben*. Szent István Társulat.
- Sienkiewicz, H. (1984) *Sivatagon és vadonban*, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- Sienkiewicz, H. *W pustyni i w puszczy*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/wpustyni-i-w-puszczy/>
- Sienkiewicz, H. *W pustyni i w puszczy*, <https://polona.pl/item/w-pustyni-i-wpuszczy,NTQIMjYzOTc/7/>
- Szigetvári T. (2015). *Oroszország és a Közel-Kelet kapcsolatrendszer, különös tekintettel a tőkeáramlásra*. In *Eurázsia a 21. században. Kelet-Európa Tanulmányok (II)*. MTA KRTK Világgazdasági Intézet. 119.
- Szörényi L. (1998). *Delfinárium*. Felsőmagyarország Kiadó.

Identitáspolitika és természetjog

Buda Bernadett

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Identity Politics and Natural Law.

Abstract: In my study, I would like to offer a possible critique of identity politics, based on aspects from natural law. First, I define what identity politics exactly means, its relation to ideologies and characteristics. Then I present the relationship between a specific ideology appearing in the form of identity politics, the new-right, and religion, and criticize it from the perspective of natural law, and finally I argue that - mainly in today's increasingly divided societies - there is a need for universal values standing above particular ideologies.

Absztrakt

Tanulmányomban az identitáspolitika egy lehetséges kritikáját szeretném nyújtani, méghozzá természetjogi szempontok alapján. Először definiálom, mi pontosan az identitáspolitika, milyen kapcsolatban áll az ideológiákkal és mik a jellemzői, majd egy konkrét, identitáspolitikai formában megjelenő ideológia, az újjobboldal és a vallás viszonyát mutatom be és illetem kritikával természetjogi szemszögből, végül amellet érvelek, hogy – főleg a mai, egyre inkább megosztott társadalmakban – szükség van olyan, egyetemes értékekre, amik a partikuláris ideológiák felett állnak.

Az identitáspolitikáról általában

Korunkban egyre meghatározóbb szerepet játszik az úgynevezett identitáspolitika. Ez nem egy konkrét ideológia, hanem egyes ideológiáknak a formája; ez azt jelenti, hogy bizonyos ideológiák identitáspolitikai formában jelennek meg. Az identitáspolitika jellegzetességei főleg a médiában, ideológiai hangvételő és az emberek meggyőzésére irányuló írásokban jelennek meg. A nyugati kultúrákban kétféle identitáspolitika (pontosabban identitáspolitikai alapokra helyezett ideológia) terjedt el és vált meghatározóvá: az úgynevezett újbaloldal (vagy progresszívek) és az ezzel szembenálló, erre reagáló populista újjobboldal. Az ideológiai konkrétumoktól elvonatkoztatva nyilvánvalóvá válik, hogy identitáspolitikai formájukat tekintve ebben a két áramlatban rengeteg közös vonás van; ezek a jellemzők ráadásul a konkrét ideológiák pusztán csak a felszín képző szintjéhez képest sokkal mélyebben helyezkednek el. Ezen mélyebb szinteket feltárva talán eljuthatunk ahhoz a belátáshoz, hogy az oldaválasztás valójában nem bír akkora súllyal, mint azt manapság előszeretettel hangoztatják ezen identitáspolitikák képviselői, mivel maga az identitáspolitika, mint forma vagy sajátosság az, amivel kapcsolatban állást kellene foglalni. Én amellet fogok érvelni természetjogi szempontok alapján, hogy a társadalom közjává szem előtt tartva érdemes lenne inkább elutasító álláspontot felvenni az identitáspolitika jelenségével szemben. Ez azt is jelenti, hogy konkrét ideológiáktól függetlenül mindkét ma meghatározó áramlatot el kellene vetni; sokkal fontosabb magát az identitáspolitikát elutasítani,

mint elfogadni azt csupán azért, mert egyik-másik konkrét ideológia vonzóbbnak tűnik. Tanulmányom célja nem az identitáspolitikai rendszerszintű, kimerítő természetjogi kritikája egy meghatározott természetjogi rendszer keretében; inkább arra keresem a választ az ismertett problémák elemzése által, hogy természetjogi szempontok alapján hogyan lehetne bírálni a (poszt)modern korunkban olyannyira meghatározóvá vált identitáspolitikát, mint olyant.

A tanulmányban tehát megkülönböztetem egymástól az identitáspolitikát, mint pusztán formát és az ideológiát; az ideológiát, mint konkrét eszmerendszert, identitáspolitikai alapokra lehet szervezni, a dolgozatban említett két példára (az újjobboldal és a progresszívek) pedig éppen ez jellemző, e kettő tehát identitáspolitikai alapokra szervezett ideológia, de a továbbiakban főként mint identitáspolitikákra fogok hivatkozni rájuk. Az identitáspolitikát, mint olyant, nem könnyű definíciószerűen meghatározni, ugyanakkor fel lehet sorolni nyilvánvaló jellemzőit: bármilyen ideológia is szerveződjön identitáspolitikai alapokra, egy identitápolitika mindig kijelöl bizonyos megszólítani kívánt csoportokat egy-egy tulajdonságuk vagy akár állásfoglalásuk alapján. Másik fontos jellemzője, hogy valamivel szemben határozza meg magát, az említett két identitápolitika is kölcsönösen elutasítja ideológiai, világnézeti ellenfelének nézeteit, ugyanakkor ez azzal is együtt jár, hogy azok már említett, úgynevezett identitásképzőként funkcionáló tulajdonságaival szemben is ellenséges hozzáállást alakít ki.

Ebben a fejezetben célokom az identitáspolitikai jelenségről, mint olyanról, minél pontosabb beszámolót adni, ezért főleg olyan általános vonásait igyekszem kiemelni, amik mind a progresszív, mind pedig az újjobboldali identitápolitikára jellemzők; nem az ideológiai különbségek felszínes szintjét fogom kritikával illetni, hanem ennél mélyebben magát az identitápolitikát, mivel – meglátásom szerint – a pusztán ideológiai szintű kritika (ami egyik vagy másik oldal eszmerendszerét illeti csak kritikával) már nem elegendő: hiszen figyelmen kívül hagyja az identitápolitikának, mint olyannak, a sokkal alapvetőbb problémáját. Az identitápolitika térnyerésének társadalmi hatásaiból kiindulva el kell jutnunk arra a következtetésre, hogy bármilyen ideológiáról vagy eszmerendszerről legyen is szó, a közjó szempontjából ezek bármelyikének identitáspolitikai alapokra történő szervezése mindenképp káros, vagy legalábbis esetleges pozitív hatásai jelentősen alulmaradnak a negatívokkal szemben. A kétféle identitápolitikának olyan jellemzőit fogom kiemelni, amik meghaladják az ideológiák partikuláris, konkrét valóságát; ezek lesznek azok, amiket a természetjogi gondolkodás talaján állva elvetendőnek kell tartanunk.

Napjaink politikai megosztottsága egyebek mellett arra vezethető vissza, hogy a mai politikát, amellet, hogy egyre kevésbé a gazdasági problémák határozzák meg, egyre csak növekvő mértékben befolyásolják az identitással kapcsolatos kérdések. A gazdasági problémákról az 1968-as diáklázadások után kezdett egyre inkább bizonyos csoportok érdekeire és azok képviselőinek kérdésére terelődni a hangsúly a baloldali teoretikusok körében, így a klasszikus baloldal által kiemeltnek tartott problémák

háttérbe szorulása mellett egyre több figyelmet kaptak például a kisebbségek és a bevándorlók jogaival vagy a nők helyzetével kapcsolatos problémák. Ezen változás mellett fontos szerepet játszott az identitáspolitika a mai formájában való kialakulásában a liberális demokráciából való kiábrándulás és ez utóbbinak autoriterebb irányba történő elmozdulása; itt Magyarországon is valami ehhez hasonló történik manapság, miközben egyre nagyobb teret nyer az úgynevezett újjobboldali identitáspolitika. A mai újjobboldali áramlat egy olyan identitást jelenít meg, aminek lényege főként a progresszívek identitásképzőivel való szembenállás, nem pedig egy adott csoport identitásának megvédése vagy képviselése.

Manapság egy mesterségesen (például a média által) felerősített megosztottság alakult ki a politikai színtéren és a közbeszédben; ezalatt azt az ideológiai megosztottságot értem, ami abban áll, hogy míg a baloldalnál egyre hangsúlyosabban jelenik meg a különböző (a baloldal és szűkebb értelemben a progresszívek szerint) társadalmi diszkriminációt vagy valamilyen szintű „elnyomást” elszenvedő csoportok, sokszor kisebbségek jogainak és érdekeinek hangsúlyozása és ezek érvényesítésére való törekvés, addig az ezzel szemben álló jobboldal a hagyományos nemzeti identitás és általában a hagyományok védelmében és megőrzésében határozza meg a „küldetését”, ezen identitás részének pedig általában a fajt, nemzetiséget és a vallást teszik meg. A klasszikus értelemben vett bal- és jobboldal eszmerendszereitől ugyanakkor lényegesen eltérnek ezek az újonnan kialakult, posztmodern identitáspolitikai irányzatok, így érdekesebb az újbaloldal és újjobboldali kifejezéseket használni, ugyanakkor a téma szempontjából a legpontosabban a „progresszív” és a „reakciós jobboldali vagy konzervatív” kifejezések adják vissza a legjobban a lényegét; a már említett (általában) kisebbségi csoportok érdekeinek érvényesítését célnak megtevő progresszívek és a velük szemben álló, a progresszív elképzelésekre reagáló és magukat ezen elképzelésekkel szemben meghatározó újjobboldaliak (a továbbiakban ezt a kifejezést használom) ideológiai, eszmei kérdések mentén való szembenállása eredményezi tehát a társadalmi szinten is megjelenő megosztottságot. Ugyanakkor, ha a konkrétumoktól elvonatkoztatva egyetemesebb, absztraktabb tulajdonságaik szerint vizsgáljuk e két identitáspolitikai irányzatot, akkor kiderül, hogy e kettő valójában jóval közelebb áll egymáshoz, mint azt első ránézésre és az ellentéteket jelentő konkrétumokra figyelve gondolnánk. Saját elgondolásaikat mindkettő már-már abszolutizálva, kizárólagosként tünteti fel, a szembenálló fél bármely, akár mérsékeltebb gondolatával való egyetértés már nem igazán fér meg ezen identitáspolitikák radikálissá fajuló változataiban, továbbá mindkettő jelentős mértékben eltávolodott klasszikus elődjétől: míg a progresszívek a klasszikus liberalizmustól és baloldaltól, addig az újjobboldaliak a klasszikus konzervativizmustól (és jobboldaliságtól). A társadalom napjainkban tapasztalható politikai megosztottsága e kettő (az újjobboldali és progresszív identitáspolitika) mentén alakult ki.

Összefoglalva és még egyszer kiemelve a mai posztmodern identitáspolitikák talán leglényegesebb jellemzőjét, az identitáspolitika mindkét tárgyalt verziójáról elmondható, hogy valamivel szemben és arra adott reakcióként határozzák meg magukat: az újjobboldal a 1960-as évektől egyre erősödő progresszív ideológiákkal való szembenállásában definiálja magát, ugyanakkor a progresszívekről is elmondható mindez, akik jellemzően a fennálló rendet, a hagyományokat és a (hagyományos) társadalmi normákat bírálják, tehát itt is a valamivel való szembehelyezkedés, a valamire adott reakció jeleníti meg nagyon erősen az ideológiai áramlat identitáspolitikai jellegét. Ez is jól bizonyítja, hogy a felszíni, ideológiai különbségek ellenére maguk az identitáspolitikai formát adó jellemzők azonosak a két fél esetében.

Identitáspolitika és vallás

Az identitáspolitika természetjogi kritikájának szempontjából szembeötlő probléma az identitáspolitika és a vallás viszonya; egy nyilvánvalóan torz és nem helyénvaló viszonyról van szó, a vallás természetének és sajátosságainak a teljes figyelmen kívül hagyásáról az identitáspolitika részéről. Ezt a viszonyt az újjobboldal és a kereszténység kapcsolatának konkrét példáján keresztül mutatom be; igyekszem ezt úgy ismertetni, hogy nem az ideológiai sajátosságok és a kereszténység viszonyáról beszélek, hanem magának az identitáspolitikai jellegnek, mint olyannak, a kereszténységgel való viszonyát szeretném feltárni. A legtöbb megállapítás, amit tenni fogok (saját megfigyeléseim alapján), a kereszténység identitáspolitikában betöltött szerepéhez kapcsolódik.

Mint arról már szó volt, az újjobboldali identitáspolitika karakterét a progresszív elképzelésekkel való szembenállás adja, mondhatni, hogy egy reakció a progresszív identitáspolitikára; a fentebb említett tulajdonságából következik az, hogy a kereszténység és annak tanításai, továbbá az abból eredő kulturális meghatározottságok, hagyományok és erkölcsi normák jelentős szerepet játszanak az újjobboldal identitáspolitikájában; képviselői gyakran hangoztatják az úgynevezett „keresztény identitás” fontosságát, ami viszont nem azonos a keresztény hittel és szigorú értelemben vett vallásossággal. A kereszténységnek inkább pragmatikus szerepe van ebben a fajta identitáspolitikában: az úgynevezett „keresztény értékek” hangoztatásával szembe lehet helyezkedni a progresszívek bizonyos elképzeléseivel, továbbá potenciálisan sok ember megszólítható ezáltal, ugyanis Magyarország (és a nyugati országok, ahol úgyszintén jelen van több-kevesebb követővel ez a fajta reakciós identitáspolitika) a vallások arányát tekintve keresztény többségű és kultúrájú ország. A kereszténység valójában csupán egy részlemét képezi az újjobboldali identitáspolitikának, a vallás mellett ugyanis a nemzeti hovatartozás, faj és legújabbban a szexuális orientáció is jelentős tényező, amire fel lehet építeni ezt a fajta ideológiai jellegű identitást. A kereszténység tanításai nincsenek a középpontban, egy síkon helyezkednek el az összes többi, az ideológusok által felkínált elképzeléssel és (politikai) állásfoglalással. A keresztényéget ennek ellenére mégis felhasználják arra, hogy felmagasztalják az újjobboldali irányzatot azáltal,

hogy úgy kommunikálják elképzeléseiket, hogy azok mögött maga az Isten áll (például amikor a keresztény értékeket használják fel a progresszív elképzelésekkel való szembenállás során). Ebből következik az is, hogy ezáltal a teljes identitáspolitika a maga összes elemével „felsőbbrendűbbnek” mutakozhat a progresszív ellenféllel szemben. Az Istenre való hivatkozásból is előnyt tudnak meríteni tehát az ideológusok a maguk pragmatikus és elvtelen módján. Ez a fajta, felsőbbrendűséget hirdető kommunikáció megteszi a maga káros hatását: azok, akiket meg lehet vezetni ezzel az identitáspolitikával és vevők erre, sok esetben egyre szélsőségesebb gondolkodást is a magukévá tesznek. Témám szempontjából az alábbi lesz a legfontosabb: ezek az emberek képesek úgy tekinteni a progresszívokra és a velük egyet nem értőkre, hogy csupán politikai vagy ideológiai álláspontjuk, elképzeléseik alapján ítélik meg őket. Az a tény, hogy egy emberi személy sokkal többől áll, mint a politikai beállítottsága és az identitáspolitikák által meghatározott identitásképző tulajdonságok, az legtöbbször már elkerüli az identitáspolitika legradikálisabb követőinek figyelmét. Így tekinteni egy másik személyre (még akkor is, ha szöges ellentétben áll a világképe a mienkével) ellentétes a kereszténység azon tanításával, miszerint Isten minden egyes embert a maga képére és hasonlatosságára teremtett, még a legnagyobb bűnösöket is megilleti tehát az alapvető emberi méltóság, és senkit sem szabad csupán egy vagy több bűne alapján elítélni; tény, hogy maga a bűn rossz, de az adott személy sokkal több, mint a bűnei (vagy – ami témába vágóbb – a keresztény tanításokkal ellentétes egyes vélekedései), azok alapján a korlátolt ember nem méltó és nem alkalmas arra, hogy a teljes személyt is megítélje. Az identitáspolitika egyes (identitásképzőként felkínált) tulajdonságai alapján beszél mind a megszólítani kívánt, mind pedig az ideológiai ellenfélként meghatározott emberekről, egyáltalán nem az Istenhez való vonatkozásukban szól róluk; ennek még nyomai sem fedezhetők fel az identitáspolitika emberhez való viszonyulási módjában. A keresztény értékek csupán a progresszív ellenpólussal való szembenállás kommunikálásának eszközei az újjobboldal számára, nem többek. Ha mélyebbre megyünk, láthatóvá válik – mint ahogy erre fentebb már utaltam –, hogy az identitáspolitikának a személyről való, bár kimondatlan, de jól láthatóan jelen lévő elképzelései nem egyeztethetőek össze a személyről, mint olyanról, szóló keresztény gondolkodással. A korlátolt emberi elme nem képes megítélni egy másik embert pusztán pár attribútuma alapján, ahogy saját identitását se alapozhatja ezekre; az identitáspolitikák által felkínált identitásképzők olyan tulajdonságok, amelyeken az emberi személy komplexitása és mélysége jóval túlmutat, ezt mindenképp figyelembe kell venni, ha elfogadjuk a kereszténység azon tanítását, miszerint minden ember magában hordozza az Istennel való hasonlatosságot.

Nyilvánvaló tehát, hogy az újjobboldal részéről a kereszténység politikai instrumentalizálása történik, amit a természetjogi gondolkodás talaján állva mindenképpen helytelenítenünk kell. Már az emberi méltósághoz való viszonyulásában is megfélekedzik az identitáspolitika a kereszténység ezzel kapcsolatos tanításáról,

márpedig a tanítás lényegét tekintve egységes egész; annak szétszakítása és bizonyos – akár alapvető – pontjainak teljes figyelmen kívül hagyása a vallás, mint olyan, eszközként történő felhasználását mutatja, ami szöges ellentétben áll a vallás lényegével és valódi természetével, a vallási jelleget ugyanis „az a meggyőződés adja meg, hogy ez a metafizikai valóság, legalábbis legmélyebb lényegében, fölöttünk áll, arra mi kényszerítő befolyást nem gyakorolhatunk” (Kuminetz, 2013, 86.). Egy partikuláris ideológia, vagy akár a nemzeti identitás pusztá részének megtenni a vallást, mint olyant, vagy akár a tanításának csupán kiragadott részeit, teljesen figyelmen kívül hagyja a vallás, mint olyan, lényegét és természetét. Mindez éppen a vallásra nézve a legkárosabb, amennyiben ugyanis „a vallások engednek a politikai instrumentálásnak, nyomban megnyitják magukat a fizikai és a szellemi erőszaknak” (Görföl, 2018, 34.). A kereszténység (párt)politikai instrumentálódásának káros voltával már Johann Baptist Metz is tisztában volt: az általa kidolgozott „új politikai teológia [...] pontosan a politikai programoktól kívánja függetleníteni az intézményes kereszténységet” (Görföl, 2018, 16.). „A politikum Metznél az ember konkrét társadalmi létezésére vonatkozik, amelynek elharapózó embertelensége, a szubjektumok iránt érzéketlen mechanizmusa [...] olyan instanciáért kiált, amely meg tudja menteni az ember méltóságát” (Görföl, 2018, 16.). Metz szerint olyan kultúrára lenne szükség, „amelyet a másik ember másletének és a másik szenvedésének elismerése alakít ki” (Görföl, 2018, 17.). Fontos tehát, hogy gátat szabjunk a végletekig fokozódó megosztásnak és elutasításnak, és a különbözőségeket meghaladó egységet és egyetemes egységesítő elveket helyezzünk a fontossági sorrend legmagasabb fokára a közéletben és a jogalkotásban egyaránt. Egy magát keresztényként definiáló közéleti szereplőnek – ha igazán komolyan veszi vallásának tanítását – kötelessége lenne elvetni az identitáspolitikai jellegzetességeket, mivel nemcsak a kereszténységnek, de magának a vallásnak is az abszolút értékekkel való kapcsolatba kerülés képezi a lényegét (Kuminetz, 2013, 87.). Tagadhatatlan, hogy a közjót szolgálná, ha ellentétes ideológiák képviselői – a különbözőségek és merőben más elképzeléseik ellenére is – az emberiség egyetemes javát tudnák fő céljuknak tekinteni úgy, hogy mindeközben a világnézeti ellenfeleiknek méltóságát elméletben sem sértik. „Minden vallásban, világnézetben van valami totalizáló, hiszen a személy által vallott legfőbb értékről és a hozzá való feltétlen ragaszkodásról van szó. Ez azonban sohasem válik totalitárius magatartássá, csak ilyenné torzulhat” (Kuminetz, 2013, 100.).

Szót ejtettem korábban az identitáspolitikák mögött hallgatólagosan megbúvó, sekélyes emberképről, ami az identitásképzőkként szolgáló tulajdonságaik alapján mond ítéletet a teljes személyről – helytelenül. A személynek ez a kiragadott attribútummal vagy attribútumokkal való azonosítása a személy egyfajta tárgyiasítását is jelenti. Az identitáspolitika így közelíti meg a személyt; a végtelenül komplex, élettel teli szubjektumot egy halott, tulajdonságokkal feltölthető és azok összekapcsolt létezéséből álló halmazként fogja fel, ily módon reflektál rá. A személy ezen tárgyiasító felfogása (még kimondatlanul is) nagyon távol áll tehát attól, amit a kereszténység tanításai megkövetelnének ezzel kapcsolatban.

Összefoglalva az eddigieket elmondható tehát, hogy amennyiben valaki vallási (és nem csupán kulturális) értelemben keresztény, azaz Isten szava képezi számára a legfelsőbb tekintélyt, és világképének középpontjában áll (ezáltal minden más, esetleges vélekedés felett áll), akkor már el kell, hogy utasítsa az identitáspolitikának ezen absztraktabb, kimondatlan viszonyát az emberi személyhez, mint olyanhoz. Mindezek alapján levonható a konklúzió, hogy természetjogi alapon a vallásnak csak olyan módon lehet helye a politikában, ami a természetének és lényegének megfelel: nem sérülhet tehát tanításának integritása és nem válhat egy ideológia vagy ideológia-rendszer pusztá eszközévé. Márpedig a vallást is számba vevő identitáspolitikában – mint láthattuk – éppen ez történik. Az identitáspolitika egy torz képet tár az emberek elé a vallásról azzal, hogy saját, politikai érdekeit a legmagasabb szinten kezelve elvtelen módon, pusztá eszközként felhasználja azt – teszi mindezt ráadásul a vallás tanításának integritását sértő módon.

Többek között éppen a valláshoz való viszonyában mutatkozik meg az újjobboldal tagadhatatlanul modern jellege; ez a magát „vallásosként” definiáló identitáspolitikai áramlat – mint ahogy erről az előbb már szó volt – olyan módon használja a vallást saját ideológiájának megalkotásában, hogy annak tanításaiból csak az ideológiájába beilleszthető tartalmakat veszi át, így sértve a vallás tanításának, mint szerves egésznek, az integritását. Ez a jelenség hasonló ahhoz a modern gyakorlathoz, amit „személyes vallásosságnak” nevezhetünk, aminek során az ilyen módon vallásos emberek – akár tudattalanul is – csupán azokat a tartalmait tartják szem előtt az adott vallás tanításának, amikről úgy gondolják, hogy például hasznosítani tudják azt a gyakorlati életben, vagy boldogabbak lesznek tőle (és további, ezekhez hasonló szempontok mentén válogatják ki a nekik tetsző tanításokat). Az újjobboldali identitáspolitika tehát, annak ellenére, hogy bizonyos értelemben éppen korunk liberalizmusára és szekuláris voltára adott reakció kíván lenni, mégiscsak magán viseli a modernitás jegyeit; mindez – mint láttuk – főként abban nyilvánul meg, ahogyan a vallást kezeli. Jellemezhetjük az újjobboldalt kulturális konzervativizmussal, de ez a konzervativizmus kimerül a progresszív ideológiákkal való szembenállásban és az újszerűtől való idegenkedésben. A vallás felhasználásával, szűkebb értelemben a keresztény értékekre való hivatkozással, éppen ezt a szembenállást vagy idegenkedést igyekeznek utólag igazolni, teszik ezt úgy, hogy a vallás tanításának csupán a progresszív elképzeléseket kizáró vagy azokat elítélő tanításait hangsúlyozzák retorikájukban. A tanítást nem mint szintetikus, egységes egészet veszi át ez az ideológia, hanem a vallás tanításához való viszonyulást meghatározza egy azt megelőző állásfoglalás, ami egyfajta kulturális konzervativizmust jelent az egyre terjedő progresszív elképzelésekre adott reakcióként. Nyilvánvaló, hogy az újjobboldali identitáspolitika elterjedése nem jelenti a kereszténység, mint meghatározott vallás és világkép, újbóli hatalomra kerülését; inkább a vallás már említett instrumentalizálásának példáját láthatjuk, miközben a társadalom továbbra is őrzi modern, szekuláris jellegét. Az újjobboldallal egyetemben a progresszív identitáspolitika is hasonló módon kezeli a vallást; ebből is látszik, hogy az identitáspolitikai jellegből adódik ez

a tárgyiasító viszony. A progresszív identitáspolitika a kereszténység az újjobboldal által figyelmen kívül hagyott tanításának hangoztatásával igyekszik rámutatni az újjobboldal kétszínűségére, ugyanakkor a progresszívek is csupán ideológiai ellenfelük bírálásának eszközeként használják a keresztény tanítás ezen tartalmát; nyilvánvaló, hogy szó sincs a vallási tanítás megvédésének szándékáról. A vallás mindkét identitáspolitika kezében csak eszköz; a modern politikában – és a privátszférában is egyaránt – a vallási tanítás integritása felbomlásának lehetünk tanúi.¹

Az ideológiák feletti értékek fontossága

Bár a premodern korra jellemző világnézeti-vallási egység a mai, modern társadalomban (kényszermentes eszközökkel) megvalósíthatatlannak tűnik, mégiscsak szükségesnek tűnnek olyan alapvető értékek, amelyek legalább minimális egységesítő erővel bírnak. Ilyen alapvető értékek egységes elfogadása mellett ebben a korban az is nagyon fontos lenne, hogy ezen értékek ne egy partikuláris ideológia keretein belül legyenek értelmezve, tehát ne egy ideológia szerint legyen meghatározva ezeknek az értékeknek a fontossági sorrendje; arra van szükség, hogy ezek minden ideológiát *felülmúló és meghaladó* értékek legyenek. Hogy a témán belül maradjunk, a dolgotatban említett mindkét identitáspolitika éppen a maga ideológiájának fényében jelenít meg és értelmez egyes, jóval általánosabb, értékeket: például a progresszívek a tolerancia egy, pusztán a megengedésre épülő, teljes mértékben anti-perfekcionista² értelmezését tekintik az egyik legfontosabb értéknek; szerintük tehát helyénvaló lenne, ha mindenkit elfogadnánk akár még egyes, bizonyos szempontból károsnak nevezhető magatartásformái ellenére is. A lényeg, hogy a tolerancia ezen erőteljesen individualista értelmezése az egyén autonómiáját előbbre helyezi a prioritási sorrendben, mint például a közösség javát. Látnunk kell ugyanakkor, hogy mindez nem jelent értéksemlegességet, mivel eleve bizonyos értékek elsőbbségéből indul ki: az autonómia és az életmód-választás szabadságának elsőbbségéről van szó a közösséggel szemben. Korunk liberalizmusának, tehát az egalitarista-progresszív liberalizmusnak, az autonómia az egyik központi értéke; nyilvánvaló, hogy a magukat szekularisként definiáló eszmék hívei is elismernek fontos és védendő értékeket. Szó sincs tehát arról, hogy eljutottunk volna a teljes értéksemlegesség korába, ahol az állam abszolút értelemben függetleníteni tudja magát bármiféle értékek feltételezésétől; az ilyen, pusztán negativitásként felfogott értéksemlegesség elképzelhetetlen. Az sem kívánatos ugyanakkor,

¹ Nyilván szó sincs róla, hogy a kereszténység tanítása, mint olyan, sérülne, mivel az magában véve továbbra is szerves egységet alkot; arról van szó, hogy a modern társadalom hagyja figyelmen kívül a tanítás integritásának sérthetlenségét (ugyanaz jellemző az identitáspolitika emberi méltósághoz való viszonyára: az identitáspolitika figyelmen kívül hagyja, hogy a méltóság figyelembevételre milyen emberképet követel meg, de attól még az emberi méltóság de facto természetesen nem sérül).

² Ezt abban az értelemben használom, hogy aki anti-perfekcionista, az úgy gondolja, hogy az államnak nincs joga az emberek moralitásának előmozdítására irányuló szabályokat vagy törvényeket hozni; szerintük a jognak nem lehet erkölcsi értelemben nevelő szerepe (indirekt módon sem).

hogyan bizonyos értékek túlságosan előtérbe legyenek helyezve olyan módon, hogy az adott érték más fontos szempontokat erőteljesen elnyom: az előbb ismertetett progresszív, szélsőségesen autonómia-központú és individualista felfogás (és a tolerancia ezen kontextusban történő értelmezése) erőteljesen háttérbe látszik szorítani a közösség javát, mivel benne van a lehetőség például arra, hogy akár önpusztító magatartásokat is elfogadjon (addig a szintig, amíg az nem ütközik törvénybe). Ez az autonómia-felfogás egyáltalán nem tesz különbséget a közösségre nézve hasznos vagy káros életformák között: e felfogás „jegyében szó szerint mindenfajta életforma egyaránt megengedett, sőt egyaránt tiszteletre méltó; [...] az egyetlen korlátozást a kárelv képezi [...]. A kárelv szerint mindazt megtehetjük, amivel más egyénnek nem okozunk kárt” (Turgonyi, 2021, 53–54.). Erkölcsi téren tehát az állam semleges marad, de mindezt éppen az autonómia fontossága miatt.

A természetjogi gondolkodás alapján az autonómia ilyen szintű előtérbe helyezése nem szolgálhatja a társadalom közjává, ugyanis lehetővé teszi a közösségre nézve káros magatartásformák elszaporodását, továbbá az embernek erkölcsi javakra is szüksége van. A rendezett emberi együttéléshez szükséges erkölcsi minimumtörvényeken túl a tágabb értelemben vett közjó és az igazságosság előmozdítása is szükséges, ezeket ugyanakkor a jogalkotó „nem annyira törvényi büntetések kilátásba helyezésével, hanem jogi ösztönzőkkel képes elérni” (Frivaldszky, 2014, 214.). Akarata ellenére senkit sem tehet erényessé a jogalkotó, „mivel az erkölcsi tett *szabad* és felelős döntést kíván, ami nem tud virágozni ott, ahol a szükségszerűség vagy a *kényszer* uralkodik” (Frivaldszky, 2014, 214.).

Egy másik probléma, ami felmerül az egyes értékek ideológiai kisajátításával kapcsolatban, az éppen a kétféle, ma elterjedt identitáspolitika által jelent meg. Ebben az esetben az alapvető értékek világában keletkező törésvonalról van szó. Visszatérve a már említett tolerancia problémájára, a progresszívek általi kisajátítása miatt az újjobboldal reakciós módon egyre inkább negatív színben látja az elfogadást, de ez nem merül ki a progresszívek túlzásainak bírálatában, hanem egyes, a progresszívek szerint elfogadásra váró csoportok egyre növekvő elutasításában ölt testet. Hasonló a helyzet például az egyenlőség eszményével kapcsolatban is: míg a progresszívek annak is egy túlzó értelmezését tartják megvalósítandónak, addig az újjobboldal erre is túlzóan elutasító reakciót ad, és a közbeszéd nagy részében törésvonalak keletkeznek még ezen alapvető értékek mentén is, mivel az identitáspolitikák felhasználják ezek közül a maguk javára azokat, amiket az ideológiák részévé tudnak tenni. Ugyanez a helyzet a vallással kapcsolatban is: az újjobboldali identitáspolitika erről is torzképet nyújt az embereknek, amit aztán sokan elutasítanak, vagy egyenesen azzal szembe helyezkedve kezdik meghatározni identitásukat. Mivel tehát az identitáspolitika szerves része az ellenségkép kialakítása, még a legalapvetőbb területeken is törésvonalak keletkeznek a társadalomban, ahol pedig éppen a legnagyobb egységre lenne szükség egy alapvetően plurális közösségben. Francis Fukuyama egy helyen arról írt, hogy egyre szűkebb

identitáscsoportok kialakítása helyett szükség lenne szélesebb és integratívabb identitások felkínálására (Fukuyama, 2018, 134.), ami azt is jelenti, hogy általánosabb emberi tulajdonságok alapján lenne helyénvaló egységesítő erőt létrehozni, így elkerülhető lenne a közösség további megosztása.

Összegezve az eddigieket, ezeket a konkrét példákat annak szemléltetésére szántam, hogy a különböző értékeknek egy, a közjót szolgáló, harmonikus egységet kellene alkotnia; eszmei vagy ideológiai előfeltevések alapján rangsorolni azokat önkényességet feltételez, ebben az esetben a pozitív jog ki van szolgáltatva aktuális politikai ideológiáknak. Súlyosabb esetekben – mint arra a 20. századi totalitárius államokban volt is példa – akár az alapvető emberi jogok is áldozatául eshetnek politikai céloknak. Ennek elkerülése érdekében lenne szükség arra is, hogy ezen jogokat a pozitív jogot meghaladónak tekintsük, tehát például az emberi természet valóságából eredőnek, így érvényességüket ne pusztán tételes jogi rögzítettségükből nyerjék. Annak problémája, hogy miként lehetne ezeket megalapozni, túl messzire vezetne, és sajnos nem fér bele a dolgozat keretébe, de annyi bizonyos, a társadalom és egyén javát egyaránt szolgálná a fent említett kiszolgáltatottság ily módon való (elméleti) megelőzése. A fentebb ismertetett, az autonómia túlzott előtérbe helyezésével kapcsolatos, példa esetében ugyanakkor nincs szó alapvető emberi jogok sérelméről; ott az értékek harmóniája sérült, tehát az egyik túlságosan is előnyt élvezett egy másikkal szemben. Mindezt összefüggésbe hozva az újjobboldal és a vallás viszonyának problémájával, a végkövetkeztetés e két probléma alapján az, hogy mindenképp helytelennek kell tartanunk a politikai érdekeknek és konkrét ideológiáknak az olyan valóságokba való behatolását, mint a legalapvetőbb értékek ideológiák feletti világa és a vallás. Ez legfeljebb egyes politikai-ideológiai csoportoknak állhat érdekében, de semmiképp sem szolgálhatja a társadalom közjavát, mivel arra nézve mindkét eset éppen károsnak bizonyul.

Irodalomjegyzék

- Frivaldszky J. (2014). A jog-és a politikai filozófia erkölcsi alapjai. Pázmány Press.
- Fukuyama, F. (2018). Identity – The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. Farrar, Straus and Giroux.
- Görföl T. (2018). A kritika hangja és a valóság szeretete. Gondolat Kiadó.
- Kuminetz G. (2013). Egy tomista jog-és állambölcselet vázлата I. Szent István Társulat.
- Turgonyi Z. (2021). Természetjogállam. Kairosz Kiadó.

Conspiracy Theories and Populism: Analyzing the Trumpian Embrace of Conspiracy Narratives as a Political Instrument

Dóra Busi

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

Összeesküvés-elméletek és populizmus: az összeesküvés-narratívák trumpi alkalmazásának politikai eszközként való vizsgálata.

Absztrakt: Az Egyesült Államok Capitoliumának 2021. január 6-i ostroma precedens nélküli esemény volt az ország történelmében. Sajátosságát fokozta, hogy az összeesküvés-elméletet, miszerint a választás jogsértő módon zajlott le, maga a leköszönő elnök, Donald Trump is terjesztette. A jelen kutatás célja rámutatni, hogy az összeesküvés-elméletek megfelelő politikai eszközök a populisták számára, mivel mindkettő a társadalom megosztottságán alapul, és az elidegenedett, elégedetlen csoportok számára vonzó. A kutatás legfőbb következtetése, hogy a populizmus és az összeesküvés-elméletek a politikai polarizáció miatt terjednek, viszont narratíváikkal maguk is gerjesztik azt. Emiatt az összeesküvés-elméletek populisták által való felhasználása jóformán óhatatlan.

Abstract: The attack on its Capitol on January 6, 2021, was an unprecedented event in the history of the United States. It was made more peculiar by the fact that the conspiracy theory (CT) that the election had been fraudulent was spread by the outgoing president, Donald Trump, too. The purpose of this research is to show that CTs are suitable political tools for populists, as both are based on the division of society and appeal to alienated, dissatisfied groups. The main conclusion of the research is that populism and CTs spread because of political polarization, which, in turn, these narratives themselves deepen. For this reason, the populist use of conspiracy theories is almost inevitable.

On August 30, 2022, Donald Trump shared 18 posts promoting the QAnon conspiracy theory (CT) on *Truth Social*, the website he created after being banned from X (formally *Twitter*) in the wake of the Capitol Riot on January 6, 2021. A few weeks later, he shared a picture of himself with the phrases “The Storm is Coming” and “WWG1WGA”¹ (Gilbert, 2022a; Gilbert 2022b). QAnon found a breeding ground on *Truth Social*: between August and April 2022, Trump boosted the posts of 30 different CT accounts who altogether had more than 700,000 followers, and now had their messages broadcast to Trump’s 3.8 million followers, too (Brewster, et al., 2022). And his embrace of CTs was not a novelty: he reiterated conspiracy narratives during his presidential campaign, as well as during his tenure. Running for president again in 2024, it is reasonable to suspect that CTs, especially about the elections, will be part of Trump’s agenda once more.

This study aims to show that CTs served as valuable political instruments for Donald Trump’s populist politics. Comparing the definitions and audiences of CTs and populism, I show that their similarity lies not only in their base narratives of the good people

¹ “Where we go one, we go all.” Both phrases are used by believers of Q.

against the evil elites, but in who they attract, as well. Analyzing Trump's X activity, I argue that his populist-conspiracist rhetoric culminated in the storming of the Capitol, and by legitimizing theories such as QAnon, he deepened political polarization in the US.

What are CTs?

Conspiracy theories “are attempts to explain the ultimate causes of significant social and political events and circumstances with claims of secret plots by two or more powerful actors” (Douglas et al., 2019, 4). The difference between conspiracies and conspiracy *theories* is their perception as reinforced by “properly constituted epistemic authorities” (Uscinski & Parent, 2014, 33), and not their actual truth value. That is, if actors such as the government, journalists, or scholars determine that a theory is true, it will turn from a conspiracy theory into a conspiracy (Uscinski & Parent, 2014). Julien Giry and Pranvera Tika (2021) provide the following important features to characterize CTs: fear of unproven possibilities, thinking that power structures are shaped by secret and harmful plots, the dualism of *us* and *them*, and the disregard of coincidence. Richard Hofstadter's (1964) seminal essay, *The Paranoid Style in American Politics*, argues that conspiracy thinking is based on a feeling of persecution, brought about by evil forces against whom only the paranoid spokesperson can protect the people.

We can also think of CTs as tools to help reconcile contradictory information with our preexisting ideas about the world (Douglas et al., 2017). The motivation behind this was first studied by social psychologist Leon Festinger (1957), who proposed that when people are presented with information inconsistent with their worldview, they experience psychological stress (cognitive dissonance). To alleviate this negative feeling, they rationalize the received information, or search for alternate facts that reinforce their beliefs. Indeed, it is well researched that individuals are more likely to deem sources credible that are in line with their views, and attribute biases to sources that disagree with them. Negative perceptions also arise when an issue is controversial: a study found that factual reporting on the 1982 Beirut Massacre was perceived as biased by both pro-Israeli and pro-Arab participants (Metzger et al., 2020). This shows that perceptions of trustworthiness are extremely subjective. Avoiding certain news outlets is not a partisan phenomenon, either: conservatives and liberals alike favor information that is in line with their views (Frimer et al., 2017). Nonetheless, most people do not believe, for example, that Barack Obama is a Muslim, or that the 2020 elections were rigged. It follows then that there must be supplementary circumstances or traits that make some more likely to be attracted to CTs.

Those who look for patterns in life, who have a high esteem of their own understanding of complex events, and who desire security and the maintenance of a positive understanding of their community are more likely to believe in CTs (Douglas et al., 2017; Douglas et al., 2019). Attitudes regarding one's group are particularly important

when it comes to CTs. Studies found that people from countries that exhibit a higher rate of collective narcissism were more likely to spread CTs related to COVID-19 (Hughes & Machan, 2021; Sternisko et al., 2021). Turning to the US, a tendency for collective narcissism – a belief in American exceptionalism – is evident. In 2021, 53% of Americans agreed that “the world would be much better off if more countries adopted American values and the American way of life,” along with 73% believing “that the US has always been a force for good in the world” (Cox, 2021). However, there are important differences in opinions when it comes to age, income, and party affiliation: older, more affluent Republicans are likelier to have positive views on the US. In general, the Pew Research Center (2021a) concluded that Republicans are less critical of the standard of living, the health care system, and the military. Those with stronger positive social identities are prone to show signs of positive bias toward their own in-group and negative bias toward out-groups (Knobloch-Westerwick et al., 2020). This means that communities that poll higher on belief in exceptionalism are more susceptible to narratives vilifying out-groups, which is exactly what CTs – as well as populists – do.

Still, it would be hasty to conclude that conservatives are predisposed to believe in CTs. In fact, conspiracy beliefs can be found on both the far right and the far left, and the farther “out” one gets, the more likely they are to believe in CTs. There are multiple explanations for this: both the far right and far left conceptualize the world in Manichean terms, they are more likely to reject ideas that differ from their own, and they are likely to feel politically powerless or unrepresented, which correlates with conspiracy beliefs (Imhoff et al., 2022). Political leanings and psychological factors, therefore, are to be taken as components of a conspiracist mindset.

Feeling threatened or powerless, political alienation, and a lack of trust in the government also exacerbate the spread of CTs. One study found higher rates of conspiracy thinking in countries with a lower democracy index, higher unemployment, and higher levels of perceived corruption (Cordonier et al., 2021). With both affective polarization (disliking those with opposing views) and ideological polarization (widening between ideological standpoints) on the rise, the US is becoming polarized at a remarkable rate, more so than other Western democracies (Boxell et al., 2022; Draca & Schwarz, 2018; Gidron et al., 2020; Iyengar, 2022). Effects of polarization are debated: while some argue that higher polarization leads to less political participation and decreased trust in government, others find that it can lead to greater coherence in the policies of parties, higher voter turnouts, and more non-electoral participation in politics (Layman et al., 2006; Pirro & Portos, 2021). Still, overall, polarization breeds negativity between groups, which makes people feel anxious and underrepresented in politics when the opposing side holds office (Keefer et al. 2019). This destabilizes the social scene and, at its most extreme, leads to the acceptance of conspiracy narratives that demonize those not part of the in-group. Furthermore, polarization is a main cause of populist identity formation, as well.

One more factor to consider: studies show that low-income and less educated individuals are more likely to accept conspiracy narratives, as they lack media literacy skills to interpret the vast amount of information they are faced with (Douglas et al., 2019). Social media in particular is a novel and central aspect of modern conspiracism, and navigating online spaces in terms of what to see and believe in is a challenge voters encounter every day.

To summarize, psychological factors, political alienation, polarization, and sociological attributes correlate with conspiracist beliefs, which are based on “us versus them” narratives. Next, outlining the main features of populism, I aim to show that there is a great overlap between its characteristics and bases, and that of CTs.

Defining Populism

Populism is a form of political activity, attitude, or discourse without a fixed belief system that can be attached to left-leaning, as well as right-leaning ideologies (Bugarcic & Kuhelj, 2018; Oswald et al., 2022; Tushnet, 2019). Because the phenomenon’s ambiguity, its definitions are often contested. At its core, populism offers a simplified view of society: that it is made up of two groups, where the corrupt elites disenfranchise the morally good people (Molloy, 2018). It is anti-status quo, as it advocates the reform of this system. The sole defender of the people is the populist leader, who acts as the voice of their grievances. It is against mediated politics, is anti-pluralist, projects a “frontier of antagonism” (Arato, 2019, 1107) onto the out-group, and, importantly, can remain within democratic boundaries (Oswald et al. 2022).

Ernesto Laclau’s *On Populist Reason* (2005) describes the logic behind populist identification. He argues that individual grievances, consolidated in a larger “stable system of signification,” (74) become popular demands, creating the base for the identity of the people. This identity, which arises from a break within society, is unfixed, allowing for its continuous reconstruction. Comparably, István Benedek (2021) writes in a study of electoral autocracies, that populism is a symptom of failure in democracies. Modern democracies have become overly bureaucratized systems, with no real political alternatives, while globalization has created a world order where nation states are more and more powerless in certain areas of policymaking due to the immense economic and political influence of corporations. The perceived loss of national sovereignty and the feeling that there is no possibility for meaningful political involvement breeds contempt in citizens, which populists exploit by promising a transparent system of direct representation. The implementation of this new system, however, requires a stark break from the previous order. Therefore, the populist rejection of the establishment depends on voters’ total alienation from politics. The two authors underline personal and social grievances in their study, highlighting that populism is not a problematic phenomenon in democratic politics in and of itself, but because it is a result of underlying

systemic failures. Populism reconstructs the political field, destroying previous norms, but it is able to do so only when the field itself is already damaged.

Less educated and lower-income individuals who find it harder to navigate the modern job market, often called economic left-behinds, are likely to feel marginalized and unrepresented in society. Their feelings can be well instrumentalized by populists. Eurosceptics, for example, found bases in these left-behind groups, placing blame for the decline of low-skilled workers' living standards on immigrants and the policies of the EU (Abts & Baute, 2022). In summary, economic or sociocultural grievances and institutional failures of democracies act in tandem (Berman, 2021). Therefore, it is not enough to speak only of economics, or of cultural issues when studying the nature of populism: a complex explanation requires a multifaceted approach to what at first seems to be a purely political issue.

Contrasting CTs and Populism

CTs and populism both operate on the Manichean assumption that society is made up of two homogenous groups, where the corrupt out-group is actively working to hurt the virtuous in-group. The status quo is the result of this conflict, therefore, both narratives are strongly anti-establishment, providing simplified solutions for complex issues: the conspiring elites need to be removed from power for the salvation of the community. Moreover, for both, the existence of a strong leader is crucial, as they embody the struggle for morality. Both are based on dissatisfaction and antagonism. Problems in society or politics construct group identities for those who are dissatisfied, while at the same time excluding others. This construction-exclusion process, however, itself deepens polarization, leading to further movement to the fringes in opinions.

The experience of fear or anxiety due to possible future events is a central component of CTs. The immediate threat of named Others (e.g. immigrants, undercover agents) incites fear in the audience, while the overarching narrative of unseen threats looming over society creates a general atmosphere of anxiety. As for populism, it is not relative vulnerability or deprivation itself that motivates voters, but perceptions of disadvantage (Spruyt et al., 2016). That is, voters do not actually need to be in vulnerable positions to be attracted to populist politicians, it is enough if they feel themselves to be disadvantaged. This means that populists are politically motivated to utilize fear to create cohesion within the in-group, while fueling adversity toward out-groups. This constructed anxiety allows them to remain within a populist framework of politics indefinitely: the elites do not disappear simply because they are removed from politics, as there is always a more threatening group that takes their place. As CTs are excellent vehicles to deliver these narratives, it is only logical that populist politicians would gravitate toward them.

Besides an atmosphere of mistrust, political alienation, and cultural animosity as well as strong group identities are crucial factors for both populist voting and conspiracist beliefs. Lastly, lower education and income correlate with both. It is important to highlight that unemployment and inequality, conditions closely related to lower levels of education, affect rates of political polarization, too (Gidron et al., 2020). Overall, this means that constituents of conspiracism and populism reinforce each other, creating a spiral of political disorder.

CTs and Populism in the US: Then and Now

Both CTs and populism have historical roots in the US, already overlapping in the 19th century. While Andrew Jackson is considered to be the first populist politician of the country (Watson, 2017), Antimasonry, as well as anti-Catholicism were based on anti-elite CTs in the early to mid-1800s. Freemasons were seen as a powerful secret group controlling society (Berlet & Lyons, 2000), while the Know Nothing nativist movement opposed to Catholics was intertwined with conspiracy filled propaganda, such as the claim that priests were sexual predators (Clarke, 2022). It seems that populism naturally “sticks” to other exclusivist ideologies (e.g. nativism), forming strong group identities with the use of conspiracy narratives. Populist actors of the mid-1900s, such as the John Birch Society, the Liberty Lobby, or Alabama Governor George Wallace also employed conspiracy narratives in their politics, declaring a New World Order or that Jewish elites used minorities to undermine state sovereignties (Berlet & Lyons, 2000). Wallace, who ran as an independent in 1968, combined populism and coded racism in his messages tailored to his base of working-class whites who did not agree with the sociocultural changes of the era (Berlet & Lyons, 2000).

Modern media is a valuable tool for politicians. For example, Ross Perot, third-party candidate of the 1992 election, received almost 19% of the popular vote (Berlet & Lyons, 2000), undoubtedly partly due to his use of talk shows and infomercials (Schulte-Sasse, 1993). Today, the role of social media, as opposed to mainstream news sources, is crucial when it comes to CTs and populism. Aspects of social media lend themselves to the creation of opinion bubbles: the ability to decide who to follow and algorithms recommending personalized content to maximize time spent online potentially limit what users see (Clarke, 2022). In the US, conservatives are more likely to get their news from a single source (47% only watch *Fox News*), are more distrustful of mainstream news, and are more likely to hear similar opinions to theirs on *Facebook*, while liberals visit a larger pool of news sources and are likelier to trust mainstream outlets, yet are more prone to end friendships due to political differences (Mitchell et al., 2014), suggesting that their affective polarization is significant.

Social media also nurses post-presumption argumentation, a feature of our post-truth world where the lines between true and false are muddled and opinions are

“liberated” from factuality. Post-presumption argumentation focalizes the speaker’s perceived authenticity in discourse (Montgomery, 2017), instead of the truthfulness of their claims. Presumption, the acceptance that there exists some truth that serves as the starting point for arguments, disappears, conventions on how to argue become void, and “language becomes purely strategic” (Neville-Shepard 176). CTs are excellent examples of post-presumption argumentation: they not only question base-level truths but create closed systems that are impossible to dispute (Neville-Shepard, 2019). No matter what evidence is provided to disprove a CT, it is dismissed as part of the conspiracy itself.

Indeed, as Garrett M. Graff (2020) argues in *The Wall Street Journal*, we live in a new age of CTs that started with 9/11. More than a decade later, surveys found that over 50% of Americans believed that the government was hiding something about 9/11, and that 17% of Democrats and 15% of Republicans believed that US officials “probably” or “definitely” took part in planning the attack (Graff, 2020). “The 9/11 conspiracy movement,” Graff writes, “has proven persistent and pervasive without support from mainstream news organizations or political leaders.” But, as he aptly points out, some political leaders now embrace CTs. Rep. Marjorie Taylor Greene has openly endorsed Pizzagate, QAnon, and white genocide CTs, and since Graff’s article, the US has seen a midterm election where a total of 291 politicians who contested the results of the 2020 elections ran for office (Blanco et al., 2022). What is more, the former president himself reiterated election subversion narratives. If 9/11 CTs were able to blossom without mainstream support, CTs that a (past) president endorses are sure to be even more widespread.

Trumpian CTs and Populism

Social media served as an important outlet for Donald Trump’s thoughts during his tenure, allowing him to reach voters directly and constantly. Importantly, not all of his populist messages were imbued with CTs. Through an examination of his rhetoric related to trade relations with China, the anti-pluralist, protectionist nature of populism, its appeal to economic and social grievances, and its demand for an alternative way for political participation become clear. The following tweets demonstrate Donald Trump’s stance on the issue:

The United States has an \$800 Billion Dollar Yearly Trade Deficit because of our “very stupid” trade deals and policies. Our jobs and wealth are being given to other countries that have taken advantage of us for years. They laugh at what fools our leaders have been. No more! (Trump, 2018a)

Why should I, as President of the United States, allow countries to continue to make Massive Trade Surpluses, as they have for decades, while our Farmers, Workers & Taxpayers have such a big and unfair price to pay? Not fair to the PEOPLE of America! \$800 Billion Trade Deficit... (Trump, 2018b)

According to Trump, global politics is a zero-sum game. The term *trade war* takes this notion even further: politics is a conflict that ends in the destruction of one state and the dominance

of another, and making bad economic decisions is a deadly mistake. China is a foreign adversary, an aggressor within this framework. The threatened in-group, whose interests must be protected are the American people, who suffer because of unfair trade deals, i.e., the immorality of some actors that superimpose Chinese interests over American ones. However, the actors who are to blame are not Chinese people or politicians. In reality, it is the US establishment that has willingly sacrificed Americans and gave their wealth to other countries. Why should I allow this, Trump asks, centering himself, as populist leaders do, as the one to bring about change. The final words of the first tweet emphasize the need for the total restructuring of the political scene.

His indictment of the status quo often converged with his disdain for mainstream media. Out of his 2,002 tweets with some form of the word news, almost half, 984, also contain some form of the word 'fake'. Undermining the legitimacy of some news sources and orienting his followers toward others, Trump encouraged the formation of opinion bubbles. As discussed, a lack of trust in mainstream institutions is a key in the case of political polarization, and institutional mistrust is a strong motivator for both populist voting and belief in CTs.

Trump's rhetorical style, particularly when referring to his political opponents, further reinforced his anti-elite stance. The *Trump Twitter Archive* (n.d.) collected a list of insults Donald Trump tweeted at various public figures, including politicians, journalists, and celebrities. The list, which is only a sampling of Trump's less complimentary tweets, includes a total of 206 names. It is worthwhile to note that the President's scorn was aimed at not only his opponents, but members of his own party, too. This shows that his criticism targeted the establishment as a whole: a true populist, Trump wanted to change the entire political field. By breaking with rhetorical norms and adopting an unconventional, blunt style of speech, he legitimized his position as the politician of *the people* (Ostiguy & Roberts, 2016). This legitimacy is crucial in the politics of the post-truth world to gain authenticity in the eyes of voters.

Populism and CTs Collide

The subtle conspiracism of the trade war narrative, implying that elites deliberately sold out Americans for their own interests, is certainly not to be underplayed. At the same time, Donald Trump did openly embrace conspiracy theories, too, for example questioning the birthplace of Barack Obama (McIntire et al. 2019). A 2019 investigation by *The New York Times* found that, at the minimum, 23,000 accounts following Donald Trump on X had some reference to QAnon in their profile, that Trump himself retweeted the now-suspended neo-Nazi account @WhiteGenocideTM, and that he platformed multiple Pizzagate conspiracists (McIntire et al.). In a true post-truth fashion, over his four-year presidency, he made a total of 30,573 false or misleading claims according to *The Washington Post's* fact checking (Kessler, 2021). Many of these claims in his last months in office were about the 2020 elections.

It is important to understand why Donald Trump would combine populist and conspiracist narratives. As previously established, Republicans generally poll higher on rates of national narcissism. Moreover, political alienation and feelings of underrepresentation or antagonism motivate both populist and conspiracist identification. Studies show that voting preferences in the 2016 election were primarily determined by social issues, and “feelings of cultural anxiety, or threats to white Americans’ sense of dominant group status fueled [support] for Trump” (Baker et al., 2020, 274). Identity and racial issues were just as, if not more, important in voting as economics (Noland, 2020). Furthermore, those with a lower education were more likely to vote Republican both in the 2016 and 2020 general elections, as well as in the 2018 midterm elections (Pew Research Center, 2021b). Therefore, the utilization of conspiracy narratives, in addition to populist ones, was a logical choice on Trump’s part.

The lead up to the attack of the Capitol serves as a prominent example of the marriage of populist and conspiracist narratives by the former president. Trump shared doubts about the legitimacy of the election multiple times, for example claiming that voting machines changed Republican votes to Democrats, or that vote-counters were unable to fulfill their duties due to meddling (Kessler, 2021). As it was becoming apparent that Joe Biden would become the next leader of the US, Trump became more proactive. Talking to local and state officials, he tried to convince them to overturn election results (Kumar & Orr, 2020), while at the same time taking to X to reach his voters by asking leading questions with unverified claims. The Stop the Steal campaign was on full force. He tweeted, for example:

Why haven’t they done signature verification in Fulton County, Georgia. Why haven’t they deducted all of the dead people who ‘voted’, illegals who voted, non Georgia residents who voted, and tens of thousands of others who voted illegally, from the final vote tally? (Trump, 2021a)

The week before January 6, he shared multiple posts supporting the March for Trump. Initially, his tone was vigorous, urging people to voice their concerns about the election. He tweeted:

Washington is being inundated with people who don’t want to see an election victory stolen by emboldened Radical Left Democrats. Our Country has had enough, they won’t take it anymore! We hear you (and love you) from the Oval Office. MAKE AMERICA GREAT AGAIN! (Trump, 2021b)

On the day of the March, in a now deleted tweet he roused protesters against Vice President Mike Pence, saying he

didn’t have the courage to do what should have been done to protect our Country and our Constitution, giving States a chance to certify a corrected set of facts, not the fraudulent or inaccurate ones which they were asked to previously certify. USA demands the truth! (Singman, 2021)

However, as events escalated, he became more peaceable, writing “I am asking for everyone at the U.S. Capitol to remain peaceful. No violence! Remember, WE are the Party

of Law & Order—respect the Law and our great men and women in Blue. Thank you!” (Trump, 2021c). Nonetheless, by that time the crowd was uncontrollable.

One of the most iconic images of the Capitol attack was of the “QAnon shaman” with his fur hat and flag painted face, but the crowd was full of other QAnon symbols, too. With flags, T-shirts, and signs declaring “Q sent me,” protesters showed that one motivation behind their mobilizing was the CT (Seidel, 2022). Overall, the conspiracy at the time was not as fringe as many would think: a 2020 survey found that 17% percent of the respondents believed that “a group of Satan-worshipping elites who run a child sex ring are trying to control our politics and media,” with another 37% saying they “did not know” if this statement was true or not (Rose, 2020). QAnon emerged on *4chan* in 2017 when an anonymous user shared claims about a vast network of Satanist pedophiles controlling politics across the globe (Aliapoulios et al., 2022). The “whistleblower,” claiming to be an official with the highest security clearance in the US government, asserted that it was only Trump and his allies who were fighting these evil conspirators. The conspiracy then grew, with hundreds of new “leaks” from Q that his followers worked hard to decode (Aliapoulios et al., 2022).

Leading up to the March for Trump, Donald Trump had not explicitly allied himself with the movement. During a press conference in August 2020, he stated that he “did not know much about the movement other than [he] understand[s] they like [him] very much, which [he] appreciate[s],” and that he has only “heard these are people that love our country” (Trump, 2020). Then, in October, he said that he only knew that “they are very strongly against pedophilia, and I agree with that” (Gabbatt, 2020). When pressed to comment on the content of the conspiracy, that is, the existence of a Satanic pedophile ring, Trump answered “I have no idea, I know nothing about that” (Gabbatt, 2020). Q’s followers took his lack of condemnation to be confirmation of his support (Kunzelman, 2020). Indeed, combined with the perpetuation of other anti-elite CTs, it is justifiable that QAnon believers would take the absence of firm disavowal to be a sign of embrace. Trump’s vagueness on the issue played into the conspiracist tendency to look for hidden signs and meanings in politics. Studying the consequences of the populist-conspiracist merge in Donald Trump’s political rhetoric, the culmination of the event, the forced entry into the building and the ensuing mayhem, was not surprising. January 6 is a concrete example of the repercussions of conspiracist populism.

Conclusion

This work outlined the complex relationship between populism and conspiracy theories, establishing that Donald Trump, as a populist politician, embraced the use of CTs as political tools. CTs, this study found, are adequate instruments for populist politicians to deliver their Manichean narratives, especially in times of high political polarization. In turn, CTs and populism themselves lead to polarization, creating a spiral

of populist conspiracy thinking. These claims are supported both by a holistic analysis of the theoretical work on the nature and workings of the two phenomena, as well as the specific case study of Donald Trump's *Twitter*-politics and the events of January 6.

Bibliography

- Abts, K., & Baute, S. (2022). Social resentment, blame attribution and Euroscepticism: The role of status insecurity, relative deprivation and powerlessness. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 35(1), 39–64.
<https://doi.org/10.1080/13511610.2021.1964350>
- Aliapoulios, M., Papasavva, A., Ballard, C., De Cristofaro, E., Stringhini, G., Zannettou, S., & Blackburn, J. (2022). The Gospel according to Q: Understanding the QAnon conspiracy from the perspective of canonical information. 16th International AAAI Conference on Web and Social Media, 1–14.
<https://doi.org/10.48550/arXiv.2101.08750>
- Arato, A. (2019). How we got here? Transition failures, their causes and the populist interest in the constitution. *Philosophy & Social Criticism*, 45(9-10), 1106–15.
<https://doi.org/10.1177/0191453719872290>
- Baker, J. O., Perry, S. L., & Whitehead, A. L. (2020). Keep America Christian (and white): Christian nationalism, fear of ethnoracial outsiders, and intention to vote for Donald Trump in the 2020 presidential election. *Sociology of Religion*, 81(3), 272–93. <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa015>
- Benedek I. (2021). Riders on the storm: the role of populism in the global crisis of democracy and in the functioning of electoral autocracies. *Politics in Central Europe*, 17(2), 197–225. <https://doi.org/10.2478/pce-2021-0009>
- Berlet, C., & Lyons, M. N. (2000). *Right-wing populism in America: Too close for comfort*. The Guilford Press.
- Berman, S. (2021). The causes of populism in the West. *Annual Review of Political Science*, 24(1), 71–88. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-041719-102503>
- Blanco, A., Wolfe, D., & Gardner, A. (2022). Tracking which 2020 election deniers are winning, losing in the midterms. *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/politics/interactive/2022/election-deniers-midterms/>
- Boxell, L., Gentzkow, M., & Shapiro, J. M. (2022). Cross-country trends in affective polarization. *The Review of Economics and Statistics*, 1–60.
https://doi.org/10.1162/rest_a_01160
- Brewster, J., Palmer, C., & Walid, S. (2022). *Misinformation Monitor: August 2022*. NewsGuard, <https://www.newsguardtech.com/misinformation-monitor/august-2022/>

- Bugaric, B., & Kuhelj, A. (2018). Varieties of populism in Europe: Is the rule of law in danger? *Hague Journal on the Rule Law*, (10), 21–33.
<https://doi.org/10.1007/s40803-018-0075-4>
- Clarke, S. (2022). Is there a new conspiracism? *Social Epistemology*, 37(1), 1–14.
<https://doi.org/10.1080/02691728.2022.2057369>
- Cordonier, L., Cafiero, F., & Bronner, G. (2021). Why are conspiracy theories more successful in some countries than in others? An exploratory study on Internet users from 22 Western and non-Western countries. *Social Science Information*, 60(3), 436–56. <https://doi.org/10.1177/053901842110189>
- Cox, D. A. (2021). After the ballots are counted: Conspiracies, political violence, and American exceptionalism. *Survey Center on American Life*,
<https://www.americansurveycenter.org/research/after-the-ballots-are-counted-conspiracies-political-violence-and-american-exceptionalism>
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–42.
<https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
- Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019) Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40(1), 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>
- Draca, M., & Schwarz, C. (2018) How polarized are citizens? Measuring ideology from the ground-up. *SSRN Electronic Journal*, 1–34.
<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3154431>
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- Frimer, J. A., Skitka, L. B., & Motyl, M. (2017). Liberals and conservatives are similarly motivated to avoid exposure to one another's opinions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 72, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2017.04.003>
- Gabbatt, A. (2020). Trump refuses to disavow QAnon conspiracy theory during town hall. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/us-news/2020/oct/15/qanon-trump-refuses-disavow-conspiracy-theory-town-hall>
- Gidron, N., Adams, J., & Horne, W. (2020). *American affective polarization in comparative perspective*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/9781108914123>
- Gilbert, D. (2021a). Trump has officially declared his embrace of Qanon. *VICE*, <https://www.vice.com/en/article/m7g7y4/trump-qanon-mar-a-lago>
- Gilbert, D. (2021b). Trump's not even pretending to hide his support for QAnon any more. *VICE*, <https://www.vice.com/en/article/epzbya/trump-support-qanon>

- Giry, J., & Tika, P. (2021). Conspiracy theories in political science and political theory. In M. Butter & P. Knight (Eds.), *Routledge handbook of conspiracy theories* (pp. 108–120), Routledge.
- Graff, G. M. (2020). 9/11 and the rise of the new conspiracy theorists. *The Wall Street Journal*, <https://www.wsj.com/articles/9-11-and-the-rise-of-the-new-conspiracy-theorists-11599768458>
- Hofstadter, R. (1964, November). The paranoid style in American politics. *Harper's Magazine*, 77–86. <https://harpers.org/archive/1964/11/the-paranoid-style-in-american-politics/>
- Hughes, S., & Machan, L. (2021). It's a conspiracy: Covid-19 conspiracies link to psychopathy, Machiavellianism and collective narcissism. *Personality and Individual Differences*, (171), 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110559>
- Imhoff, R., Zimmer, F., Klein, O., António, J. H. C., Babinska, M., Bangerter, A., Bilewicz, M., Blanuša, N., Bovan, K., Bužarovska, R., Cichočka, A., Delouvé, S., Douglas, K. M., Dyrendal, A., Etienne, T., Gjoneska, B., Graf, S., Gualda, E., Hirschberger, G., van Prooijen, J-W. (2022). Conspiracy mentality and political orientation across 26 countries. *Nature Human Behavior*, (6), 392–403. <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01258-7>
- Iyengar, S. (2022). Fear and loathing in American politics: A review of affective polarisation. In D. Osborne & C. G. Sibley (Eds.), *The Cambridge Handbook of Political Psychology* (pp. 399–413). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108779104.028>
- Keefer, P., Scartascini, C. G., & Vlaicu, R. (2019). Social trust and electoral populism: Explaining the quality of government. *SSRN Electronic Journal*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3460914>
- Kessler, G. (2021). Trump made 30,573 false or misleading claims as president. Nearly half came in his final year. *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/politics/how-fact-checker-tracked-trump-claims/2021/01/23/ado4b69a-5cid-11eb-a976-bad6431e03e2_story.html
- Knobloch-Westerwick, S., Mothes, C., & Polavin, N. (2020). Confirmation bias, ingroup bias, and negativity bias in selective exposure to political information. *Communication Research*, 47(1), 104–24. <https://doi.org/10.1177/0093650217719596>
- Kumar, A., & Orr, G. (2020). Inside Trump's pressure campaign to overturn the election. *Politico*, <https://www.politico.com/news/2020/12/21/trump-pressure-campaign-overturn-election-449486>

- Kunzelman, M. (2020). AP Explains: What's behind Trump's town hall answer on QAnon. AP News, <https://www.apnews.com/article/trump-town-hall-qanon-explained-b4614edad1aae27a0cbcb9dfecoc44c>
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. Verso.
- Layman, G. C., Carsey, T. M., & Horowitz, J. M. (2006). Party polarization in American politics: Characteristics, causes, and consequences. *Annual Review of Political Science*, 9(1), 83–110. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.9.070204.105138>
- McIntire, M., Yourish, K., & Buchanan, L. (2019). In Trump's Twitter feed: Conspiracy-mongers, racists and spies. *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/interactive/2019/11/02/us/politics/trump-twitter-disinformation.html>
- Metzger, M. J., Hartsell, E. H., & Flanagin, A. J. (2020). Cognitive dissonance or credibility? A comparison of two theoretical explanations for selective exposure to partisan news. *Communication Research*, 47(1), 3–28. <https://doi.org/10.1177/0093650215613136>
- Mitchell, A., Gottfried, J., Kiley, J., & Matsa, K. E. (2014). Political polarization & media habits. Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/journalism/2014/10/21/political-polarization-media-habits/>
- Molloy, D. (2018). What is populism, and what does the term actually mean? BBC, <https://www.bbc.com/news/world-43301423>
- Montgomery, M. (2017). Post-truth politics? Authenticity, populism and the electoral discourses of Donald Trump. *Journal of Language and Politics*, 16(4), 619–39. <https://doi.org/10.1075/jlp.17023.mon>
- Neville-Shepard, R. (2019). Post-presumption argumentation and the post-truth world: on the conspiracy rhetoric of Donald Trump. *Argumentation and Advocacy*, 55(3), 175–93. <https://doi.org/10.1080/10511431.2019.1603027>
- Noland, M. (2020). Protectionism under Trump: The China shock, intolerance, and the 'first white President.' *Asian Economic Policy Review*, 15(1), 31–50. <https://doi.org/10.1111/aepr.12274>
- Ostiguy, P., & Roberts, K. M. (2016). Putting Trump in comparative perspective: populism and the politicization of the sociocultural low. *The Brown Journal of World Affairs*, 23(1), 25–50. <https://www.jstor.org/stable/26534708>
- Oswald, M., Schäfer, M., & Broda, E. (2022). The new age of populism: Reapproaching a diffuse concept. In M. Oswald (Ed.), *The Palgrave Handbook of Populism* (pp. 3–27). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-80803-7_1

- Pew Research Center. (2021a). Americans differ from people in other societies over some aspects of U.S. 'hard' and 'soft' power. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/11/01/americans-differ-from-people-in-other-societies-over-some-aspects-of-u-s-hard-and-soft-power/>
- Pew Research Center. (2021b). Behind Biden's 2020 victory. <https://www.pewresearch.org/politics/2021/06/30/behind-bidens-2020-victory/>
- Pirro, A. L. P., & Portos, M. (2021). Populism between voting and non-electoral participation. *West European Politics*, 44(3), 558–84. <https://doi.org/10.1080/01402382.2020.1739451>
- Rose, J. (2020). Even if it's 'bonkers,' poll finds many believe QAnon and other conspiracy theories. NPR, <https://www.npr.org/2020/12/30/951095644/even-if-its-bonkers-poll-finds-many-believe-qanon-and-other-conspiracy-theories>
- Schulte-Sasse, L. (1993). Meet Ross Perot: The lasting legacy of Capraesque populism. *Cultural Critique*, 25, 91–119. <https://doi.org/10.2307/1354562>
- Seidel, A. L. (2022). Attack on the capitol: evidence of the role of white Christian nationalism. In *Christian nationalism at the January 6, 2021, Insurrection*, (pp. 25–40). Baptist Joint Committee for Religious Liberty and Freedom From Religion Foundation.
- Singman, B. (2021). Trump slams his VP, says Pence 'didn't have the courage' to decertify results of presidential election. Fox News, <https://www.foxnews.com/politics/trump-slams-pence-says-he-didnt-have-the-courage-to-decertify-results-of-presidential-election>
- Spruyt, B., Keppens, G., & Van Droogenbroeck, F. (2016). Who supports populism and what attracts people to it? *Political Research Quarterly*, 69(2), 335–46. <https://www.jstor.org/stable/44018014>
- Sternisko, A., Cichocka, A., Cislak, A., & Van Bavel, J. J. (2021). National narcissism predicts the belief in and the dissemination of conspiracy theories during the COVID-19 pandemic: Evidence from 56 countries. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 49(1), 48–65. <https://doi.org/10.1177/01461672211054947>
- Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2018a). The United States has an \$800 Billion Dollar Yearly Trade Deficit because of our "very stupid" trade deals and policies [Tweet]. X. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/969991653393039361>
- Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2018b). Why should I, as President of the United States, allow countries to continue to make Massive Trade Surpluses, as they [Tweet]. X. <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1005982266496094209>
- Trump, D. J. (2020). The President's news conference. The American Presidency Project, transcribed by Gerhard Peters and John T. Woolley, <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/the-presidents-news-conference-1258>

- Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2021a). Why haven't they done signature verification in Fulton County, Georgia. Why haven't they deducted all of the dead people who [Tweet]. X.
<https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1345404682655707136>
- Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2021b). Washington is being inundated with people who don't want to see an election victory stolen by emboldened Radical Left Democrats [Tweet]. X.
<https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1346578706437963777>
- Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2021c). I am asking for everyone at the U.S. Capitol to remain peaceful. No violence! Remember, WE are the Party of [Tweet]. X.
<https://twitter.com/realDonaldTrump/status/1346912780700577792>
- Trump Twitter Archive. (n.d.). Insults as President. Trump Twitter Archive.
<https://www.thetrumparchive.com/insights/insults>
- Tushnet, M. (2019). Varieties of Populism. *German Law Journal*, 20(3), 382–89.
<https://doi.org/10.1017/glj.2019.27>
- Uscinski, J. E., & Parent, J. M. (2014). *American Conspiracy Theories*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199351800.001.0001>
- Watson, H. L. (2017). Andrew Jackson's Populism. *Tennessee Historical Quarterly*, 76(3), 218–39. <https://www.jstor.org/stable/26540290>

Szent Lukács festi a Madonnát: A művészi identitás kérdése a korai németalföldi festészetben

Szenes Anna

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

St. Luke Paints the Madonna: The Question of Artistic Identity in Early Low Countries Painting.

Abstract: In Rogier van der Weyden's *St. Luke Painting the Madonna*, many people believe that Luke is Weyden's actual or implied self-portrait. The figure of the painter-saint offered an opportunity for self-determination on the part of the believer-painter, and this inspired countless artists to create their own Luke. Initially portrayed with his painting in his hand, by the 15th century he was seen as a humble craftsman proud of his profession. Finally, from the beginning of the 16th century, he is no longer seen as a humble saint or a skilled craftsman, but as an artist of divine approval.

In order to better understand how St Luke became the alter ego of the artists of the German Low Countries, we must first examine how he went from being a simple evangelist to a saintly painter, starting from a study by Anna Eörsi (2003). Accordingly, I would like to examine the role of the figure of Luke in profane and, in sacred iconography as well. I would then study Rogier van der Weyden's Boston prototype. Finally, I would present the northern images of Luke associated with the Saint Luke tradition, more than one of which was based on Weyden's composition.

Absztrakt

Rogier van der Weyden *Szent Lukács a Madonnát festi* című alkotásán Lukácsban többen Weyden tényleges vagy utalásszintű önarcképét vélik felfedezni. A festő szent alakja lehetőséget kínált a hívó festő önmeghatározására, ez pedig számtalan művészt inspirált saját Lukácsának megalkotásában. Kezdetben festményével a kezében ábrázolták, majd a XV. századtól már a foglalkozására büszke, alázatos mesteremberként tekintettek rá. Míg végül a XVI. század elejétől már sem nem alázatos szent, sem nem egyes kézműves, hanem az isteni hozzájárulásban részesülő művészként jelenik meg.

Ahhoz, hogy jobban megértsük miként is válhatott Szent Lukács a németalföldi művészek alteregójává, elsőként azt kell megvizsgálunk, hogy hogyan lesz egyszerű evangélistából szentéletű festővé. Ehhez a kiindulópontot Eörsi Anna 2003-as tanulmánya szolgáltatja. Ennek megfelelően vizsgálnám azt, hogy milyen szerepet is tölt be Lukács alakja a profán és a szent ikonográfiában. Ezt követően Rogier van der Weyden bostoni prototípusát tanulmányoznám. Végezetül, a Szent Lukács-tradícióhoz köthető északi Lukács-képeket mutatnám be, amelyek közül nem egynek Weyden kompozíciója szolgált kiindulópontjával.

I. Bevezetés

A művész önképének kialakulásában nagy szerepet játszó Szent Lukács alakján keresztül figyelhető meg legjobban a művészi identitás alakulása a késő középkori és a reneszánsz festészetben. Egészen a névtelen evangélistától a megszemélyesített szentéletű festőig, majd mesteremberig, végül pedig a tudósig, folyamatosan módosult Lukács képe, valamint a korszak művészeinek fejlődéséhez mérten, bővült szerepköre. A festő Lukácsot ábrázoló festmények azért is különlegesek, mert a XV–XVI. században sehol máshol nem találunk olyan témájú sorozatot, amely egy közös archetípusból származna.

Az első művész, aki a jelenetet identitásának meghatározásaként, és Lukács ábrázolását egyfajta önarcképként használta fel: Rogier van der Weyden.

Jelen kutatás célja, hogy bemutassa, miként is vált Szent Lukács a művészek első idealizált önarcképévé. A kutatás során számos kérdés merült fel bennem a témával kapcsolatban. Mégis a legtöbb kérdést a Lukács arca mögött rejtőzhető lehetséges művész önarcképek vetik fel. Ez pedig elvezet minket a következő kérdéshez, hogy mégis miért éppen Szent Lukácsot választották a németalföldi művészek alteregójuknak.

2. Kutatástörténet

Az idők során több probléma is felmerült Weyden *Szent Lukács a Madonnát festi* című alkotásával kapcsolatban, a datálástól kezdve a funkcionálit át, egészen Lukács arcának weydeni vonásáig. A festmény mai napig izgalomban tartja a kutatókat, hiszen az ábrázolás talán magában rejti a művész önarcképét, ezzel bizonyítva, hogy az északi művészek számára Szent Lukács egyfajta alteregóként szolgált. Erwin Panofsky 1953-as *Early Netherlandish Painting* művében megállapította, hogy ezekben a Lukács ábrázolásokban a festészet ad számot saját céljairól és módszereiről (Panofsky, 1953, 253-254). Az ilyen jellegű ábrázolások – képletesen szólva – mindig önarcképek voltak, és az idő előrehaladtával egyre inkább a szó szoros értelmében is a festők alteregójává váltak. Ezt az értelmezést támasztja alá Weyden Lukács-képe, mely „több mint véletlenszerű” hasonlóságot mutat az arras-i rajzon ábrázolt weydeni portréval. Panofsky a művész egyedi identitására helyezett hangsúlyát számos XX. századi kutató osztja, köztük Jean Owen Schaefer.

Schaefer 1986-os tanulmányában fejti ki véleményét a témáról, szerinte a bostoni az első és egyetlen olyan Weyden táblakép a négy ábrázolás közül, amelynél az önarckép minősége hihetővé teszi azt, hogy Szent Lukács Weyden vonásait mutatja. Az önarckép mibenlétét erősíti még a jelenet műteremben való ábrázolása. Tanulmányának utolsó oldalain egy, a téma bírálatával kapcsolatos vita olvasható, ahol Anthony Cutler, Hans Belting, Valentino Pace fejtik ki véleményüket. Cutler az egyik, aki nem ért egyet Panofsky és Schaefer feltételezésével, sőt azt is megkérdőjelezi, hogy a Szent Lukács-kép egyfajta külső megnyilvánulása lenne a festőnek arról, ahogy önmagáról gondolkodik. Úgy véli a Lukács-képek ábrázolásában történő módosulások a világnézetben zajló változásokat testesítik meg, amelynek a festő csak egy kis, bár egyre fontosabb, része. Hasonlóan vélekedik erről Belting, aki szerint a weydeni tábláról készült rengeteg másolat mind azt bizonyítja, hogy más festő céhek is rendeltek tőle, mely által Lukácsot nem lehet egy bizonyos festővel azonosítani, hanem inkább mint mecénást. Azonban érdemes megjegyezni, hogy Schaefer sem minden esetben feltételezi a rejtett önarckép jelenlétét, példának okáért a Dirk Bouts köréből származó festményen a szent inkább portrészzerű mintsem individuális. Ezt az álláspontot képviseli Valentino Pace, aki Heemskerck rennesi festményére reflektálva arra jut, hogy az alkotást nem a művész saját magáról alkotott elképzeléseként kell értelmezni.

Az 1997-es Carol Jean Purtle szerkesztette kötetben, James Marrow elfogadja azt az értelmezést, hogy a Szent Lukács-téma elsősorban a művészi identitás és hovatartozás kifejezésére szolgált (Marrow, 1997, 56). Vele szemben Andrea Kann a kép egy alternatív olvasatát vizsgálja, mely szerint a festmény funkcióját tekintve egy áhítatos kép lehetett (Kann, 1997). Ezzel egyetért Eörsi Anna (2003) is, viszont – akárcsak Joanna Woods-Marsden (2008) – hipotetikusán kezeli azt az állítást, miszerint Lukácsban felfedezhető a művész önarcképe.

Megfigyelhető tehát, hogy a kutatók véleménye nagyrészt eltérő nemcsak a Weyden-féle Lukács-ábrázolás önarcképként való interpretációjában, hanem a többi művész esetében is. Míg egyesek a valós önarcképet fedezik fel benne, mások egy idealizált arc képmását. A következőkben ezt a témát fogom alaposan körüljárni, kezdve Szent Lukács szerepköreivel.

3. Szent Lukács mint művész alteregó

Egy, a VI. században keletkezett, legenda szerint Szűz Mária félalakos, karjában a gyermek Krisztust tartó, hiteles portróját az „isteni kegyelem által inspirált” Lukács evangélista festette le. A Madonna és a gyermek csupán látomásként jelent meg Lukácsnak, aki csak az alakok kontúrjait rajzolta meg, a kép pedig az isteni beavatkozásnak köszönhetően töltődött ki színekkel. A Madonnát festő Szent Lukács főleg a XV. és XVI. században vált egyre népszerűbbé – különösen a németalföldi területeken –, így megnőtt a témát ábrázoló festmények száma. Ezt követően a téma olyan változásokon ment keresztül, amelyek hozzájárultak a művész önképének fokozatos átalakulásához és formálódásához. Ebben a fejezetben mindenekelőtt azt vizsgálom, miként válhatott a festő Lukács alakja a foglalkozására büszke, alázatos mesteremberből, az isteni inspirációban részesülő művésszé, majd a művészből, mint tudósról és alkotóról, alkotott összetett elképzelések kifejezőeszközzé (Schaefer, 1986, 413).

A legenda ábrázolása képzőművészeti témaként először Bizáncban tűnt fel, legkorábbi ismert példája egy XI. századi kódexben maradt fent. A történet a XII. század közepén jelent meg először Nyugaton, majd a XIII. század folyamán a teológiai szövegekben, köztük Aquinói Szent Tamás és Bonaventura műveiben. Szent Lukács legendája annak ellenére is nagy népszerűségnek örvendett, hogy inkább anakronisztikus, mintsem kanonikus volt. Az északi művészetben Jacobus de Voragine *Aranylegendája* (1481) révén vált széles körben ismertté, melyben a szent legendája Nagy Szent Gergely pápánál kap jelentős szerepet (Vorraine, 2004).

Az „első hivatalos festő” nevesítése és a köré épített legenda révén a középkori festő céhek Szent Lukácsot választották patrónusukká, és az életéből vett jelenetekkel díszítették a templomoknak szánt oltáraikat (Gonda, 2005, 44). Az egyik legfontosabb ábrázolás ezek közül a Madonnát festő Szent Lukács, amely az idők során többféle változáson esett át.

3.1. Szent Lukács profán és szent ikonográfiában betöltött szerepe

A Szent Lukács-ábrázolásoknak számos típusa ismert, mivel alakja gyakran szerepel az Újszövetség kézírataiban és a óráskönyvekben, többnyire ülve, evangélium írása közben ábrázolták. Ikonográfiáját olykor kiegészítették festészetre való utalásokkal, míg végül 1420-ra, elhagyva evangélista mivoltát, egyszerű festőként kezdték ábrázolni. Ugyancsak elterjedt volt az orvosi hivatását gyakorló Lukács megjelenítése, de a típusok együttes ábrázolása sem mondható ritkának. Szent Lukács a kéziratokban, attól függetlenül, hogy melyik szerepe a hangsúlyosabb, általános szenttypusként jelenik meg: jellemzően szakállas idős emberként, hagyományos öltözetben.

Külön ikonográfiai hagyomány alakult ki a Madonnát festő Szent Lukács ábrázolására. Eleinte Lukácsot egyedül ábrázolták, Szűz Mária alakja csak jóval később került bele a kompozícióba. A Madonna alakja gyakran megkettőződött: egyszerre jelent meg a valóságban és a festővászonon. Ennek köszönhetően vált a téma ábrázolása a művész és modell képtípus egyik legkorábbi megjelenési formájává (Gonda, 2005, 45). A festő szentet eleinte jámbor alakként ábrázolták, akinek tulajdonságai semmiben sem különböztek az evangélista tulajdonságaitól (Schaefer, 1986, 413). Azonban az idő előrehaladtával, ahogy a kompozíció egyre részletgazdagabbá vált, és a tér dolgozószobából műhellyé alakult, úgy létrejött egy új képtípus, amelyen Lukács festői szerepe vált hangsúlyossá. A festő Lukács itt műhelyében, szakmájának eszközeivel és segédeivel körülvéve jelenik meg. E típusnak köszönhetően jön létre a műtermében alkotó művész témájának korai változata.

3.1.1. Szent Lukács: evangélista, festő és orvos

A Szent Lukács-téma egy érdekes csoportját alkotják azok a festmények, amelyeken az evangélista nemcsak festőként, hanem orvosként is megjelenik (King, 1985). Ehhez a csoporthoz tartozik egy, a londoni National Galleryben található tábla, mely feltehetőleg egy oltárkép jobb szárnya lehet. Az ábrázolási típus előzményeként tekinthető egy brünni, 1368-ban szignált és keltezett evangéliumos könyv, melyet Johannes von Troppau készített. A műben egy egész oldalas, képi életrajz található, melynek „előszava” három jelenetből áll, ezek foglalják össze Lukács jelentőségét. Az első illusztráción Lukácsot mint orvost láthatjuk, a másodikon festőállvány előtt ülve éppen a Keresztrefeszítés körvonalait rajzolja. A harmadikon evangélistaként jelenik meg, íróasztalánál ülve. A National Gallery táblájának mestere, az attribútumokat felhasználva, egyetlen képen jelenítette meg ezeket az ábrázolási típusokat. A táblán megjelenő bika az evangélistára, a festmény a művészre, míg a könyvek az orvosi hivatás utalnak, ahogy a polc alatt lógó két kosár is, amely gyakran megjelent az orvosokat ábrázoló illusztrációkon.

Ez a tábla szolgálhatott előképként Maarten van Heemskerckenek a delfti Szent Lukács céh számára festett nagyméretű műalkotásához. A festményen számtalan dolog utal

az evangélista orvosi szakmájára: a Lukács lába alatt és a feje fölötti ablakban lévő üvegcsék; a Madonna feletti armilláris gömb; a mellette lévő fali fülkében lévő orvosi értekezések másolatai; valamint a Szűz lábainál lévő, a néző felé fordított anatómiai könyv. A kutatók szerint a festményt azt hivatott bemutatni, hogy a hiten és a klasszikus szobrászaton kívül a tudomány is szükséges ahhoz, hogy az emberi alakot megfelelően ábrázolhassuk. Egy másik, 1974-es hipotézis szerint az a tény, hogy az evangélium üres, és – szemben az anatómiai könyvvel – befelé, és nem kifelé, a néző felé fordítva látható, azt sugallja, hogy a tudomány győzedelmeskedik a dogma felett, és eltörli azt (Schaefer, 1986, 420). Heemskerck ezzel a művével a tanult keresztény művész prototípusát alkotta meg, felhasználva Szent Lukács tudását és ismereteit. Emiatt válik később az alkotás a művelt festő önábrázolásává.

3.1.2. *Szent Lukács, az ihletett festő*

A Szent Lukács-téma egy másik ábrázolási típusában a szent festői szerepe kap nagyobb hangsúlyt. Általánosan elfogadott tény, hogy azért Szent Lukács lett a Madonna festője, mert egyedül az ő evangéliumában szerepel Krisztus gyermekkor. Eörsi Anna szerint azonban inkább azért esett Lukácsra a választás, mert egyedül ő írta le részletesen, hogyan történt az Angyali üdvözlés, vagyis az inkarnáció. Ennélfogva a Madonna gyermekével ábrázolások az inkarnációra teszik a hangsúlyt, nem a szentkép isteni eredetére, szemben az *akheiropoiétosz*-képekkel, amelyeket nem emberkéz alkotott. A Szent Lukács-téma bizonyos szinten a kettős – isteni és emberi – természetbeli vitára is megoldást kínált, hiszen Lukács a Madonnával együtt Krisztust is megfestette, ezzel bizonyítva emberi voltát. Jézus, ennek értelmében, a festés folyamatában vált emberivé, így ez is inkarnációnak minősül.

Érdekes megközelítés Eörsi Anna részéről, hogy a festészetet és az orvoslást egybeköti az inkarnáció (testszín) szó magyarázatával, mely által mindkét tevékenység az étellel hozható összefüggésbe. Ugyanis a szín, a testszín az, ami életet ad az ábrázoltnak, hiszen a halottnak nincs színe. Ezzel igazolható az inkarnáció létrejötte, mely által Krisztus emberivé, élővé vált. Tehát amikor Lukács életszerű portrét festett a Madonnáról és gyermekéről, akkor hitelesen keltette életre a megtestesült Igét, vagyis bebizonyította az inkarnáció igazságát (Eörsi, 2003). Mindez azért fontos, mert a Szent Lukács-ábrázolások közül több is arra utal, hogy az evangélista műve az inkarnáció eredményeként jött létre, és a festmény színe az isteni beavatkozásnak köszönhető, mely által Lukács képe *akheiropoiétosz* lép elő.

Az az ábrázolás, melyen az evangélista számára a színeket a mennyei szféra nyújtja, a már említett brünni evangeliáriumban jelenik meg. A készülőben lévő festmény, mely a Keresztrefeszítést ábrázolja, még színtelen. Szent Lukács alig láthatóan az égre tekint fel, mintha onnan várná a segítséget a festmény befejezéséhez. A miniatúra készítője egyes források szerint IV. Károly császár környezetében dolgozott,

így minden bizonnyal ismerte a lateráni Sancta Sactorum-ikon Szent Lukács legendáját ábrázoló változatát (Eörsi, 2003). A történetet III. Jenő pápa jegyezte le az 1140-es években, ez az első nyugati forrás, amelyben úgy olvashatunk Lukács evangélistáról mint festőről. A szöveg szerint Krisztus mennybemenetele után az apostolok és Mária megrendelték Szent Lukácstól Jézus emlékezeti képét. Miután az evangélista elkészítette a rajzot, megpihent, a színek pedig természetfeletti módon kerültek a rajzra. Valószínű, hogy ez a történet befolyásolta a cseh mestert is a miniatúra elrendezésének kigondolásakor.

A Szent Lukács-ábrázolásokon jól megfigyelhető, hogy mindig szerepel egy olyan motívum, amely felhívja a néző figyelmét az isteni beavatkozásra. A festő szent olykor felfelé tekint, míg máskor a festéket őrlő angyal az, aki a mennyei segédelmet jelképezi, amely a kép elkészüléséhez szükséges. Meglehetősen szokatlanul hat a festéket előkészítő angyal megjelenítése, nemcsak azért, mert nehéz fizikai munkát végez, hanem azért is, mert a festékanyagot általában az alárendelt szerepben lévő tanoncok állították elő. Ugyanakkor a színezés a képkészítés befejező motívuma, mely által a festékek előállításuk elsőrendű feladatává válik. Így az angyal jelenléte csak erősíti azt a felfogást, miszerint Lukács csupán elkezdte a Madonna-képet, ami aztán csodás módon fejeződött be.

3.2. Rogier van der Weyden: Szent Lukács a Madonnát festi

A Szent Lukács téma ábrázolás történetében sajátos helyet foglal el Rogier van der Weyden 1435 körül festett Szent Lukácsa. Alkotása már a maga korában is rendkívül nagy népszerűsége tett szert, erről tanúskodik a kompozíció másik három változata, valamint a Szűzanya és a gyermek pózának számtalan megformálása. A festmény talán az első egyike lehet, amelyet Weyden azután készített, hogy az 1430-as években Brüsszel városának festőjévé választották. Az elképzelés, hogy a képet a Szent Lukács céh kápolnája számára készítette, kétes, mivel az erről szóló forrás igen csekély ahhoz, hogy ezt kutatók bizonyítani tudják. Ha viszont valóban ennek apropójából készült a mű, az megmagyarázná, hogy más művészek hogyan férhettek hozzá a képhez.

Ha Weyden képét alaposan megvizsgáljuk, szembetűnő, hogy semmi sem utal Lukács festői foglalkozására. Ezenkívül számos másfajta újítás figyelhető meg Weyden festményén, ilyen például, hogy Szent Lukácsot nem egyedül, hanem a Madonna társaságában ábrázolja, amely az egyik legkorábbi ilyesfajta ábrázolásmód. Ugyancsak ő az első festő, akinek a festményén Szent Lukács nem ikont, hanem ezüstvessző rajzot készít a Madonnáról. Ez a motívum a valódi portréfestés körülményeit idézi, ahogy a Madonna portrészerű ábrázolása és modellként való megjelenítése is. Weyden abban is eltér a hagyománytól, hogy alkotásán nem szerepel se a festékörlő, se a Lukács kezét vezető angyal. Szent Lukács alakja se mondható hagyományosnak, hiszen nem érett, szakállas idős emberként ábrázolja, hanem középkorú férfiként, egyéni vonásokkal.

A portrészertő Lukács-ábrázolásra, és számos más, a kompozícióval kapcsolatos kérdésre a festmény alárajzolása ad választ. Az infravörös vizsgálatok során a kutatók az alárajzolon egy angyalt fedeztek fel, amelynek nem kivitelezésével Weyden azt sugallja, hogy Lukácsnak többé már nincs szüksége látható isteni beavatkozásra az ábrázolás elkészítéséhez, mert ő maga képviseli a mennyei erő jelenlétét. Míg a Madonna és a gyermek alárajzolása során megállapították, hogy azok csakis ideáltípusok lehetnek, melyeket a műhelyben használtak mintaként, ezzel szemben Lukács jóval kidogozottabb, ráncai és szemei realiztikusabbak a többi figuráénál. Ez a fajta részletes ábrázolási mód azt sugallja, hogy a festő Lukács arcát egy élő modell megfigyelésére alapozva alkotta meg, talán saját maga képére. Ebből adódóan feltételezik kutatók, hogy Lukács arca mögött valójában maga Weyden rejtőzik, akinek arcképét az arrasi kódexben található vázlatáról ismerjük.

Rogier van der Weyden festménye két Jan van Eyck képre is reflektál. Az egyik a *Szent Arc*, amely realiztikus ábrázolását tekintve állítható párhuzamba Weyden művével. A másik a *Rolin kancellár Madonnája*, amely a kompozícióját illetően akár tükörképe is lehetne Weydenének. Szemben Eyckkel Weyden nem tartja be az alakok közötti tér elválasztást, Lukácsa jóval közelebb helyezkedik el a Madonnához, mint Eyck kancellárja. A magyarázat szerint az emberi mivoltában megjelenített Lukács, azért tartózkodhat közös térben a szent alakokkal, mert Szűz Mária kortársa és Krisztus követője volt, ezenkívül ő az egyetlen, aki részleteket közölt Krisztus gyermekkoráról. Sőt a közhiedelem szerint evangéliumának egyes részeit személyesen a Madonna diktálta (Ishikawa, 1990, 55). Ebből adódóan merült fel Eörsi Annában annak lehetősége, hogy a kőkorlátnál álló alakok Mária és Lukács lehetnek. Ez az ábrázolás nem példa nélküli, hiszen több alkotás is megörökítette kettejük bensőséges viszonyát, azt, ahogy a Madonna Lukácsnak diktál. Weyden tehát azzal a céllal vette át Eyck festményének kompozíciós vonásait, hogy így az általa képviselt művészeti hagyomány örököseként azonosítsa magát.

Míg a kompozíció Eycket idézi, addig a Madonna alakja Robert Campin köréből származhat, amit Dirk De Vos mutatott ki az infravörös reflektográfia segítségével (De Vos, 1971). A szoros kapcsolat ellenére a bostoni festményen látható Madonna és gyermeke továbbra is a Weyden követői által készített művek közvetlen forrásának tekinthető. Hugo van der Goes az első, aki a weydeni típust kiindulópontjaként használja, ezzel egy olyan folytonossági mintát hozva létre, amelyet ma már „Szent Lukács-tradíció” néven ismerünk.

3.3. *Szent Lukács-tradíció Németalföldön*

Rogier van der Weyden alkotása korszakalkotónak bizonyult, több flamand művész is átvette kompozícióját, ki teljesen, ki pedig részben. Ezek a művészek követve Weyden példáját megalkották saját Szent Lukács-képmásaikat, amelyek bizonyítottan vagy feltételezetten önarcképeiket rejtették magukba. A téma weydeni ábrázolásmódját

szinte teljesen átvette egy Dirk Bouts köréből származó művész. Az 1500-ra datált festmény leginkább az alakok elrendezésében és öltözetében idézi Weyden művét. Az arca viszont más, individualizált vonásokat mutat, amely utalhat arra, hogy a festő saját önarcképét ábrázolta Szent Lukács alakjában.

Rogier van der Weyden bostoni táblájának kompozíciós és ikonográfiai invencióira reagál Hugo van der Goes lisszaboni festménye. A tábla eredetileg egy diptichon bal szárnya volt, azonban a teljes feldarabolását követően eltávolították a hozzátartozó Madonna-képet, amely azóta elveszett. A többi művésszel ellentétben Goes szabadon utánozta a weydeni prototípust. Bizonyos formai és ikonográfiai tartalmakat azonban megtartott: ilyen az ezüstvessző használata, a szent öltözete, testtartása és az arctípusa. Viszont Lukács arca igazodik a Goes művészetében megtalálható melankolikus, gondterhelt arckifejezéshez. Az alkotás Lukács kézműves és evangélista szerepére irányítja figyelmünket. Ebből következően – amíg azt új bizonyítékok nem igazolják, hogy Campin vagy más művész készítette volna a prototípusát – Goes az, aki bevezette a táblaképfestészetbe az úgynevezett „polgári” Szent Lukács-kép legkorábbi példáját, amely a Szűzanyát a kézműves műhelyében mutatja be (White, 1997, 44). Azáltal, hogy Lukácsot festőműhelyében, a festészethez használ eszközökkel körülveve ábrázolta, egyértelműen festőként azonosította, így növelve a művészek számára szakmai példaképként betöltött szerepét.

Hugo van der Goes ikonográfiája határozottan hatott Jan Gossaertra, aki két alkalommal is megfestette ezt a témát. Az első változaton (1513–1515) a weydeni hagyományhoz híven Szent Lukácsot ezüstvesszővel a kezében ábrázolja, amint isteni beavatkozás nélkül örökíti meg a modellt ülő Madonna arcát. A festmény háttérében újra megjelenik Mária és Lukács alakja, mely jelenet utalhat arra, a már említett legendára, miszerint a Szűzanya maga diktálta le Krisztus gyermekkorát az evangélistának. A festmény könnyen azonosítható, ugyanis a Szent Lukács által viselt övön szerepel Gossaert neve, ami egyértelműen a művészi önreferencia dokumentumként azonosítja a művet. A téma második változatán (1520 körül) a Madonna és gyermeke mennyei látomásként jelennek meg. Lukács lehunyt szemekkel dolgozik Szűz Mária és a gyermek Jézus ezüstvesszős portréján, miközben jobb kezét egy angyal vezeti. Az első változattal szemben, itt a Madonna egy látomás, nem pedig élő modell. Ezzel magyarázható Lukács félig csukott szeme is, hiszen belsőleg látja ezt a víziót, emiatt van szüksége az angyal segítségére. Clifton Olds 1990-es tanulmányában Gossaert munkásságát a protestáns ikonoklasztákra adott korai válaszként tárgyalja. Ebben az időszakban az ikonoklasztika növekvő fenyegetése arra ösztönözte a művészeket, hogy tehetségükre isteni ajándékként tekintsenek. Tehát művészetük által nem Istennel versengenek, hanem az ő szolgálatában állnak. Egy másik kiemelkedő példa Maarten van Heemskerck 1532-ben készült Szent Lukács-képe, amelyen Lukács már nem rajzolja, hanem festi a Madonnát. A festő szent az eddigi ábrázolásoktól eltérően szemüvegben jelenik meg. Lukács vonásai nem tükrözik Heemskerck önarcképét,

szemben a mögötte álló szakállas alakéval, aki egyik kezével szinte vezeti Lukács ecsetjét, ezzel utalva magára mint inspirációs forrásra.

A Szent Lukács-témának a weydeni típus mellett kialakult egy másik változata is, ez pedig Lukács mesteremberként való megjelenítése. A művész választhatja az egyiket vagy a másikat, sőt akár mindkettőt is. Frans Floris először a weydeni forma szerint dolgozza fel a Szent Lukács-témát, míg a téma második 1556-os feldolgozásában Lukácsot a műhelyében dolgozó mesteremberként ábrázolta. A képről hiányzik a Madonna és a gyermek Krisztus alakja, amelynek talán az az oka, hogy Floris inkább Lukács festői tevékenységét akarta hangsúlyozni, nem pedig az általa festett témát. Lukácsában többen önarcképét vélték felfedezni, bár egyetlen ismert képmásával sem azonosítható. A modell Karel van Mander szerint egy kevésbé híres festő, Rijckaert Aertsz (1482-1577) volt. Floris azért őt választotta modelljeként, mert „szép arca volt, éppen megfelelő a festéshez”, tehát nem valami különleges művészi érdem miatt.

4. Összegzés

A tanulmányom kutatási eredményeiből az rajzolódik ki, hogy köszönhetően a Szent Lukács-legendának, amelyben az evangélista festőként lép elő, a téma egyfajta önábrázolási lehetőséget kínál a festők számára. Szent Lukács akkor vált a kézművesek patrónusává, amikor a művészek a XV. század elején kezdtek inkább értelmiségiként, mintsem kézművesként elismerésre törekedni. A téma egyszerre működik a festő szakma iránti tiszteletadásaként, önarcképként, valamint az északi művészek flamand festészeti hagyományban elfoglalt helyének kinyilatkoztatásaként. Rogier van der Weyden Lukács-ábrázolásától kezdve vált a téma az önreprezentáció egyik lehetséges ábrázolási formájává. Alkotása annyira korszakalkotónak bizonyult, hogy több flamand művész is átvette kompozícióját, ki teljesen, ki pedig részben. A Szent Lukács-téma így szép lassan a művészi identitás és hovatartozás különböző elképzeléseinek kifejezőeszközzé vált.

Azonban a fentebb említett ábrázolások közül egyiknél sem egyértelmű, hogy valóban a művész önarcképét rejti. Egyedül talán Jan Gossaert prágai festményének esetében lehetünk biztosak ebben, hiszen nevét Lukács övéen jelezte. Ugyan a legtöbb Lukács ábrázolás portrészzerű vagy individualizált vonásokat mutat, azonban nem minden esetben feltételezhető a rejtett önarckép jelenléte. Ha valóban önarcképként tekintünk rájuk, mint Weyden esetében azt sokan tették, úgy sokkal valószínűbb, hogy kezdetben a művész még csak saját képmásának idealizált változatát festette meg. Míg Lukács némelyik festményen látszólag önarckép, addig a többen az összes művész általánosítottabb képviselője. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni a képek közönség számára betöltött funkcióját is, hiszen ezek az ábrázolások akár másfajta jelentéstartalmakkal bírhattak az adott korszak közönsége számára.

Irodalomjegyzék

- Belting, H. (2000). *Kép és kultusz* (p. 21). Balassi Kiadó.
- De Vos, D. (1971). De Madonna-en Kindtypologie bij Rogier van der Weyden en Enkele Minder Gekende Flemalleske Voorlopers. *Jahrbuch der Berliner Museen* (13), 123–125. <https://doi.org/10.2307/4125723>
- Eörsi A. (2003). The Incarnation of the Word and of the Form. Some Thoughts about St Luke the Painter, and about some Painters of St Luke. *Acta Historiae Artium* (44), 47–57. <https://doi.org/10.1556/ahista.44.2003.1-4.6>
- Gonda Zs. (szerk.). (2005). *Kép a képben: művész és közönség öt évszázad grafikusművészetében Burgkmairtól Picassóig* (pp. 44–46). Szépművészeti Múzeum.
- Ishikawa, C. (1990). Rogier van Der Weyden's 'Saint Luke Drawing the Virgin' Reexamined. *Journal of the Museum of Fine Arts, Boston* 2, 49–64.
- Kann, A. (1997). Rogier's St. Luke: „Portrait of the Artist or Portrait of the Historian?”. In Carol Jean Purtle (Ed.), *The Museum of Fine Arts, Boston Rogier van der Weyden St. Luke Drawing the Virgin. Selected Essays in Context* (pp. 15–21). Brepols.
- King, C. (1985). National Gallery 3902 and the Theme of Luke the Evangelist as Artist and Physician. *Zeitschrift Für Kunstgeschichte* 48(2), 249–255. <https://doi.org/10.2307/1482280>
- Marrow, J. (1997). Artistic Identity in Early Netherlandish Painting: The Place of Rogier van der Weyden's St. Luke Drawing the Virgin. In Carol Jean Purtle (szerk.), *The Museum of Fine Arts, Boston Rogier van der Weyden St. Luke Drawing the Virgin. Selected Essays in Context* (pp. 53–57). Brepols.
- Olds, C. (1990). Jan Gossaert's 'St. Luke Painting the Virgin': A Renaissance Artist's Cultural Literacy. *Journal of Aesthetic Education* 24(1), 89–96. <https://doi.org/10.2307/3332857>
- Panofsky, E. (1953). *Early Netherlandish Painting: Its Origin and Character* (pp. 253–256). Harvard University Press.
- Schaefer, O. J. (1986). Saint Luke as painter: from saint to artisan to artist. *Artistes, Artisans et production artistique au Moyen Age, Colloque international, org. par X. Barral i Altet, I-III, Paris, Vol. I.* 413–427.
- Voraigne, de J. (2004). *Legenda Aurea. Ford.: Bárczi Ildikó et al., Budapest, Neumann Kht.*
- White, E. M. (1997). Rogier van der Weyden, Hugo van der Goes, and the Making of the Netherlandish St. Luke Tradition. In Carol Jean Purtle (szerk.), *The Museum of Fine Arts, Boston Rogier van der Weyden St. Luke Drawing the Virgin. Selected Essays in Context* (pp. 39–48). Brepols.
- Woods-Marsden, J. (1998). *Renaissance Self-portraiture. The Visual Construction of Identity and the Social Status of the Artist* (pp. 25–26, 204–206). Yale University Press.

Melléklet

Rogier van der Weyden: Szent Lukács a Madonnát festi, 1435–40 k., Museum of Fine Arts, Boston.

A mérleg serpenyői: szent vagy ötvös? Petrus Christus *Ötvös műhelyében*

Kolma Eszter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

The Scales of Balance: Saint or Goldsmith? Petrus Christus *A Goldsmith in his Shop*.

Abstract: One of the few signed and dated works by Petrus Christus is the *Goldsmith in his Shop*, created in 1449. Initially referred to as Saint Eloy, the goldsmith depicted had a halo removed from his head in 1993, sparking various hypotheses about his identity. Some propose that the artwork served as an advertisement for Bruges's goldsmith's guild (Wolff, 1998, 71), while others argue that it was commissioned for an individual craftsman, the central figure in the scene (Velden, 1998, 253). According to Schabacker (1972, 104) and Ainsworth (1998, 96), the *Goldsmith in his Shop* is a vocational portrait, as Rogier van der Weyden's *Saint Luke Drawing the Virgin*. In my paper I delve into the identity of the goldsmith in the painting, questioning whether it is Saint Eloy or a real goldsmith from 15th century Bruges. Additionally, I sought to determine the painting's place of origin and its original purpose.

Absztrakt

Petrus Christus kevés szignált és datált táblái közül az egyik, az 1449-ben készült *Ötvös műhelyében* (1. kép), amelyet sokáig Szent Eligiusz néven ismert a tudomány. Miután 1993-ban a főalak feje körül lévő dicsfényt eltávolították, több hipotézis is született, mely szerint nem az ötvösök védőszentjét, Szent Eligiuszt ábrázolja a tábla. Egyes vélemények szerint reklámtáblaként használta a képet a bruges-i ötvös céh (Wolff, 1998, 71), mások szerint a táblát egy ötvös rendelhette meg, aki főszereplője is a képnek (Velden, 1998, 253), míg Schabacker (1972, 104) és Ainsworth (1998, 96) szerint a tábla hivatás-portré, úgy, mint Rogier van der Weyden *Szent Lukács Madonnát rajzolja*-táblája. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy ki lehet a főalak a képen; egy XV. századi bruges-i ötvös vagy Szent Eligiusz, mi lehet a tábla eredeti funkciója, hol állhatott eredetileg és kik lehettek a megrendelők.

1. A tábla

Az *Ötvös műhelyében*-tábla jelenete egy ötvösműhelyben játszódik. Összesen öt alak szerepel a képen; a pult mögött ülő, vörös ruhás ötvös, a mögötte álló elegáns pár és a tükörben látható két férfi. A háttérben két polcon ötvöstárgyak és nyersanyagok sorakoznak, míg a pulton vastag szalag, súlyok, mérleg és tükör látható. A pultot világos fa borítja, az alján felirat olvasható, arany színnel: „m petr xpi me fecit a 1449”.

A tábla feliratát Ainsworth (1994, 30) eredetinek tekinti. A felirat mellett szív alakú szimbólum látható, egyes felvetések szerint a szimbólumot egy óra stilizált alkatrészei veszik körül (Szabó, 1975, 79–80). Ez a szív alakú szimbólum valószínűleg nem Petrus Christus mesterjegye, hiszen más esetben nem találkozunk vele a mester oeuvre-jében. Jóllehet, az *Edward Grymestone*-portrén hasonló szimbólumot látunk, az későbbi ráfestés, nem eredeti (Ainsworth, 1994, 30). A szimbólum tehát kifejezetten ehhez a táblához, jelenethez kötődhet, esetleg a megrendelő ötvös céh vagy ötvös mesterjegye (Sperling, 1998, 150).

2. Szent, ötvös, hivatás-portré

2.1. Hagyományos interpretáció

A táblával kapcsolatos egyik legelső hipotézis szerint a jelenet Szent Godeberta történetét meséli el, aki jelképesen hozzáment Krisztushoz Szent Eligiusz segítségével, tanúként pedig II. Chlothar volt jelen (Weale, 1863, 240).

Panofsky megcáfolja Weale hipotézisét. Az *Acta Sanctorum* szerint ugyanis a Szent Godeberta házassága-történet a királyi palotában játszódott, Szent Eligiusz pedig a saját püspöki gyűrűjét adta oda Godebertának (Panofsky, 1966, 490). Tehát a táblán látható jelenet nem felel meg a legendának. A nőalak kísérője, bár elegánsan van felöltözve, biztosan nem Chlothar király – a legenda szerint Godeberta házasságának tanúja – ugyanis uralkodói jelvények nincsenek a férfialakon (Friedländer, 1967, 83). Panofsky és Friedländer mellett, Schabacker (1972, 104) is elutasítja a Godeberta-legendával való azonosítást, szerinte a kép analógiája Rogier van der Weyden *Szent Lukács Madonnát rajzolja*-táblája. A Weyden-táblán Szent Lukács arca valószínűleg Rogier van der Weyden kriptoportréja, a mester így saját magát a szenttel azonosítja (Sintobin, 1998, 192). Schabacker a Szent Lukács-táblát hivatás-képként jelöli meg. A Christus-tábla is hivatás-portré, a „bruges-i ötvöst” mutatja be, munka közben. A táblán tehát a mesterségen van a hangsúly, nem az individuumon. Ainsworth (1994, 96) Schabacker hipotézisével ért egyet. A kutatás tehát sokáig Szent Eligiusz alakját ismerte fel a táblán, vagy a Godeberta-legendához kapcsolva vagy hivatás-portrét, de a szent neve minden fontos szakirodalomban olvasható.

Szent Eligiusz (588 k. – 660), a legenda szerint Haute-Vienne-megyében született (Farmer, 1987, 140). Ötvösként tevékenykedett, amikor II. Chlothar, frank király aranyból és drágakövekből díszes sellát rendelt az ötvöstől. Szent Eligiusz a kapott alapanyagból két sellát is készített, így Chlothar király az udvari ötvösévé tette (Takács, 1991, 85). Eligiusz pap lett, majd Noyon püspökévé vált 641-ben (Farmer, 1987, 140). Egy ötvöstárgy sem maradt fenn, amelyet Szent Eligiuszhoz kapcsolhatunk. A hagyomány szerint Szent Eligiusz készített egy díszetáblát a Saint-Denis apátsági templom főoltára fölé, valamint Chelles-ben őriztek egy általa készített kupát, ami a francia forradalom alatt veszett el. Püspökként és ötvösmesterként is tisztelték a középkorban. Szent Eligiusz így az ötvösök, kovácsok, patkolókovácsok, nyeregkészítők védőszentje (Farmer, 1987, 140).

Szobrokon, festményeken, freskókon legtöbbször azt a legendát ábrázolják, mikor Szent Eligiusz egy zabolátlan lovat patkolt meg úgy, hogy a ló lábát levágta, megpatkolta, majd csodás módon visszaillesztette a lábat a ló testére (Schabacker, 1974, 88). Ez a legenda megjelenik a firenzei Orsanmichele homlokzatának egy szoborfülkéjén. A szobrot és az alatta lévő domborművet Nanni di Banco készítette, a XV. század első évtizedeiben. A szobor Szent Eligiuszt mint püspököt ábrázolja, mögötte, a szoborfülke felületén fogók láthatók. A szobor alatti domborművön pedig a lópatkolás-legendája jelenete látható.

Ugyanez a legenda jelenik meg a Rogier van der Weyden műhelyéhez köthető, Louvre-ban őrzött grafikán.¹ Középen Krisztus a kereszten-jelenetet látunk, balra Szent Eligiusz püspökké szentelését, míg jobbra a lópatkolás-legendát.

Az, hogy Szent Eligiuszt sokszor fogóval jelenítik meg, nem véletlen, egy legenda szerint ugyanis az ördög egyszer egy fiatal lány képében kereste fel a szentet, műhelyében (Kaster, 1974, 126). Eligiusz egy fogóval csípte össze az ördög orrát. A legendának a Louvre gyűjteményében találtam meg egy megjelenítését; a tábla jobb oldalán a csodás lópatkolás jelenetet, míg bal oldalán a lány képében megjelent ördögöt látjuk.²

A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található, egy XV. századi, Szent Eligiusz legendájához kapcsolódó tábla, amelyet Hans Siebenbürger kezéhez köthetünk.³ A táblán jobbról, brokátos trónban ülve, koronával a fején és jogarral a kezében jelenik meg Chlothar király. Vele szemben meghajló fiatalember áll, feje körül dicsfény. A fiatal férfi bal kezében mérleg van, amelynek serpenyőiben aranyozott nyergek látszanak. A jelenet forrása a VII. századi, Audoenus roueni püspök által írt *Vita Eligii*-szövegből származik, ami azóta elveszett (Takács, 1991, 85). Ebben a szövegben volt olvasható a már említett történet, mely szerint Chlothar király aranyból és drágakövekből díszes sellát rendelt Szent Eligiusztól.

A *Szent Eligiusz Chlothar király előtt*-táblán tehát, a szent attribútuma a kezében tartott mérleg, és a serpenyőkben lévő nyereg. Ehhez az ábrázolási módhoz találtam egy analógiát a Louvre gyűjteményében.⁴ Az ólomüveg ablak feltehetően Lyonban készült, a XVI. század első negyedében (2. kép). Az ablakon azt látjuk, ahogyan Szent Eligiusz megmutatja Chlothar királynak, hogy mennyi aranyat használt fel a nyereg elkészítéséhez. A szent a kezében tehát egy hatalmas mérleget tart, a mérleg egyik serpenyőjében a nyereg van, míg másik serpenyőjébe éppen most teszi a súlyt Eligiusz. A párizsi és a budapesti példák alapján tehát elképzelhető az, hogy Szent Eligiusz attribútumai közé soroljuk a mérleget, amelynek a serpenyőiben nyergek és súlyok vannak.

2.2. Reklámtábla

Az *Ötvös műhelyében*-tábla háttérében, az elhúzott zöld függöny mögött jelennek meg az ötvös portékái. Ezek a tárgyak többféle funkcióval is rendelkeznek; az ereklyetartó egyházi funkciót lát el, a legfelső polcon látható kupák reprezentatív funkciót töltenek be, de a képen vannak olyan tárgyak, amelyeknek bajelhárító, csodálatos képességeket tulajdonítottak. Ezek a tárgyak tehát a korabeli ötvösség szerteágazó szolgáltatásait mutatják be, a szekuláris megrendelésektől az egyházi megrendelésekig, az apró tárgyaktól, mint a gyűrű vagy a mellű, a nagyobb tárgyakig, mint a kupa vagy az ereklyetartó.

¹ l.sz. 20654

² l.sz. MI 387

³ l.sz. 92.19M

⁴ l.sz. MRR 301

Az alsó polcon fekete, nyitott doboz látható, abban három hengeren sorba rakott gyűrűk. A gyűrűtartó doboz mellett, a két bőrtasakban nyersanyagok láthatók, drágakövek, különböző méretű gyöngyök és cápafogak. A gyűrűtartó doboz mögött, hengeres, hegyikristály ereklyetartó áll (Smith, 1914, 335). A granulált arany fedél legtetején, a drágakő berakások fölött a fiókáit saját vérével etető pelikán alakja jelenik meg. A tárgyat Ainsworth (1994, 98) szentségtartóként jelöli meg.

A pelikános hegyikristály-tárgy mellett narancssárga korall van a falnak támasztva. A korall amulettként szolgált, már az ókori rómaiak is korallt függesztettek az újszülöttek nyakába, mert bajelhárítónak gondolták (Smith, 1914, 332). A korall mellett két kőhasáb van a falnak támasztva. Smith szerint ezek nem nyersanyagok (1914, 335), a porfír próbakő az aranynak, míg a kristályon a drágakövek eredetiségét lehet megvizsgálni. A kőhasábok mellett, a függöny takarásában egy talpas kupa látható. A kupa kókuszából készült, amiről úgy tartották, hogy ellenanyaga a mérregnek (Smith, 1914, 335).

Az alsó polc mögötti fehér falon, három gyöngyös, kőberakásos arany melltű van bőrdarabra tűzve. Emellett csüng két apotropaikus tárgy. A *glossopetrae* – fosszilis cápafogat, nemesfémfoglatban – bele kellett mártani az ételbe vagy italba, és hogyha az mérgezett volt, a *glossopetrae* színe megváltozott (Smith, 1914, 332). A felső polcra függesztve, fonalra fűzött gyöngyök láthatók. Ezt a tárgyat Smith (1914, 335) rózsafüzéerként jelöli meg. Szintén a polcra fűzött ggesztve aranyozott övcsat lóg. A felső polcon lévő kupák, úgynevezett *presentkannenek*, ajándékként készültek, amelyet a város előjárói ajándékoztak előkelő látogatóknak (Ainsworth, 1994, 98).

Az ötvös előtti pulton, balról egy kuszán odavetett vastag, vörös öv látható. Az öv házassági szertartásokon használatos (Ainsworth, 1994, 98). De olyan szokás is létezett, mely szerint ilyen övet ajándékozott az esküvő előtt a vőlegény a menyasszonynak (Wolff, 1998, 70). Mindenesetre mindkét tárggyal kapcsolatos hipotézis a házassági ceremóniához köti az övet.

A kép jobb alsó sarkában, a tükörtől balra, az asztalon összesen három érmecsoport van (3. kép). Az érmékről részletesebben a XX. század elején megjelent, H. Clifford Smith által írt cikk foglalkozik. Smith a képet megvizsgáltatta Sir George Francis Hill numizmatikussal (Smith, 1914, 332). Tudomásom szerint ez az egyetlen érméssel kapcsolatos vizsgálat, azóta minden szakirodalom erre a cikkre hivatkozik.

Az első érmecsoport toronyba van rendezve és arany érmékből áll. A legfelső érmén keresztcs címerpajzs van. Ehhez az érmetoronyhoz egy lovagot ábrázoló érme dől. Hill szerint ez az érmecsoport Jó Fülöp dukátja (Smith, 1914, 332). A British Museum gyűjteményében találtam olyan arany pénzérmét, amit Jó Fülöp korára datálnak.⁵ Az érmén lévő pajzs egyértelműen egyezik a Christus-képen lévő érmének a pajzsával (4. kép). Sőt, a pénzérmén lévő lovag is egyezik a képen lévő lovaggal, bár a táblán kissé

⁵ l.sz. 1856,0801.13

stilizáltabban jelenik meg. Ez alapján tehát valószínűsíthető, hogy – ahogyan már Hill is megállapította – Jó Fülöp dukátját jeleníti meg Petrus Christus.

Az érmesorony mellett öt darab, egymásra rakott aranyérme látszik. A legfelső és a negyedik érmén latin kereszt látható, míg a harmadikon két pajzsot lehet felfedezni. Hill ezt az érmecsoportot VI. Henrik, angol királyhoz köti (Smith, 1914, 332). A British Museum gyűjteményében megtaláltam azt a pénzérmét, amit egyértelműen párba lehet állítani a képen lévővel (5. kép).⁶ A táblán a pajzsos érme félig takarásban van, de a pajzsok alja látszik. A bal pajzson kivehető az Anjou lilium, míg a jobb pajzson látszik az a függőleges, középső vonal, ami az eredeti érmén is megvan. Tehát egyetértek Hill azonosításával, Christus valószínűleg VI. Henrik pénzérméit jeleníti meg (Smith, 1914, 332).

Az utolsó, leghátsó érmecsoport három ezüstérméből áll, az érmék középpontjában egy kör van, ekörül egy háromszög, ekörül pedig egy háromkaréjos, tüskékkel tagolt szimbólum. Hill szerint a képen látható érme, III. Frigyes német-római császárhoz köthető (Smith, 1914, 332). A bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében találtam analógiát ehhez az érmehez (6. kép).⁷ Bár a bécsi érmét későbbre datálják (1467–1473 k.), a középpontjában ugyanúgy egy kör van, ekörül pedig ugyanaz a háromkaréjos, tüskés szimbólum, illetve III. Frigyes császárságához köthető. Ez alapján egyetértek Hill azonosításával, az utolsó érmecsoport III. Frigyeshez köthető.

Tehát a pénzérmék az ötvös asztalán Európa három legfontosabb és leggazdagabb birodalmából érkeztek; a Burgundi Hercegségből, az Angol Királyságból és a Német-római Birodalomból. A legtöbb pénzérme a Burgundi Hercegséghez tartozik, öt darab érme köthető az Angol Királysághoz és csak három darab a Német-római Birodalomhoz. Mivel a tábla a Burgundi Hercegségben készült, egyértelmű, hogy Jó Fülöp valutájából van a legtöbb az ötvös műhelyében. Az, hogy az angol és a német pénzérmékből miért van csak pár darab, kérdéses. A Burgundi Hercegség elsődleges export-terméke a textil (Martens, 1994, 5). A szövetek, fonalak legfontosabb alapanyaga a gyapjú. Gyapjút pedig elsősorban az Angol Királyság szolgáltatott Jó Fülöp udvarának (Martens, 1994, 5). Így a nemzetközi kereskedelem miatt kellett, hogy legyen angol valuta a Burgundi Hercegségben. Talán emiatt a fontos kereskedelmi kapcsolat miatt van több angol, mint német-római pénzérme a táblán.

A pénzérmék, a tükör, a házassági szertartásoknál használatos öv, a súlyok, a mérleg és ezeknek az elhelyezése moralizáló tartalommal bír (Answorth, 1994, 98). A kép jobb alsó sarkában konvex tükör kapott helyet. Quentin Matsys *Pénzváltó és felesége*-képén is konvex tükör jelenik meg az asztalon (7. kép). A Christus-képen, a megrepedt tükörben az utcát látjuk, amelyre a műhely nyílik, illetve két férfit. Az egyikük kezében egy sólyom van, a büszkeség és a mohóság szimbóluma (Answorth, 1994, 98). Tehát a sólyomnak és a tükörnek mindenféleképpen szimbolikus jelentőséget kell tulajdonítanunk.

⁶ l.sz. 1968,0412.924

⁷ l.sz. MK 182936

A tükör Mária tisztaságára is utalhat mint *speculum sine macula* (Schabacker, 1974, 88). A tükör azonban repedezett; a jeleneten kívüli világot, a néző világát mutatja be, a hiúság, mohóság jelképe is megjelenik. Valamilyen módon a tükörben lévő jelenet és a műhelyben zajló jelenet ellentétet alkot. Friedländer szerint (1967, 83), a táblán azt látjuk, amint a jegyespár a szenttől vásárolja meg a jegygyűrűjét. Így tehát a „tökéletes jegyespár”, akiknek egy szent készíti el gyűrűt, és a mohó, hiú polgárok ellentéte jelenik meg a táblán, a tükör segítségével.

2.3. Fordulópont – a dicsfény eltávolítása

Már a XX. század eleji kutatások is megkérdőjelezték a dicsfény eredetiségét. Smith (1914, 331) utal rá, míg Schabacker (1974, 87) egyértelműen úgy véli, hogy a dicsfény nem eredeti. A dicsfényt, amely egykoron az ötvös feje körül volt látható, 1993. októberében távolították el (Sonnenburg, 1993, 5). A dicsfény eltávolításával az eddigi azonosítás, mely szerint Szent Eligiuszt, Noyon püspökét, az aranyművesek és kovácsok védőszentjét látjuk a képen, megkérdőjeleződött.

Az *Ötvös műhelyében*-táblán kívül, egy másik Christus-kép is restauráláson esett át 1993-ban. A *Karthauzi szerzetes portréján* lévő dicsfényt is eltávolították. Egyik dicsfényt sem találták eredetinek, bár a pontos korukat nem tudták meghatározni (Sonnenburg, 1993, 5). Catherine Metzger szerint (Sonnenbrug, 1995, 183), a *Karthauzi szerzetes portréja* és az *Ötvös műhelyében*-tábla nem egyházi környezetbe készültek, mindkettő szekuláris kép. A dicsfény így megváltoztatja az eredeti funkciójukat.

A szenteknél dicsfények igen ritkák a németalföldi festészetben, főleg Bruges-ben (Ainsworth, 1994, 96). A dicsfényt, az *Ötvös műhelyében*-táblán ráadásul arany festékkel festették. Petrus Christus azonban sárga és barna festéket használ az arany színek festésére (Ainsworth, 1994, 96).

2.4. Új hipotézisek

A dicsfény eltávolítása után pár évvel, 1998-ban – egymástól függetlenül – megjelent két cikk is, amelyekben a szerzők amellet érvelnek, hogy a táblán nem Szent Eligiusz látható. Martha Wolff szerint a tábla nem funkcionálhatott oltárképként, szerinte a kép esetében az ötvösmesterségen van a hangsúly (Wolff, 1998, 71). Hugo van der Velden szintén amellet érvel, hogy a képen nem a szent alakja látható, hanem a XV. századi bruges-i ötvöst, Williem van Vluetent véli felfedezni a tábla főalakjának képében (Velden, 1998). Ekkor tehát átnevezik a képet; Szent Eligiusz helyett, az *Ötvös műhelyébencím*et viseli a tábla (Ainsworth, 2005, 52).

Martha Wolff elsődleges érve amellet, hogy nem szent van a táblán, az ötvös félalakban való megjelenítése. Christus képén az ötvös ül, így csak a felső teste látszik – ellentétben a Weyden Szent Lukácsával, ahol a szent teljes alakja látszik. A félalakos ábrázolásmódot Wolff a portrékhoz, szekuláris képekhez köti (Wolff, 1998, 69).

Véleménye szerint a táblán az ötvösmesterségen van a hangsúly, egy ötvös vagy az ötvös céh rendelhette meg a képet, de nem devóciós használatra, a kép reklámtáblaként funkcionálhatott (Wolff, 1998, 71).

Úgy gondolom, a táblán nem az ötvösmesterség a fókusz, ahogyan azt Wolff állítja. Jóllehet, az ötvös termékei és nyersanyagai megjelennek, de az ötvös-szerszámok, a kemence, az ötvös műhely egészében nem jelenik meg. A Louvre gyűjteményében lévő, *Ötvösműhely*-grafikán,⁸ teljes egészében látunk egy műhelyt (8. kép). A nagy szoba falán lógnak a szerszámok, megjelenik a kemence, több alak is egyszerre dolgozik a tárgyakon. Itt tehát egyértelmű, hogy a mesterség áll a fókuszban. A Christus-táblán, bár megjelennek az ötvöstárgyak, de nem a tárgyak elkészítésén, a mesterségen van a hangsúly, inkább a vásárlás aktusán, a három (tükörrel együtt öt alak) egymáshoz való viszonyán.

Hugo van der Velden a tábla eredeti rendeltetési helyét, provenienciáját is megkérdőjelezi. A legvalószínűbb hipotézis szerint a tábla eredeti helye a bruges-i ötvösök székházának kápolnája, amelyet 1449-ben szenteltek újjá (Schabacker, 1972, 107). Velden azonban elveti ezt a hipotézist, a kápolnát ugyanis elsősorban a kovácsok céhe finanszírozta, nem az ötvösöké (Velden, 1998, 251). Ezzel a felvetéssel nem értek egyet, Szent Eligiusz ugyanis nem csak az ötvösök, de a kovácsok, patkolókovácsok védőszentje is, az egyik legismertebb róla szóló legenda, a lópatkolás-legenda is a kovácsmesterséggel hozható összefüggésbe. A kápolna finanszírozása tehát nem zárja ki azt, hogy a kép eredeti helye a bruges-i Smedenkapel.

Hugo van der Velden a főalak személyével kapcsolatos hipotézisének ismertetését a táblán látható alakok arcának összevetésével vezeti be. A jegyespár arcát sematikusabbnak véli, mint az ötvös arcát, amely sokkal részletesebb (Velden, 1998, 253). Az 1998-as Petrus Christus kiállítás előtt a képet infravörös reflektográfiai vizsgálatnak vetették alá, amelyen látszik, hogy az alárajzolás sokkal részletesebb az ötvös arcának esetében, mint a jegyespár arcain (Ainsworth, 1994, 100). Ez alapján tehát Velden (1998, 253) amellet érvel, hogy az ötvös alakja egy élő, bruges-i ötvös portréja.

Velden (1998) cikkének legfontosabb részletei a levéltári adatok, amelyek alapján beazonosítja a táblán látható alakokat. Az álló férfialak nagy láncokból álló, medálos nyakláncot visel. A lánc medálján két, egymással szembe forduló oroszlán jelenik meg. Az 1468-as *Status et armorial de la Toison d'Or*, festett könyvének egyik lapján látható Guelders Adolf, az alak mögött látszik a családi címer; ugyanúgy, két oroszlán ágaskodik egymással szemben (Velden, 1998, 254). Ezek az oroszlánok tehát a Guelders-címerhez köthetők.

1449-ben házasodott össze Guelders Mária, Jó Fülöp unokahúga és II. Jakab skót király (Velden, 1998, 254). Jóllehet, uralkodói jelvényeket nem látunk a képen, Velden szerint a nőalakot Guelders Máriával kell azonosítanunk, de nem portréként jelenik meg a menyasszony, pusztán Guelders Mária jelképeként (1998, 262). A nőalak mellett álló férfi biztosan nem II. Jakab skót király. II. Jakabot uralkodói jelvényekkel ábrázolta volna

⁸ l.sz. 4877 LR

Christus, ráadásul a férfi nyakában Guelders-címeres medál van. Velden szerint (1998, 263) tehát a férfialak egy olyan karakter, aki jelképezi a Guelders-udvart, Mária családját, és kísérőit, de nem egy valós személyt jelenít meg.

Guelders Mária Jó Fülöp udvarában nevelkedett, így az 1449-es házasságát is a herceg rendezte el. Az esküvőre az arany- és ezüsttárgyakat William van Vlueten és Jehan Peutin készítették (Velden, 1998, 257). Vlueten az egyik legfontosabb ötvös volt, aki udvari megrendeléseket teljesített, ráadásul ő kapta a legnagyobb fizetséget az ötvösök között (Velden, 1998, 257). Vlueten és Peutin mindketten Bruges-ben éltek csakúgy, mint Petrus Christus, ráadásul mindannyian tagjai voltak a Szárazfa Madonna konfraternitásnak (Velden, 1998, 260). Velden tehát azt gyanítja, hogy William van Vlueten látható a Christus-táblán, aki 1449-ben az első fontos megrendeléseit teljesíti az udvarnak. A táblán Vlueten reprezentálja a hercegi megrendeléseit, megmutatja, hogy milyen ötvöstárgyakat tud elkészíteni. Velden (1998, 261) tehát amellet érvel, hogy a kép reklámtáblaként funkcionálhatott, nem oltárképként, a táblát Vlueten műhelyében, vagy az ötvösök céhének épületében állították ki.

3. Konklúzió

Hugo van der Velden tehát úgy gondolja, hogy az *Ötvös műhelyében*-táblán, William van Vlueten, ötvös portréja jelenik meg. Ezt a hipotézisét – többek között – az ötvös arcának részletes alárajzolásával támasztja alá. Azonban a XVI. századból ismerünk olyan példát, amikor szentet ábrázoló arcképhez, a festő egy polgár arcát „kölcsonveszi”. Albrecht Dürer, 1521-ben készült, félalakos *Szent Jeromos*-táblájának megfestéséről maga Dürer tudósít, feljegyzéseiben (Martens, 2021, 254). A feljegyzés szerint, a szent idős arcát „egy kilencvenhárom éves, még mindig egészséges és épelméjű” ember tanulmányozásával alkotta meg (Martens, 2021, 254). Az idős ember arcáról Dürer 1521-ben készített tanulmányrajzokat, később pedig ezeket használta fel a tábla megfestésénél.

Jan van Eyck 1430 körül készült *Szent Ferenc stigmatizációja*-tábláival (Galleria Sabauda, Torino és Philadelphia Museum of Art) kapcsolatban hasonló hipotézisek merültek fel. Mindkét táblán Szent Ferenc arca rendkívül portrészzerű, levéltári adatok pedig az Adornes családhoz kötik a képeket (Rishel, 1997, 4). Felmerült tehát a kutatásban, hogy az Adornes család egy tagjának, Pieter Adornesnak az arcát festi meg Jan van Eyck a táblákon (Luber, 1998, 32). Ha ez a hipotézis igaz, Jan van Eyck egy élő ember arcát használja föl a szent megjelenítéséhez csakúgy, mint Dürer teszi közel száz évvel később. Ez alapján tehát elképzelhető, hogy az *Ötvös műhelyében*-táblán, Christus – csakúgy, mint Dürer vagy a hipotézisek szerint Eyck – egy polgár arca alapján alkotja meg az ötvös arcát, ezért is részletezőbbek az alárajzolások és portrészzerűbb az arc.

A budapesti *Szent Eligiusz Chlothar király előtt*-tábla talán újabb nyomot jelenthet a Christus-kép megfejtésével kapcsolatban.⁹ Az *Ötvös műhelyében*-táblán, az ötvös

⁹ l.sz. 92.19M

kezében mérleg van, bár nyeregnek, és a szent egyéb attribútumainak – püspöki öltözetnek, kehelynek, kalapácsnak, üllőnek, ötvösszerszámoknak – nyoma sincs. A serpenyőkben gyűrű és súly van, mintha a pár jövőbeli házasságának sikerességét akarná megmérni az ötvös (Upton 1990, 33). Takács Imre analógiájának központja a mérleg és a két udvaronc (Takács, 1991, 86). A Siebenbürger-táblán és a Christus-képen is megjelennek az udvaroncok, akik mindkét esetben gyanakodva sandítanak a szentre. Ugyanígy két férfi jelenik meg Quentin Matsys *Pénzváltó és felesége* című képének háttérben, jóllehet ebben az esetben nem aktív figyelői a jelenetnek.

Azonban, a budapesti táblán, a már említett lyoni ólomüveg ablakon¹⁰ és a Cagliariiban őrzött *Szent Eligiusz-retábulum* predellaképen¹¹ Szent Eligiusz kezében ugyan mérleg van, de a mérleg serpenyőiben nyereg is helyet kapott. A Christus-táblán nincs nyereg, sem a mérleg serpenyőiben, sem a polcokon. A nyereg a budapesti táblán, az ólomüveg ablakon és a predellaképen is hozzátartozik a narratív jelenethez; mindhárom esetben Eligiusz egyik legendáját látjuk, amikor a király előtt bizonyítja ötvösmesterségbeli kiválóságát. Kérdéses, hogy Szent Eligiusz attribútumai közé lehet-e sorolni a mérleget, a legenda kontextusán kívüli ábrázolások esetében.

A mérleg, mint szimbólum, moralizáló jelentéssel is bír. Fontos szimbóluma az Utolsó Ítélet-jeleneteknek, Szent Mihály mérleggel méri a lelkeket. Sperling (1998, 150) Quentin Matsys *Pénzváltó és felesége*-táblájával kapcsolatban említi meg, hogy a kereten biblikus idézet volt olvasható, a szöveg központjában pedig a mérleg metaforája állt. Az idézet Mózes harmadik könyvéből származik: „Igaz mérlegetek, igaz súlyotok, igaz vékátok és igaz mérőedényetek legyen” (3Móz 19:36). Az idézet előtt, Mózes könyvében, a következő olvasható: „Ne kövessetek el jogtalanságot az ítékezésben, sem hosszmértékek és úrmértékek használatában” (3Móz 19:35). Szent Eligiusz sellalegendájához hozzátartozik az, hogy Chlothar király az ötvösnek annyi alapanyagot adott, amiből egy sella készíthető. A szent annyira takarékos volt, hogy két sellát készített a kapott alapanyagból, a felesleget nem eltette vagy eladta, hanem a király elé vitte. Tehát Szent Eligiusznak „igaz mérlege” volt. A Matsys-képpel kapcsolatos idézet is alátámasztja azt, hogy a mérleg mint szimbólum értelmezhető a Christus-táblán, az azonban továbbra is kérdés marad, hogy a mérleget – a nyergek nélkül – Szent Eligiusz attribútumaihoz sorolhatjuk-e.

A moralizáló tartalom nem csak a mérleggel jelenik meg a táblán. Az ötvös *balján* látható a tükör, amelyben visszatükröződik a két férfi alakja, egyikük kezében a mohóság szimbólumával, a sólyommal. Ezzel szemben, az ötvös *jobb* oldalán a fiatal párt látjuk, akik éppen gyűrűt vásárolnak a mestertől. Azonban az ötvös mellett álló nőalak egyértelműen a mérleget, a benne lévő aranyat nézi. Ugyanígy az aranyat és a pénzt figyeli a nőalak Matsys *Pénzváltó és felesége*-tábláján, bár éppen egy festett imakönyvet lapozgat.

¹⁰ Louvre, l.sz. MRR 301

¹¹ Pinacoteca Nazionale di Cagliari, l.sz. DI10

Így a nagy méret, a moralizáló tartalom, illetve a rendkívül gyanús datálás miatt, azt tartom elképzelhetőnek, hogy a tábla *in situ* – ahogyan azt Schabacker (1972, 107) is állítja – a bruges-i ötvösök székházának kápolnájában kapott helyet, amelyet 1449-ben szenteltek újra. Véleményem szerint tehát a tábla oltárképként funkcionálhatott, ez pedig azt feltételezi, hogy az ötvösök védőszentje, Szent Eligiusz jelenik meg a táblán, jóllehet nem a megszokott attribútumaival és nem a megszokott narratív jelenetekben, mint a lópatkolás vagy a sella-legenda. Velden (1998) kutatásának köszönhetően hasznos levéltári adatokkal gazdagodtunk, de nem elég meggyőzőek a bizonyítékok ahhoz, hogy ki lehessen jelteni, hogy a képen William van Vlueten portréja látható. Az ötvös arca azonban egyértelműen portrészertű, részletes. A portrészertűséghez jó analógiát jelent Rogier van der Weyden *Szent Lukács Madonnát rajzolja*-táblája, amelyet Schabacker (1972, 104) hivatás-képként jelöl meg. Lehetséges, hogy a nagy népszerűségnek örvendő Szent Lukács-tábla hatására, Petrus Christus a bruges-i ötvös céh számára fest egy hivatás-portét, az *Ötvös műhelyében*-táblát.

Irodalomjegyzék

- Ainsworth, M. W. (szerk.). (1994). *Petrus Christus, Renaissance Master of Bruges*, Metropolitan Museum of Art, New York
- Ainsworth, M. W. (szerk.). (1998). *From Van Eyck to Bruegel: Early Netherlandish Painting in The Metropolitan Museum of Art*, New York
- Ainsworth, M. W. (2005). *Intentional Alterations of Early Netherlandish Painting*. *Metropolitan Museum Journal*, 40, 51–65. <https://doi.org/10.1086/met.40.20320643>
- Friedländer, M. J. (1967). *Early Netherlandish Painting, vol. I., The van Eycks, Petrus Christus*. Frederick A. Praeger.
- Farmer, D. H. (1987). *The Oxford Dictionary of Saints*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acref/9780199596607.001.0001>
- Kaster, K. G. (Ed.). (1974). *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Verlag Herder Freiburg.
- Luber, K. C. (1998). *Patronage and Pilgrimage. Jan van Eyck, the Adornes Family, and Two Paintings of "Saint Francis in Portraiture"*. *Philadelphia Museum of Art Bulletin*, 91 (386/387). Philadelphia Museum of Art. <https://doi.org/10.2307/3795461>
- Martens, P. J. M. (1994). *Bruges During Petrus Christus's Lifetime*. In M. W. Ainsworth (Ed.), *Petrus Christus, Renaissance Master of Bruges* (pp. 3 – 15). Metropolitan Museum of Art, New York.
- Martens, P. J. M. (2021) *Albrecht Dürer's Iconic Image of Saint Jerome*. In Susan Foister (Ed.), *Dürer's Journeys. Travels of a Renaissance Artist* (pp. 253 – 265). The National Gallery, London.
- Panofsky, E. (1996). *Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character*. Harvard University Press.

- Rishel, J. J. (1997). The Philadelphia and Turin Paintings: The Literature and Controversy over Attribution. In Jane Watkins (Ed.), *Jan van Eyck: Two Paintings of Saint Francis Receiving the Stigmata* (pp. 3–12). Philadelphia Museum of Art.
- Schabacker, P. H. (1972). Petrus Christus' Saint Eloy: Problems of Provenance, Sources and Meaning. *The Art Quarterly*, 35. (103–118).
- Schabacker, P. H. (1974). Petrus Christus. Haentjens Dekker & Gumbert.
- Sintobin, V. (1998). Jan Gossart: Virgin and Child. In M. W. Ainsworth & K. Christiansen (Eds.), *From Van Eyck to Bruegel, Early Netherlandish Painting in The Metropolitan Museum of Art* (pp. 192–194). Metropolitan Museum of Art.
- Smith, H. C. (1914). The Legend of S. Eloy and S. Godeberta, by Petrus Christus. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 25(138), 326–335.
- Sonnenburg, H. (1993/1994). Introduction. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 51(3), 5–7.
- Sonnenburg, H. (1995). Discucion. In M. W. Ainsworth (Ed.), *Petrus Christus In Renaissance Bruges: An Interdisciplinary Approach* (pp. 181–189). Metropolitan Museum of Art.
- Sperling, D. C. (1998). Petrus Christus: A Goldsmith in His Shop, Possibly Saint Eligius. In M. W. Ainsworth & K. Christiansen (Eds.), *From Van Eyck to Bruegel Early Netherlandish Painting in The Metropolitan Museum of Art* (pp. 150–153). Metropolitan Museum of Art.
- Szabó, G. (1975). *The Robert Lehman Collection: A Guide*. Metropolitan Museum of Art.
- Takács I. (1991). A budapesti Eligius-táblakép: A bécsi későgótikus festészet ismeretlen emléke. In Takács I., Buzási E., Jávora A., Mikó Á. (szerk.). *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára* (pp. 85–92). Magyar Nemzeti Galéria.
- Upton, J. M. (1990). *Petrus Christus: His Place in Fifteenth-Century Flemish Painting*. Pennsylvania State University Press.
- Velden, H. (1998). Defrocking St. Eloy: Petrus Christus's "Vocational Portrait of a Goldsmith". *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, 26(4), 242–276. <https://doi.org/10.2307/3780846>
- Weale, W. H. J. (1865). Pierre et Sebastien Cristus. In *Le Beffroi Arts Heraldique Archeologie* (pp. 235–242.) Bruges.
- Weale, W. H. J. (1903). The Early Painters of the Netherlands as Illustrated by the Bruges Exhibition of 1902. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 1(1), 41–52.
- Wolff, M. (1998). The Southern Netherlands, Fifteenth and Sixteenth Centuries. In Charles Sterling (Ed.), *Fifteenth- to Eighteenth-Century European Paintings in the Robert Lehman Collection* (pp. 61–125). Metropolitan Museum of Art.

Melléklet

1. Ötvös műhelyében, Petrus Christus, 1449, olaj, fa, 98 x 85,2 cm,
Metropolitan Museum of Art, New York, l.sz.1975.1.110¹²

2. Szent Eligiusz ártatlanságát bizonyítja, ismeretlen lyoni mester, XVI. század első negyede, festett üveg,
75 x 66, 7 cm, Louvre, Párizs, l.sz. MRR 301¹³

¹² Fotó forrása: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/459052>

¹³ Fotó forrása: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/clo10437041>

3. Ötvös műhelyében (részlet), Petrus Christus, 1449, olaj, fa, 98 x 85,2 cm, Metropolitan Museum of Art, New York, l.sz.1975.I.110¹⁴

4. Jó Fülöp dukátja, 1419–1467 k., arany, 3,290 g, The British Museum, London, l.sz.1856,0801.13¹⁵

¹⁴ Fotó forrása: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/459052>

¹⁵ Fotó forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1856-0801-13

5. VI. Henrik pénzérméje, 1422–1449 k., arany, 3.44 g,
*The British Museum, London, l.sz. 1968,0412.924*¹⁶

6. V. Frigyes pénzérméje, 1467–1473 k., arany, 3.32 g,
*Kunsthistorisches Museum, Bécs, l.sz. MK 182936*¹⁷

¹⁶ Fotó forrása: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1968-0412-924

¹⁷ Fotó forrása: <https://www.ikmk.at/object?lang=en&id=ID11829>

7. Pénzváltó és felesége, Quentin Matsys, 1514, olaj, fa, 70.5 x 67 cm, Louvre, Párizs, l.sz. 1444 MR 821¹⁸

8. Ötvösműhely, Etienne Delaune, 1576, metszet, 8.5 x 11.9 cm, Louvre, Párizs, l.sz. 4877 LR¹⁹

¹⁸ Fotó forrása: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/clo10061690>

¹⁹ Fotó forrása: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/clo20519974>

Millenniumi miseruhakészlet: Az Izabella háziipar működése és jelentősége

Cséri Boglárka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Millennium Set of Vestments: The Operation and Significance of Izabella Homecraft.

Abstract: The Millennium set of vestment made by Izabella Homecraft's embroiderers in 1896. Mária Hollósy was designed this set of five pieces vestments. It was modeled by another chasuble, which was made in 1633. On the occasion of the 1000th anniversary of the conquest in 1896 were organized a series of celebrations in Budapest. On this event was exhibited the set in one of the temporary building. It was intended as a gift for King Ferenc József and his wife, Queen Elizabeth. The royal couple handed over it to the Matthias Church. Another set which was made in 1899 based on the set of vestments designed by Mária Hollósy, won an award at the World Exhibition in Paris in 1900. It is important to mention the Izabella Homecraft Association in connection with the Millennium set of vestments. From a social point of view, the activity of the association was very significant. So, on the one hand my work presents the creation, operation and significance of Izabella Homecraft Association. On the other hand, it contains a detailed description of the Millennium set of vestments.

Absztrakt

A millenniumi miseruhakészlet egy öt darabból álló tárgye gyüttes, melyet az Izabella Háziipar hímzőnői készítettek 1896-ban, Hollósy Mária tervei alapján. Egy 1633-ban készült miseruha mintájára, annak motívumait felhasználva jött létre az együttes. A Budapesten, a Honfoglalás 1000. évfordulója alkalmából szervezett ünnepegsorozat keretein belül állították ki az egyik ideiglenes épületben. A miseruha hátoldalának béléseben szereplő felirat tanúskodik arról, hogy a készletet Ferenc József király és Erzsébet királyné számára készítették ajándék gyanánt. Az uralkodói pár a Budavári Nagyboldogasszony templomnak adta át a tárgye gyüttest (n.n., 1898). A Hollósy Mária-féle miseruha pedig mintául szolgált egy 1899-ben készített változat számára, amely díjat nyert 1900-ban a párizsi világkiállításon (Fejős, 2006). A Millenniumi miseruhakészlet bemutatása során rendkívül fontos az Izabella Háziipari Egyesület működésének ismertetése, hiszen társadalmi szempontból is nagyon jelentős volt az ilyen egyesületek tevékenysége. Dolgozatom tehát bemutatja az Izabella Háziipari egyesület létrejöttét, működését és ennek jelentőségét, valamint részletes leírást tartalmaz a miseruhakészletről.

I. Történelmi háttér

A Millenniumi miseruhakészlet tehát annak a nagyszabású ünnepegsorozatnak az alkalmából készült, amelyet 1896-ra terveztek, hogy méltóképpen megemlékezzenek a honfoglalás 1000. évfordulójáról. Már az 1880-as években előkészületeket tettek, illetve célul tűzték ki egy állandó országház felépítését, amely a tervek szerint az ezredéves országos díszülés helyszínét is szolgáltatta (n.n., 1896a). Számos fontos építkezés zajlott ebben az időszakban, melyek a város mai képét is meghatározzák. Többek között kiépült a dunai rakpart, az egykori Ferenc József híd, az Andrássy út, valamint 1896-ban átadták az ország első földalatti vasútját is (M. Lovas, 2021). Továbbá ebben az évben készült el

az Iparművészeti Múzeum és Iskola új épülete (Nemes, 1991). Az évforduló megünneplésére azonban nem csupán a városban zajló nagyszabású építkezésekkel készültek, hanem célul tűzték ki egy grandiózus kiállítás létrehozását is. Az ünnepségek előtti időszakban lázban égett a főváros lakossága. Rengeteg munkával járt a millenniumi kiállítás helyszínének kialakítása, a pavilonok megépítése, valamint a házak feldíszítése. Ferenc József király 1896. április 29-én érkezett meg Budapestre, az ünnepségsorozat kezdete előtt. A hajnali órákban a Nyugati pályaudvarra futott be az udvari vonat. Az uralkodót többek között báró Bánffy miniszterelnök és a város főpolgármestere, Kammermayer Károly fogadta. A királyné egy nappal férje után érkezett a városba. Tömegek vonultak az utcákra, hogy láthassák a királyi párt a palota felé vezető úton.

A kiállítás nem készülhetett el a tervezett időpontra, mivel az időjárás megnehezítette az építkezést, így még májusban is folytatódtak a munkálatok (n.n., 1896b). A Városliget területén alakították ki a 240 pavilonból álló grandiózus kiállítóteret. A megnyitót május másodikán rendezték meg az Iparcsarnok épülete előtt. Az eseményen az uralkodói pár két, még életben lévő gyermekével, Gizellával és Mária Valériával, illetve Rudolf fiúk özvegyével együtt vett részt. József főherceg szintén fiával és annak feleségével, Augusztia főhercegnével érkezett a jeles alkalomra (M. Lovas, 2021). Délelőtt tíz óra körül indult az uralkodói család a Budai Várból a megnyitó helyszínére. A kiállítás főbejáratához vezető Andrassy úton, illetve a környező utcákban várták őket a miniszterek, előkelőségek, főpapok és tábornokok, aki nagy része az esemény tiszteletére díszmagyarba öltözött (n.n., 1896c). A díszmagyar viselet virágkora tulajdonképpen a 17. században kezdődött, korábban a huszárok jellegzetes viseletéből alakult ki. A 18. század során is meghatározó volt, hiszen Mária Terézia hivatalos viseletté nyilvánította, így a magyar urak Bécsben, az udvari eseményeken is viselhették. Ehhez a viselethez már a kezdetektől fogva egyfajta nemzeti jelentés, a nemzeti büszkeség kinyilvánítása társult. Ennek megfelelően az 1896-os ünnepségsorozat alkalmával is ezt a jelentéstartalmat közvetítették általa (F. Dózsa, 2014). Az uralkodói család hintóit parókás, háromszög alakú kalapot viselő kocsisok vezették (n.n., 1896c).

Az Iparcsarnok épülete a királyi pár számára bársonnyal és szőnyegekkel díszített sátrat alakítottak ki. A sátor közelében helyezték el az uralkodói családhoz tartozó, kiemelt vendégeket. Tribünöket építettek többek között az előkelőségek, országgyűlési tagok, és bécsi küldöttek számára. Dániel Ernő, a kiállítás elnökeként megköszönte a királyi udvar tagjainak jelenlétét, és egyúttal felkérte Ferenc Józsefet a kiállítás megnyitására. A megnyitó tiszteletére ágyúlövés és harangszó hangzott fel, illetve a különleges alkalomra írt himnusz is fölcsendült egy nagy létszámú kórus jóvoltából. A király nagy érdeklődést mutatott a kiállítás iránt, amelyet három alkalomra osztva tekintett meg (n.n., 1896c). A Főbejárata az Andrassy út felől kapott helyet. Az innen érkező közönség az úgynevezett történelmi csoport épületeit pillanthatta meg, melyek meglehetősen látványosak voltak. Kiemelkedő épülete volt a Vajda-Hunyad vár másolata, a történelmi és vadászati csarnok, valamint az erdészeti csarnok. Ezen felül

létrehoztak egy kiállítási falut is, ahol a házakat a különböző tájegységek szokásinak, jellegzetességeinek megfelelően rendezték be. A falvakra jellemző módon egy templom is épült a központi részére. Az épített település üzleteiben háziipari termékeket vásárolhattak a látogatók. A megpihenni és feltöltődni vágyó közönséget pedig egy debreceni csárda várta (n.n., 1896b). Szívós Béla számolt be 1896. május 31-én a *Vasárnapi Ujság* hasábjain a kiállítás grandiózus méretéről és gazdagságáról: „Mentől többször megy az ember a kiállításba, annál jobban meggyőződik róla, hogy még sok, nagyon sok van olyan, a mit nem látott, mert minduntalan fedez fel olyasmit, a mi előbb elkerülte a figyelmét, pedig hát rendkívül érdekes vagy tanulságos.” (Szívós, 1896)

Összességében tehát a kiállítás és az ünnepsorozat a magyar történelemre, a nemzeti múltra, a nép művészetének fontosságára, valamint a gazdaság jelentős fejlődésére hívta fel a figyelmet. Politikai mondanivalóját tekintve Magyarország Monarchián belüli pozíciójának egyfajta megerősítése, illetve hangsúlyozása volt (M. Lovas, 2021).

1.1. Az Izabella háziipar létrejötte és működése

Izabella Háziipari Egyletet Izabella főhercegnő alapította 1894-ben (M. Lovas, 2021). Habsburg Frigyes főherceg feleségként jelentős kapcsolatokkal rendelkezett, amely a szövetkezet szempontjából igen fontos volt. Kezdetben csupán egy nőegylet alakult, és csak 1897-től használták az „Izabella háziiparegylet” elnevezést. Arisztokrata családok nőtagjaiból állt a vezetősége, akik tagdíjat fizettek, ezáltal is anyagi fedezetet nyújtva. A pénzbeli támogatáson túl vásárokat szerveztek és megrendeléseket is közvetítettek (Lackner, 2020). A nőegyesület Pozsony és vidékének hímező háziiparát volt hivatott támogatni, és természetesen alapítójáról kapta nevét.

Működési területe Pozsony-, Nyitra-, és Trencsénmegye körében bontakozott ki. Ezen a területen ebben az időszakban több száz hímező tevékenykedett, de mivel a három megyében szétszórva éltek, nagyon nehéz lett volna kialakítani az összeköttetést közöttük. Cifferen viszont egy kész hímezőintézet működött Hollósy Mária vezetésével, melynek nagy előnye volt, hogy az intézetben tevékenykedő nők már művészibb alkotásokat is készítettek, így jelentősebb tapasztalattal és szakértelemmel rendelkeztek (n.n., 1898). Cifferen még további két műhely is működött, melyeket Zichy Sarolta igazgatott, illetve létrehozták a Szent Erzsébet házat, amelyben apácák dolgoztak. A különböző típusú munkákat, megrendeléseket felosztották. Külön telepeken készítették a főúri megrendelésű lakásdekorációkat és ruhaneműket, illetve a műhímzéssel készített, nagyon magas színvonalú alkotásokat, mint például az egyházi megrendelésű kazulákat. A hímező asszonyok és lányok a telepeken, iskolákon kívül otthonaikban készítették el a hímezéseket. Azokat a termékeket, amelyeket nem megrendelésre készítettek, kereskedők útján értékesítették (Lackner, 2020). Izabella főhercegnő 1893-ban jelentős megrendelésekkel látta el az intézetet. Az a cél vezérelte,

hogy bemutassa a magyar hímzéseket más országoknak is, így az egyesület által készített, magas minőségű munkákat küldött különböző európai nagyvárosokba, mint például Bécsbe, Párizsba, Brüsszelbe és Madridba. A megrendelési könyvben szerepelt többek között Erzsébet királyné, a spanyol királyné, Erzsébet főhercegnő, és Mária Terézia főhercegnő neve is (n.n., 1898).

Eva Cisárová-Mináriková tanulmányában viszont kifejtette, hogy az egyesület történetének gyökerei jóval korábbra vezethetők vissza, mint 1894, és sokkal inkább kötődnek Hollósy Mária nevéhez, mint Izabella főhercegnőhöz. Hollósy 1858. február 1-jén született, a Nagyszombat közelében található Apaj vagy mai nevén Opoj nevű községben. Egy módosabb vidéki család gyermeke volt. Már fiatal korában is előszeretettel foglalkozott hímzéssel, így érdeklődésének megfelelően, és családjának köszönhetően tanulmányait a pesti Iparművészeti Iskolában folytatta. Életének egyik tragikus eseménye vezetett későbbi fényes karrierjéhez. Beleszeretett egy ifjúba, aki feleségül szeretne volna venni, de a lány szülei nem tartották megfelelőnek a kérést. Egy családi konfliktus bontakozott ki, amely a férfi halálával és Hollósy Mária kitagadásával végződött. A fiatal lánynak minden segítség és vagyon nélkül el kellett hagynia addigi otthonát. Hollósy azonban nem hagyta, hogy a körülmények teljesen tönkre tegyék az éppen csak kezdődő életét. Keresztúron vállalt munkát, ahol postamesterként dolgozott, szabadidejében pedig továbbra is hímzéseket készített. 1888-ban a településen járt Zichy Sarolta grófnő, aki csupán a véletlennek köszönhetően látta meg az alkotásait. A grófnőnek különösképpen megtetszettek a szép hímzések, és az ő közbenjárásának köszönhetően fedezték fel a fiatal nő tehetségét. Művei kiállításra kerülhettek Pesten és Bécsben egyaránt. Ebből következik tehát, hogy maga a későbbi iskola Hollósy Mária alakja köré szerveződött, és ő volt a fő motorja is. Baross Gábor, egykori kereskedelmi minisztert is lenyűgözték a felvidéki hímzések, és ő kezdeményezte egy hímző iskola megalapítását. Eredendően Keresztúron működött, de hamar átkerült a székhely Cifferre (Cisárová-Mináriková, 2019).

Röviddel azután, hogy az egyesület átvette a Cifferen működő iskolát, az ezredévi kiállításra kellett készülniük (n.n., 1898). A korábban említett régi minták és Hollósy Mária tervei alapján készítették a kiállításra szánt darabokat. A háziipari kiállítás hímzéseit Huszka József írása szerint a pozsonyi városháza épületében állították ki, azonban készült egy archív fénykép, amelyhez a következő leírás társul: „A képen az 1896. évi Ezredéves Kiállítás a Háziipari (sic!) csarnoka látható, amely a pozsonyi városháza mintájára épült.” (MKVM, 1896) Tehát ebből arra lehet következtetni, hogy nagy valószínűséggel erre az épületre utalt Huszka (Huszka, 1897).

Fontos tudni, hogy a hímző nőket kizárólag télen foglalkoztatták. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy a tél folyamán nem igazán voltak kinti munkák, melynek következményeként sok nő nem jutott jövedelemhez a zord hónapokban. Nyáron, illetve tavasszal részt vettek a mezőgazdasági munkákban, amellyel egyrészt többet tudtak keresni, másrészt a hímzés meglehetősen igénybe vette a szemüket,

különösen az akkori gyenge fényforrások mellett. Ha egész évben hímzéssel foglalkoztak volna, az káros hatással lett volna szemükre és egészségükre egyaránt. A hímző háziipar felvirágzása a szegény családok számára jelentett óriási segítséget. A családok nő tagjai otthonuk biztonságában tudtak jövedelemhez jutni, és nem szorultak rá arra, hogy a fiatal lányokat elküldjék cselédnek (n.n., 1898). Az anyagi megélhetés biztosítása mellett az együtt végzett kreatív alkotómunka szint vihetett a szürke hétköznapiakba. A hímző háziiparoknak köszönhetően a nők értékes tudásra tettek szert, és munkájukért elismerést kaptak. Mindez a nők életminőségében pozitív változást eredményezhetett.

Ötvenhat településről összesen kilencszáz hímzőnő tartozott az egyesülethez (Bellák, 2006). Az Izabella egyesületben dolgozó tanárokat maga Hollósy Mária is oktatta a cifferi intézetében. Ezek a képzések is főleg a tél folyamán zajlottak. Hollósy az egyesületnek köszönhetően utazhatott el textillel kapcsolatos belföldi és külföldi előadásokra és tanfolyamokra. Így jutott el Spanyolországba, Franciaországba, Belgiumba és Hollandiába is. Mindeközben aktívan részt vett a megrendelések felvételében, melynek köszönhetően gyakran váltott levelet főúri udvarokkal és kormányhivatalnokokkal. Jelentős művészek is felkeresték. Egy ilyen alaklomról a cifferi iskola egykori tanára, Stefan Hoza számolt be. Még az első világháborút megelőzően Oskar Kokoschka kereste fel Hollósy Máriát. A műterme díszítésére vásárolt is néhány, erre a célra alkalmas hímzett textilt. Gerhardt Hauptmann német író, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán is megfordult az ekkorra már híressé vált iskola vezetőjénél. Az egyesület 1918-ban az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnése után a legtöbb iskoláját kénytelen volt bezárni, egyedül a cifferi műhely működött tovább. Hollósy Mária próbálta megmenteni iskoláját, de nem járt sikerrel (Cisárová-Mináriková, 2019). A trianoni békediktátum után még tovább működött a háziipari egyesület, 1923-tól Budapesten a kormány támogatásával. 1929 végére feltételezhetően a gazdasági válság hatására nagyobb állami támogatásra szorultak. Izabella főhercegnő 1931-ben bekövetkező halála után négy évvel felszámolták a háziipari szövetkezetet (Bellák, 2006). Hollósy Mária idős korára visszavonultan és szegényesen élt. Hűséges tanítványai látogatták, és étellel látták el az idős asszonyt. Életének második nagy tragédiája, hogy iskolája és az egyesület, amelynek élt és dolgozott, a szeme előtt hullott darabokra, és mindez ellen semmit sem tehetett. 87 évesen hunyt el, 1945. április 15-én. Cíferen helyezték végső nyugalomra. Eva Cisárová-Mináriková-nak még volt szerencséje beszélgetni néhány tanítványával, akik egytől egyig szép emlékeket őriztek tanárukról. Elmondások alapján lehet tudni, hogy anyagilag is támogatta a szegényebb sorból származó tanulóit, valamint önzetlenül adta át minden tudását az iskola számára (Cisárová-Mináriková, 2019).

2. Miseruha készlet leírása

Kralovánszky Mária restaurálta 2001-ben az együttest. Az általa készített *Restaurációs dokumentáció* számos fontos adatot közöl az egyes darabok anyagáról, állapotáról és az alkalmazott technikákról. A készlet alapanyaga selyemszövet, amelyre a teljes felületeket betöltő selyemszállal és fémfonallal készített hímzés került (Kralovánszky, 2001). Csernyánszky Mária 1942-es könyvében rávilágít arra a fontos tényre, hogy az egyházi viseleteknek és felszereléseknek meg kell felelniük azoknak az előírásoknak, amelyek keretet adnak az egyházművészetnek. Fontos kritérium például, hogy a miseruha alapanyagának minden esetben selyemnek kell lennie (Csernyánszky, 1942). A készlet érdekessége, hogy az eredeti, virágos, az úrihímzés motívumait felhasználó hímzés törtfehér selyem alapanyagra készült, azonban az idők során ez a finom anyag elkezdett tönkre menni. Nyilvánvalóan az együttes megmentése és a további használat lehetővé tétele céljából egészült ki a teljes alapanyagot beborító okkersárga pamutfonal hímzéssel (Kralovánszky, 2001).

A készlet legkisebb darabja a négyzet alakú palla, melynek mind a négy oldala 20 centiméter hosszúságú. Szétnyitható, amely által egy fedőlapra és egy alsó lapra tagolódik. A fedőlap sárga színű atlaszselyemmel bélelt, és az alsó lapot is ezzel az anyaggal vonták be, széleire a későbbiek során ugyancsak sárga szalagot illesztettek. Díszítés szempontjából a felső lap vizsgálható. A széleken „paszomány-szerű” díszítést alkalmaztak (Csernyánszky, 1942). A négy sarokból átlós irányú, kisméretű virágtövek indulnak. Kiindulópontjuk egy-egy levélcsozor (V. Ember, 1981), mely fölött a fő ágól két mellékág indul, amelyek szinte a főág magasságáig érnek, és ott csigavonalban hajlanak vissza. A főág motívuma egy tulipánvirágból kiinduló fogazott, három csészelevéllel ellátott gránátalmával zárul. A mellékágakon rózsaszín és kék tulipánok láthatóak. Az egymással szemközt lévő töveken azonos színben játszó tulipán virágok vannak. A tárgy központi motívuma a domború hímzéssel készített arany színű kereszt, melyből a száruk találkozásánál a dicsfényt megjelenítő, szintén arany színű sugárnyalábok indulnak ki (Kralovánszky, 2001). Kralovánszky Mária a restaurálás során megállapította, hogy a palla esetében ahhoz, hogy az alapot hímzéssel tölthessék ki szét kellett volna szedniük a tárgyat. Ennek elkerülése érdekében körbevágással leválasztották a hímzést a fedőlapról. A dokumentációban szereplő metszetrajzok jól mutatják, hogy hogyan épült fel a tárgy szerkezete, és miképpen változtatták meg azt. Az eltávolítás után megmaradt alsó béléselyem és a merevítésre szolgáló karton szélét vonták be sárga színű szalaggal. A vászon közbélést, és a selyem alapszövetet fogta át maga a hímzés. A vágott szélek foszlását tisztázó öltésekkel akadályozták meg. Ezen tárgy esetében a hímzés restaurálására nem volt szükség, viszont az alsó lap külső felületét borító selyem olyan állapotban volt, hogy a restaurátor egy új anyaggal való lefedése mellett döntött, ami azt jelenti, hogy a jelenleg látható selyem alatt ott lapul az eredeti anyag is, amely ezáltal védve van.

A kehelytakaró téglalap alakú, hossza 52 centiméter, a szélessége pedig 54,5 centiméter. Vászonnerevítőt varrtak a vászon közbélés és a külső selyembélés közé, feltehetően azzal a céllal, hogy szebb tartása legyen. Új selyembélést kapott a restaurálás során. A kehelytakarón szintén a sarkokból induló virágtövek láthatóak, melyek kezdő motívuma inkább tulipánvirághoz hasonlít. Különböző méretű és színű tulipánok, makkok, bimbók és levelek díszítik. A virágtő fő ágából pedig egyetlen, váltakozó színű szirmokból összetevődő szegfűvirág nő ki. A négy virágtő az alkalmazott formákat és színeket tekintve is teljesen egyforma. Széleit paszományhoz hasonló hímzéssel díszítették. A palla központi motívuma, a domború hímzéssel varrt, sugárnyalábokkal ábrázolt kereszt a kehelytakarón is megjelenik. Az utólagosan készített kitöltő hímzés érdekes módon nem egyszínű pamutfonállal készült. Az árnyalatnyi különbségek a fonalak színe között olyan hatást keltenek, mintha valamilyen szennyeződések lennének a tárgyon. A hímzés állapota épnek bizonyult, így nem igényelt nagyobb beavatkozást. A lebegő kontúrok kerültek levarrásra.

A manipulus esetében viszont, a használatból adódóan már sokkal több sérülés keletkezett a hímzésen. Jól megfigyelhető, hogy a *lamellával*, vagyis az 'arany színű lapos fémszalakkal' borított indák esetében sok helyen eltűnt ez a felső réteg, és csupán az alátöltő zsinór látszik. A hímzések kontúrjai esetében is sok helyen rögzítésre volt szükség, illetve néhány helyen a hímzés pótlására is sor került. Különösen érdekes tény, hogy a lamellákat azért nem tudta pótolni a restaurátor, mert szó szerint idézve: „ilyen ma nem létezik” (Kralovánszky, 2001). Ahogyan a kehelytakaró esetében, itt is alkalmaztak egy plusz merevítő vásznat. A hímzés esetében használt motívumok hasonlóak, illetve részben megegyeznek a korábban bemutatott két tárgy hímzés motívumaival. A manipulus legyezőszerűen kiszélesedő két végén szimmetrikus indamotívumból kiinduló, különböző színű és méretű tulipánok láthatóak. Az indák felső végei a tárgy szélei felé visszakunkorodnak, és apró küllős rozettákban végződnek. A motívumot mindkét oldalt sötétkék levélcsozor koronázza. Az indák által közrefogott terület közepén – a pallán és a kehelytakarón is megjelenő – domború hímzéssel varrt kereszt-motívum látható, ezúttal viszont dicsfény nélkül. A két végének minden oldalát paszományra emlékeztető hímzés díszíti, amely viszont a szalagszerű középső részen nem jelenik meg. A tárgy ezen szakaszán kétoldalról egykor lamellával díszített, finoman hajló inda motívumok láthatóak, melyeket tulipánvirágok, -levelek és -bimbók gazdagítanak. A manipulus közepén is megjelenik a kereszt-ábrázolás, így egy tárgyon belül három helyen is szerepel. Hossza 81 centiméter, legkisebb szélessége 8 centiméter, legnagyobb szélessége pedig 19 centiméter.

A stóla a manipulusnál jóval nagyobb, hiszen a hossza 208 centiméter, viszont a szélessége szinte megegyezik vele, csupán egy centiméterrel van megnövelve a legnagyobb szélessége. Kiszélesedő végeinek formája és díszítése teljes mértékben megegyezik a manipuluséval. A szalagszerű részt viszont enyhén ívesre szabták, és a díszítése is sokkal gazdagabb, amely nyilvánvalóan a méretéből is adódik. Mindkét oldalról indul egy-egy

ívesen hullámzó indamotívum, a közepén megjelenő, arany színű kereszt felé. Az inda fő szárán és annak leágazásain tulipánok, makkok, levelek, bimbók, és a küllős rozetták láthatóak. A mintasorban továbbá helyet kaptak az ötosztású fogazott gránátalmák, a színes szirmokból álló szegfűvirágok, és a kék színben játszó akantuszvirágok is. A többi tárgyhoz hasonlóan a stóla is sárga selyembélést kapott, amely alatt ugyancsak volt egy merevítő vászonbélés. A restaurálás során a foszlásnak indult selyembélés került kicserélésre, illetve a hímzések kontúrját adó fémfonalak helyenként lebegtek, melyeket a restaurátor „lefogó öltésekkel” rögzített.

A készlet legnagyobb és egyben legösszetettebb darabja a kazula. Kralovánszky Mária mérései alapján az eleje hossza 104 centiméter, míg a háta hossza 107 centiméter. A szélességi adatai sem egyeznek igazán, hiszen a háta szélesség 66 centiméter, viszont az eleje legnagyobb szélessége mindössze 64 centiméter. A miseruha eleje alsó vonalának közepétől indul ki egy hatalmas virágtő, amelyből szimmetrikus oldalágak indulnak ki. A fő ág az eleje közepén fut, ezáltal tengelyesen szimmetrikus motívumrendszer rajzolódik ki a nézők szeme előtt. Legalul két gránátalma látható, melyek a palla és a stóla díszítésén is jelen vannak. Különböző méretű tulipánok, szegfűk, akantuszvirágok, küllős rozetták, színes virágbimbók, makkok, tölgyfalevélre hasonlító levelek és piros karéjos gránátalmák egészítik ki a felületet behálózó indákat. Ugyanez a motívumsor ismétlődik a mellkas egy részét és a vállakat fedő, átvezető részen, valamint a kazula hátoldalán is. A hátoldalon viszont a virágtő kezdeténél olvasható az 1896-os évszám, tulajdonképpen ebből indul ki a motívumsor. A hátoldal felső részén látható Krisztus monogramja sugárkoszorúban. Az együttes többi tárgyához hasonlóan a miseruha széleit is paszományhoz hasonló hímzés díszíti. Hátoldalán, a belső bélésen található egy 57 centiméter hosszú és 56 centiméter széles, szintén paszomány hímzéssel keretezett mező, amelyben helyet kapott a különböző színű selyemfonalakkal hímzett felirat. A különálló betűk selyemhímzését itt is kontúrozó fémfonál veszi körül, amely nem csak a problémás részeknél, hanem mindenhol rögzítésre került. A selyemhímzést is pótolni kellett helyenként. A kazula esetében is az eredeti, törtfehér selyemre került rá a teljes felületet kitöltő okkersárga hímzés. Emellett viszont a virágok esetében is fölfedeztek sérüléseket, hiányosságokat, melyeket kissé elütő színű pamutfonállal próbáltak orvosolni. Ez ma már nem látható a tárgyon, mivel a restaurátor kibontotta ezeket a javításokat, és szakszerű módon, hasonló színű selyemfonállal egészítette ki a hiányzó részeket. A korábbi pótlások során műselyem béléssel látták el az öltözetet. Valószínűleg az eredeti selyembélés már akkor is rossz állapotban lehetett és cserére szorult. Állapotát tekintve a hímzések kontúrját adó fémfonalak számos helyen igényeltek rögzítést. Néhol teljesen eltűntek a kontúrok, de ezek a restaurálás során sem kerültek pótlásra a megfelelő anyag hiánya miatt.

Eredetileg a miseruhához tartoztak rögzítésre szolgáló szalagok is, amelyeket valószínűleg az említett, korábbi javítások során eltávolítottak. A kazulán talán a legrosszabb állapotban a bélésen lévő felirat volt. A rendkívül szakadozott, foszló

alapanyag résein keresztül láthatóvá vált a fehér vászon közbélés és a selyembélés is. A hímzéseket tartalmazó, téglalap alakú rész körbe lett vágva. A vászon közbélés eltávolításra került, mivel sok helyen előbukkant, a hiányzó részeknél, és helyette a hímzett textil alátámasztására egy hasonló színű selymet alkalmazott a restaurátor. A selyem alap megmaradt, foszló szélei finoman rögzítve lettek az alátámasztó textilhez. A szövet restaurálásának kezdetén eltávolított paszományszerű díszítés pedig az eredeti koncepcióhoz hűen visszakerült a felirat köré. A korábbi béléselymet egy új, aransárga színű hernyóselyemre cserélte ki, amelyet az öltözetben talált, eredeti maradványok mintájára festett meg. A készlet többi darabján is ez a hernyóselyem bélés került alkalmazásra (Kralovánszky, 2001). Összességében tehát a miseruhakészlet díszítésében és összeállításában is egy nagyon egységes program figyelhető meg az időközben végrehajtott változtatások ellenére is. A sérülések és pótlások egyértelműen mutatják, hogy a készlet használatban volt. Mai formájában is hihetetlenül látványos és aprólékos a díszítése. Igazi élmény a szemnek elidőzni a részleteken, felfedezni a változatosan alkalmazott technikákat és felületeket. Apró flittereket is alkalmaztak, melyeken a meg-meg csillanó fény még különlegesebbé teszi az összehatást.

3. Összegzés

Ahhoz, hogy a miseruhakészlet ilyen formában megvalósulhatott, több tényező is hozzájárult. A dolgozatban bemutatásra került a miseruhakészlet kora, és annak szellemisége, amely lehetővé tette a 17. századi úrihímzések felelevenítését, valamint a hímzéssel foglalkozó iskolák, majd az azokat összefogó egyesületek működését. Az együttes szempontjából nagyon fontos hangsúlyozni, hogy felvidéki előképek, minták alapján készült, egy olyan háziipari egyesület által, amelynek a működési területe a Felvidéken volt, és a környékbeli falvak, községek egyedi motívumkincsét és technikáját szándékozták feléleszteni. Ezek alapján egyértelmű, hogy Pozsony-, Nyitra-, és Trencsénmegye 17. századi motívumkincsének egy része elevenedik meg az együttes darabjain, 19. századi köntösben. Eredeti hímzése, díszítése és összeállítása nagyon magas technikai tudásról és szakértelemről tanúskodik. A készlet későbbi fontosságát és megbecsültségét mutatja az az átalakítás, amelyet az együttes megmentése céljából vittek végbe. A legnagyobb tiszteletről és jó szándékról árulkodik a felületeket kitöltő pamuthímzésbe fektetett munka, illetve az arra való törekvés, hogy a selyemhímzések eredeti állapotát megőrizzék. Mind történelmi, mind művészeti szempontból nagyon jelentős alkotás. Az Izabella háziipar és dolgozatom egyik fontos törekvése volt, hogy felhívja a figyelmet a hímzés művészi értékére.

Irodalomjegyzék

- Bellák G. (2006). Népművészet és háziipar. In Óriné Nagy C. (szerk.), A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 8.) (1nd ed., pp. 64–70). Gödöllői Városi Múzeum.
- Cisárová-Mináriková, E. (2019). Výšivky Márie Hollósyovej. Pamiatky A Múzea.
- Csernyánszky M. (1942). Magyar Úrihímzésű Miseruháink. Különlenyomat a Gerevich Emlékkönyvből (1nd ed.). Franklin Társulat.
- F. Dózsa K. (2014). Megbámulni és megbámultatni, Viselettörténeti tanulmányok (1nd ed.). L'Harmattan.
- Fejős Z. (szerk.). (2006) Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítás katalógus. Néprajzi Múzeum.
- Huszka J. (1897). Szűr, suba és a házi ipar. In Ráth Gy. & Györgyi K. (szerk.), Az iparművészet 1896-ban – Millenniumi emlékkönyv (1nd ed., pp. 240–259). Magyar Iparművészeti Társulat.
- Kralovánszky M. (2001). Az 1896-ban Ferenc Józsefnek és Erzsébetnek hímzett liturgikus együttes restaurálása. (Publikálatlan)
- Lackner M. (2020). Izabella-blúz, eredeti címkével. Néprajzi Múzeum.
- M. Lovas K. (2021). A Millenniumi kiállítás felejthetetlen pillanatai. Magyar Nemzeti Múzeum.
- Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. (1896). Ezredéves Kiállítás épületei 1896. Fénykép. (Leltári szám: KF_5116_48)
- n.n. (1896a) Az ezredévi díszülés az új országházban. Vasárnapi Ujság. 43(23), 273–275.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02207/pdf/02207.pdf>
- n.n. (1896b). Ezredévi kiállítás. Vasárnapi Ujság. 43(18), 281–287.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02202/pdf/02202.pdf>
- n.n. (1896c). Az ezredévi kiállítás megnyitása. Vasárnapi Ujság. 43(18), 297–299.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02203/pdf/02203.pdf>
- n.n. (1898). A Felvidék hímző házi ipara. Vasárnapi Ujság. 45(14), 221–224.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02303/pdf/02303.pdf>
- Nemes M. (1991). Lechner Ödön Iparművészeti Múzeuma. In Kaba M. & Nagy E. (szerk.), Tanulmányok Budapest múltjából (1nd ed., pp. 65–80). Budapesti Történeti Múzeum.
- Szívós B. (1896). Az Ezredévi Kiállításból, IV. Vasárnapi Ujság. 43(22), 360–361.
<https://epa.oszk.hu/00000/00030/02206/pdf/02206.pdf>
- V. Ember M. (1981). Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. (1nd ed.). Akadémiai Kiadó.

Melléklet

1. Palla (a szerző fényképe, 2021)

2. Kehelytakaró/velum (a szerző fényképe, 2021)

3. Manipulus (a szerző fényképe, 2021)

4. Stóla (a szerző fényképe, 2021)

5. Kazula / miseruha (a szerző fényképei, 2021)

Egyiptomi vonatkozású leletek Pannoniában. Főbb lelettípusok és értelmezésük

Koncsos Levente

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Egyptian-related Finds in Pannonia. Main Types of Finds and Their Interpretation.

Abstract: The aim of the study is to present and interpret the Pannonian finds related to Egypt. The choice of topic is justified by the fact that no such summary work has been published since the 1960s and that there is no research focusing specifically on the interpretation of these finds. The research has covered most of the Egyptian-related finds currently published, but this article focuses on the the most unique and interesting ones.

Absztrakt

A tanulmány célja, a pannoniai lelőhelyű, Egyiptomhoz kötődő leletanyag bemutatása és értelmezése. A témaválasztást indokolja, hogy ilyen összefoglaló munka az 1960-as évek óta nem született és kifejezetten ezeknek a leleteknek az értelmezésére fókuszáló kutatás nem létezik. A kutatás kiterjedt a jelenleg publikált legtöbb egyiptomi vonatkozású leletre, jelen cikk ezek közül a legérdekesebbekre és legkülönlegesebbekre fókuszál.

Bevezetés

Pannonia területén eddig közel 200 olyan római kori lelet került elő, ami közvetlen, vagy közvetett kapcsolatba hozható az egyiptomi kultúrával. A leletek főként szobrok (86 db), feliratok (32 db), domborművek (11 db), múmiasírok (11 db), és amulettek (10 db), illetve néhány további, kisebb darabszámú tárgy (1. grafikon, 1. táblázat). Mekkora része e kultúrának római és mekkora az eredeti egyiptomi? Megállapítható-e Pannoniában az egyiptomi jelenlét? Ezen kérdésekre keressük a választ, megvizsgálva néhány kiemelkedő leletet. A leletek értelmezésénél különbséget szoktak tenni egyiptomi és egyiptizáló tárgyak között, ám ez néha nem egyértelmű. A kutatásban feldolgozott egyiptomi vonatkozású tárgyak olyan régészeti leletek, amelyek ikonográfiája, kialakítása, felirata egyiptomi elemeket tartalmaz (pl. egyiptomi istenek, *usebti*, egyiptomi nevek). Ezek közül egyiptominak olyan tárgyakat tekintettük, amelyek bizonyíthatóan Egyiptomban készültek és onnan kerültek Pannoniába, minden mást pedig egyiptizáló tárgyként értelmeztünk. Ezen tárgyak egyiptomi tulajdonságokkal bírnak, de Egyiptomon kívül készültek és voltak használatban (Pearson, 2021, 9).

Tárgyak és értelmezésük

Pannonia területén legnagyobb számban egyiptomi isteneket (Isis, Osiris, Harpocrates) ábrázoló szobrok kerültek elő, közülük is Osiris szobrai a leggyakoribbak. Az egyik

legjobb állapotban megmaradt ilyen szobor Tevelből származik (1. kép) (Sosztarits et al., 2013, 101, Wessetzky, 1961, 49, Lakatos 1964, 76). Magassága 14,5 cm, szélessége 4,1 cm és szépen elkülöníthető rajta az istenre jellemző minden attribútum: a teste múmiapólyába van csavarva, amiből két keze kilóg, egyikben pásztorbotot, másikban korbácsot („légykergető pálcát”¹) tart, állát mellkasig érő fonott szakáll, fejét tollas *atef* korona díszíti. A szobor alján egy talp helyezkedik el, ez eltér a többi Pannoniában előkerült Osiris szobortól, amik a lábuk alatt egy nyúlványban folytatódnak. Osiris szobrai önmagukban nem kapcsolódnak egy azonosítható egyiptomi kultuszhoz és a legtöbbjük nem az ismert szentélyek környékéről került elő, így elképzelhető, hogy egyes személyek saját halottkultuszával, esetleg még nem ismert szentélyekkel hozhatóak kapcsolatba, de lehetséges, hogy művészetet kedvelő személyek gyűjteményéből származnak, ahol nem töltöttek be kultikus funkciót (Pearson 2021).

A pannoniai feliratos kőemlékek közül a rajta szereplő szöveg miatt legegységesebb egy Scarbantiában előkerült oltárkö (2. kép). Az oltár homlokzati *acroterion*jai alatt egy feltehetően Isist ábrázoló reliefet látunk, a jobb oldalon fennmaradt egy Apist, vagy valószínűbben Hathor istennőt tehén alakjában megjelenítő dombormű, a bal oldali reliefet valószínűleg szándékosan eltávolították (Sosztarits et al., 2013, 18, Mráv & Gabrieli, 2011, 208, Paulovics, 1915, 32, Wessetzky, 1961, 39). Az oltár legkülönlegesebb része a felirat, amiben Isis mellett Bubastis neve is szerepel (Sosztarits et al., 2013, 18, Mráv & Gabrieli, 2011, 208, Paulovics, 1915, 32). Bubastis egyrészt Bastet istennő tiszteletének központja volt Egyiptomban, másrészt az istennő görög neve (Mráv & Gabrieli, 2011, 210). Ez azért különleges, mert ezen istennő tisztelete és nevének az említése nem volt gyakori a Birodalom Egyiptomon kívüli területein (Mráv & Gabrieli, 2011, 211). A görög területekről is csak öt darab ilyen felirat ismert eddig (Mráv & Gabrieli, 2011, 211). Az oltár felirata:

*Isidi Aug(ustae)
et Bubasti
G(aius) P(omponius) Philinus
Pomponi
Severi
lib(ertus) v(otum) s(olvit).
(CIL III. 4234., RIU I. 164.)*

„A fenséges Isisnek és Bubastisnak. Gaius Pomponius Philinus, Pomponius Severus
felszabadított rabszolgája a fogadalmát teljesítette.”

(Mráv Zsolt)

(Sosztarits et al., 2013, 18, Mráv & Gabrieli, 2011, 210)

Az egyiptizáló stílusú kőemlékek között a legérdekesebb egy középen két darabra tört, két végén kiszélesedő, közepén erősen összeszűkülő, klasszikus egyiptomi áldozati

¹ Mráv Zsolt hivatkozik így a tárgyra, Sosztarits Ottó „légycsapó”-nak hívja (Sosztarits et al., 2013, 101)

asztalra emlékeztető oltárkő (4. kép) (Lakatos, 1964, 5, Wessetzky, 1961, 47, 1969, 147). Az oltár a Balaton déli partjától nem messze, Balatonszabadinál került elő, itteni származását bizonyítja az is, hogy a vizsgálatok alapján az oltár anyaga megegyezik a badacsonyi mészkővel (Wessetzky 1961, 47, 1969, 147). Az oltár középső részén három figurális ábrázolás sorakozik, egy trónuson ülő Osiris, két oldalán Anubis és Horus (Harachte) (Sosztarits et al., 2013, 34, Wessetzky 1961, 47 – 48, 1969, 147). Az oltár tetején és alján valódi és ál- (pszeudo-) hieroglif jelek láthatók. A hieroglif írás a rómaiaknál gyakran megjelenik, általában Egyiptomból hozott tárgyakon, viszont ismerünk olyan emlékeket, amiken ehhez az oltárhoz hasonlóan az egyiptomi szent írást utánzó pszeudo-hieroglif feliratok olvashatók. Ezek általában létező írásjelekből álló, de értelmezhetetlen szövegek (Lieven, 2009, 102), de ismerünk olyat is, ami a balatonszabadihoz hasonlóan felismerhetetlen jeleket is tartalmaz (Deac, 2014, 38).

A balatonszabadi oltár mindkét oldalán megjelenik a („n”) hieroglifa, a nagyot jelölő („wr”), mindez pedig az istent jelölő („ntr”) jel alatt (Wessetzky, 1961, 47). Ezek mellett több hieroglifát utánzó írásjel látható mindkét felén. Osiris ábrázolása mellett pedig hieroglifákkal az isten neve olvasható: („sîr”). (Wessetzky, 1961, 48).

A faragott kőemlékek után a kistárgyak csoportját kell megemlíteni. Pannonia talán legnagyobb becsben tartott Egyiptomhoz köthető leletpárosa az Egyeden előkerült bronzedények (5. kép). A két edény egy különleges ötvözetből, korinthuszi bronzból készült. A különlegessége abban rejlik, hogy a kész, fekete patinás edényeket arany- és ezüstberakással díszítették (Guimlia-Mair & Mráv, 2014, 73). Az egyedi edények is – egy kancsó és egy nyeles tál (*trulleum*) – ilyen berakást kaptak, aminek sajnos a nagy része elpusztult (Guimlia-Mair & Mráv, 2014, 77).

A kancsó vállán 16 egyiptomi korona díszítőfüzére látható, alatta pedig nyolc egyiptomi istenábrázolás, négy istennek két-két megjelenítése található. Wessetzky Vilmos (1961, 44) szerint ezek az istenek attribútumaik alapján Thot, Horus, Isis és egy általa meg nem nevezett szárnyas istennő (talán Nephtys vagy Isis) (Wessetzky, 1961, 44).

A *trulleum* sokkal rosszabb állapotú, közepén egy medalionban egy nílusi jelenetet látunk, amin különböző virágok és vízimadarak között egy víziló egy krokodilt roppant össze a szájában.

A két edény eredetét motívumkészlete, anyaga, illetve a görög és egyiptomi stílusok keveredése miatt Alexandriából származtatják (Sosztarits et al., 2013, 90, Guimlia-Mair & Mráv, 2014, 80).

Az edényeket eredetileg a savariai *Iseum*mal hozták kapcsolatba, majd a scarbantiai *iseum* feltárása után valószínűbbé vált, hogy inkább onnan származhatnak (Mráv & Gabrieli, 2011, 228). Isis kultuszában központi szerepet játszott a víz, szertartásai középpontjában a Nílus vizének a felmutatása állt (Gesztelyi, 1994, 50). Ezzel szemben viszont Pearson (2021) szerint, aki az egyedi kancsónak külön fejezetet szentelt, a készlet egy római polgár kézmosószettjét képezte, mivel ez a típusú kancsó és tál gyakori mindennapi kelléke olyan helyeknek, ahol mosdás, kézmosás szükséges lehet

(pl. fürdő, étkező), emellett a korinthuszi bronz nagyon kedvelt volt, elsősorban luxustárgyak esetében (Pearson, 2021, 86–87.).

A kistárgyak közül kiemelendők a kisméretű, egyiptomi eredetű szobrok (*usebti*). A szobrok eredeti rendeltetése ellenére a tartományban csak egyet ismerünk, ami sírból került elő (ismeretlen lelőhelyről), ami arra enged következtetni, hogy valószínűleg inkább amulettként vagy kultusztárgyként használhatták a rómaiak (Dobrovits, 1943b, 60). Az egyik legjobb állapotú *usebti* Aquincumból, a Hajógyári-szigetről került elő (6. kép) (Lakatos, 1964, 63, Dobrovits, 1943b, 58, Wessetzky 1961, 15). A szobor zöldes színű fajanszból készült, jó kivitelezésű, szépen megmaradt darab, ami valószínűleg szaita kori² (Dobrovits, 1943b, 58). Különlegessége, hogy az arca határozottan néger típusú jegyekkel rendelkezik (Dobrovits, 1943b, 58). A pólyába csavart testén nyolc sornyi hieroglif felirat tökéletesen olvasható állapotban maradt fenn. A felirat a *Halottak Könyve* VI. fejezetének egy részlete, ami az ebben a korszakban készült szobrokra szinte kivétel nélkül jellemző (Dobrovits, 1943b, 58). A feliraton a szobor tulajdonosának, az elhunytnak a neve is szerepel: Pszametik (Dobrovits, 1943b, 58).

Pannonián kívül került elő egy lelet, ami egyértelműen bizonyítja, hogy éltek egyiptomi származású emberek a tartományban. Az egyiptomi Tebtynis városában, egy amerikai kutatócsoport talált rá e tárgyra (7. kép) (Lassányi, 2016, 100, Adamson, 2012, 79), mely egy papiruszra írt levél. Írója egy bizonyos Aurelius Polion, aki Tebtynisből származott, innen indult katonai pályára és feltehetőleg a markomann háborúk alatt került Pannoniába. A levélből kiderül, hogy Polion a *legio II adiutrix* katonája volt, ami alapján feltételezhetjük, hogy Aquincumban állomásozott, a családja viszont Egyiptomban, Tebtynisben maradt (Adamson, 2012, 80). A levél írójának a neve és a parancsnok említése mind arra mutat, hogy a levél a 210-es évek közepére, de mindenképpen a harmadik századra keltezhető, Adamson (2012) szerint viszont nem kizárható a második századi keltezés sem, mivel a görög szövegben elszórtan találkozhatunk *interpunctio*val, ami a korai, 1-2. századi latinos görög szövegekre jellemző (Adamson, 2012, 82). A levél hátoldalán a feladó és a címzett megnevezése található, emellett pedig egy harmadik fél, egy veterán neve³ szerepel, aki feltehetően közvetítő szerepet töltött be a levél kézbesítésében. Arról sajnos nincs információnk, hogy a levél elérte-e a címzettet vagy sem.

Értelmezés

A Pannoniában előkerült egyiptomi leletek témakörében eddig egy olyan összefoglaló munka született, ami a teljesség igényével gyűjtötte össze ezeket: Lakatos Pál (1964) doktori értekezése. Ezen kívül csak egyes területekre, vagy lelőhelyekre vonatkozó összefoglalások születtek (Wessetzky, 1969, Dobrovits, 1943b), valamint a Szombathelyen megrendezett „Isis savariai otthona” c. kiállításnak készült katalógusa (Sosztarits et al., 2013).

² Kr. e. 672-525.

³ Adamson szerint *Acutius/Acutianus Leon(id)* lehet a latin neve (Adamson, 2012, 92)

A kutatás során feldolgozott teljes leletanyag területi elosztását tekintve megfigyelhető, hogy a leletek a tartomány határvidéke és a fontosabb utak mentére koncentráálódtak (1. térkép). Ennek magyarázata, hogy a tartományba elsőként feltehetőleg a Borostyánkő-út mentén, Aquileiából érkeztek ezek a kulturális hatások (Lakatos, 1964, 1, Ferguson, 1970, 36) az 1-2. században, amik csak a későbbiekben, a Severus-korban (2. sz. vége – 3. sz. eleje) érték el a *limes* vonalát, a katonaság jóvoltából. A legnagyobb mennyiségű lelet Aquincumhoz köthető, ami betudható a város kiemelkedő politikai, katonai és kereskedelmi szerepének. Aquincumot leletszám alapján három nagyobb katonai központ követi: Carnuntum, Brigetio és Intercisa. Ezek közül Brigetiot érdemes kiemelni, ahol a katonai táborokban megjelenő Sarapis és Ammon istenekhez köthető leletanyag helyett nagy mennyiségű Isis ábrázolás került elő. Ezek mellett a három *iseum* városában nagy különbségek vannak leletanyag tekintetében. Savariában került elő a legnagyobb mennyiségű tárgy, amiknek túlnyomó többsége egyértelműen a szentélyhez köthető. Ezzel szemben Scarbantiából és Poetovioból kevesebb lelet ismert, és azok is nagyrészt feliratok, illetve Isis kultuszához nem egyértelműen köthető tárgyak (Sphinx-szobor, Ammon-fejtöredék, Isis-alakos mécses).

Lelettípusok alapján (1. grafikon) többséget alkotnak a szobrok, azon belül is az Isist és Osirist ábrázolókat. A korábbiakhoz hasonlóan ennek kétféle magyarázata lehet. A két istennek népszerűek voltak a kultuszai. Apuleiustól tudjuk, hogy Osirisnek is fontos szerepe volt az Isis misztériumban (Apuleius XI). Emellett elképzelhető, hogy Osiris egy önálló túlvilághoz tartozó szimbólumként jelenik meg. Az sem kizárt, hogy a két isten, mint egyszerű díszítőelem, kedvelt volt az emberek körében. Erre utal, hogy az Osiris szobrok többségének a talpa egy nyúlványban végződik (1. táblázat), mintha egy másik tárgy része lett volna.

A tartomány több részre osztható a tárgyak alapján (1. térkép, 1. táblázat). A Borostyánkő-út mentén kevés településen, de nagy számú lelettel találkozunk, amik elsősorban Isishez és a kultuszához köthetőek, a belső területeken elszórva, főleg kisebb szobrok és amulettek jelennek meg. Ez utalhat a nagyobb vallási központok hiányára is, míg a *limes* mentén több kisebb településen, elszórva, gyakran településenként egy-két leletet találunk, amik legtöbbször Sarapis vagy Ammon isteneknek vannak szentelve. (1. térkép, 1. táblázat) Ezt az eltérést legegyszerűbben a katonai jelenléttel, vagy annak hiányával magyarázhatjuk, mivel a katonai táborok kivételével nagyon kevés leletet ismerünk, ami ezen két istenhez lenne köthető. Caracalla idején Sarapis is része lett az államvallásnak, amit a katonáknak kötelező volt követni (Tóth, 1974, 349–350). Azonban alig került elő szobra az említett két istennek, míg Isisnek, Osirisnek és Harpocratesnek is több szobrát ismerjük, elsősorban a tartomány nyugati és belső területeiről (Brigetio és Aquincum kivételével) (1. táblázat). Ezt a különbséget kronológiailag is igazolni lehet, mivel a tartomány nyugati és belső területein a tárgyak (főként feliratok) többsége az 1-2. sz.-ra, míg a *limes* mentiek a 2. sz. végére és a 3. sz. elejére keltezhetőek (Mráv, 2000, 80, Sosztarits, 2016, 35).

Ami a tárgyak eredetét illeti, a kutatott leletanyag több mint fele a római készítésű, gyakran helyi, míg durván húsz százaléka származik bizonyíthatóan Egyiptomból. Nagy részük római kornál régebbi, Ptolemaiosz-, sőt gyakran az Újbirodalom és a későkor közti időből származnak. Ide tartoznak az *usebtik* (szaita és későkor), az aquincumi áljajtótöredék, ami egyedüliként az Óbirodalom idejéből származik, a bronz Osiris (szaita kor) és ichneumon (későkor) szobrok, valamint a Thoeris amulett (szaita kor), a mursai sírkő (Újbirodalom), az intercisai skarabeusz (Újbirodalom) és az Isist, Osirist, Harpocratest és Bészt ábrázoló bronzszobrok (későkor), a Fejér megyei egyiptomi stílusú szobor (későkor), az aliscái Ibis-Thoth szobor (későkor), a Tolna megyei sólymot, illetve embert ábrázoló fajanszszobrok (későkor) és a lugioi Maat szobor (későkor, I. táblázat)

A kutatás legfontosabb kérdése, hogy megállapítható-e a leletanyag alapján Pannoniában az egyiptomi jelenlét. Sajnos egy-két különlegesebb leletet leszámítva nem. A római-kori egyiptomi tárgyak annyira általánossá váltak a birodalom egyes területein, hogy lehetetlen őket egyértelműen egy etnikumhoz kötni. Több lelet is igazolta, hogy valóban éltek egyiptomi származású emberek Pannoniában (a tebtynisi levél, illetve egy aquincumi sírkő⁴), de az ő esetükben sem lehet igazolni, hogy egy közösséget alkottak, vagy egy helyen éltek volna. Legtöbb esetben nevek alapján tudunk személyek hovatarozására következtetni, de ezek problémásak lehetnek, mert a többségük úgynevezett teophor név, ami egy isten nevéből képzett személynév és nem köthető sem egyiptomi emberekhez, sem a kultuszokhoz. A kultuszok résztvevőiről sem tudjuk, hogy ki volt egyértelműen egyiptomi származású vagy római, ahogyan egyes amulettek vagy szobrok tulajdonosairól sem. A tárgyakat és a neveket alapvetően nem lehet összekötni más bizonyíték nélkül, így csak nagyon ritka esetben tudunk tényleges adatokkal szolgálni az egyiptomi személyekről.

A téma igényel még további kutatásokat, mind Pannonián belül, mind pedig az egész birodalmat tekintve. A pannoniai leletek tekintetében az eddigi kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a nagyobb kultuszközpontok kivételével elsősorban a *limes* mentén terjednek el, és legnagyobb részt az egyiptomi istenek kultuszaihoz kapcsolhatók. A *limes* menti elterjedés a katonasággal hozható összefüggésbe, ám ezt a kapcsolatot nehéz kimutatni, a tárgyak egyiptomi kapcsolatát pedig még inkább, mivel a többségük az egyiptomi kultuszokhoz kapcsolódik. Az újabb elképzelések segítségével sokkal pontosabb képet kaphatunk a tárgyak életéről és használatáról, valamint a tulajdonosaikról. Ennek fényében érdemes a jövőben ezzel a témakörrel foglalkozni, és megpróbálni az itt felmerülő problémákra, kérdésekre választ találni.

⁴ CIL III. 10551.

Irodalomjegyzék

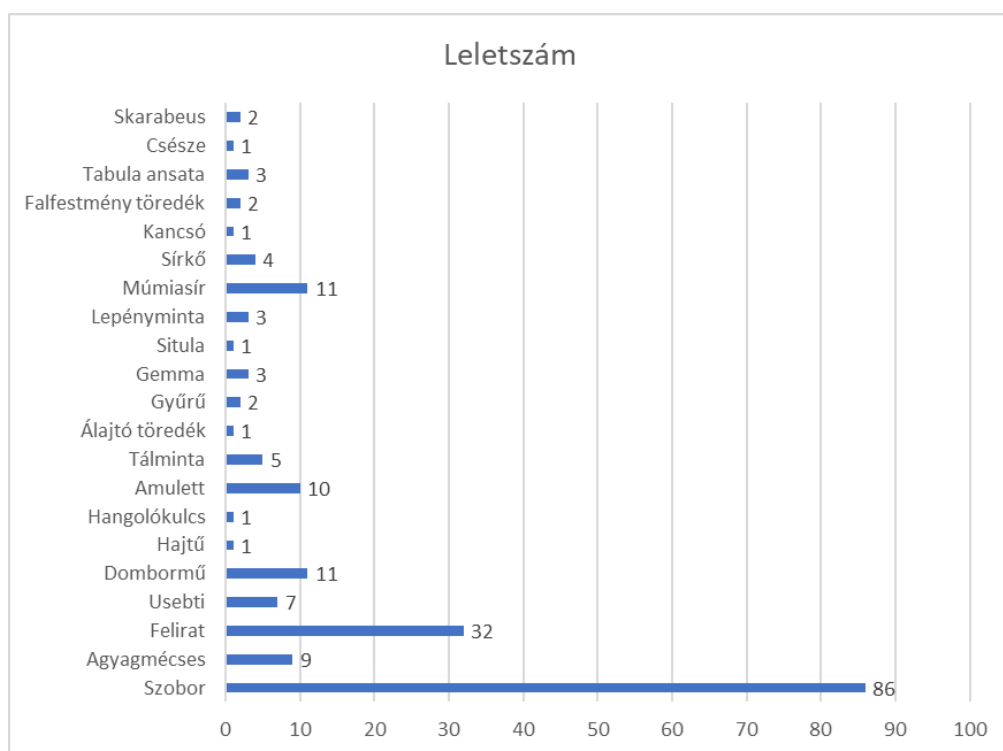
- Adamson, G. (2012). Letter from a Soldier in Pannonia. *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 49, 79–94.
- Apuleius. *Az Aranyszamar*. Révay József (ford.), (1993). Európa Könyvkiadó.
- Bartus D. (2015). Bronzistenek. Római kori figurális bronzplasztika Brigetióban. Komáromi Klapka György Múzeum.
- Bíró, T. M. (1994). The Bone Objects of the Roman Collection. Magyar Nemzeti Múzeum.
- Deac, D. (2014). Imitating the Egyptian Hieroglyphic Script in the Roman Era. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*. 36–40.
<https://doi.org/10.1515/zaes-2014-0004>
- Dobrovits A. (1943a). Egyiptom és a Hellénizmus. Parthenon – Franklin-Társulat.
- Dobrovits A. (1943b). Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. Budapest Régiségei, 13, 47–75.
- Ferguson, J. (1970). *The Religions of the Roman Empire*. Thames and Hudson.
- Gesztelyi T. (1994). A római vallás története. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Guimlia-Mair, A. & Mráv, Zs. (2014). The Aes Corinthium Vessels from Egyed, Hungary. *Folia Archaeologica* 56, 73–102.
- Kušan Špajl, D. (2015). AQUAE IASAE – a Centre of Health, Cult and Oracle. *Aquae Iasae, Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice*. 82–106.
- Lakatos P. (1964). Pannoniai lelőhelyű egyiptomi emlékek rövid áttekntése. [PhD disszertáció]. Szegedi Tudományegyetem.
- Lassányi G. (2016). Horusz isten szeme Óbudán. *Óbudai Anziks*, 2 (1), 98–100.
- Lieven, von, A. (2009). Scripts and Pseudo Scripts in Graeco-Roman Egypt. In Andrassy, P., Budka, J. & Kammerzell, F. (Eds.), *Non-Textual Marking Systems, Writing and Pseudo Script from Prehistory to Modern Times*, (pp. 101–111).
- Mommsen, T. (szerk.). (1873.) *CIL III: Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*. G. Reimerum, Berolini.
- Mráv, Zs. (2000). Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-kult in Pannonien. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 67–97.
- Mráv Zs. & Gabrieli G. (2011). A Scarbantiai Iseum és Feliratos Emlékei. *Arrabona*, 49(1), 201–239.
- Paulovics I. (1915). Alexandriai istenségek tiszteletének emlékei a magyarországi rómaiságban. Heisler és Kószol.
- Pearson, S. (2021). The Triumph and Trade of Egyptian Objects in Rome. De Gruyter.

- Póczy K. (1998). A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. *Budapest Régiségei* 32, 59–75.
- Sosztarits O. (2016). Az Iseum Savariense és a pogányság végnapjai. In Tóth E., Vida T. & Takács I. (szerk.). *Szent Márton és Pannónia*, (pp. 35–43.) Pannonhalma.
- Sosztarits O., Balázs P. & Csapláros A. (szerk.). (2013). A savariai Isis szentély. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.
- Tóth, I. (1974). Eine doppelheit der Geshichte des Isis- und Sarapiskultes in Pannonien. *Studia Aegyptica*, I, 345–360.
- Wessetzky, V. (1961). *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Brill.
- Wessetzky V. (1969). Az egyiptomi kultuszemlékek jelentősége Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleménye*, 8, 147–149.

Melléklet

1. Térkép: Az egyiptomi vonatkozású leletek lelőhelyei: 1. Vindobona, 2. Carnuntum, 3. Ács-Vaspuszta, 4. Szentpálpuszta, 5. Brigetio, 6. Tata, 7. Tatabánya, 8. Környe, 9. Aquincum, 10. Campona, 11. Pusztaszabolcs, 12. Pákozd, 13. Sárpentele, 14. Veszprém, 15. Intercisa, 16. Dunakömlőd, 17. Alisca 18., Bátaszék, 19. Bába, 20. Lugio, 21. Mursa, 22. Koroknyai-puszta (Újvárfalva), 23. Orci, 24. Somlójenő, 25. Rohonc, 26. Savaria, 27. Scarbantia, 28. Poetovio, 29. Daruvar, 30. Mursonia, 31. Cuccium, 32. Sirmium, 33. Novi Banova, 34. Tevel 35. Siscia, 36. Solva, 37. Fenékpuszta, 38. Aqua Iasae, 39. Balatonszabadi, 40. Borcsa, 41. Csepel-sziget, 42. Csév (Piliscsév), 43. Dunapentele, 44. Egyed, 45. Emona, 46. Gyulafirátót-Pogánytelek, 47. Nyergesújfalú, 48. Rum, 49. Székesfehérvár (Koncsos Levente)

I. grafikon: Az egyiptomi vonatkozású lelettípusok megoszlása (Koncsos Levente)

I. kép: Osiris bronzszobor Tevelből (Sosztarits et al., 2013, 100. Kat. 8.20.)

2. kép: Isis-Bubastis oltár Scarbantiából (Mráv & Gabrieli, 2011, 209. 8. kép)

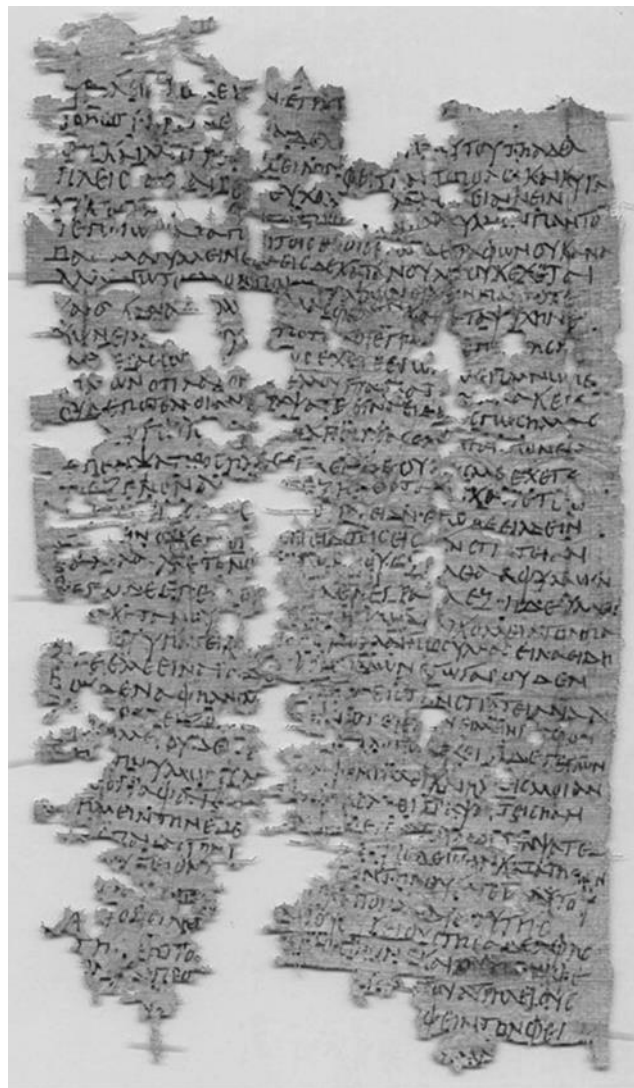
3. kép: Egyiptomi stílusú áldozati oltár Balatonszabadiról (Szépművészeti Múzeum, <https://www.szepmuveszeti.hu/mutargyak/balatonszabadi-oltarko>)

4. kép: Bronzkancsó és trulleum Egyedről (Guimlia & Mráv, 2014, 93. Fig. 3.)

5. kép: Usebti figura Aquincumból (Dobrovits, 1943b, 60. 7. kép)

6. kép: Aurelius Polion levele (Adamson, 2012, 93)

I. Táblázat: Egyiptomi vonatkozású leletek lelőhelyeik szerint		
Lelőhely	Megnevezés	Szakirodalom
Ács-Vaspuszta (3.)	Építési felirat (Sarapis és Isis?)	Mráv, 2000, 82–83.
	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 53.
Alisca (17.)	Ibis-Thoth amulett (fajansz)	75.
	Pataikos amulett (fajansz)	75.
Aquae Iasae (38.)	Fogadalmi felirat (Isis, Sarapis)	Kušan Špajl, 2017, 31.
Aquincum (9.)	Ammon-fejes mécses	Lakatos, 1964, 64.
	Anubis bronzszobor	64.
	Domborműves kőlap alvilági istenekkel (mészkö)	65.
	Domborműves tábla alvilági istenekkel (mészkö)	66.
	Egyiptomi áljató töredék	57.
	Feliratos kő töredéke CIL III. 6460 (Spinx)	63–64.

Aquincum (9.)	Fogadalmi oltár CIL III. 3463. (Ammon)	56–57.	
	Fogadalmi oltár CIL III. 3479. (Arpocras pater)	68.	
	Harpocrates amulett töredéke (fajansz)	60.	
	Horus-szem amulett	Lassányi, 2016, 99.	
	Ichneumon bronzszobor	Lakatos, 1964, 60–61.	
	Isis papnő? szobortöredék	66.	
	Kerberos bronzszobor	65.	
	Múmiasír	Lakatos, 1964, 61. Póczy, 1998, 59.	
	Múmiasír	Lakatos, 1964, 62. Póczy, 1998, 59.	
	Múmiasír	Póczy, 1998, 59.	
	Múmiasír	59.	
	Múmiasír	59.	
	Néger fiú feje (mészkö)	Lakatos, 1964, 66.	
	Néger rabszolga bronzszobra	67.	
	Osiris bronzszobor	59–60.	
	Oszlopfő Ammonfejjel	64.	
	Sírkő	68.	
	Sírkő CIL III. 10551.	67.	
	Sphinxszobor	63.	
	Tálminta (terra sigillata) (Isis és Seth)	59.	
	Tálminta (terra sigillata) (Isis és Seth)	Lakatos, 1964, 58.	
	Tálminta (terra sigillata) (Isis és Seth)	59.	
	Tálminta Isis mellképével (terra sigillata)	57.	
	Táltöredék (terra sigillata) (Isis és Seth)	58.	
	Theoris amulett (halványkék email)	60.	
	Usebti (fajansz)	62–63.	
	Usebti (fajansz)	63.	
	Balatonszabadi (39.)	Egyiptomi stílusú áldozati oltár	Lakatos, 1964, 50. Sosztarits et al. 2013, 34.
	Baranya m.	Usebti (fajansz)	Lakatos, 1964, 78.
	Báta (19.)	Usebti (fajansz)	76.
Bátaszék (18.)	Osiris bronzszobor	75.	
Borcsa (40.)	Bronzgyűrű Isis és Sarapis büsztjével	Sosztarits et al. 2013, 120.	
Brigetio (5.)	Apis bronzszobor	Lakatos, 1964, 53.	
	Bronz-situla, egyiptomi istenalakkal	52.	
	Harpocrates szobor	Bartus 2015, 75.	
	Harpocrates szobor	76.	
	Isis bronzszobor	Lakatos, 1964, 51.	
	Isis bronzszobor	51.	
	Isis bronzszobor	51–52.	
	Isis-Fortuna bronzszobor	Sosztarits et al. 2013, 97.	
	Kettős ureus kígyó (bronz)	Lakatos, 1964, 52.	
	Múmiasír	Póczy, 1998, 59.	

Brigetio (5.)	Múmiasír	59.
	Múmiasír	Póczy, 1998, 59.
	Múmiasír	59.
	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 52.
	Sarapis szobor (márvány)	52.
	Usebti (fajansz)	53.
Campona (10.)	Sírkő CIL III. 3402.	69.
Carnuntum (2.)	Apis szobor töredéke	31.
	Bronzlemez (lúd, csésze, néger fő)	32.
	Fogadalmi oltár CIL III. 11128. (Ammon)	29.
	Fogadalmi oltár töredéke CIL. III. 11141(Sarapis)	28–29.
	Fogadalmi oltár. CIL III. 11157. (Sarapis és Isis)	27–28.
	Isis-Fortuna bronzszobor	29.
	Isis-Fortuna szobor kőből	30.
	Isis-Fortuna/Panthea gemma	31.
	Isis-Panthea szobor (kő)	30.
	Iuppiter-Ammon fejes gyűrűkő	31.
	Múmiatemetkezés	Lakatos, 1964, 31. Póczy, 1998, 59.
	Sarapis bronzszobor	Lakatos, 1964, 30.
	Sarapis szobor (kő)	30.
	Sphinx szobor (bronz)	31.
	Sphinx szobor (homokkő)	32.
Táncoló négerfiú szobor	32.	
Ülő kutyát ábrázoló bronzszobor	30.	
Cuccium (31.)	Bronzszobor egyiptomi írásjelekkel	Lakatos, 1964, 80.
Csepel-sziget (41.)	Anubis bronzszobor	70.
Csév (42.)	Fogadalmi oltár CIL III. 3637 (Sarapis)	55–56.
Daruvar (29.)	Usebti (fajansz)	80.
Dunakömlőd (16.)	Osiris bronzszobor	74.
Dunapentele (43.)	Elefántcsont líra hangolókulcsai	Bíró, 1994, 60.
Egyed (44.)	Kancsó egyiptomi istenábrázolásokkal (bronz)	Lakatos, 1964, 33–34.
	Trulleum nílusi jelenettel (bronz)	34.
Emona (45.)	Fogadalmi oltár töredéke CIL III. 3842. (Sarapis)	45.
	Lepényminta töredéke Isis mellképpel (agyag) (Harpocrates, Sarapis?)	46.
	Sérült lepényminta (agyag) (Isis, Harpocrates, Anubis)	46.
Fejér m.	Egyiptomi stílusú bronzszobor	74.
Fenekpuszta (37.)	Hermes-Thoth bronzszobor	49.
Gyulafirátót-Pogánytelek (46.)	Fogadalmi táblácska Isis-Fortuna ábrázolással (ólom)	48–49.
	Fogadalmi táblácska Isis-Fortuna ábrázolással (ólom)	49.

Intercisa (15.)	Bész bronzszobor töredéke	Lakatos, 1964, 72.
	Egyiptomi módon nyírt fiú büsztje	Sosztarits et al. 2013, 208.
	Gyűrűkő Sarapis fejfel	Lakatos, 1964, 73.
	Harpocrates bronzszobor	71-72.
	Isis bronzszobor	70.
	Isis-Démétér fejet ábrázoló elefántcsont dombormű	73.
	Múmiasír	Póczy, 1998, 59.
	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 71.
Intercisa (15.)	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 71.
	Osiris bronzszobor	71.
	Pygmaeus szobor (bronz)	73.
	Ruhás női szobor (kő)	72.
	Skarabeus	73.
	Sólyom bronzszobor (Horus)	Sosztarits et al. 2013, 104.
Ismeretlen pannoniai lelőhely	Apis fejtöredék	39.
	Apis bronzszobor	Lakatos, 1964, 81.
	Bronzgyűrű Sarapis ábrázolással	Sosztarits et al. 2013, 121.
	Isis bronzszobor	Lakatos, 1964, 80.
	Isis vagy Isis papnő szobra (márvány)	81.
	Isis-Fortuna bronzszobor	81.
	Néger rabszolga bronzszobrának töredéke	81.
	Usebti sírból	Dobrovits, 1943b, 58.
Sarapis fej (mész kő)	Sosztarits et al. 2013, 39.	
Koroknyaipuszta (22.)	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 50.
Környe (8.)	Néger rabszolga bronzszobra	53.
Lugio (20.)	Maat bronzszobor	77.
	Skarabeus	77.
Mursa (21.)	Egyiptomi sírkő	78.
	Hermes-Thoth bronzszobor	78.
	Usebti (terrakotta)	78.
Mursonia (30.)	Harpocrates bronzszobor	Lakatos, 1964, 79.
Novi banova (33.)	Harpocrates bronzszobor	78.
	Hermes-Thoth bronzszobor	79.
Nyergesujfalu (47.)	Fogadalmi oltár (Sarapis)	56.
Orci (23.)	Ülő majmot ábrázoló bronzszobor	50.
Pákozdi (12.)	Isis-Fortuna bronzszobor	73-74.
Poetovio (28.)	Agyagmécses Isis ábrázolással	45.
	Ammonfej töredéke (anyaga: kő)	45.
	Fogadalmi oltár CIL III. 4015. (Isis)	42-43.
	Fogadalmi oltár CIL III. 4016. (Isis)	44.
	Fogadalmi oltár CIL III. 4044. (Sarapis)	40-41.
	Fogadalmi oltár töredéke CIL III. 4017. (Isis)	42.
	Fogadalmi tábla (Isis és Sarapis)	41-42.

Poetovio (28.)	Tabula ansata CIL III. 15184. (Isis)	44.
	Tabula ansata töredéke (Isis)	44-45.
Pusztaszabolcs (11.)	Apis bronzszobor	Lakatos, 1964, 74.
Rohonc (25.)	Khonsu bronzszobor	Lakatos, 1964, 40.
Rum (48.)	Ammon-fejes mécses	40.
Sárpentele (13.)	Osiris bronzszobor	74.
Savaria (26.)	Ammon-fejes mécses	Sosztarits et al. 2013, 197-198.
	Ammon-fejes mécses	197-198.
	Ammon-fejes mécses	197-198.
	Apis bronzszobor	Lakatos, 1964, 39.
	Az Iseum építési feliratának töredéke	Lakatos, 1964, 36.
	Egyiptomi istenek maszkját viselő papokat ábrázoló dombormű (mészkő)	Lakatos, 1964, 35-36.
	Falfestmény töredékek (Iseum)	Sosztarits et al. 2013, 75-88.
	Feliratos szoborbázis CIL III. 10908. (mészkő) (Isis)	37.
	Fogadalmi oltár töredéke CIL III. 4156. (márvány) (Isis)	37-38.
	Genius Augusti relief	Sosztarits et al. 2013, 50.
	Íbisz alakú bronzmécses	115.
	Isis papokat ábrázoló falfestmény	Sosztarits et al. 2013 75-88.
	Macska bronzszobor (Bastet)	115.
	Osiris bronzszobor	Lakatos, 1964, 38.
	Sarapis fej (márvány)	Sosztarits et al. 2013, 38.
	Sistrum? végű elefántcsont hajtű	Bíró, 1994, 66.
	Sothis-kutyán ülő Isis ábrázoló dombormű (márvány)	Lakatos, 1964, 36.
	Sphinx alakos mécses	Sosztarits et al. 2013, 205.
	Fogadalmi oltár (Szfinx)	Lakatos, 1964, 39.
	Fogadalmi oltár töredéke (Szfinx)	39.
Scarbantia (27.)	Anubis-maszkos ábrázolás egy Silvanus oltáron (CIL III. 10940)	Lakatos, 1964, 33.
	Fogadalmi felirat (Osiris)	Sosztarits et al. 2013, 21.
	Fogadalmi oltár (Isis)	19.
	Fogadalmi oltár (Isis)	20.
	Fogadalmi oltár. CIL III. 4234. (Isis és Bubastis)	Lakatos, 1964, 32-33.
	Sphinx szobortöredék (kő)	Lakatos, 1964, 33.
Sirmium (32.)	Anubis bronzszobor	80.
	Isis vagy Isis papnő feje (márvány)	79.
	Kőemlék (2 oroszlán között delfin)	79.
	Kőemlék (2 oroszlán közti Sarapis fejjel)	79.
	Lepényminta agyagból (Isis-Fortuna)	Lakatos, 1964, 80.

Siscia (35.)	Agyagmécses Ammonfejvel	Lakatos, 1964, 47.
	Fogadalmi oltár töredéke CIL III. 3944. (Isis)	46–47.
	Harpocrates bronzszobor	Lakatos, 1964, 47.
	Isis papnő feje (márvány)	Lakatos, 1964, 47.
	Sphinx szobor	48.
	Tabula ansata (bronz) (Isis)	47.
Solva (36.)	Fogadalmi oltár CIL III. 10594 (Isis)	55.
	Isis-Fortuna-Victoria bronzszobor	54.
Somlójenő (24.)	Osiris bronzszobor	48.
	Osiris bronzszobor	48.
Székesfehérvár (49.)	Domborműves mézskőlap	Lakatos, 1964, 69.
Szentpálpuszta (4.)	Apis fej (bronz)	Lakatos, 1964, 48.
Tata (6.)	Anubis bronzszobor	54.
Tatabánya (7.)	Isis-Fortuna bronzszobor	54.
Tevel (34.)	Osiris szobor bronzból	Lakatos, 1964, 76.
Tolna m.	Egyiptomi stílusú fajanszamulett	Lakatos, 1964, 77.
	Osiris bronzszobor	76.
	Sólyom fajanszamulett	76.
Veszprém m.	Hermes-Thoth bronzszobor	49.
Vindobona (1.)	Fajanszamulett (Anubis)	27.
	Fajanszamulett (Bész)	27.
	Fajanszamulett (Khnum)	27.
	Egyiptomi gránitszobor – Hapicha írnok	26–27.
	Fogadalmi oltár CIL. III. 4560 (Sarapis)	26.
	Fogadalmi oltár CIL. III. 4561 (Sarapis)	26.

A balatonszemesi pálos kolostor környezetében feltárt Árpád-kori településnyomok

Sziránszki Klaudia

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Árpadian Age Settlement Remains Surrounding the Pauline Monastery in Balatonszemes.

Abstract: The Pauline Order is the only Hungarian-founded male monastic order, thus holding a prominent place in Hungarian history. For a more in-depth understanding of the order's history, excavations have been carried out since 2014, led by the Institute of Archaeology at Pázmány Péter Catholic University for the research of the Pauline Monastery in Mindszent, Balatonszemes (1. picture). In connection with this, settlement traces from the Árpadian era have been unearthed in recent years. The significance of this is that there are few sources available from that period about the organization of the Paulines as an order. Examining the Árpadian objects and artifacts discovered here, in conjunction with written sources, can bring us closer to understanding the early history of the order.

Absztrakt

A Pálos Rend az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend, így kiemelkedő helyet foglal el a magyar történelemben. A rend történetének behatóbb megismerése céljából a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének vezetésével 2014 óta tanúsítások folynak a balatonszemesi Mindszent pálos kolostor területén (1. kép). Ezen munka során Árpád-kori településnyomok is előkerültek az utóbbi években, ami azért lényeges, mivel a pálosok rendé szerveződésük körüli időszakából kevés forrással rendelkezünk. Az itt előkerült Árpád-kori objektumok és leletanyag értékelése, összevetve az írott forrásokkal, azonban közelebb vihet bennünket a rend korai történetének megismeréséhez.

Bevezetés

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének vezetésével 2014 óta minden évben tanúsításokra került sor a balatonszemesi Mindszent pálos kolostor területén. Az évek során folytatott régészeti munkálatok alkalmával sikerült feltérképezni az északkeleti-délnyugati tájolású, 15. századi templom teljes szentélyét, és sikerült megismerni a templom főbb méreteit (1. kép). A templomtól északra elhelyezkedő kolostor kisebb hangsúlyt kapott az évek során, itt egy pince részletének, valamint a káptalanterem padló részletének feltárása készült el (Végh, 2020; Balatincz, 2020; Végh & Balatincz, 2022).

A kolostorra vonatkozó legkorábbi adat 1323-ból maradt ránk, de az újabb ásatási eredmények alapján nem zárható ki az a feltevés sem, hogy a kolostort ennél is korábban alapították. Ezt, vagyis az Árpád-kori előzményt támaszthatja alá egyre több olyan objektum és lelet a templom környékéről, amelyek feltehetően egy, a kolostor és a templom megépítése előtti időszakból származó késő Árpád-kori település maradványai lehetnek a lelőhelyen. A későbbi korok nagymértékű bolygatása azonban megnehezítette a rétegtani összefüggések értelmezését. A 15. századi templom építési munkálatai közben,

valamint a templom belsejében történő temetkezések miatt ugyanis az egyes objektumok részben, vagy teljesen megsemmisültek. Ennek köszönhetően csak a templomon kívül eső részen maradtak fenn korábbi emlékek bolygatatlan állapotban és így értékelésre alkalmasan. A legfontosabb kérdés továbbra is az, hogy ezek az objektumok a kolostorhoz tartozó templom korábbi fázisával egyidősek lennének, vagy egy ennél is korábbi megtelepedéssel kell számolnunk.

A Pálos Rend kialakulása

A középkori Európában a 13. századtól kezdve egyre több, a világtól elvonultan élő remeteközösség jött létre, akik főként a sűrű erdővel borított hegyvidékes tájakon telepedtek le, mindennapi életüket pedig az imádságnak és a kétkezi munkának szentelték. Ettől a századtól kezdve a Magyar Királyság területén is egyre sűrűbben említenek remetét az írott források, mivel ebben az időszakban nagymértékben gyarapodott a remeték jelenléte, különösen a Mecsekben, a Balaton környékén, a Pilisben, valamint a Zempléni-hegységben.

Az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend, a pálos rend megalakulásáról korabeli források alig maradtak ránk, csupán egy 16. századi rendtörténeti műből ismerünk erre vonatkozóan adatokat. Ezt a kulcsfontosságú írott forrást a 16. században élt Gyöngyösi Gergelynek, a pálos rend generálisának köszönhetjük, aki a fennmaradt okleveles adatokat, valamint rendtársai elbeszéléseit felhasználva írta meg *Vitae fratrum* című, a pálosok rendtörténetét összefoglaló művét (Gyöngyösi, 1988), emellett lényegi forrásnak számít továbbá, a szintén általa lejegyzett *Inventarium*, amiben a vizitációs útjába eső kolostorok okleveleinek az adatait kivonatolta (Molnár, 1975, 217–233). Habár kétségkívül ezt tekinthetjük a két elsődleges forrásnak a pálosokra vonatkozóan, mégis megkérdőjelezhető egyes lejegyzett adatok hitelessége.

A pálosok történetében nagyobb hangsúlyt és figyelmet kapott, a Gyöngyösi leírása szerint 1250 táján alapított, a mai Keszthely-Klastrompusztán található kolostor, amit a rend első kolostorának tartanak (Gyöngyösi, 1988, c. 8, 42). Nem véletlen, hiszen a rendi hagyomány szerint itt alapította meg Özséb esztergomi kanonok magát a pálos rendet. Özséb a tatárjárás után a kanonokságról lemondva és vagyonát szétosztva a Pilisbe vonult el hat társával és a Szent Kereszt tiszteletére itt építettek kolostort, ahol később az ő kezdeményezésére kezdték el összegyűjteni a remetét, hogy egy nagyobb remeteközösséget hozzanak létre (Hervay, 2007, 60).

Özséb személye körül is sok a megválaszolatlan kérdés. Neve először csak a *Vitae fratrum*-ban tűnik fel a 16. században, azelőtt nem említik meg sehol mint a rend alapítóját. Újabban a kutatás is megkérdőjelezi Özséb valódi szerepét, és többen úgy vélekednek, hogy valójában a rendalapításban nem, de a már meglévő rend szervezésében annál nagyobb szerepet tölthetett be (Hervay, 2007, 60–61; F. Romhányi, 2008, 299–300).

A 14. század a pálosok történetében fordulópontot jelentett, a rend ekkor élte virágkorát. 1308-ban Gentilis bíboros, pápai követ érkezett az országba, aki még ebben

az évben engedélyezte a pálos rendnek az ágostonos regula alkalmazását, később pedig a káptalan megtartását és önálló alkotmány létrehozását is jóváhagyta (Hervay, 2007, 63–64). A Gentilis bíboros által adott engedélyeket erősítette meg XXII. János pápa 1328-ban, innentől kezdve mentesültek a saját földjeik tizedfizetése alól, valamint nem volt kötelező megjelenniük az egyházmegyei zsinatokon sem (Hervay, 2007, 64).

Ebből az időszakból származó, 1322-es oklevélben említik először Szent Pál szerzeteseinek a szentkereszti remetét (Hervay, 2007, 62), később pedig Remete Szent Pál ereklyéje is az országba került I. (Nagy) Lajos király uralkodása alatt. A rend korai történetének kicsúcsosodása a 14. század végén következett be, amikor elnyerték a végleges Pálos Rend nevet (F. Romhányi, 2008, 299).

A lelőhely elhelyezkedése

Balatonszemes településétől délre, két egymással párhuzamosan futó völgy terül el, melyet patakok tarkítanak. A patakok közül a mai Tetves-patak az írott források szerint a középkor folyamán is létezett, ami egykor a Lápa nevet viselhette, melynek mentén egy malom is elhelyezkedhetett. Ez az adat a 16. századból maradt ránk, az *Inventariumban*, amelyet Gyöngyösi Gergelynek, a rend legfelsőbb előljárójának köszönhetünk (Molnár, 1975, 223). A két párhuzamosan elterülő völgy között lévő, 200 méteres magasságot is meghaladó hegyhát kisebb völgyekre és dombokra tagolódik. Az egyik kisebb völgyben, a Barátok-erdőben, a fák sűrűjében helyezkedik el a pálos kolostor is, amelynek közelében egy forrás is található (Végh & Balatincz, 2022, 164). Magát a Barátok-erdő nevet is érdemes kiemelni, hiszen ez magukra a szerzetesekre utalhat. Ez az elnevezés megjelenik már a Második Katonai Felmérés térképén is. A Mindszent kolostort dél felé körülvevő kisebb települések nevei, mint Rád, Visz, Csepely és Teleki, megtalálhatók az Első és Második Katonai Felmérés térképein is, valamint ugyanezen településeket sorolják fel egy 1325-ben kelt, határjárást is tartalmazó oklevélben is, amely Szemes birtokon belül leírja és megerősíti a remetéknek adományozott terület határait (AO IX. 1325, 162/286). Több esetben megfigyelhető tehát, hogy a középkori hagyományok a Balatonszemes településétől délre elhelyezkedő kisebb régió földrajzi neveiben is fennmaradtak, és ezek a nevek továbbra is őrzik a pálosok egykori jelenlétét ezen a területen.

A legkorábbi írott források a kolostorra vonatkozóan

A balatonszemesi Mindszent kolostorra vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre számottevő írott forrásanyag, azonban a korabeli, valamint a későbbi korok kútfőinek lejegyzett adatai kulcsfontosságú információkat hordoznak a kolostor korai történetének megismerésének szempontjából. A kolostor alapításának időpontjáról és alapítójáról hallgatnak a források, így ezek az adatok ismeretlenek számunkra, ezért csupán a kolostor legkorábbi említéseire tudunk támaszkodni.

Az egyik lényeges forrásunk a fentebb említett *Inventarium*ból maradt, amit a mai kutatás gyakran az úgynevezett Zöld Kódexnek nevez, aminek Somogy vármegyére vonatkozó részeit Molnár István gyűjtötte össze 1975-ben (Molnár, 1975). Ebben az *Inventariumban* Gyöngyösi Gergely a vizitációs útjai során az általa meglátogatott kolostorok fennmaradt okleveleinek adatait összegyűjtötte, majd lejegyezte 1520 körül, amelyek között maga a balatonszemesi Mindszent kolostor is feltűnik. A lejegyzett oklevélregeszták közül egyedül egy 1325-ből származó, a somogyvári konvent adományozást tartalmazó oklevelének az 1414-ben Zsigmond király által átírt oklevele maradt ránk eredeti formájában (MOL DL 2339. – 1325. június 29. / 1414. július 29).

Az oklevél szerint a Balaton mellett elhelyezkedő Szemes birtokon már álló kolostort, valamint a hozzá és Szemes birtokhoz tartozó földjeit a Mindszenti remetéknek adományozta egy bizonyos Ráholcai Jakab fia, Tót Lőkös. Az oklevélben megemlékeznek arról, hogy az újonnan adományozott földeket a remeték már a kolostor alapításától kezdve birtokolták, amit az akkori szomszédos telkek birtokosai is megerősítettek, valamint határjárásról is szó esik (AO IX. 1325, 162/286). Néhány szakirodalom arra következtet az oklevélben foglaltak alapján, hogy magát Tót Lőköst tisztelhetjük a kolostor alapítójaként (Fejér, 1832, 664–668; Makay 1913, 126; Aradi N. (szerk.), 1975, 365; Reóthy, 1977, 114; Fehérvári, 1979, 204; M. Aradi, 2016, 175).

Ezzel szemben a kutatásban ellentétes vélemények alakultak ki az alapító kilétével kapcsolatban, ugyanis más forrásokban feltűnik Wyz-i Tamás neve, akire szintén a kolostor alapítójaként hivatkoznak, és mellette a kolostor alapítási éve, vagyis egy 1323-as évszám is megjelenik. Ez az adat Szentiványi Márton, 17. században élt jezsuita szerzetes művében tűnik fel, amit többek között Rupp Jakab is átvett, azonban megjegyzi, hogy Szentiványi nem jelölte meg, hogy az erre vonatkozó adatokat honnan vette át, így továbbra sem bizonyítható a kolostor alapítási éve, illetve annak alapítója (Rupp, 1876, 280).

A pálosok korai kolostorait tanulmányozva valószínűsíthető, hogy kezdetben, a legtöbb esetben kisenemesi, valamint nemesi családok alapították (Guzsik, 2020, 66). Ebbe a sorba a Mindszent kolostor története is beleillene, hiszen Tót Lőköst vagy Wyz-i Tamást is azonosíthatnánk így alapítóként. Sajnos írott források hiányában ezt nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, miként számos korai alapítású kolostor esetében sem lehet egyértelműen meghatározni az alapítót. Ezekről gyakran még az írott források is hallgatnak, ráadásul sokszor Gyöngyösi munkájára sem tudunk támaszkodni, mivel számos, a pálosok renddé szerveződése körüli időszakban létrejött kolostort, valamint a hozzájuk tartozó okleveleket sem közölt. Ez pedig még inkább megnehezíti a pálosok korai kolostoralapításainak felvázolását (F. Romhányi, 2016, 17).

A megannyi bizonytalanság ellenére annyi kiderül a forrásokból, hogy a Mindszent kolostort 1323-ban már működő kolostorként tartják számon. Így feltételezhetően korábbi alapítással kell számolnunk, de hogy pontosan mikor történt, azt ma még nem tudjuk. Ennek megismeréséhez azonban közelebb kerülhetünk, ha a régészeti eredményeket párhuzamba állítjuk az írott forrásokból ismert adatokkal.

A feltárás és annak fontosabb eredményei

A 15. századi templom déli részén tapasztott padló nyomai kerültek elő, amit az egymás mellett megnyitott három szelvény mindegyikében meg lehetett figyelni, hol kisebb, hol nagyobb foltokban. Különböző beásások ugyanis többször vágták keresztül a padlót. Ennek a tapasztott padlónak a nyomai utalhatnak arra, hogy egykor egy lakóház állhatott a későbbi templom területén. Az egykori lakóház keleti felében egy ovális formájú kemencének az átégett platnija került elő, melynek sütőfelületét kétszer is megújították. Az objektum legfontosabb lelete pedig az a 671 darab, főként Árpád-korra keltezhető kerámiatöredék volt, melyekkel a kemence sütőfelületének alját rakták ki. A kemence mellett nyugati irányban már nem lehetett megfigyelni a platnit körülvevő vörösre színezett földet, így valószínűleg a kemence szája nyugat felé nyílt. Szintén a kemencétől nyugatra került elő annak egykori hamuzófelülete is. A templomhajó déli falával nagyjából párhuzamosan két, négyzetes alakú oszlophely került elő, valamint ettől déli irányban még további kettő.

A 15. századi templom szentélyének északi részén sikerült megfigyelni egy korábbi építési fázis maradványait. A korábbi templomnak csupán az északi szentélyzáródása maradt fenn, ami párhuzamosan helyezkedett el a későbbi templom szentélyével. Ettől északra helyezkedett el a sekrestye, melynek keleti oldala maradt épen. A 15. századi templom építési munkálatai során a korábbi templom teljesen megsemmisült. A fentebb említett falszakaszokon kívül már semmi sem őrizi a nyomait, így arról további lényegi információval nem rendelkezünk. Az írott forrásokkal összevetve azonban feltételezhető, hogy a 13. század végén, vagy a 14. század elején épülhetett meg a korábbi templom, amit az erre a korszakra keltezhető kerámiatöredékek is megerősítenek (Végh & Balatincz, 2022, 168).

A lakóháztól északkeleti irányban a 15. századi templom szentélyének oltáralapozása alatt egy kútszerű objektum is előkerült, a korai templom maradványától délre. Az objektum függőleges oldala a feltárása során kirajzolódott, lefelé haladva pedig szűkülni kezdett, de az alját még nem sikerült elérni. Ebből az objektumból számos lelet került felszínre, köztük állatcsontok, téglá-, kő- és kerámiatöredékek. Előkerült továbbá három darab 13. század végi – 14. század eleji bécsi denár. Az objektumból előkerült leletanyag legnagyobb részét a kerámiamaradványok tették ki. A balatonszemesei kútszerű objektum bontása közben ugyan semmilyen jel nem utalt arra, hogy egykor béléssel vagy faszerkezettel látták volna el, de az objektum méretei és jellege alapján valószínűsítjük, hogy kútként funkcionálhatott az Árpád-kor folyamán. Elhelyezkedése azt sejteti, hogy valószínűleg nem egy időben létezett a korai templommal, mivel a kút(?) pontosan a szentély fölött helyezkedett volna el, ha a korábbi templom szentélyének maradványaiból kiszerkesztjük annak eredeti alaprajzát. Ezt a feltételezést tovább erősíti a korábban említett további objektumok elhelyezkedése, mivel azok túlságosan közel lettek volna a templomhoz (1. kép).

A feltárásokon előkerült leletanyag

A kolostor környezetében előkerült Árpád-korra keltezhető leletek rávilágítottak arra, hogy a Barátok-erdőben a pálos kolostor építését megelőző időszakból származó megtelepedéssel számolhatunk. A leletek nagy része, különösen a kemenceplatniból előkerült kerámiatöredékek jól keltezhetőek az Árpád-korra, illetve egészen a 14. századig. Értékelésüket azonban nehezíti, hogy a fentebb említett további objektumokból előkerült leletanyag jelenleg még nincs restaurálva.

A korai kerámialeletek elemzése

A lelőhelyen az Árpád-korra keltezhető objektumokból összesen 1454 darab kerámiatöredék került elő, melyek közel a felét a kemence tapasztásában talált töredékek (671 db) alkotják. Ez utóbbiak restaurálása során számos töredék összeilleszthető volt, ami két teljes fazekat adott ki, továbbá több fazék profilja is kisserkeszthetővé vált. Összesen legalább 19 darab külön edénnyel számolhatunk a bizonytalan töredékek mellett.

A kerámiatöredékeken egyértelműen látszik, hogy merőben más jellegűek, mint a korábbi évek ásatásaiból előkerült késő középkori kerámiák. Jellemzően vastag falúak, megfigyelhetők a kézikorongolás nyomai, illetve több aljtöredéken a homokkal felszórt kézikorong nyoma, továbbá néhány darabon fenékbélyegek is. Az edények formáit tekintve a legnagyobb arányban fazekak fordulnak elő, de elvétve poharakból származó töredékek is. Egy esetben egy korsó oldaltöredékét sikerült azonosítani, melynek külső oldalán az egykor hozzá csatlakozó fül csonkja is megmaradt.

A töredékek színe zömében barna, illetve annak árnyalataira égett, de a vörös színűek is nagy számban képviselik magukat a leletanyagban. Fehérre égő anyagú kerámiatöredékek is kerültek elő mind a kútszerű objektumból, mind a kemence tapasztásából is, melyeknek a külső oldalán vörös angóbos festés látható. Ez a kerámiatípus főként Budán és környékén, valamint Északkelet-Magyarországon terjedt el nagyobb mennyiségben a 13–14. század folyamán (Simonyi, 2012, 329). A Dunántúlon azonban ritkán fordulnak elő, csak elvétve ismerünk ilyen leleteket (Simonyi, 2012, 330).

Kis számban díszített példányok is előkerültek, ezek jellemzően bekarcolt csigavonalak, de hullámvonalas, fogaskerékmintás díszítés is felfedezhető egyes darabokon. Előfordult, hogy két mintát is ötvöztek a díszítésnél: a perem alatt ferdén elhelyezkedő, ívelt beszúrkálás, ún. körömbenyomkodás jelent meg, alatta pedig két, szorosan egymás alatt körbefutó vonal látható. Az egymás alatt megjelenő, különböző díszítésmódok együttes előfordulása a városias telepek kerámiaanyagában nagyjából a 13. század elejére lassan eltűnt. Takács Miklós ezt a jelenséget a sorozatgyártás megindulásával hozta összefüggésbe, de a falusi településeken még az Árpád-kor végén is használatban voltak (Takács, 1993, 209–216).

Fémek

A fémleletek jóval kisebb mennyiségben fordultak elő, melyek legnagyobb részét a vasszőgek alkották. Ezek nagy valószínűséggel eredetileg a templom tetőszerkezetéhez tartozhattak. Vastárgyak közül előkerült egy láncszem, egy bárd töredéke, egy ládapánt és a faláda vasalata. A zárakhoz kötődően egy lakat és egy ajtóretesz is fennmaradt. A többi vaslelet töredékes állapotban maradt meg, továbbá gyakran olyan erősen korrodálva, hogy funkciójuk nem meghatározható. A vasakon kívül két bronzlemez-töredék is került elő, de ezek funkciójáról nem tudunk többet mondani.

Érmék

A lelőhelyen talált legkorábbra keltezhető érmék Árpád-koriak. Közöttük III. Béla (1172–1196) kufikus típusú rézpénze, valamint IV. Béla (1235–1270) és IV. László (1272–1290) által veretett ezüstdenárok is előfordulnak. A külföldi érmék közül két darab III. Rudolf (1298–1306) osztrák herceghez kötődő bécsi denárt azonosítottak. Az utóbbi években került elő nagy valószínűséggel további öt darab bécsi denár a vizsgált korszakból, melyek restaurálása folyamatban van. A korábban említett kútszerű objektumból pedig három darab, szintén 13. század végére – 14. század elejére keltezhető bécsi denár ismert.

Összegzés

A középkori Magyar Királyság területén számos pálos kolostor esetében megfigyelhető, hogy rendelkeztek valamilyen korábbi települési előzménnyel, amint azt a balatonszemesi példa is bizonyítja. A renddé szerveződésük körüli időszakban még nem rendelkeztek önálló, egységes építészettel. Általában már álló épületeket vettek birtokba, vagy maguk számára emeltek új épületeket, amit később rendszerint átalakítottak és kibővítettek.

A fenti vizsgálatok eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Barátok-erdőben, a kolostor építésénél korábban létezett a területen egy késő Árpád-kori település. Az ásatási megfigyelések és az objektumokból előkerült leletanyag erre enged következtetni. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy vajon ez a korábbi telep egyidős lenne-e a korai templommal? Egyértelműen ezt sem lehet megállapítani, habár a még szerény leletanyag ezt az elképzelést alátámasztani látszik. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a tárgyalt telepjelenségek túlságosan közel helyezkednek el a korábbi templomhoz, és a korszakban ez nem volt jellemző.

Az utóbbi években végzett balatonszemesi tanásatások egyre több adalékot szolgáltatnak a remeték korai megjelenéséhez a Barátok-erdőben. A további ásatások pedig biztosan bővíteni fogják ismereteinket a pálosok korai történetével kapcsolatban.

Irodalomjegyzék

- AO IX. 1325: Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. IX. 1325. Géczi L. (szerk.)
- Aradi N. (szerk.). (1975). Dap I.: Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja.
- Balatincz A. (2020). Régészeti kutatások a balatonszemesi Mindszent pálos kolostor területén [MA-szakedolgozat, kézirat]. PPKE BTK Régészettudományi Intézet.
- F. Romhányi B. (2008). A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében. Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez. Történelmi Szemle 50. 289–312.
- F. Romhányi B. (2016). Heremitae – monachi – fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához. In Sarbak G. (szerk.), Pálosaink és Pécs. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/4. (pp. 9–23). Szent István Társulat.
- Fehérváry R. (1979). Az uzsaszentléleki pálos monostor. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14 (pp. 203–213). Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Fejér G. (1832). Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 2. (Buda)
- Guzsik T. (2020). A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Magyar Pálos Rend.
- Gyöngyösi G. (1988). Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Akadémiai Kiadó.
- Hervay F. L. (2007). A pálos rend eredete. In Sarbak G. & Óze S. (szerk.), Decus Solitudinis Pálos évszázadok. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/1. (pp. 57–65). Szent István Társulat.
- M. Aradi Cs. (2016). Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára. Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum.
- Makay B. (1913). A Balaton a történeti korban. In A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága.
- Molnár I. (1975). A magyarországi pálosok „Zöld Kódex”-ének Somogy megyei regesztái. Somogyi Múzeumok Közleményei 2. (pp. 217–233). A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Reóthy F. (1977). Elveszettnek hitt műemlékek nyomában Balatonszemesen. Műemlékvédelem 21(3). 114.
- Rupp J. (1876). Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre, vagyis nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve. III. kötet. MTA Történelmi Bizottság.

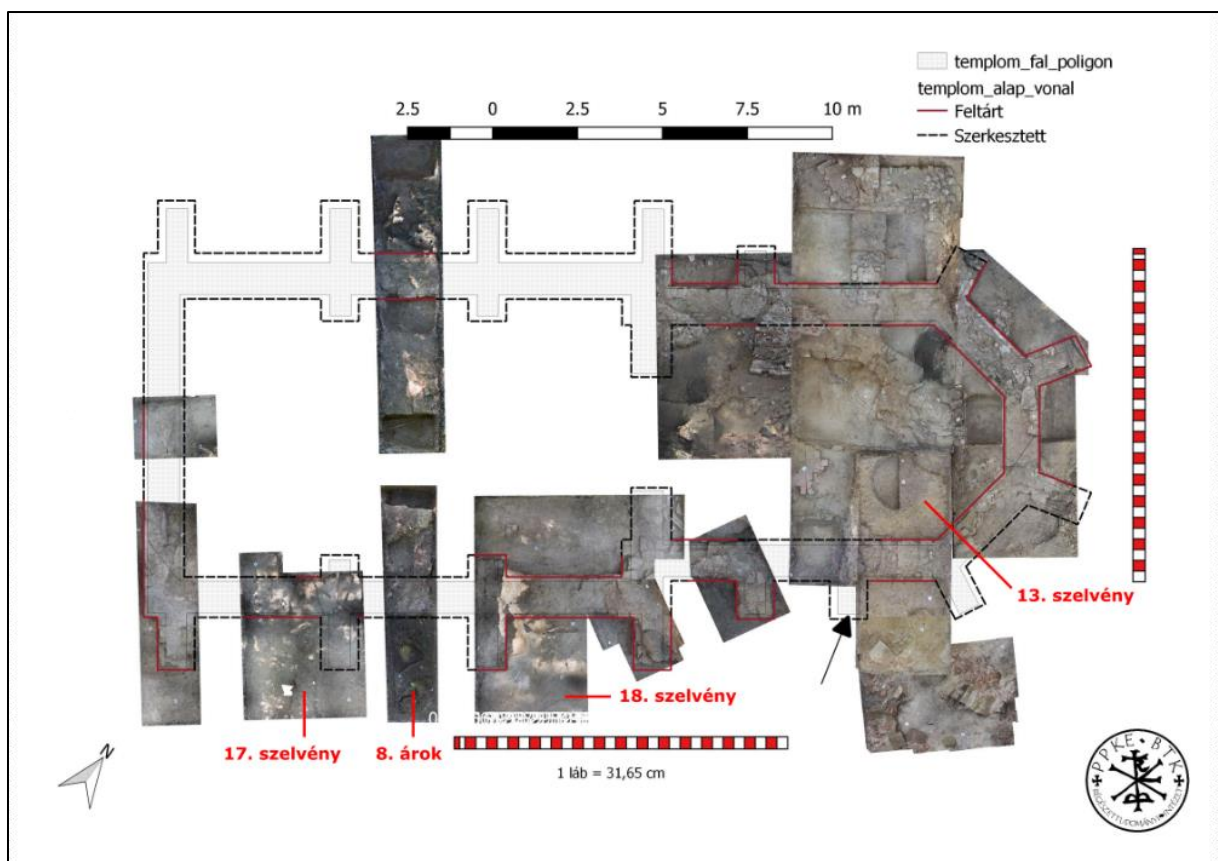
Simonyi E. (2012). Adatok a késő Árpád-kori fehér kerámia kialakulásához. In Petkes Zs. (szerk.), *Hadak útján XX.* (pp. 327–344). Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ.

Takács M. (1993). Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 13(1), 201–226.

Végh A. (2020). Régészeti kutatások Somogy megyében 2018–2019-ben. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7. (pp. 183–187). Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum. <https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2020.7.183>

Végh A. & Balatincz A. (2022). A balatonszemesi Mindszent kolostor régészeti kutatásának eredményei. In Balatincz A. & Nagy A. (szerk.), *Pálosok, építészet, régészet. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti konferenciák 4/5.* (pp. 164–180). Szent István Társulat.

Melléklet

I. kép: A balatonszemesi Mindszent kolostor templomának alaprajza

Árpád-kori buzogányok a Jászság területéről¹

Felber Zsolt Zsombor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Árpadian Age Maces from the Territory of the Jászság.

Abstract: The objective of this study was the publication of five newly found stray mace head findings, that I attempted to interpret in the light of the settlement history of their finding locations. Besides the description, classification, dating and photo-documentation of the maces, I also tried to evaluate the findings, for which I believed it was important to examine this type of weapons' emergence, appearance in the Middle Ages. The finding locations of the maces from the Jászság provide us some important information that the objects do not tell us by themselves, which is why a survey of the finding locations' settlement history is a significant part of the article. Although the results obtained do not provide concrete evidence, they shed light on certain historical events and their consequences, such as the Mongol invasion in our case, or they provide assumptions about the history of settlements of the researched territory, like that the settlement of Pechenegs or Cumans in the Jászság cannot be proven. Based on these, and other earlier discussed examples, it was possible to make a hypothesis about the interpretation of the group of findings.

Absztrakt

A dolgozat az utóbbi években szórványként előkerült öt darab Árpád-kori buzogánylelet feldolgozását adja, kitérve mikrorégió korabeli településtörténeti kérdéseire is. A tárgyak leírása, klasszifikációja, keltezése és képi dokumentációja mellett megpróbálkoztam a leletek értelmezésével, amelyhez fontosnak tartottam a fegyvertípus kialakulásának, középkori megjelenésének vizsgálatát. A jászsági buzogányok lelőhelyei olyan információkkal szolgálnak, melyet maguk a tárgyak nem árulnak el önmagukban, ezért is teszi ki jelentős részét a dolgozatnak a lelőhelyek településtörténetének áttekintése. A kapott eredmények nem nyújtanak konkrét bizonyítékokat, de rávilágítanak olyan történelmi eseményekre és következményeire, mint esetünkben például a tatárjárás. Továbbá olyan településtörténeti hipotéziseket vetnek fel, hogy a Jászságban nem bizonyítható a besenyők és a kunok megtelepedése. Így lehetőség nyílt a leletcsoport értelmezésére kapcsán új történeti feltételezéseket is tenni.

Bevezetés

A buzogányok a középkor egyik kedvelt ütő-zúzó fegyvereinek tarthatók, használatuk igen népszerű volt már az Árpád-korban is. A fegyvertípus hazánkban való elterjedésének kérdése azonban a mai napig nem tisztázott, hiszen a honfoglaló magyarság anyagi kultúrájából nem ismertek ilyen leletek. Bár számos bizonyíték (nyelvi adatok, képi ábrázolások és a régészeti kutatások is) hozható fel a buzogányoknak a kései nomádoktól: a besenyőktől és a kunoktól való eredetére, valószínűbb, hogy ők csupán közvetítő szerepben állhattak, akik maguk is a Bizánci Birodalomból vették át használatát.

¹ A cikk a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi szekciójának Őskori, népvándorláskori és középkori régészet tagozatában 2023 áprilisában különdíjat elért OTDK dolgozat eredményeit foglalja össze.

A dolgozat célja, hogy röviden ismertessem, hogyan és mikor jelentek meg a buzogányok mind Európában, mind a Kárpát-medencében, majd további újabb szórványleletek feldolgozásával gazdagítani a hazai leletanyagot. A leletek leírásán, típusba sorolásán és keltezésén kívül pedig megpróbálom elhelyezni őket lelőhelyük településtörténete szerint a Kárpát-medencei emléktárhelyekben.

Általános jellemzők

Hadi eszközként az ütő–zúzó fegyverek közé tartozik, így kifejezetten páncélos ellenfelek ellen volt hatékony (Boldog, 2006, 78). A fegyvertípus elődje az egyszerű legallyazott fabunkó volt, melyet az emberiség kezdetben védelmi céllal, illetve vadállatok leütésére, zsákmányszerzésre használt (Kalmár, 1964, 31), bár ezeknek valódi fegyverként való értelmezésük kérdéses. Egy másik jelentős funkciója a lelettípusnak: gyakran méltóságjelvényként, vezéri szimbólumként, harctéri vezénylőjelképként használták. Ezt a szerepét a buzogány fegyverként való használatának felhagyása után is megtartotta (Kalmár, 1964, 31).

Az Árpád-kori buzogányok nagy típusát alkotják az úgynevezett csillag alakú buzogányok. A Kárpát-medencébe a 9(?)–II. században betelepülő besenyők hozták magukkal a csillagbuzogányok korai változatait, a négytüskés buzogányokat. Ezek jellemzően vasból kovácsolással készültek, kocka alakú testükből minden oldalon egy-egy nagy gúla alakú tüske állt ki. A 12–13. században pedig a kunok bejövetelével hozható kapcsolatba a már tömeggyártással készített, bronzból öntött változatok megjelenése. A levágott sarkú kocka alakú, a négytüskés dudoros, és a szerkezetileg legfejlettebbnek tekinthető tizenkettüskés buzogányok használata egészen a 14. század első feléig tartott (Kovács, 1971, 172). Kelet-Európában a csillagbuzogányok példányai gyakran a tatárjárás során elpusztult településeken kerülnek elő, ugyanez megfigyelhető a Magyar Királyság területén is.

A fegyvertípus elterjedése

Európában való megjelenése és elterjedése

A buzogányok eredetének és európai vagy Kárpát-medencében való megjelenésének, elterjedésének kérdése a fegyvertörténeti kutatás egyik legrégebbi problematikája. Valamilyen kőből csiszolt, majd bronzból öntött darabokat már az őskorban használhattak, de ezek fegyverként való használata valószínűleg nem. A fémfejű buzogányok ókori és népvándorlás kori használatára csak szórványos források utalnak. Egy 6. századra keltezett permi ezüsttálon ábrázolták (Kóhalmi, 1972, 16. kép), illetve Belső-Ázsiában többek közt hszüingnu fejedelmi sírokban tűnnek fel. Meglétük tehát adatolható, de használatuk jobb esetben is csak lokálisnak tartható, hiszen sem az európai hunok, sem az avarok, sem a magyarok anyagi kultúrájából nem ismertek (Katona-Kiss, 2022, 98).

Ennek okát talán a védőfelszerelésben kell keresni, mivel arról nem lehet szó, hogy nem ismerték volna a fegyvertípust, ugyanis a szaltovói kultúrkörben, amivel a vándorló magyarság szoros kapcsolatban állt, a buzogányok egy speciális fajtáját, az úgynevezett ostorbuzogányokat előszeretettel használták (Krikanov, 1987).

Korábban úgy tartotta a kutatás, hogy a késő római hadászatban még nem használták (Kolias, 1988, 173), azonban a középkorban a Bizánci Birodalomban elég gyakran feltűnt. Azóta bebizonyosodott, hogy az ókori rómaiaknál már előfordulhatott, a 2. századtól használhatta a római lovasság. A fegyvertípus későbbi változatai a kora középkori bizánci nehézlovasság kedvelt fegyverévé váltak (D'amato, 2011, 8). Ezek az írott források és ábrázolások alapján „fejben végződő botok” voltak. A fej, ami általában gömb alakú volt, fémből, míg a bot, vagyis a nyél valószínűleg fából készült és körülbelül 60-80 cm hosszú lehetett (Kolias, 1988, 180).

A II. század végétől a buzogányok már Nyugat-Európában is egyre inkább elterjedtek: mind leletanyagban, mind az ábrázolásokon. Ekkor már sokkal inkább kézben tartva, tehát elsődleges funkcióját (közeli harcra lovas és gyalogos ütőfegyver) őrizte meg (Giedl, 2021, 223). A 14. századra a fegyvertípus a nyugati nehézlovasság egyik fő fegyverévé vált (Boenheim, 1890, 358).

A buzogányok a Kárpát-medencében

A buzogányok magyarországi megjelenését régóta kutatja több különböző tudományág is. Vizsgálták például nyelvészeti megközelítésből a magyar buzogány szó eredetét. Nagy Géza a szót török eredetűnek tartotta, és a kun nyelvben megtalálható „*buz – boz*” = *rumpere* igéből származó „*buzgan – bozgan*” = *rumpens* szavakból eredeztette, amelyek jelentése romboló, pusztító (Nagy, 1890, 403). Ezt az eredeztetést a szavak jelentése is igazolni látszik. Nagy Géza egyéb, a magyarokkal kapcsolatba hozható török nyelvű népektől való származását viszont elvetette. Ilyen az oszmán, a kipcsak tatár, de a kunoknál korábbi átvételt szintén kizárta (Nagy, 1890, 403). A mai magyar buzogány szó így valószínűleg a „*buzgan*” változathoz fejlődhetett ki. Kovács László szerint azonban a d-hangot tartalmazó alakok: „*buzdurgan – bozdogan*” (melyek jelentése vasbuzogány) nem a kunoktól származtathatók, hanem mégis oszmán-török eredetűek. Ezek, bár a fenti igék származékai, képzésmódjuk ma még tisztázatlan (Kovács, 1971, 165). Valószínű tehát, hogy a buzogány szó a magyar nyelvben kétszeresen átvett jövevényszó.

A középkori írott forrásokban a szó elsőként 1333-ban, személynévként tűnik fel: az oklevél „*Buzkan filio Arbuz*”-t említi, aki Parabuch kun származású ispán rokona volt (Giedl, 2021, 224). Első helynévi említése 1423-ban történt: itt „*Buzganszallas*” néven szerepel, fegyvernévként pedig egy évvel későbből, 1424-ből találkozhatunk vele: „*Vnum baculum ferreum buzgan nominatum*” (Kovács, 1971, 165).

A fegyvertípus azonban a kunok 1239-ben való beköltözése előtt is jelen volt a Kárpát-medencében, és ha a buzogány szavunk nem lehet a kun beköltözés időszakánál

korábbi, nem csak a lelettípus, de a szó eredete is új megvilágításba kerül. A megoldást az adja, hogy a kunok bejövetele előtt a magyarok a buzogány szó jelölésére a „*bot*” szót használták (B. Szabó, 2010, 48–49). Ahogyan az már Kovács Lászlónál is megjelent, és azóta további bizonyítékok is alátámasztani látszanak feltevését, a fegyver Kárpát-medencébe való eljuttatása egy szintén keleti eredetű lovasnomád népesség, a besenyők nevéhez fűződik (Kovács, 1971, 180). Ők a 10. század vége körül érkeztek először a Kárpát-medencébe, ám legnagyobb beköltözésüket 1055 utánra tehetjük. A besenyőkről tudjuk, hogy már 1051-ben harcoltak a németek ellen, de később is jelen voltak a magyar királyi hadseregben (Pálóczi Horváth, 2014, 37–45). A magyarországi helynevek és személynevek közt többször előfordulnak a „*csomak*” és a „*csokmány*” szavak (vagy ezek változatai [Tatár, 2002, 166–171]), melyek jelentése bot, harci bot, és minden bizonnyal a besenyő nyelvből vehettük át (Tatár, 2002, 170–172). A korabeli „bottal ütő besenyő” kifejezés is azt bizonyítja, hogy a magyarok is jellegzetesnek gondolták a besenyők buzogányhasználatát (Tatár, 2002, 172). A besenyők valószínűleg Bizánc peremvidékén találkozhattak a fegyverrel, amit tőlük a magyar könnyűlovasság is átvett (de a nehézlovasság kezdetben még nem használta) (Kovács S., 2019, 9). A buzogányok tömeges elterjedése tehát a 13. századra, a kunokhoz köthető, megjelenése viszont a besenyők nevéhez fűződik, ami választ ad a 11–12. századra datált hazai leletekre is.

Ábrázolásokon először egy 1235 körüli lovaspecséten jelenik meg. A pecsét Gut-Keled nembeli Apaj szlavón bánt ábrázolja, aki kezében buzogányt tart (Szendrei, 1905, 31). Ez nemcsak a fegyvertípus 13. századi használatát tekintve tartható jó példának, de utal a korban a nemesség, a nehézlovasság körében való megjelenésére is (Kovács, 1971, 180). A pecsét ábrázolása nem elég részletes, de valószínűleg gömb alakú vezéri buzogányról van szó. A korabeli magyar nehézlovasság feltehetően nem kun buzogányokat használt, mivel ők csak 1239 húsvétján érkeztek meg a Kárpát-medencébe (Kovács S., 2019, 10). A csillag alakú buzogányok ábrázolásokon sokáig előfordulnak, a 13–14. századból több ilyen ismerünk. Az egyik a királyfiak oktatására szánt 1333–1342 között készült Anjou legendárium egyik miniatúrája, amely az egyik Szent László legendát, a király kunnal való küzdelmét ábrázolja. A miniatúrán a könnyűlovasság felszerelésű kun harcos buzogányával éppen a nehézpáncélzatú királyra próbál lesújtani. Mivel a középkorban a miniátorok általában saját koruk fegyverzetében jelenítették meg az ábrázolt alakokat, ebből az következik, hogy egyrészt a csillag alakú buzogányok még használatban voltak a században, másrészt utal a fegyver keleti származására is. Az ábrázolás jól mutatja a fegyver páncél ellen való hatékonyságát is, hiszen a nomád lovas csupán ezzel az egyetlen fegyverrel támad a páncélos királyra (Kalmár, 1971, 20). A középkorban kedvelt Szent László legendákat többször látni még templomi falfreskókon is, mint amilyen a bögözi, homoródszentmártoni (1300 körül), és a karaszközi (14. század közepe) falképek, amelyeken mind-mind megjelennek csillag alakú buzogányok (Kovács S. 2019, 14).

Tárgyleírás

1. Négytüskés *buzogányfej*. Vasból kovácsolással előállított buzogányfej. A fegyver teste lapos, gyűrűs henger alakú, melyen négy oldalt egy-egy tüskét alakítottak ki. Nyéllyuka szabálytalan kör alakú. Peremgyűrűvel vagy köpűnyúlvánnyal nem rendelkezik. Három tüskéje viszonylag ép, egynek csúcsa azonban töredékes. Karácsond és Jászárokszállás között került elő. Teljes m.: 1,9 cm; alaptest sz.: 3,2–3,3 cm; fej sz. a két ép szemközti csúcs között: 5,2 cm; nyéllyuk belső átm.: 2,1 cm; s.: 56,7 g. Keltezés: 10–14. sz.

2. Csillag alakú *buzogányfej*. Bronzból öntéssel készített tömör buzogányfej töredéke. A kocka alakú test töredékén a középső sorban három, többé-kevésbé ép gúla alakú nagy tüske található. Ezeket kisebb, a buzogánytest sarkainak enyhe megnyújtásával kialakított tompább, háromszög alakú tüskék vesznek körül. Nyéllyuka szabálytalan kör alakú. Peremgyűrűnek vagy köpűnyúlványnak nyoma nem figyelhető meg a fegyveren. Jászágó, Középkori Ágón került elő. Teljes m.: 3 cm; sz. két szemközti tüske között: 5,3 cm; nyéllyuk belső átm.: 1,8 cm; s.: 128,6 g. Keltezés: 12–13. sz.

3. Csillag alakú *buzogányfej*. Bronzból öntött üreges buzogányfej töredéke. Eredetileg hasáb alakú testének négy oldalán egy-egy nagyméretű gúla alakú tüske kapott helyet. A buzogánytest sarkaiból kisebb, háromszög alakú tüskéket alakítottak ki. A fegyver egyik középső, nagyobb tüskéje, valamint összesen három, a felső sorból egy, az alsóból kettő kisebb tüskéje hiányzik. Peremgyűrűje vagy köpűnyúlványa nincs. Jászberény-Nevada-tanyáról került elő. Teljes m.: 3,2 cm; sz. két szemközti tüske között: 5,7 cm; nyéllyuk belső sz.: 2,1 cm, s.: 96,4 g. Keltezés: 12–13. sz.

4. Tizenkettütüskés *buzogányfej*. Bronzból öntéssel kialakított üreges tizenkettütüskés buzogányfej töredéke. A fegyver töredékének oldalain közepén nagyobb, gúla alakú tüskék, a buzogánytest sarkain pedig kisebb, háromszög alakú tüskék sorakoznak. Ezekből összesen két-két darab maradt meg. A belső oldalán alul rövid, hengeres nyéllyuk figyelhető meg, azonban felül ilyen nem található, tehát a nyél valószínűleg a buzogány fejének közepéig ért. Jászdózsa-Kápolnahalmon találták. Teljes m.: nem állapítható meg (legnagyobb mérhető: 4 cm); s.: 70,8 g. Keltezés: 12–14. sz. első fele.

5. Gömb alakú *buzogányfej*. Bronzból öntéssel készített üreges gömb alakú tollas buzogányfej töredéke. A buzogánytest töredékén három, egymással párhuzamosan futó függőleges irányú toll található. Minden tollat kétoldalról egy-egy kisebb domborulat fog közre. A buzogányfejhez alulról rövid köpűnyúlvány csatlakozik. Jászágó és Jászárokszállás között került elő. Teljes m.: nem állapítható meg (legnagyobb mérhető: 3 cm); köpű belső átm.: 2,7 cm; s.: 43,9 g. Keltezés: 13–14. sz.

A buzogányok történeti értékelése a Jászság Árpád-kori településtörténetének fényében

A Jászságban előkerülő buzogányok értékelése során arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy kik használták ezen fegyvereket, és kik által kerültek a területre. Mivel a jászok maguk is a besenyőkhöz és kunokhoz hasonlóan kelet felől érkező lovasnomád-

félnomád népesség volt, így logikus feltételezés, hogy általuk, különösen, ha elfogadjuk a kunokkal együtt történt betelepülésüket. A jászok régészeti hagyatékában azonban eddig nem ismerünk buzogányleleteket. A dolgozatban ismertetett buzogányok tipológiai alapú keltezése szerint ráadásul ezek a fegyverek még a jászok beköltözése előtt lehettek használatban, és kerülhettek földbe. Hangsúlyozni kell, hogy a fegyvertípust a kunokhoz és a besenyőkhöz is csak a nyelvi és képi adatok alapján kötötték, és terjedt el a nézet, hogy ők használták, hozták be a Kárpát-medencébe, és terjesztették el a magyarok között. A jászokhoz azonban sem írott források, nyelvi adatok, sem ábrázolások nem kapcsolják a buzogányok használatát, és a jász temetkezésből fegyvermellékletként sem ismerünk ilyen leletet.

A Jászság első lakosai Fodor Ferenc történész szerint a honfoglalást követően a besenyők voltak, akik a területre mint gyepűőrzők érkeztek (Fodor, 1942, 76–77). Ha a jászokat megelőzően valóban itt éltek besenyők, az magyarázatul szolgálhat a korábbra datált buzogánytípusok megjelenésére a területen, így eredetük a besenyők hagyatékához köthető. Azonban a besenyők megtelepedése a Jászságban régészetileg nem bizonyított. A történeti kutatások során érdekes még a kunok jászokkal való kapcsolatának kérdése is. Felmerült például, hogy a két népcsoport a Kárpát-medencébe közösen költözött be (Langó, 2001, 163). Ez esetlegesen azt feltételezheti, hogy ha nem is telepedtek meg a Jászságban, talán jártak a területen, vagy rövidebb ideig jelen voltak. Azonban régészetileg a besenyőkhöz hasonlóan a kunok jelenléte sem bizonyítható.

A vizsgált mikrorégióban több helyen felmerül a tatárjárás pusztításának kérdése. Az általam vizsgált lelőhelyek közül mindnél volt olyan Árpád-korban létező település, melyet a muhi csatát követő fosztogatások pusztítottak el. A leletek régészeti keltezése ehhez az eseményhez már sokkal jobban illenek. Azonban a buzogányok elterjedtsége, nemcsak hazánkban, de egész Kelet-Európában sem köthető kizárólag egy etnikumhoz. A fegyvert ugyanis, már ha valóban köze lehetett a mongol támadáshoz, használhatták a magyarok, akik a besenyőktől és a kunoktól ekkorra már átvették. De nem szabad megfeledkezni a mongolokról sem, akik ugyancsak ismerték a fegyvertípust. A csillag alakú buzogányok legtöbb keleti párhuzama ugyanis szintén a mongol invázió során elpusztított települések gyakori leleteként került elő (Kirpicznyikov, 1966, 48). Ráadásul a Képes Krónika szerint volt egy második tatár támadás is 1285-ben, amely útvonala alapján érinthette a Jászságot is (Kiss-Bíró, 2021, 359–360), ezzel újabb lehetőséget biztosítva a fegyvertípus idekerülésére. Bár a buzogányok tatárjáráshoz való kötését közvetlen bizonyítékok nem támasztják alá, jó eséllyel közük lehetett az eseményhez. Mindazonáltal nem kell közvetlenül harci cselekményt feltételeznünk az adott lelőhelyek területén, a helyi magyar lakosság ekkor már ismerte a fegyvertípust.

Irodalomjegyzék

- B. Szabó J. (2010). A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. Argumentum Kiadó És Nyomda Kft.
- Boenheim, W. (1890). Handbuch der Waffenkunde. Salzwasser-Verlag GmbH.
<https://doi.org/10.11588/diglit.13832>
- Boldog Z. (2006). A Déri-gyűjtemény buzogányai (Maces in the Déri Collection). A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2006 (pp. 75–82).
- D'Amato, R. (1942). Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορόνη: The War Mace Of Byzantium, 9 -15 C. Ad. New evidence from the Balkans in the collection of The World Museum Of Man, Florida. Acta Militaria Mediaevalia 7, 7–48.
- Fodor F. (1942). A Jászság életrajza. Stephaneum Nyomda, Budapest.
- Giedl D. (2021). Csillag alakú buzogányok Pest megyéből. In Rácz T. Á. (szerk.), Kincskeresés Kaland Tudomány (pp. 222–235). Press Pannónia Nyomda Kft.
- Kalmár J. (1964). A buzogány (Der Streitkolben). A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 4–5, 44–46.
- Kalmár J. (1971). Régi magyar fegyverek. Natura Budapest.
- Katona-Kiss A. (2022). A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez. Magyarországtudató Intézet.
- Кирпичников, А. Н. (1966). Древнерусское оружие 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. Академия Наук СССР Институт Археологии.
- Kiss-Bíró Gy. (2021). Az Északnyugat-Jászság 11–15. századi településtörténetének vázlatja. [PhD disszertáció]. Szegedi Tudományegyetem.
<https://doi.org/10.14232/phd.11000>
- Kolias, T. G. (1988). Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinische Waffenkunde von der Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kovács L. (1971). A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai (Les massues étoile es des XIe- XIVE siècles conservées au Musée National Hongrois). Folia Archaeologica 22, 165–181.
- Kovács S. T. (2010). Huszárfegyverek a 15–17. században. Martin Opitz Kiadó.
- Kovács S. T. (2019). Hárman sem birnátok súlyos buzogányát... Martin Opitz Kiadó.
- Крыганов, А. В. (1987). Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. Советская археология 1987(2), 63–69.
- Langó P. (2001). A jászok korai történetének megítélése a 19–20. században ('Discovery' of the Jász and their settlement in the Carpathian basin). In Hortiné Bathó E. & Kiss E. (szerk.), A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000 (pp. 151–176).

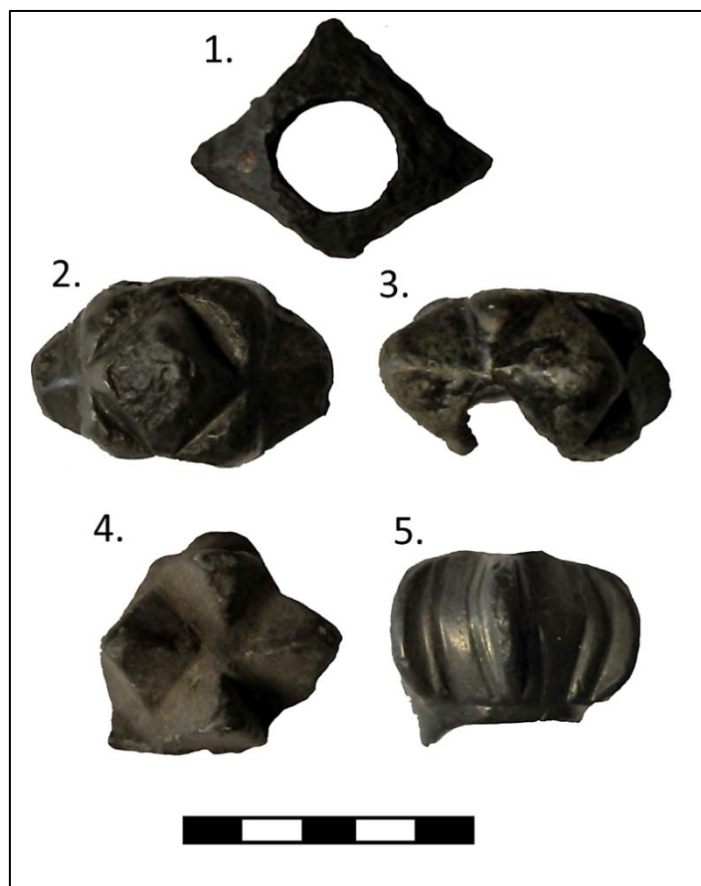
Pálóczi Horváth A. (2014). Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. In Major B. & Türk A. (szerk.), *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 2. Archaeolingua.*

Szendrei J. (1905). A magyar viselet történeti fejlődése. Magyar Tudományos Akadémia.

Tatár M. (2002). A harci bot kronológiájához. A csornák, a csomasz és a csokmány etimológiája. In Zimonyi I. (szerk.), *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek* (pp. 164–174). Balassi Kiadó Budapest.

U. Kóhalmi K. (1972). A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Akadémiai Kiadó.

Melléklet

A jászsági buzogányleletek töredékei. 1.: Kovácsolt vas négytüskés buzogányfej (Jászárokszállás-Karácsond); 2.: Öntött bronz csillag alakú buzogányfej (Jászágó-Középkori Ágó); 3.: Öntött bronz csillag alakú buzogányfej (Jászberény-Nevadatanya); 4.: Öntött bronz tizenkét-tüskés buzogányfej (Jászdózsa-Kápolnahalom); 5.: Öntött bronz gömb alakú tollas buzogányfej (Jászágó és Jászárokszállás).

Láncékszerek a 10. századi Kárpát-medencében

Németh Krisztina

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Chain Jewellery in the 10th Century Carpathian Basin.

Abstract: This study focuses on the 10th century chain jewellery found in the Carpathian Basin. These rare artifacts have thus far only been unearthed from female and child graves. The way they wore it has not yet been accurately determined due to the disturbance of the graves and the scarcity of reliable excavations. In examining parallels of these chain ornaments, it is essential to consider not only the earlier finds in the Carpathian Basin but also artifacts discovered to the east of the Carpathians, in Byzantium, and in the Middle East from the same or a similar period.

Absztrakt

Jelen tanulmány a honfoglalás kori leletanyagban előkerült láncékszerekkel foglalkozik. Ezen ritka tárgytypusba tartozó ékszerek eddig kizárólag női és gyermeksírokból kerültek elő. Viselésük módjának eddig még nem sikerült pontos képet adniuk, a sírok bolygatottsága és a kevés hiteles feltárás végett. A láncékszerek párhuzamainak vizsgálata közben nem csupán a Kárpát-medence korábbi leleteit, de a Kárpátoktól keletre, Bizáncban, valamint a Közel-Keleten előkerült korábbi vagy korban megegyező leleteket is figyelembe kell venni.

Bevezetés

A honfoglalás kori leletanyagban eddig kis számban jelentek meg a láncékszerek, melyek kizárólag női, illetve gyermeksírokból kerültek elő. A viseleti elemeket és ékszereket tartalmazó sírokat a női temetkezések jellemző leleteiként tartják számon. A Kárpát-medencében fellelhető 10–11. századi sírokból előkerült emlékeket korábban Horváth Ciprián (Horváth, 2004) gyűjtötte össze. A továbblépést az nyújtja, ha az ő munkáját kibővítjük, s szélesebb történeti és kulturális kontextusba helyezve értelmezzük ennek az emlékcsoportnak a jelentőségét, viseleti sajátosságait és kapcsolódási pontjait.

Az utóbbi időben több új és jól dokumentált emlékekkel gyarapodott a leletkör. Szentes határában 2002-ben Türk Attila és Langó Péter (Langó & Türk, 2003), majd 2022-ben Giedl Dániel a Páty-Malomi-dűlő lelőhely egyik 10. századi sírjában figyelt meg egy újabb láncékszert (A lelőhelyről: Giedl, 2022; Giedl, 2023). A dokumentációk fényében ez utóbbi is hasonló módon került elő, mint a jelen dolgozatban ismertetett várpalotai és szentesi darabok.

A láncékszerek vonatkozásában még számos kérdéssel számol a kutatás, elsősorban a láncok viseletének módja problematikus. A rekonstrukciójuk az előkerült sírok nagyszámú bolygatottsága miatt nehézkes. Valamint az is kérdéses, hogy a sírba került ékszerek a tényleges viseletet képezték-e, vagy csak a temetési rituálé részeként kapták az elhunytak, ez főleg gyermeksírok esetében merül fel. Láncékszerek vizsgálata során párhuzamként hozhatjuk fel azt a megfigyelést is, hogy a Kárpát-medencében először az

avarok körében fordult elő hasonló tárgytypus. Felmerül, hogy a láncsal összekapcsolt fülbevalók tipikus Kárpát-medencei viselet lett volna, mely tovább öröklődött a magyarokra? A Kárpátoktól keletre haladva szintén megfigyelhetők a láncsal összekötött ékszerek, fülbevalók. Itt azonban az feltételezhető, hogy ezeket nem önmagukban a fülbe beakasztva hordták, hanem valamilyen fejfedőbe, pártába akasztva, erre példa a magyar őstörténetből jól ismert Bolsije Tygani temető. Tágabb kitekintésben felmerül a Bizáncban és a Közel-Keleten megjelenő hasonló viselet lehetséges kapcsolat- és eredetrendszer is. Itt ugyanis már a 6–7. században ismert volt ez az ékszertípus és felmerült, hogy a Kaukázuson keresztül innen terjedhetett a kelet-európai sztyepp felé.

Láncékszer Szentes, Derekegyházi-oldal lelőhelyen

A Csongrád vármegyei Szentestől néhány kilométerre délkeletre, a Derekegyházi oldalon, Berényi Benjámint 129. számú tanyaföldjén kerültek elő honfoglalás kori leletek. A tanyatulajdonos 1940-ben két sírt bolygatott meg földkitermelés közben. Az esetet jelentette, a sírokat kibontották. Csallány Gábor kezdte meg a régészeti kutatásokat az érintett területen, s további két sírt tárt fel (Csallány, 1941, 182–186). 1968-ban Bálint Csanád által történt lelőhelyazonosítás, de ásatások nem, erre csak 2002-ben került sor. A feltárt temetkezések egy sírsort alkotnak, szerkezetük és leletanyaguk alapján megállapítható, hogy egy gazdag 10. századi kiscsalád temetkezett ide. A nyolc sírből három férfi és öt nő volt (Langó & Türk, 2003, 5).

Az 5. számú sír lábát már 1940-ben keresztülvágta egy kutatóárok, de ekkor nem figyeltek fel rá. A sírban egy fiatal 20 év körüli nő nyugodott és több aranyozott ezüsből készült ruha- és testékszer került elő. Számunkra a legérdekesebb az ezüsből kialakított lánc, melynek végébe gömbsorcsüngős fülbevalót akasztottak. Ezenkívül figyelemreméltó a nagyméretű lemezes hajfonatkorongpár. Préselt, nagyméretű aranyozott ezüstveretek kerültek elő a koponya mellől, melyek a pártát díszíthették. A ruházatot szintén aranyozott ezüsből készült kaftánveretek díszíthették. További ruhadíszként került elő bronz és ezüst fülesgomb, melyek a felsőruházatot foghatták korábban össze. Az elhunyt a karján karperecet viselt.

A láncékszerek egy ritka csoportját alkotják a honfoglalás kori leletanyagoknak, ezért is számítanak különlegesnek. A szentesi sírban jó minőségű finom ezüsből készült láncot U-alakú szemekből alakították ki, melyek egymásba kapcsolódása duplahurkolással történt. A lánc mindkét vége egy-egy gömbsorcsüngős fülbevalóban ér véget. A fülbevalópár csüngőrésze négy-négy lemezes ezüstgömbből áll. Ez az ékszertípus különösen kedvelt a honfoglaló nők körében, s az egyik legjellegzetesebb ékszernek számít. Az ilyen fajta fülbevalóknak több típusa is ismert, ezeket Révész László tipologizálta, s ez alapján megállapítható, hogy a derekegyházi 5. sírből származó fülbevaló, akár csak az 1. sír fülbevalója is, a gömbsorcsüngős fülbevalók leggyakoribb csoportjába, a B. típusba tartozik (Révész, 1988, 144–149).

A lánc és a hozzá tartozó fülbevaló az elhunyt nyaka alatt hátul helyezkedett el, ennek alapján egy olyan viseleti rekonstrukció készült, amely hátul a tarkónál vezette el a láncot (Langó & Türk, 2003). A lelet jelentősége, hogy a kevés, „*in situ*” megfigyelések egyike. Számos kérdés felmerül azzal kapcsolatban, hogy kapcsolódott a lánc a viselethez. Vagyis, hogy eredetileg is a nyak mögött hátul futott, mint ahogy a sírban megfigyelték, vagy csak a temetési szertartás során tették a nyak mögé, és valójában az áll alatt kötötte össze a két fülbevalókarikát.

Láncékszer Veszprém, Várpalota-Semmelweis u. 55. lelőhelyen

1985 szeptemberében a Semmelweis utca 55. számú telken építési munkálatok kezdődtek. A tulajdonos Váradai Károly feldúlt egy sírt, miközben vízaknát ásott. Az előkerülő tárgyakkal mit sem foglalkozott, azokat kidobta. Később összegyűjtötte őket és átadta az illetékes múzeumnak, de a helyszínre érkező S. Perémi Ágota már nem tudott sok érdemleges dolgot felfedezni. 1986 májusában sor került a házalap kiásására is, ekkor újabb sírok kerültek elő. A házalap falában három sír volt megfigyelhető, ezektől északra további két sír került elő, melyek már szakszerűen lettek feltárva. A temető korát a feltárt sírok és azok leletanyaga által a 10. század közepére, annak végére keltezhajjuk (S. Perémi, 1986, 121–122).

Az 1. sír, melyet teljes egészében megsemmisítettek 1985-ben, a temető leggazdagabb sírja. A kerek, ezüstlemez veretek, amelyeket gyöngykeret díszít, fejfedőt ékesíthettek. Erre utalnak a koponyán megmaradó patinanyomok és az egyik vereten megfigyelt lenszál maradványa is (S. Perémi, 1986, 122; 125). Készült egy rekonstrukció az ékszerek viseléséről, de a lánc és a fülbevaló szerepe a mai napig bizonytalan. A gömb-sorcsüngős fülbevaló a honfoglalás kori leletanyag leggyakoribb formáját képezi, tehát a tipológia szerint a B típusba tartozik. A fülbevaló érdekessége, hogy a rajta csüngő öt tömör, ónozott bronz gömb lenszállra lett felfűzve, ez kevés esetben figyelhető meg (Révész, 1988, 144–148). Az U alakú kétrészes ezüstlánc, hosszabbik tagján három ezüst karika volt, melyekhez levél alakú bronz díszek voltak rögzítve (S. Perémi, 1986, 121–130).

A láncsal összekötött fülbevalók viseletének kérdése

S. Perémi Ágota a láncsal összekötött fülbevalóknak nem tulajdonított gyakorlati funkciót, véleménye szerint a lánc és a hozzá tartozó függő díszítő funkcióval rendelkezhetett (S. Perémi, 1986, 115–130). Így csak ékszerként funkcionálhat, haj leszorítására egyáltalán nem alkalmas. Mivel a lelet nem feltárás során került elő, így az is kérdéses, hogy a két tárgy egymással összekapcsolódott-e? Amennyiben azt feltételezzük, hogy igen, akkor az a fülbe beakasztva vagy a koponyán is észlelhető pártához vagy fejfedőhöz lehetett-e rögzítve? E kérdések megválaszolása nélkül a tárgyak funkciói nem tisztázhatók. A volgai és dunai bolgár hagyatékban egyaránt fellelhető hasonló típusú ékszerek, viseletek. A megfigyelések szerint ott gyakran

erősítettek láncokat vagy függőket a hajfonatokba és a fejviselethez is. Ugyanez a csörgős, függős viselet a Káma-vidéki Bolsije Tygani temetőben is megfigyelhető.

A honfoglalás kori láncékszerek száma azonban a Kárpát-medencei régészeti hagyaték vizsgálatával is bővült. Hampel József (1849–1913) elsősorban az avarok által viselt függőket és láncokat vizsgálta, de az általa avar korinak meghatározott Győr–Téglavető-dűlő 47. sír leletéről időközben kiderült, hogy későbbi korból származik (Hampel, 1907, 64–66).

Győr–Téglavető-dűlő

Győr határában 1901 és 1905 között Börzsönyi Arnoldék avar kori sírokat tártak fel (Horváth, 2014, 46), de a temető területén 10. századi sírok is előkerültek, melyre elsősorban a sírok eltérő tájolásából lehetett következtetni. Míg az avar koriak É–D tájolásúak voltak, addig a 10. századiak jellemzően Ny–K irányúak. A terület legérdekesebb honfoglalás kori sírja a 47-es női sír volt, melyben különleges ékszerek voltak, valamint átlukasztott pénz is (Börzsönyi, 1903, 68–69). Az ÉNy–DK tájolású sírban a koponyán zöld patinanyomokat figyeltek meg. Gyöngyök kerültek elő a nyaka körül, továbbá egy ezüstitlánc is, mely 8-alakú szemekből állt. A láncszemeket meghajtották, középen pedig egy nagyobb szemű karika volt, végén hosszúkás, négyszögletű sodronylánccal. Ennek egyik oldalán hurok, másikon pálcátag található, és ehhez illeszkedett a gömbsorcsüngős fülbevaló. Gömbjei ezüstlemezből kivágott félgömbökből tevődtek össze, ezeket feltekercselt sodrony választotta el egymástól. A sír érdekessége továbbá, hogy ez volt az első 10. századra datálható sír, melyben ez a fajta ékszer és viselettípus került napvilágra. A sírból előkerült pénzermék segítségével egyértelmű volt a keltezés (Börzsönyi, 1903, 69), melyek alapján a 10. század közepe és a 11. század eleje közé tehetjük annak megadását (Horváth, 2014, 52–53).

10. századi láncékszerek a Kárpát-medencében

A Kárpát-medencében előkerült 10. századra keltezhető láncok anyagát tekintve ezüst, bronz, vas, egy esetben pedig arany láncról beszélhetünk, többségükben azonban ezüsből készítették azokat. Nem csak anyagukat tekintve, de funkciójukban és kialakításukban is többfélet megfigyelhetünk, és ezek következtében a készítéstechnikájuk is eltérő. A láncszemek alakját úgy alakították ki, hogy tetszőleges mintára először feltekercselték a huzalt, majd arról levágták. Ezután a szemeket összekapcsolták, egymásba illesztéssel vagy hurkolással, s így kapták meg az egységes láncokat. Ezt követően jött a szemek finomítása, először hevítették, majd hűtötték az ékszert, ezt követően mintán áthúzva egységesítették. De előfordulnak olyan láncok is, melyeket kovácsolással állítottak elő, ide tartoznak a vasból készült példányok. A készítés alapján több csoport is elkülöníthető egymástól (Horváth, 2004, 460).

A nagyobb átmetszetű, kerek szemekből álló, vasból kialakított láncoknak általában hitvilágbeli funkciót tulajdonít a kutatás (Bakay, 1966, 81). A vékony huzalból készített, U-alakú, közepükön visszahajló, egymásba hurkolt szemekből álló láncok nagyrészt ezüsből készültek. A kerek huzalból készült láncok közül, a kettős és dupla szálúak anyaga ezüst, az egyes szeműeké pedig bronz. Illetve vannak S- vagy körte alakú szemekből készült láncok, és duplán hurkolt láncok is (Horváth, 2004, 460–461; 480–481).

Az egyes láncok viseleti módját nehéz meghatározni, főként azért, mert a láncok többsége nem hitelesen feltárt sírokból, hanem bolygatott temetkezésekből vagy szórványleletként kerültek elő. Használatuk alapján lehetnek nyakláncok, karláncok, fülbevalókat összekötő láncok és fej- vagy hajfonatdíszek is. Ezek megállapíthatók előkerülésük helye, kivitelük, formájuk alapján.

A hajfonat- vagy fejdíszként számontartott láncok száma a legelenyészőbb (Békés-Hidas-hát). A karláncként viselt láncok is kis számban kerültek elő, eddig csupán öt lelőhelyről. A nyakláncok esetében elkülöníthetünk ékszerként használt, illetve hitvilági funkciójú tárgyakat. A láncokból készült nyakékek száma igen alacsony a gyöngysorokhoz és nyakperekhez képest. Ezeket ezüsből vagy bronzból készítették, a szemek U-alakúak, a láncok folytonosságát néhol megszakíthatja csüngő vagy karika.

Az eredetileg nyakláncként viselt láncok a 10. században voltak használatban, de átnyúlnak a 11. század elejére is. Megtalálhatóak a Dunántúlon, a Tiszántúlon és a Kisalföldön is. Nyakláncok nem csak a módosabb középréteg temetőiből, hanem a köznépi temetőkből is kerültek elő (Horváth, 2004, 462–463). A vasszemekből készült láncok a nyakláncok egy önálló csoportját alkotják. Minden vas nyakláncot tartalmazó sírban gyermek nyugodott. Ez is utalhat arra, hogy a láncokat nem ékszerként, hanem a szertartás részeként, a vas óvó-védő ereje miatt kaphatták a gyermekek (Solymossy, 1933, 103–104).

A láncsal összekötött fülbevalók és függők a tárgycsoport legmutatósabb és legjellegzetesebb darabjait képezik. Fontos tisztázni, hogy nem minden esetben voltak a tárgyak egymással összekapcsolva, de szorosán egymás mellett helyezkedtek el. Kilenc lelőhely díszait sorolhatjuk ide (Csekej, Galánta, Győr–Téglavető-dűlő, Gyula-Téglagyár, Kistokaj-Homokbánya, Sóshartyán, Szentés-Derekegyházi-oldal, Tiszaeszlár-Dióskert, Várpalota).

Előkerülési módjukból következtethetünk viseletükre, mely szerint futhattak a tarkó mögött vagy elöl áll alatt, bár az ismert analógiák alapján az utóbbi valószínűsége jóval nagyobb. A hajleszorító funkció, melyet Kralovánszky feltételezett (Kralovánszky, 1957, 178), elvethető a láncok vékonysága miatt. Véleményem szerint az ilyen típusú ékszerek elöl futhattak vagy – ahogy Garam Éva feltételezte az avaroknál (Garam, 2005, 173) –, esetleg a fejtetőn. A fülbevalókat pedig akaszthatták fülbe, vagy akár pártához, fejfedőhöz is (vö. rusz női viselet a 10–13. században), de azok teljes hossza és főként a fülbevalókarikák kiemelkedő mérete inkább az utóbbit, tehát a halánték mentén futó, úgynevezett kolt-típusú viseletet valószínűsíti.

A láncékszerek használatának ideje az előkerült mellékletek alapján a 10. századra jellemző. Ezt tükrözik az érmék, karperecek, fülbevalók, gyűrűk, hajfonatkorongok. Eddig kizárólag női sírokból kerültek elő, azon belül is a módosabb nők temetkezéseiből (Horváth, 2004, 465–466).

Fülbevalók-függők a 10. századi Kárpát-medencében

A 10. századi Kárpát-medence emlékanyagában a fülbevalók és függők színes palettát tárnak elénk, hordhatták azokat fülbe akasztva, de akár függőként is. A gömbsorcsüngős fülbevalók az egyik legjellegzetesebb darabjai a honfoglalás kori női viseletnek. Származásuk keletről való. Kezdetben Dienes István, Bálint Csanád és Kiss Attila foglalkozott az ékszerekkel, tipológiájukat Révész László dolgozta ki. Négy típust különböztethetünk meg a formai kialakítás alapján (Révész, 1988). A granulációval díszített szőlőfürtcsüngős fülbevalók (Tóth, 2014, 189) mellett a félhold alakú fülbevalók is gyakoriak, számos altípussal. Továbbá jellemzőek még a 10. században az egygömbös, a négygömbös, a belső ívükön holdsarlóval ellátott, az alsó ívükön gyöngydróttal és gyöngykoszorúval díszített fülbevalók és az alsó íven tekerceslt drótdíszes karikaékszerek (Langó, 2012, 42–181).

Csüngők a honfoglaló hagyatékban

A honfoglalás kori emlékanyagban ismert levél alakú csüngőkkel Kovács László foglalkozott részletesen (Kovács, 1993, 53–54), majd klasszifikációjukat Horváth Ciprián állította össze (Horváth, 2014, 278–300). A honfoglaló férfi és női viseletre egyaránt jellemző volt a különféle veretek, csüngők használata, melyek lószerszámdíszként is előfordulnak. Női temetkezésekből főként lemezes, néha öntött változatok kerültek elő. Anyaguk ezüst, vagy aranyozott ezüst, de az arany is előfordul (préselt), ezek mellett pedig a bronz és ónozott bronz is fellelhető. Általában levél vagy szív alakú csüngőkként tartja számon ezeket a szakirodalom. Női sírokból kerültek elő általában a lószerszámdíszek, ezek nagyméretű, lemezből kivágott darabok, melyeket szegecsekkel erősítettek fel a szügy- vagy farhámra. A kisebb méretű veretek díszíthették a női ruházatot is, ezeket a hátukon levő apró szegecsekkel szúrták a ruhákhoz (Kovács, 1993, 53). Gyakori, hogy a csüngőket ezüstláncokra rögzítették, általában lemezfüllel vagy egy karika segítségével. Ezek mérete 3-4 cm között változik, és a legtöbbször ezüstműből készültek. Díszítésüket bemélyítéssel, vagy domborítással alakították ki, a bemélyített vagy domborított részek általában a lemezes csüngők alakját követték a tárgy középső részén. Gyakran ezeket a részeket be is aranyozták. Szélüket olykor árkolásokkal, gerinccel, pontsordísszal vagy lyukakkal egészítették ki.

Összefoglalás

A kutatás összefoglalásaként fontos megemlíteni a Mainzban előkerült 11. századi kincsleletet, melyet Ágnes császárnéhoz kötnek. Ezt a nyugat-európai viseleti sajátosságot Mechthild Schulze-Dörrlamm vizsgálta, különös tekintettel a félhold alakú függők párhuzamaira és szélesebb kapcsolatrendszerükre kitérve. Korabeli képi ábrázolások elemzése során hívta fel a figyelmet arra, hogy a függők sok esetben nem a fülben, hanem a fejdíszhez, fátolkendőhöz voltak rögzítve (Schulze-Dörrlamm, 1991, 22–27). Ez a viseleti sajátosság széles körben jelen volt a kora középkori Kelet-Európában, valamint hasonló jelenség jól érzékelhetően a bizánci viseleti kultúrának is részét képezte, egészen a 13–14. századig. Hatással volt a rusz elit viseleti sajátosságaira is (Rjabceva, 2005, 138–165), ahogy hatást gyakorolt Kelet-Európa széles régiójában egyaránt.

Ez a hatás és viseleti elem minden bizonnyal keleti örökség a honfoglaló magyaroknál. Ugyanakkor a lelet első nyomait már a 2–3. századi római emlékekben megfigyelhettük a Kárpát-medencében is. Amint azt a keszthelyi (Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 6. és 9. sír) és az Iversheimből (Iversheim, 142. sír) előkerült lelet is mutatta, a késő-antik anyagi kultúra nyugati régiójában is megjelent ez a viseleti sajátosság. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a késő-antik anyagi kultúra a Kaukázuson keresztül (amire talán a Zichy-expedíció által felgyűjtött emlék is utalhat) elért a keleti erdős sztyepp régiójába is, hiszen ilyen számos más tárgytypus esetében is ismerünk. Tény azonban, hogy a volgai bolgár régióban később is ismert volt ez a viseleti sajátosság, miközben Kelet-Európa más régióiban nem terjedt el, és így magyar őstörténeti szempontból releváns tárgytypusról van szó.

A magyaroknál tehát nagy valószínűséggel keleti hozadék ez a viseleti elem, és mint ilyen, megítélésem szerint inkább a 10. század első felében lehetett jelen az anyagi kultúrában. Ennek a keltezésnek nem mond ellent sem a derekegyházi, sem a várpalotai, sem a győri leletegyüttes. Nem volt általános, hiszen a pátyi emléket is ide sorolva összesen négy ilyen leletet sikerült eddig rögzítenie a kutatásnak a Kárpát-medencében. Kutatásuk és keleti kapcsolatrendszerük újabb szerencsés leletek kapcsán a jövőben tehát további vizsgálatra szorul.

Irodalomjegyzék

- Bakay, K. (1966). Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der Fürstlichen Residenz. *Alba Regia* 6–7. 43–88.
- Börzsönyi A. (1903). Pogány magyar sírokról. *Archaeológiai Értesítő* 23. 67–70.
- Csallány G. (1905). Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. *Archaeológiai Értesítő* 25. 33–44.
- Csallány G. (1941). Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. *Folia Archaeologica* 3–4. 182–192.

- Garam É. (2005). Avar kori női fejdíszek. In Straub P. (szerk.), Müller Róbert 60 éves. Zalai Múzeum 14 (pp. 169–182).
- Giedl D. (2022). Újabb honfoglalás kori temetkezések Pátyról. Előzetes beszámoló az idén tavasszal végzett feltárásról. In Felföldi Sz. et al. (szerk.), Emlékezzetek utatok kezdetére... A honfoglaláskor kutatásának újabb eredményei. Ünnepi konferencia Révész László tiszteletére. Rezüméfüzet. (p. 4).
- Giedl D. (2023). Előzetes beszámoló a Pátyon zajló kutatások során 2022 tavaszán feltárt honfoglalás kori temetőről. In Révész L. (szerk.), Árpád népe. A magyar honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. (p. 10).
- Hampel J. (1907). Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Magyar Tudományos Akadémia.
- Horváth C. (2004). Lánccszerek a honfoglalás kori leletanyagban. In A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 10 (pp. 459–482).
- Horváth C. (2014). Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Magyar Nemzeti Múzeum.
- Kovács L. (1993). A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). In Juhász A. & Lengyel A. (szerk.), A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92-I. (pp. 37–75).
- Kovács L. (2013). A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In Révész L. & Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei: tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára (pp. 511–604). Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék.
- Kralovánszky A. (1957). Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeológiai Értesítő* 84. 175–186.
- Langó P. (2012). A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagának délkelet-európai kapcsolatrendszere [PhD disszertáció]. ELTE.
- Langó P. & Türk A. (2003). Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészből.
- Langó P. & Türk A. (2004). Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In Tóth I. (szerk.) *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* (pp. 193–202). Móra Ferenc Múzeum.
- Paszternák I. (1996). A magyar középkor kutatásának száz éve Szentes határában. Visszatekintés két közelgő évforduló kapcsán. *Savaria* 22(3) (1992–1995). 277–292.
- Révész L. (1988). Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26. (1986–87), 141–159.
- Rjabceva, Sz. Sz. (2005). Древнерусский ювелирный убор.

S. Perémi Á. (1986). Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. 115–133.

Schulze-Dörrlamm, M. (1991). Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert.

Solyomossy S. (1933). A vas babonás ereje. Ethnographia 44 (3–4), 97–117.

Tóth A. (2014). A nyíri Mezőség a 10–11. században. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia.

Melléklet

1 kép. A honfoglalás kori láncceszerek viseleti rekonstrukciói. 1: Szentés-Derekegyházi-oldal, 5. sír (Langó & Türk, 2003, 1. kép); 2: Várpalota Semmelweis u. 55., 1. sír (S. Perémi, 1986, 15. ábra)

A Szarvas környéki Körös-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténete az új régészeti adatok fényében. Régészeti és természetföldrajzi elemzés

Hegyesi Csilla

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Settlement History of the Körös-Valley in the Area of Szarvas in the Conquest Period and the Early Árpadian Age, in the Light of the New Archaeological Data. An Archaeological and Geographic Analysis.

Abstract: In 2021 two archaeological sites were discovered in the area of Szarvas: Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya and Szarvas-Ponyiczky-tanya. The cemetery fragment of Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya was excavated in 2021. Based on the results of the archaeological research and the analysis of the stray finds, there is a cemetery dating back to the 10th century here. From Szarvas-Ponyiczky-tanya only stray finds emerged, but which indicate a cemetery from the 10th–11th century there.

Absztrakt

2021-ben új honfoglalás és kora Árpád-kori lelőhelyek váltak ismertté a kutatás számára Szarvas környékén: Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya és Szarvas-Ponyiczky-tanya. Előbbi lelőhelyen még az év során megvalósult a régészeti feltárás, melynek eredményeképpen egy 10. századi temető került azonosításra. A Szarvas-Ponyiczky-tanyáról származó szórványleletek pedig egy 10–11. századi temetőre utalnak.

I. Bevezetés

A Békés megye nyugati részén elhelyezkedő Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya lelőhelyet már az 1970-es évek folyamán azonosították, és mint avar, valamint kora Árpád-kori települést tartották számon (MRT 8, 2/14. lelőhely, 106).¹ A lelőhelyen 2021-ben honfoglalás kori temetőre utaló leletek láttak napvilágot Czesznak Zsolt és Kelemen Gábor múzeumbarát fémkeresősök tevékenysége révén (1. kép 1). Ezt követően feltárásra került sor 2021 októberében Szarka József vezetésével, melynek során két 10. századi sír, továbbá az Árpád-korra keltezhető telepjelenségek kerültek elő. Az ezzel párhuzamosan zajló fémkeresős kutatás Szarvas-Ponyiczky-tanya lelőhelyen a már ismert szarmata, avar és Árpád-kori településen kívül a késő avar korra keltezhető temetkezések mellett (MRT 8, 8/III. lelőhely, 444–446) egy 10–11. századi temető hagyatékát is felderítette (1. kép 2).

¹ A cikk a 36. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi szekciójának Őskori, népvándorláskori és középkori régészet tagozatában 2023 áprilisában második helyezést elért OTDK dolgozat eredményeit foglalja össze.

2. Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya

A Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya lelőhelyet 1977-ben sikerült azonosítani a Békés megye régészeti topográfiájának készítése keretében folyó terepbejárásokon. A lelőhelyen avar, illetve kora Árpád-kori település nyomait rögzítették (MRT 8, 2/14. lelőhely, 106). A 2021-es feltárás eredményeként (amely a Tessedik Sámuel Múzeum és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet együttműködése révén jött létre) két honfoglalás kori temetkezés látott napvilágot.

2.1. Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya, sírleírások

1. sír: Tájolás: Ny–K. H.: 167 cm, sz.: 75 cm, m.: 5 cm a nyesett felszíntől. A sír homogén, sötétbarna humuszos lösz betöltése jól kirajzolódott az altalajban. A sírgödör egy része megsemmisült, alakja feltehetőleg lekerekített sarkú téglalap lehetett. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, szántás által bolygatott *adultus korú* (25–35 éves) férfi(?) sírja. A két koponyatöredék másodlagos helyzetben a váz jobb oldalán maradt meg. A karok a test mellett helyezkedtek el, a könyök behajlítva, a kezek a medencén feküdtek. Az ujjcsontok a gerincoszlop vonalában kerültek elő. A jobb kéz magasabban, míg a bal közvetlenül a *sacrum* mellől került elő. A bal medencelapát megsemmisült. A jobb combcsont felső harmada feküdt eredeti helyzetben, a láb többi csontja töredékesen, másodlagosan helyezkedett el. A váz mérhető hossza 131 cm.

Mellékletek: 1. A vázcsontokkal egy szinten, a lábak helyén egy *lófog* került elő, ami lovastemetkezés maradványa.

2. sír: Tájolás: Ny–K. H.: sírgödör: 189 cm, rabló gödör: 130 cm, sz.: sírgödör: 88 cm, rabló gödör: 105 cm, m.: sírgödör: 28 cm, rabló gödör: 40 cm a nyesett felszíntől. A téglalap alakú rabló gödör az eredeti sírgödöröt megsemmisítette, egyedül a délkeleti részén lehetett a sírgödör formáját megfigyelni, amely téglalap alakra enged következtetni. A sírban egy *maturus korú* (40–50 éves) férfi(?) nyugodott. A sír teljes mértékben bolygatott, a váz csontjai rendezetlen állapotban a sír keleti részéből kerültek elő. Az arckoponya töredékes állapotban látott napvilágot, míg a fogazat többi része a hosszúcsontokkal és a medencelapátokkal egyetemben jóval keletebbre kerültek elő. Az agykoponya sérült felével felfelé feküdt. Az állkapocs töredéke, valamint a kulcscsont töredéke a sír északnyugati részén helyezkedett el. A jobb combcsont és az egyik karcsont másodlagos helyzetben a délkeleti részen, az eredeti sírgödörre dobva feküdt. Az arc- és az agykoponya viszonya alapján a bolygatás a temetéshez képest sokkal később következett be. A betöltésből előkerült kerámiatöredék cserépbogrács részeként határozható meg, ez alapján a sír legkorábban az Árpád-korban kerülhetett kifosztásra.

Mellékletek: 1. A sír keleti részében, a bolygatott csontok felett másodlagos helyzetben *lócsont* került elő; 2. A bolygatott részben, az objektum keleti felében másodlagos helyzetben *kerámiatöredék* látott napvilágot.

2.2. Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya szórványleletei

1. Ezüst alapú ötvözetből öntéssel előállított rombusz alakú *veret* (1. kép 1/2). Az aranyozott hátterű veret négy sarkán félgömbös dísz található, melyet belül árkolás övez. Közepén ovális alakú dudoros dísz található, melyet szintén aranyozott mélyedés vesz körbe. A veret hátoldalán a minta negatívja gyengén kivehető. A felfüggesztést a két távolabbi végponton elhelyezett két eltérő hosszúságú, visszahajlított végű szeg biztosította. A szegek elhajlítása a tárgy hossz tengelyével párhuzamos. A veret ép, kopás és sérülés nem látható. H.: 1,2 cm, sz.: 2 cm, v.: 0,1 cm, t.: 1 g, szeg h.: 0,3 cm. Ltsz.: TSM 2022.3.000.1.

2. Ezüst alapú ötvözetből, huzalból mechanikus kialakítással készült *karperec* (1.kép 1/1). Közepén félkör átmetszetű, végei felé ellaposodik és kiszélesedik. A kiszélesedő végek közepén gerinc fut. A karperecen sérülés- és kopásnyomok figyelhetők meg. A leletfeldolgozás során kettétört. Átm.: $7,4 \times 5,6$ cm, átmetszet: 0,3 cm, a kiszélesedő vég átm.: $1,8 \times 1,1$ cm, t.: 22 g. Ltsz.: TSM 2022.3.000.5.

3. Ezüst alapú ötvözetből öntéssel készült kisméretű, csepp alakú *veret* (1. kép 1/3). Peremén gyöngysorkeret minta fut körbe, melynek csúcsából egy gyengén kidolgozott háromlevelű növényi motívum indul. A három levél közepe pontszerűen bemélyed. A növényi mintát enyhe mélyedés veszi körbe, amely a gyöngysorkeretig fut. A mélyedés kismértékben aranyozott. Hátoldalán a veret hossz tengelyében elhelyezett két szeg szolgált a felfüggesztésre. A szegek ívesen hajtottak, végük elhegyesedő. A vereten erős kopásnyomok figyelhetők meg, kiváltképp a jobb oldali peremen. H.: 1,4 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,1 cm, t.: 1 g, szeg h.: 0,4 cm. Ltsz.: TSM 2022.3.000.2.

4. Ezüst alapú ötvözetből készült öntött levél alakú *veret* (1. kép 1/6). A tárgy felső felén, a középtengelyek vonalában a perem félgömbös díszítésekkel rendelkezik, melyeket árkolás választ el a sima peremtől. A veret felső felén két kisebb, alsó felén egy nagyobb aranyozott csepp alakú mélyedés látható, melyek középvonalában gerinc fut. A mélyedések és a perem között árkolás található. A két kisebb csepp lefelé, míg a nagyobb felfelé néz. A kisebbek csúcsából az alsó csepp oldalával párhuzamosan árkolás indul, mely a veret széléig tart. A csepp alakú bemélyedéseket sima perem fogja körül és választja el egymástól. A veret mintája kissé aszimmetrikus. Hátoldala sima, rajta a tárgy hossz tengelyében két visszakalapált fejű szeg biztosította a rögzítést. A szegek feje alatt négyzet alakú alátétek találhatóak. A vereten kopás jelei figyelhetők meg, valamint a jobb oldali felső csepp csúcsából induló árkolásnak feltehetőleg öntéshiba következtében szinte csak a helye látható. H.: 2 cm, sz.: 1,2 cm, v.: 0,1 cm, t.: 2 g, szeg h.: 0,3 cm. Ltsz.: TSM 2022.3.000.3.

5. Ezüst alapú ötvözetből öntéssel előállított csepp alakú *veret* (1. kép 1/4). Pereme a hátoldal felé visszahajló, amelyen öntéshibák figyelhetők meg. Közepén félgömb alakú dudoros dísz látható, melyet a gyöngysorkeret mintáig sima felület vesz körül. A veret csúcsával átellenben a dudor mentén félhold alakú áttörés található, amely vélhetően öntéshiba következménye. Hátoldala sima, közepén a félgömbös dudor negatívja figyelhető meg. A felerősítést a tárgy vízszintes tengelyében helyet kapó két U-alakú fül szolgáltatta. H.: 1,3 cm, sz.: 1,3 cm, v.: 0,07 cm, t.: 0,9 g, szeg h.: 0,4 cm, szeg h.: 0,4 cm. Ltsz.: TSM 2022.3.000.4.

6. Ezüst alapú ötvözetből készült öntött kerek veret (1. kép 1/5). Sima pereme a hátoldal felé visszahajlik. Közepén aranyozott kerek mélyedés látható. Hátoldala sima, a bemélyedés negatívja látható rajta. A rögzítést két U-alakban visszahajlított fül biztosította. A veret sérült, peremének hozzávetőlegesen $\frac{1}{4}$ -e hiányzik. Átm.: 1,3 cm, v.: 0,05 cm, t.: 0,5 g. Ltsz.: TSM 2022.3.000.6.

7. A kerámiatöredék kézi korongon készült, csillámos homokkal soványított, közepesen kiégetett. Belső része barna színű, külső része kormos. Íveltsége alapján cserépbogrács részét képezhette. H.: 7,5 cm, sz.: 4,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: TSM 2022.3.4.1.

2.3. Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya, temetkezési szokások

A lelőhelyen előkerült temetkezések észak-dél irányú sírsorra engednek következtetni. A két sír között a távolság hozzávetőlegesen 4 m. A sírok nyugat-keleti tájolásúak, formájuk eredetileg (a megmaradt részek alapján) lekerekített sarkú téglalap. A temetkezésekben sem koporsóra, sem valamely anyagba, illetve textilbe csavarásra utaló jel nem mutatkozott.

Az 1. sírban az elhunyt háton fekvé, nyújtott helyzetben nyugodott. A bolygatás a koponyát és a láb csontjait érintette. A bal kart a medencére, a jobb kart pedig kissé feljebb hajlították. A 2. sírban nyugvó váz eredeti helyzetéről a teljes mértékű bolygatás miatt nincs adatunk.

Mindkét temetkezésből egyaránt kerültek elő lóhoz tartozó csontok. Az 1. sírban a lábak helyén egy lófog helyezkedett el, míg a 2. sírban ló lábközépcsont jelenlétét dokumentálták. Ezek alapján mindkét sírban részleges lovas temetkezés jelensége valószínűsíthető.

2.4. Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya lelőhely elemzése

A lelőhelyre temetkező közösségről, a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyáról a feltárt temetőtöredék alapján szegényes információkkal rendelkezünk. A két sír helyzete alapján lehetséges, hogy a temetkezések sort alkotnak. A kérdés eldöntéséhez újabb feltárássra lenne szükség, mivel a temetkezések közötti távolság a feltételezhető sírsor vonalában már kutatatlan maradt. Mindkettő sír részleges lovas temetkezés lehetett, legalábbis erre következtethetünk a lócsontok jelenlétéből. Ezek alapján is egy rangosabb, gazdagabb közösséget feltételezhetünk, melyet tovább erősítenek a szórványleletek. A levél, valamint a csepp alakú növényi mintás veret minden kétséget kizáróan férfi temetkezés(ek) mellékleteiként azonosíthatóak. A rombusz alakú veret jelenléte alapján biztosan tartozott a temetőhöz női sír is. A karperec, a kerek és a csepp alakú dudoros veret nem köthető egyértelműen nemhez.

A leletek összességében jól illeszkednek a környezetükbe, szűkebb (a Körös-Maros köz) és tágabb (a Kárpát-medence) értelemben egyaránt. A rombusz alakú ruhaveret tovább bővíti a típus dél-alföldi koncentrációját (Szőke, 1962, 77; Révész, 1996, 94). A kerek, bemélyedő közepű veret általánosan elterjedt a honfoglalók leletanyagában.

Kiemelendő a leletek között a karperec, valamint a levél alakú és a gyöngysorkeretes, növényi motívumos veret. A karperec egy ritka változatot képvisel a kor leletanyagában. A darab alapanyagában a párhuzamaitól is eltér, mivel azok mindegyike bronzból készült (Marosi, 1936, 44; Révész, 1997, Horváth, 2020, 88), míg a csabacsúdi anyaga ezüst. A levél alakú veret egykoron veretes övhöz vagy kantárzathoz tartozott. Analógiái alapján egy jelentős férfi temetkezése valószínűsíthető (Költő, 1990, 88–90; Révész, 1996, 72–77). A kovácshalmi-dűlői leletek legtávolabbi kapcsolatokkal rendelkező tagja a kisméretű növényi mintázatú veret, melynek párhuzamai egészen a Volga-vidékig, illetve a Kaukázus északi előteréig vezetnek (Khalikova & Kazakov, 1977, 166; Chalikova & Chalikov, 1981, 26). A levél alakúhoz hasonlóan egy rangos férfi sírját jelzi és feltételezi számunkra.

Sajnos a temető egy jelentős része megsemmisült. A feltárt sírok, valamint a szórványleletek nem teszik lehetővé, hogy teljes és átfogó képet nyújtsunk a lelőhely időrendi bemutatásáról, a sírok jellegéről. Az előkerült leletek jól mutatják a temető tágabb korát. A fentebb elemzett tárgyak egyöntetűen a 10. századra utalnak, így elmondhatjuk, hogy azt abban az időszakban biztosan használták. Arról nem rendelkezünk adatokkal, hogy a 11. században temetkeztek-e erre a helyre. A szórványleletek azonban ezt nem valószínűsítik.

3. Szarvas-Ponyiczky-tanya

Szarvas-Ponyiczky-tanya lelőhelyen 1955-ben csatornaásás következtében temetkezések kerültek napvilágra, amelyeket Szabó János Győző a kora, késő avar, valamint a késő középkorra keltezett. Ugyanekkor településhez tartozó objektumokat is rögzített a feltáró. 1976-ban a topográfiai terepbejárások alkalmával szarmata, avar és Árpád-kori telepre utaló kerámiatöredékeket figyeltek meg. A kötet szerzői az 1955-ben előkerült késő középkoriként meghatározott sírokat inkább a késő avar korra helyezték (MRT 8, 8/III. lelőhely, 444–446).

3.1. Szarvas-Ponyiczky-tanya lelőhely szórványleletei

1. Réz alapú ötvözetből készült, huzalból mechanikusan előállított *S-végű karikaékszer* (I. kép 2/2). Közepén kör átmetszetű, vége elmetszett, illetve S-alakú. Utóbbi felületén két párhuzamos gerinc fut, mely a karika felé eső részen kopásnyomokat mutat. Átm.: 3 × 2,8 cm, átmetszet: 0,2 cm, t.: 2 g. Ltsz.: TSM 2022.4.000.1.

2. Ezüst alapú ötvözetből készült, öntött szív alakú *veret* (I. kép 2/1). Szélén mélyedés fut körbe, mely a függesztő füllel átellenben rombusz alakban a tárgy felületébe nyúlik. A mélyedés aranyozott. Mintázata erősen aszimmetrikus. A függesztő fül fele hiányzik, a veret jobb oldala sérült. Hátoldalán a minta határozottan kivehető, amely valószínűsíti a viaszveszejtési eljárás alkalmazását készítésénél. A veret sérülésének egy része feltehetőleg az öntésnél bekövetkezhetett. A veret felületén alacsony ezüsttartalomra utaló rézbarna foltok láthatók. H.: 2,4 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,03 cm, árok m.: 0,09 cm, t.: 2 g. Ltsz.: TSM 2022.4.000.3.

3. Réz alapú ötvözetből készült, öntött *kéttagú csüngő* (I. kép 2/5). Felső része kerek, pereme sima, a hátoldal felé hajló. A perem belső részén gyöngysorkeret minta látható. A veret közepén kör alakú enyhe mélyedés helyezkedik el, melyet a gyöngysorkeretig tartó sima rész övez. Hátoldala sima, rajta a felső harmadából induló ívelt, elhegyesedő szeg szolgált a felfüggesztésre. A veret felső tagjának alsó, kicsúcsosodó részén elhegyesedő végű, visszahajlított függesztő fül tartja a kéttagú csüngő alsó elemét. A csüngő alsó, eredetileg csepp alakú, felül áttört része erősen kopott, sérült. Peremén gyöngysorminta található. A gyöngysormintát a középső, kiemelkedő, kidolgozatlan díszítéstől mélyedés választja el. Hátoldala sima, rajta öntésnyomok figyelhetők meg. H.: 3,9 cm, rek. h.: 4,1 cm, felső tag h.: 2,1 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,2 cm, szeg h.: 0,8 cm, alsó tag h.: 2,2 cm, rek. h.: 2,5 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,1 cm, áttörés átm.: 0,4 cm, t.: 5 g. Ltsz.: TSM 2022.4.000.4.

4. Réz alapú ötvözetből készült, öntött *kéttagú csüngő* (I. kép 2/4). Felső része kerek, pereme sima, a hátoldal felé hajló. A perem belső részén gyengén kidolgozott gyöngysorminta található. A veret közepén félgömb alakú kidudorodás látható, melynek közepén kör alakú enyhe mélyedés helyezkedik el. Hátoldala sima, egyedül a kidudorodás negatívja figyelhető meg. A felfüggesztő fülek a veret horizontális síkjában találhatóak, az egyik elhegyesedő végű, visszahajlított, míg a másiknak csupán a csonkja maradt meg. A felső rész aljából induló fül letört. A felfüggesztést ovális alakban meghajtott huzallal pótolták, melynek egyik vége a huzal felé hajtott, ezáltal nyitott karikát képezve. A huzal sérült. A csüngő alsó, csepp alakú, felül áttört tagja erősen kopott. Peremén gyöngysorminta található. A gyöngysormintát a középső, kiemelkedő, kidolgozatlan díszítéstől mélyedés választja el. A veret tompa végű csúcsán két vízszintes árok fut. Hátoldala sima. H.: 5,2 cm, felső tag átm.: 1,9 cm, v.: 0,1 cm, fül h.: 0,4 cm, fülcsont h.: 0,2 cm, huzalkarika átm.: 1,7 × 0,9 cm, huzal átmetszete: 0,2 cm, alsó rész h.: 2,1 cm, sz.: 2,1 cm, v.: 0,2 cm, áttörés átm.: 0,4 cm, t.: 5 g. Ltsz.: TSM 2022.4.000.5.

5. Réz alapú ötvözetből öntéssel készült *szíjvég* (I. kép 2/3). Peremét gyöngysorminta díszíti, közepe kiemelkedő, sima. A két rész között árok húzódik. Hátoldala sima, a hosszanti tengely vonalában a veret végein két elhegyesedő, visszahajló felfüggesztő fül helyezkedik el. H.: 3,6 cm, sz.: 1,1 cm, v.: 0,1 cm, szeg h.: 0,4 cm, t.: 3 g. Ltsz.: TSM 2022.4.000.2.

3.2. Szarvas-Ponyiczky-tanya lelőhely elemzése

A lelőhelyen frissen felfedezett temetőről a szórványleletek alapján kaphatunk képet. Az aranyozott ezüst csüngő és a bronz szíjvég a 10. századra utal, míg a két bronz csüngős veret, valamint a bordázott S-végű karikaékszer jelenléte 11. századi használatra enged következtetni (utóbbi annak is legkorábban a második felére). Előkerülési körülményeik alapján feltételezhetően több temetkezés is megsérült, elpusztult (legkevesebb három bizonyosan).

4. Szarvas környéke a honfoglalás és a kora Árpád-korban

A térképen kirajzolódik egy Szarvas környéki temető-koncentráció a 10–11. század folyamán. Ebben az időben a vízközelség meghatározó lehetett, mivel a temetkezési helyek annak szűk két kilométeres övezetében találhatóak. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a tárgyalt Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya lelőhely elhelyezkedése ennek ellentmondana. Azonban amennyiben nem a jelenlegi táj képét idézzük magunk elé, hanem a folyószabályozásokat megelőző időben készült térképre nézünk, akkor láthatjuk, hogy a példák egy-egy vízjárta terület közelében találhatóak. Szarvas-Ponyiczky-tanya esetében pedig ennél is nagyobb mértékben igaz a víz jelenléte a temető környezetében, mivel a Káka-fok partján létesült (amelynek nagyjából egykori medréhez igazodik a Dögös-Kákafoki főcsatorna). Vonalát követve látható, hogy tulajdonképpen a kovácshalmi-dűlői lelőhely ugyancsak mellette helyezkedik el. A Körös-szöveg gyakorlatilag a Tisza és a Hármaskörös vize uralta. Árvíz idején a két folyó előtötte az alacsonyan fekvő területet, így a magasabban fekvő részek kiemelt jelentőségűekké váltak a történelmi korokban (is). Az ár elvonultával a víz egy része visszatért a Kákafokon keresztül a Körösbe, a Kórógy és a Veker révén pedig a Tiszába. Ily módon egy, a mainál jóval vizenyősebb, mocsarasabb táj körvonalazódik ki, amelynek szabályozása a 19. században kezdődött meg (Törőcsik, 2002, 450–451). A Maros-torok nyugati oldalán a legújabb kutatás hangsúlyozza a víz előfordulásának elsődleges szerepét a megtelepedésben (Türk et al., 2015, 104–106), amely meglátás vonatkozatható a Szarvas-környéki Körös-völgyre is.

A Szarvas környéki temető-tömörülésben további szempontot jelent az egykori úthálózat kérdése. Anonymus szintén ennek kapcsán tesz említést a vidékről. A szarvasi rév kiemelt jelentőséggel bírt a régió (középkori írott források alapján rekonstruálható) útszabályozásában (Szarka, 2019). A Ponyiczky-tanya és a Kovácshalmi-dűlő a Szentes és a tiszai bődi révhez vezető utat fogják közre, valamint a Káka-Kettőshalmi-dűlő temetője ugyancsak ide sorolható. A felsorolt adatok fényében joggal merül fel a lehetősége, hogy a rév és a különböző irányból érkező utak találkozási pontján stratégiai szempontból lényeges területet felügyelő közösség sírjai valószínűsíthetőek egyes 10. századra keltezhető temetőkben. Analógiaként újfent a Maros-torok átellenes oldala hozható fel (Türk et al., 2015, 110).

A vizsgált kor telepei korántsem ilyen élesen a folyó közelében helyezkednek el. Gyomaendrőd területén igazodnak a Körös vonalához, Szarvason, Csabacsúdon és Békésszentandrásán is víz környékére települtek. A temetőkkel ellentétben a települések megjelennek a belsőbb, délebbi részen, a mai Örménykút, Hunya és Kondoros térségében egyaránt. Habár ezen a területen is megfigyelhető a lehetőségekhez képesti víz melletti sűrűsödés (MRT 8, 6. térkép).

5. Összefoglalás

A 2021-es év folyamán Szarvas-Ponyiczky-tanya, valamint Csabacsúd-Kovácsalmidűlő, Komár-tanya felfedezése révén bővült a Szarvas környéki Körös-völgy ismert lelőhelyeinek száma.

A Csabacsúdon 2021-ben feltárt temetőtöredék és a szórványleletek vizsgálata alapján a 10. század folyamán használt rangosabb közösség temetője rajzolódik a szemünk elé, amely tagjainak feladata a Körös átkelőinek ellenőrzése és felügyelete lehetett. A temető egyik legjelentősebb lelete az a növényi díszítésű veret, amelynek párhuzamai a Kárpát-medencén kívül a Volga-vidékig és a Kaukázus északi előteréig fellelhetők.

A Ponyiczky-tanyán előkerült szórványok alapján a lelőhelyen a korábban azonosított jelenségek mellett egy 10–11. századi temető is feltételezhető.

A két lelőhely elhelyezkedése illeszkedik a mikrorégióban megfigyelt rendszerbe, mivel a folyó közelében, állandóan vagy időszakosan vízzel borított területek mellett létesültek.

Irodalomjegyzék

- Chalikova, E. A. & Chalikov, A. H. (1981). Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani). *Régészeti Füzetek Ser. II.*(21). Magyar Nemzeti Múzeum.
- Horváth C. (2020). Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 14.* Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, Magyar Nemzeti Múzeum.
- Khalikova, E. A. & Kazakov, E. P. (1977). Le cimetièrre de Tankeevka. In Erdélyi, I. (szerk.), *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a l'Est.* *Studia Archaeologica* 6. (pp. 21–221). Akadémiai Kiadó.
- Költő L. (1990). A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír. In Reóthy F. – Stirling J. (közrea.), *Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről* (pp. 85–101). Balatonszemesi Községi Tanács.
- Marosi A. (1936). Adatok Fejér megye honfoglaláskori archeológiájához. *Székesfehérvári Szemle* 6, 43–48.
- MRT 8: Jankovich B. D. & Makkay J. & Szőke B. M. (1989). *Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás.* Akadémiai Kiadó.
- Révész L. (1996). A karosi honfoglalás kori temetők. *Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék 10. századi történetéhez.* *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei I.* Herman Ottó Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum.

- Révész L. (1997). Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 3. (pp. 169–195).
- Szarka J. (2019). Szarvas és Bánréve. Középkori utak és átkelőhelyek Szarvas vidékén. In Módosné Bugyi I. & Csima P. & Hanyecz K. (szerk.), *A táj változásai a Kárpát-medencében. XII. tájtörténeti tudományos konferencia. Füleky György emlékkonferencia. SZIE Szarvasi Arborétum, 169–175.*
- Szőke B. (1962). A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. *Régészeti Tanulmányok* 1. Akadémiai Kiadó.
- Törőcsik I. (2002). Királyság – egy középkori falu az írott források és a régészeti adatok tükrében. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 8. (pp. 449–476).
- Türk A., Lőrinczy G. & Marcsik A. (2015). Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 20. *Archaeolingua*.

Melléklet

1. kép. 1: Csabacsúd-Kovácsalmi-dűlő, Komár-tanya, szórványleletek
2: Szarvas-Ponyiczky-tanya, szórványleletek

Párhuzamba hozható-e a Dabas–Templom-domb lelőhelyen talált angyalábrázolásos amulett az orosz „змеевик” amulettekkel? Újabb adatok az Árpád-kori amulettasznalet kérdéséhez

Fejes Bella

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

The Amulet Found in Dabas – Can it be Linked to the Russian “Snake’s Nest” Amulets? New Data on the Use of Amulets in the Árpád Era.

Abstract: In 2020 excavators found a bronze amulet in the burial ground of a medieval grave at the Dabas Templom-domb site. Because of its worn condition, the images on the amulet were difficult to make out. But even so, a human, winged figure with a staff in his hand can be seen on the front. From the standpoint of this study, however, it is the amorphous motif on the back that is of interest. The interpretation of this motif takes us towards of the Kievan Rus'. More specifically towards the Old Russian „змеевики”, or „snake's nest” amulets.

Absztrakt

Dabas Templom-domb lelőhelyen a 2020-as ásátási szezonban találtak egy középkori sír sírföldjében a feltárók egy bronz amulettet. Kopottsága miatt a rajta lévő ábrázolások nehezen kivehetők voltak, ugyanakkor így is észlelhető az előlapi ábrázoláson az emberi, szárnyas alak valamilyen bottal a kezében. A dolgot szempontjából, mégis a hátlati, amorf motívum az érdekes, mivel a motívum értelmezése a Rusz felé, pontosabban az óoros „змеевики”, vagyis „kígyófészek” amulettek irányába indítja el a kutatást.

Amulett – egy meghatározás

Amulettek már évezredek óta fellelhetőek, valószínűleg már az ősember is használta őket, igaz kontextusukból kiragadva ezt nem tudjuk bizonyítani. Növényeket, növényi részeket, ásványokat, köveket, rovarokat, állatokat, illetve állati és emberi maradványokat mind felhasználhattak készítésükre (Hallo, 1937, 662). Úgy tartották, az anyagnak már önmagában ereje van, amit fokozhatnak azzal, ha megformázzák (Eckstein & Waszink, 1950, 403–404). Amuletteket főként valamilyen gonosz erő elleni védelemre, a jövő megjóslására, a termékenység fokozására, az erő megszerzésére, az ellenség legyőzésére használták. A korai amulettek erejének alapját a szellemlényekbe vetett hit adta, mivel úgy képzeltek el az istenek (akik a mágikus erőt birtokolták) ereje különféle varázsszimbólumokban összpontosul. Az ókori kultúrákban ez a hiedelemvilág tovább él, ugyanis a természetfeletti ugyanúgy részese volt a mindennapi életnek. Nem kérdőjelezték meg azt a meggyőződést, hogy a betegséget és a szerencsétlenséget rosszindulatú embertársak okozhatták, akik ártalmas rituálékat végeztek, amelyek ellen a védekezés (és a gyógyítás) eszközei az amulettek voltak. A vallás és a mágia természetyszerűleg összefonódott az ókori társadalmakban, és a mágikus gondolkodás átszötte a mindennapi életet. (A témával kapcsolatban bővebben lásd: *Guide to the Study of Ancient Magic*.) A 4–5. századra a

mágiával kapcsolatos emlékek már megjelentek irodalmi és filozófiai szövegekben is, az amulettek használata pedig teljesen általánossá vált.

A természetfeletti tudás és hatalom képviselőivel szemben azonban a kereszténység nem volt ennyire közömbös (Brown, 1993). A mágiát a 2. századi egyházatyák egyetemlegesen elítélték, és elutasítása azt követően is általános maradt, hogy a kereszténység a Constantín császár időszakában bekövetkezett fordulatot követően elfogadott vallássá vált a Birodalomban (Kendeffy, 2013, 954–964). Ugyanakkor azzal párhuzamosan, hogy a kereszténység mind szélesebb közösségek vallása lett, egyre több helyen kerültek be a helyi vallásos életbe olyan hagyományok, amelyek a korábbi pogány gyakorlathoz kötődtek, ilyen volt az óvó-védő amuletteknek a továbbélése is. A pogány formulák keresztény invocációval tovább éltek, apotropaikus funkciójuk azonban változatlan maradt (De Bruyn, 2017; A korábbi korszak vonatkozásában áttekintést nyújt még: Hoffmann & T. Horváth, 2019, 217–238).

Dabas–Templom-domb lelőhely és az amulett

Dabas és a lelőhely közvetlen környezetét ásatásokkal és műszeres kutatásokkal sikerült részletesen feltérképezniük (2012–13; 2018; 2020), ezáltal a feltárók biztosan állítják, hogy a település az Árpád-korban a lokális településhálózat egy kiemelt csomópontja lehetett, ezt erősíti az előkerült gazdag leletanyag és az anyagmaradványok vizsgálata is ezt bizonyítja (Rácz & Németh, 2021, 146–154).

A 311. számú Árpád-kori temetkezés sírföldjében találtak a feltárók egy angyalábrázolással ellátott bronzfüggőt, amely nagy valószínűséggel az elhunythoz tartozhatott (Katalógus szám: 26.). A tárgy leírását Rácz Tibor az alábbiak szerint adja:

A csüngő teljesen ép, öntött bronz, dombormintával ellátva. Függesztőfülét lapjával ellentett irányban, kerek lyukakkal átütve helyezték el. Felülete kopott. Mindkét oldala díszített, az ábrázolásokat egyszerű vonalas keret választja le a domborúan kiemelkedő és díszítetlen peremről. Egyik oldalán a kiterjesztett szárnyú Szent Mihály arkangyal látható. Jobb kezében lándzsát, baljában glóbuszt tart. Arca kidolgozatlan, köpenyszerű ruhája csak a vállánál tagolt, szárnyának elmosódó a redőzete. A másik oldalon jóval érdekesebb, de nehezen értelmezhető kompozíció látható, ami átmenetet képez a figurális ábrázolás és a növényi ornamentika közt. A középpontban egy szétterjesztett karú és lábú, indákból szerkesztett alak. Karjai tölcészerűen kiszélesednek és így tunika ujjára emlékeztetne. Lábai amorf, gumószerű alakzatokban végződnek, amelyekben a gonosz sárkány- illetve kígyószerű megtestesüléseit fedezhetjük fel. A figura ovális feje mellett és fölött két további elmosódott alak kontúrja látszik, melyek leginkább egymással szembeforduló, kuporgó szörnyalakokra emlékeztetnek. A kompozíciók teljesen kitöltik a kereten belüli teret, a kontúrok élesek, de a formák belseje nincs tovább tagolva. Ez valószínűleg nem csak a használatból eredő kopásra vezethető vissza, hanem a csüngő az öntőmintából eleve kevésbé kidolgozottan és torzult rajzolatokkal kerülhetett ki. Átm.: 3,8 cm; v.: 0,2 cm. (Rácz & Németh, 2021, 157)

Ezen fajta csüngők Bizánctól egészen a Ruszig széles körben elterjedtek a 12–13. században, de a Magyar Királyság területéről egyedi emléknek számít. Ez a tárgy

nyújtotta jelen dolgozat kiindulási pontját. Az emlék kulturális kapcsolatrendszere és háttere Bizáncig vezet, míg közvetlen párhuzamai az egykori Rusz területére. A csüngő ikonográfiája számos, általános, a Kárpát-medencében is megtalálható keresztény elemet tartalmaz, míg más ábrázolások értelmezése jóval távolabbi összefüggéseket mutat.

A dabasi csüngő angyalábrázolásának legközelebbi hazai analógiájaként a veszprémi káptalan idézőpecsétjeként meghatározott billogot hozza Rácz Tibor és Németh Veronika, amelyen hasonló ábrázolás látható részletgazdagabb megoldásokkal. A II. századra keltezett veszprémi idézőpecséten Szent Mihály arkangyal látható, amint lándzsájával egy sárkányt dőf át, miközben a dabasi példányon nincs sárkány, a lándzsa is inkább gömbös végű botnak látszik, és az országalmáról hiányzik a kereszt. (A billogot Jakubovich Emil dolgozta fel. Lásd: Jakubovich, 1933)

A dabasi amuletten szereplő motívumok előképeit kutatva hívta fel a figyelmet Rácz Tibor és Németh Veronika egy igen különleges tárgycsoportra, a fent tárgyalt oroszországi kígyó amulettekre. Ezek a kétoldalas medálok egyik oldalukon kígyókat, míg másik oldalukon eredetileg valamilyen pogány istenséget jelenítettek meg. A kereszténység megjelenésével ezen istenség helyét átvették olyan ábrázolások, amelyek vagy Krisztust, vagy *Theotokos* jelenetet, az arkangyalokat (leginkább Szent Mihályt) vagy a szenteket jelenítették meg. A másik oldalon megmaradt kígyóábrázolás értelmezése igencsak összetett. Számos olyan eleme van, amely kulturálisan más és más régióhoz és hiedelemhez kapcsolódik. Ezek vizsgálata volt a jelen dolgozat központi témája. A kígyófészek ábrázolás a kereszténység előtti keleti szláv gondolatvilághoz kötődik. Maga a kígyóábrázolás azonban nem volt idegen a bizánci kultúrától sem. Jelen volt a fővárosban, Konstantinápolyban, ahol a Hippodromban is megtalálható ilyen antik görög háttérű emlék, míg a kígyófejekkel díszített amulettek általánosan jelen voltak a Birodalom területén (Rácz & Németh, 2021, 147–149).

Ezen óvó-védő amuletteket bizánci eredetűnek tartják és sok orosz példányon is a felirat görög nyelven szerepel. Viszonylag sok példány ismert a 12–13. századból, és használatuk kinyúlik egészen a 15. századig. Legismertebb párhuzamnak Rácz Tibor és Németh Veronika a csernyigovi arany csüngőt hozza, amelyen szintén Mihály arkangyal látható az előoldalon. A dabasi csüngő (Str. 311; Ltsz.: 2020.36.1.9.) temetőből való előkerülése azt erősíti, hogy valószínűleg viseleti elem volt. Ábrázolásai révén viselője valószínűleg óvó-védő funkciót tulajdonított neki.

A Csernyigovi csüngő előkerülése, az orosz kutatás megindulása

A „Csernyigovi csüngő” („Черниговская гривна”) a tekercs amulettek típusába tartozó aranymedál (tömeg kb. 186 g, átmérő 7,3 cm). 1821-ben véletlenül találták meg a Belousz folyó (a Gyeszna jobb oldali mellékfolyója, a Dnyeper medencéje) partján Csernyahov közelében. (Az előkerülés körülményéről lásd: Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 12–13.) Valószínűleg

viaszveszejtési eljárással készült. A feliratok és képek kidomborodnak a felületből. Két füllel rendelkezik, zsinór vagy lánc számára. Az előlapon – Mihály arkangyal képe, (ószláv) felirattal és (görög) ima szövegével a szélén. Az arkangyal alakja (amelyet heraldikai liliumfüzér keretez) zömök, jobb kezében valamiféle botot, baljában glóbuszt tart. Ez a jellegzetes végződésű rúd, amelyet a *labarummal* (római hadijelvény) lehet azonosítani, és ábrázolásokon funkcionálisan lándzsaként használ, több bizánci plasztikán is szerepel (Sevcenko, 2008, 4. kép). A későbbi, Oroszország területéről származó, Mihály arkangyalt ábrázoló „kigyóamuletteken” (Sevcenko 2008, 6. kép) az arkangyal kezében lévő bot hegyének alakja már inkább egy lándzsa hegyéhez hasonlít. Arca kidolgozatlan (vagy eléggé megkopott), ugyanakkor szárnyai és ruhája művészien megmunkáltak. Kivehető Mihály arkangyalnak az arc oldalán lefelé hulló, középen egyenes elválasztással rendelkező haja. Bár az arcvonásai nehezen kivehetőek, Sevcenko úgy határozza meg, hogy az amuletten lévő alak vonásai egy nagy szemű, magas homlokú, de korántsem fiatal férfiarca benyomását keltik, amely kiálló állal, és az ajkakat keretező rövid szakállal rendelkezik. Elgondolása szerint a mester, aki a hrvnyát készítette tudatosan formálta meg Mihály arkangyal arcát, hogy az ne ifjúkori vonásokat mutasson, hanem egy érett szentet, mint ahogyan a bizánci ikonográfiában szokás volt (Sevcenko, 2008). A hátoldalon – egy összefonódó kigyókkal körülvett női fej, a szélén szintén szöveg fut körbe, amely körül valamilyen parancs szövege (görög) látható. Az emléket az Ermitázsban helyezték el, s előkerülését a Cári Birodalomban nagy érdeklődés övezte: tudósok (antikvárius régészek, paleográfusok) ugyanúgy az értelmezésével foglalkoztak, mint a nemesség tagjai, valamint az egyház képviselői. Az ószláv és görög feliratok miatt nem volt egyöntetű vélemény, hogy orosz vagy bizánci emlékről van-e szó. Jevgenyij (Bolkhovitinov) metropolita kapcsolta II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelemhez (II. Vlagyimir uralkodásához lásd: Frojanov, 2012, 158–215). Ő hozta először összefüggésbe a tárgyon látható kigyóábrázolást a népi vallásossággal. A metropolita ugyanis jól ismerte a népszokásokat, így egyértelmű volt a számára az emlék értelmezése (Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 13). A feliratok értelmezése azonban ezt követően is komoly fejtörést okozott a korabeli kutatás számára. Ennek oka az volt, hogy a kortárs bizantinológia még ekkor nem ismerte fel a középgörög nyelvállapotot (ennek kutatását a 19. század közepének német bizantinológiája kezdte meg és Karl Krumbacher munkásságával vált általánosan ismertté).

A tárgy iránti érdeklődés fényében viszonylag korán előkerültek további párhuzamok, amelyek addig más gyűjteményekben lappantak (többek közt Kazanyban). Az 1870-es évekre már számos párhuzama vált ismertté a különböző gyűjteményekből. A „szuzdali kigyóamulett” (Biserova & Lapshin, 2018) („Суздалський змеєвик”, 12. századra keltezhető), amelyet a szuzdali székesegyházban találtak a 19. században, egy kerek alakú jaspisdarab, amelynél szintén elülső oldalán keresztény, hátulsó oldalán „kigyófészek” motívummal találkozhatunk. A művészi jellegzetességek szolgálnak a fő érvként e példány görög származása mellett (Pereszedov, 2004, 112). Azt

érdemes kiemelni, hogy az ereklyék, amelyek az ortodox kereszténység számára szükségesek az életben, nem a temetés velejárói. A kereszték és ikonok apáról fiúra öröklődtek, és a család legutolsó tagjának az ereklyét az egyházra kellett hagynia, talán ezért találtak olyan sok „kígyófészek” amulettet a katedrálisok sekrestyéiben (Pereszedov, 2004, 118).

Az orosz kutatás – a „kígyófészek” amulették tipológiája

Az orosz kutatás a kígyós amulették háttérében egyszerre vélte felismerni az ortodoxia és a vernakuláris vallásosság meglétét (Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 3–48). Ugyanis ezen, kétoldalas, többnyire kör alakú medálok egyik oldalán kanonikus keresztény kép látható (ez lehet Krisztus, Szűz Mária, szentek vagy angyalok ábrázolása), míg másik oldalán az úgynevezett „kígyófészek” motívum szerepel. Ez utóbbi egy kígyókkal körülvevett emberi fej (további változatai a fél- vagy teljes alak ábrázolása, a fej helyett) képe (Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 3). Ezek a képek általában liturgikus invokációkkal vagy mágikus varázsigékkel vannak keretezve (Pereszedov, 2004, 108).

Az amulették kutatása már a 19. században jelentős lendületet vett, azt követően, hogy 1821-ben ismertté vált a csernyigovi hrivnya. Ezt követően I. Tolsztoj és A. Sz. Uvarov nem csak áttekintették a kérdést, hanem részletes klasszifikációját is nyújtották a tárgy típusnak, (Tolsztoj 1888; Uvarov 1910) míg M. I. Sokolov a kérdés vallástörténeti háttérét és narratív értelmezését mutatta be (Sokolov, 1895). Az ő munkáinak köszönhetően körvonalazódott, hogy a „kígyófészek” motívumot kísérő görög varázsszövegek (vagy imádságok, varázslatos történetek, varázsképletek) a szláv hagyományban is ismertek. A szláv amulettéken feltűnő *ДѢНА* („dna”) szót a görög *ἑστέρη* (‘hystera’) szónak feleltette meg, amely következtetésében arra utal, hogy a szóban forgó amulették asszimilációját az orosz közegben a bizánci mitológiai felfogás kísérte. (Sokolov következtetését bővebben lásd: Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 15–18)

Az 1920-as évek közepére A. Sz. Orlov munkájaként elkészült az emlékek addig ismert darabjainak a teljességre törekvő gyűjtése is (Orlov, 1926). Orlov besorolását a „kígyófészek” motívum kialakítására alapozta, amelynek következtében nyolc típust különített el. Nemcsak a kígyók számát, hanem az emberi alak vagy fej és a kígyók helyzetét is figyelembe vette tipológiája megalkotása során (Orlov tipológiáját és a hozzá fűzött magyarázatot bővebben lásd: Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 21–24), ugyanakkor nem határozta meg a kígyók szimbolikáját, eredetüket vagy elterjedési körüket. Az I. és II. típusba sorolta a legfényűzőbb, monogrammal is ellátott motívum képeket, amelyeket a kígyótestek lágy kanyarulatai jellemeznek. A középpontban vagy fél alak vagy egy emberi fej látható. A III. típusnál a középpontban egy női alak látható, akinek lábai kígyókban végződnek, kezeiben is kígyókat tart, valamint egy kígyópár mintegy szárnyakat alkot az alaknak. A IV. típus valószínűleg a III. típus egyik változatából alakulhatott tovább, itt ugyanis az alak egész testét maguk a kígyók alkotják. Az V. típusba sorolható motívumok

centrikus elrendezésűek, a kígyók az emberi fejből sugár irányban vannak elrendezve, és egy irányba néznek, egyfajta forgó mozgást előidézve ezzel. A VI. típusban a kép szintén centrikus elrendezésű, ahol a fejet párt alkotó kígyók veszik körül. A VII. típus hasonló a VI. típushoz, annyi eltéréssel, hogy a fejet 12 kígyó veszi körül, amelyek közül nyolc párban kialakított, míg négy egyedül áll. A VIII. típus szintén centrikus elrendezésű, a fejből fel és le négy-négy kígyó indul el párban, amelyek keresztezik egymást, valamint oldal irányba is egy-egy pár kígyó indul, amelyek szintén keresztezik egymást.

Jelentős előrelépést T. V. Nyikolajeva és V. N. Csernyecov feldolgozása nyújtott, akkor az 1945 után talált darabokat is felgyűjtötték. Ezek jelentőségét külön kiemelte az a tény, hogy már jól keltezhető emlékek jelentős számban kerültek elő a kutatás ezen korszakából. Az ő újabb elemzésük mutatott rá arra is, hogy számos típus olyan sorozatgyártmány, amely hosszú időn keresztül használatban lehetett (akár évszázadokon keresztül), míg arra is felhívták a figyelmet, hogy a múzeumban őrzött darabok egy része 19. századi hamisítvány (Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 8).¹ Nyikolajeva saját tipológiáját az elülső oldalon szereplő keresztény kép rendszerezése alapján készítette el, amely szerint 13 típust tudott elkülöníteni: 1. Mihály arkangyal képe; 2. A Szűzanya jobbján a Kisdettel (a Vlagyimiri ikonhoz hasonlóan); 3. A Szűzanya jobbján a Kisdettel (az ősi Fedorov ikonhoz hasonló); 4. A Szűzanya balján a Kisdettel; 5. A Szűzanya képe; 6. A Keresztség ábrázolása; 7. Két lovas harcos ábrázolása; 8. Szent György lóháton; 9. Theodore Stratelates képe; 10. Nyikita ábrázolás egy démonnal; 11. Szent Kozma és Damján ábrázolása; 12. Borisz és Gleb ábrázolása; 13. A Keresztre feszítés ábrázolása. (Nyikolajeva rendszerezését bővebben lásd: Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 30–32.)

A „kígyófészek” kompozíció és köze a *hystera*-motívumhoz

A „kígyófészek” kompozíció, akárcsak maga az amulett típusa bizánci eredetű. A „kígyófészek” motívum minden változatának állandó alapja egy kígyókkal körülvett emberi fej, amelynek ősi motívuma nagy valószínűséggel a *Gorgon* vagy *Medusa* feje (Spier, 1993, 38–39). A kép minden bizonnyal védő funkciót, valamiféle talizmán jelleget tölthetett be, amely a betegségektől és különféle ártalmaktól óvta viselőjét (Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 32–33). A középkori világban úgy tartották, hogy a múlt anyagi nyomai különleges erővel bírnak. A kapuk közelében általában olyan lények ábrázolásait függesztették ki, amelyek fenyegetéseit el kellett hárítani, nevezetesen oroszlánokat, skorpiókat és kígyókat. Az állatábrázolások tehát úgy tűnik, hogy az általuk ábrázolt lényekhez kapcsolódó mágikus erővel rendelkeznek, beleértve a kígyókat ábrázoló szobrokat is. Az elv egyszerű volt, és a modern homeopátiából még mindig ismerős: *Similia similibus curantur*, „a hasonlót a hasonló gyógyítja”. (Stephenson, 2016, 188; Magyar Katolikus Lexikon 1993, 224) Idővel a kígyókkal

¹ A hamisítványok elkülönítésének fontosságát az újabb archaeometriai jellegű anyagvizsgálatok nyújthatják.

körülvett emberi fej képe elveszti kapcsolatát *Medusa* ábrázolásának mitológiájával,² (bőv. lásd: Nyikolajeva & Csernyecov, 1991, 34–37) és a motívum *ὁ στέρα*³ néven jelenik meg. Ez egy kissé sematikus ábrázolása a női méhnek, amely szerepelhet önmagában, de egy összetett motívum (varázsképlet) része is lehet. A rejtélyes arc ábrázolását, amelyből különböző számú kígyók sugároznak kifelé, általában egy görög felirat kíséri (gyakran rövidítve), amely többségében valamilyen állathoz hasonlítja a méhet, amelyet le kell nyugtatni (Spier, 1993, 29–319). Ezen képleteket még nem találták meg szláv fordításban egyetlen amuletten sem, ugyanakkor számos görög feliratú amulett orosz eredetű. A *hystera*-varázslatot, ami a bizánci amuletteken feltűnik a középkori szláv szövegekben a „*дѣна*”-val⁴ azonosították, amely ugyanúgy a „vándorló méh” motívumát és néhány tulajdonságát mutatja be, ugyanakkor ártalmasabb és baljósabb, mint bizánci előzményei (Sevcenko, 2011; Sevcenko, 2015).

A varázsképletekben szereplő démont a polimorfizmus vonásai jellemzik, vagyis különféle lények megjelenéseit öltheti magára, amelyek általában különböző állatok. Azonban ez nem pusztán a görög feliratokban visszatükröződő motívum, mivel számos más esetben összehozható a „kígyófészek” motívummal. A démonok gazdag és félelmetes sokféleségét ismerték a bizánciak olyan népszerű szövegek révén, mint a Salamon testamentuma, ugyanakkor ismerték a démonok elűzésének eszközeit is, szintén Salamon testamentumában előírt mágikus varázsigék, pecsétek, gyűrűk és amulettek révén (Stephenson, 2016, 199). Sok démon kígyó alakot öltött. Az amulettek és gyűrűk ezért tartalmazhattak kígyót vagy az állathoz kapcsolódó mágikus feliratokat és mintákat. A karpereceken, korsókon és flaskákon szent lovasok szerepeltek, akik a korábbi, majd a későbbi sárkányölők módjára lándzsával döftek át egy kígyódémont. Az egyiptomi Bawitban lévő Szent Apolló kolostorban található, a hatodik vagy hetedik századra datált Szent Sziszinniosz megöli *Alabasria*, vagy *Abyzou* démonasszonyt kép (Stephenson, 2016, 200), aki gyermekrabló démon és a várandós nőket, valamint a csecsemőket vette célba. Legyőzésének eszköze, ha tudjuk neveit, valamint ha megidézük azt a szent alakot, aki legyőzte őt (Salamon, Mihály arkangyal, Sziszinnosz és Sziszinniosz) (Spier, 1993, 33–38; 42–44). A kígyók maguk is nagyszámú szimbolikát hordozhatnak, kiemelhetjük például Jachin és Boáz bronzoszlopát, (1Kir 7:15–22) Mózes bronzkígyóját, (4Móz 21: 4–9) a Genézis kígyószerű kísértőjét (a Sátánt) (Ter 3; 1Móz 3) és a Jelenések könyvének fenevadját (Jel 13: 1–2, 11–12), továbbá Jahve és Leviatán (Lotán) (2Kir 10: 24–27) küzdelmét. A kígyók betegségeket hoztak, mivel a démonok által felvett, kedvelt alakra emlékeztették a közösségeket a Földközi-tengeri és a Közel-keleti

² Az a folyamat, hogy ez a kép hogyan és mikor kapcsolódott össze a Medusa mitológiai ábrázolásával nem minden részletében nyomon követhető.

³ Az *ὁ στέρα* görög szó 'méhet' jelent; tágabb értelemben a belső, az anyaméh és annak „betegségei”, valamint az ezeket okozó démon.

⁴ A szó jelentéstartalmát tekintve nemcsak nő, hanem férfi is. Ezt Sevcenko úgy magyarázza, hogy minden emberben, nemi különbség nélkül, egy különálló lény van, amelynek állapotától (nyugodt-dühös) függ az ember egészsége.

világban. A kígyóknak azonban ugyanebben a széles térségben ugyanilyen hosszú gyógyítási hagyománya is volt. *Ninġišzida*, akit mezopotámiai sárkányölőként ismertünk meg, kígyó tulajdonságokkal rendelkezett, szintén a gyógyítás istene volt. A gyógyítók már régóta használták a mérget a gyógyításban, és a kígyómotívumokat még a keresztény korszakban is használták bizonyos betegségek elleni védelemre (Stephenson, 2016, 200–201).

Azt, hogy az óorosz „kígyófészek” amulettek pontosan milyen kapcsolatban állnak az ősi eszmék maradványaival csak találgatni lehet. Az ábrázolást az ősi keleti amuletteken lévőekkel összehasonlítva nem szabad elfelejtenünk, hogy a pogány szokásokat Oroszországban még a 11–12. században is gyakorolták. Ezért a démonizálásnak azok az alapjai, amelyekkel a kígyó motívumok például az 5–6. századi bizánci amuletteken megjelennek, nem vihetők át automatikusan az óorosz amulettek kígyóábrázolásos tárgyaira (Vagner, 1961, 26–30). A tulajdonképpeni „kígyófészek” amulettek a 10–11. század fordulóján jelentek meg. Mivel a kereszténynek mondott oldalon elfogadhatatlan a *hystera*-varázsigé jelenléte, így az átalakult a „kígyófészek” motívum egyik elemévé. Ugyanakkor a kígyók kialakítása is fokozatosan megváltozott, megszűntek semlegesnek lenni, ezáltal a kígyók száma megnőtt, és testük elkezdte vonaglóan kitölteni az amulett teljes mezőjét. Ez a folyamat azzal ért véget, hogy a kígyófészek közepén egy meztelen női alak jelent meg. A női alakot Mihály arkangyal képe kezdte el kísérni, aki császári köntösbe (a férfiasság ruhájába) öltözött, és egy botot, vagy más hosszú, botszerű tárgyat tart a kezében. A keresztény motívummal szemben a női alak szenvedélyes, mert a szentek nyugodtak, ő meztelen, amikor a szentek fel vannak öltözve. A kígyók és maga a motívum szimbolikája fokozatosan folklorizálódott és a különleges, a misztikum szférájából a népi bigottság terébe kezdtek átkerülni (Pereszédov, 2004, 110–111).

Konklúzió

A fentiek alapján, úgy gondolom, kijelenthető, hogy a dabasi angyalábrázolásos amulettet be lehet sorolni az óorosz „kígyóamulettek” („змеюку”) közé. Az előlapon Mihály arkangyal képe látható, aki kiterjesztett szárnyal, valószínűleg császári köntösben, kezében lándzsát tart, ez az ábrázolás Nyikolajeva rendszerezésében az I. típusba sorolható (Mihály arkangyal képe), amely igen nagy hasonlóságot mutat a csernyigovi függőn láthatóval. A hátoldal motívuma, bár kopottsága miatt nem teljes mértékben kivehető, én mégis úgy gondolom, Orlov tipológiájában a III. típusba (a középpontban egy női alak látható, akinek lábai kígyókban végződnek, kezeiben is kígyókat tart, valamint egy kígyópár mintegy szárnyakat alkot az alaknak) sorolható be.

A további kutatási irányt egyfelől a Rusz és a magyarok kapcsolatára lehetne irányítani, amely bizonyítékeként a dabasi amuletten kívül ott vannak a Kárpát-medencében biztosan importként előforduló balta alakú amulettek, amelyek az Árpád-kori

Magyar Királyság és a Rusz jól ismert történelmi kapcsolatainak régészeti lenyomataként értékelhetők. Európai kitekintésben a 11–13. században, itthon a 11–12. században jelennek meg ezek a nagy valószínűséggel Skandináviából eredeztethető tárgyak, amelyek kelet-európai elterjedése pedig egyértelműen a Rusz aktivitásához köthető (Zágorhidi et al., 2018, 176–177). Másfelől érdemes figyelmet szentelni a Kárpát-medencében a 10–11. században egyre nagyobb számban megjelenő keresztény háttérű tárgyaknak, amelyek első emlékegyével sírmellékletként női, illetve gyermek sírokban találkozunk már a 9–10. században is. A kezdeti leletanyagunk köszönhetően tudjuk, hogy a magyarság már steppei vándorlásának idején is találkozott a kereszténységgel, majd a kalandozások során szintén keresztény területekre vezették hadaikat, azt követően pedig az európai integráció meghatározó része volt az új vallás felvétele és állami szintre emelése (Langó, 2018, 178–179).

Irodalomjegyzék

- Biserova, A. V. & Lapshin, A. G. (2018). «Суздальский змеевик» в контексте истории медицины. In A. Л. Ершов (отв. ред.) и др. Суздальский сборник за 2018 год: Сборник научных статей. Транзит-ИКС, 2019, 14–21.
- Brown, P. (1993). A Szentkultusz. Kialkaulása és szerepe a latin kereszténységben. Atlantisz.
- De Bruyn, T. (2017). Making Amulets Christian. Artefacts, Scribes, and Contexts. Oxford University Press.
- Diós I. (szerk.). (1993). Magyar Katolikus Lexikon I. Budapest, 2004.
- Eckstein, F. & Waszink, J. H. (1950). Amulett. In Hornung, Ch. & Brakmann, H. & Blaauw, S. de & Fuhrer, Th. & Leppin, H. & Löhr, W. & Nesselrath, H. G. & Niehoff, M. & Schöllgen, G. & Tanaseanu-Döbler, I. (Hrsg.) Reallexikon für Antike und Christentum I. (pp. 397–411). Anton Hiersemann.
- Frojanov, I. Ya. (2012). Древняя Русь IX–XIII веков: народные движения, княжеская и вечевая власть. Русский издательский центр.
- Langó P. (2018). Keresztény háttérű tárgyak a 10–11. századi Kárpát-medencében. In Sudár, B. (szerk.) A honfoglalók műveltsége. Magyar Őstörténet 6. (pp. 178–179). Helikon.
- Jakubovich E. (1933). I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul 47. (pp. 56–74). Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság.
- Kendeffy G. (2013). „Szent Ágoston a mágiáról”. In Nagy Árpád Miklós (szerk.) Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban II. (pp. 951–964). Gondolat.
- Hallo, R. (1937). Amulett. In Schmidt, O. (Hrsg.) Reallexikon zur Deutschen Kunst-Geschichte I. (pp. 662–669). Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Hoffmann Zs. & T. Horváth Á. (2019). Mágia és varázslás az ókorban. JATEPress.

- Nyikolaeva, T. V. & Csernyesov, A. V. (1991). Древнерусские амулеты-змеевики. Наука.
- Orlov, A. S. (1926). Амулеты-«змеевики» Исторического музея In Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. Наука.
- Pereszedov, I. G. (2004). Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры. In Степанова, Е. С. & Залеская, В. Н. (Ред.) Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. Государственный Эрмитаж, 108–121.
- Sevcenko, Yu. Yu. (2008). Русские амулеты с образом архангела из пещерного храма Южной Италии времен норманнского завоевателя Роберта Гвискара. In Губанов, И. Б. (Ред.) Скандинавские чтения 2006 года: этнографические и культурно-исторические аспекты. МАЭ РАН, 34–50.
- Sevcenko, Yu. Yu. (2011). Наследие Христиан-пещерников: Филактерии-змеевики (Legacy Christian «peshernicov» [a monks living a caves]: Christian phylacteries [amulets] with snakes). Сіверщина в історії України 4. Київ–Глухів, 112–120.
- Sevcenko, Yu. Yu. (2015). Богородица Спилеотисса на древних христианских филактериях с изображениями серпентарид. In Киджи, В. В. – Поскачева, И. В. – Царев, Н. В. (Сост.) Ювелирное искусство и материальная культура. Государственный Эрмитаж, 79–88.
- Sokolov, M. I. (1895). Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками. Древности: Труды славянской комиссии имп. Московского археологического общества 1. Москва, 134–202.
- Spier, J. (1993). Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 56. (pp. 25–62). The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.2307/751363>
- Stephenson, P. (2016). The Serpent Column. A Cultural Biography. Oxford University Press.
- Vagner, G. K. (1961). О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках. Краткие сообщения Института археологии 85. Академик РАН, 26–30.
- Tolsztoj, I. I. (1888). О русских амулетах, называемых змеевиками. тип. Акад. наук.
- Uvarov, A. S. (1910) Византийские филактерии и русские нарезки. Москва.
- Rácz T. & Németh V. (2021). Tervátás civil segítséggel Dabas középkori temetőjében. (Research excavation with civilian help in the medieval cemetery of Dabas.) In Rácz T. (szerk.) Kincskeresés, Kaland, Tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest-megyében. (Treasure hunt, Adventure and Science. Community archaeology projects in Pest county) (pp. 144–159). Ferenczy Múzeumi Centrum.
- Zágorhidi Czigány B., Füredi Á. & Türk A. (2018). Balta alakú amulettek. In Sudár B. (szerk.) A honfoglalók műveltsége. Magyar Őstörténet 6. (pp. 176–177). Helikon.

Melléklet

I.

2.

3.

I. tábla. A dabasi csüngő és valószínű párhuzamai. 1: A Dabasi csüngő (Rácz&Németh, 2021; Ltsz:2021.36.1.9.); 2: Чернуговская гривна „Csernyigovi hrivnya”. Kígyóamulett, előlőján Mihály arkangyal, hátlapján kígyófészek-kompozíció. (Belous folyó partján találták, 1821-ben, a mai Ukrajna területén); 3: Суздальский змеевик „Szuzdali kígyóamulett” (Biserova&Lapshin, 2019, 15.)

Egy generációs marketinggel foglalkozó marketingstratégiai szakkikk főbb fordítási nehézségei

Molnár Ilka

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

The Main Challenges of Translating an Article on Generational Marketing Strategy into Hungarian.

Abstract: In my study I translated a marketing strategy article on generational marketing from English into Hungarian. In the present article, I summarise the main challenges that emerged during the translation process of the selected article. Primarily, I focus on the challenges arising from the lack of the unified Hungarian professional terminology in the fields of marketing and generational theory. Given that the article touches upon various disciplines, it is rich in marketing terminology, generational theory-related terms, and expressions specific to the hospitality industry. One of the challenges I encountered during the translation of this article was the lack of consistent Hungarian terminology for the fields covered in the article. Another difficulty was the inconsistency in generational-theory related academic literature: not only the specific time frames; but even the names used to identify the different generations vary significantly. Finally, generational marketing itself is considered a relatively young subfield within marketing, and I found that the number of scientific materials on generational marketing is relatively low in Hungarian language, which also presented a challenge during translation.

Absztrakt

Tanulmányomban egy generációs marketinggel foglalkozó marketingstratégiai szakkikket ültettem át angol nyelvről magyar nyelvre. Ebben a cikkben összefoglalom a szakszöveg főbb fordítási nehézségeit elsősorban a marketing és a generációelmélet magyar szaknyelvének hiányosságából fakadó kihívásokra fókuszálva. Tekintve, hogy a szakkikk több tudományterületet is érint, bővelkedik marketing szaknyelvi, generációelmélettel kapcsolatos és vendéglátóipari szakkifejezésekben is. Az egyik legnagyobb fordítási kihívást az jelentette, hogy ezeknek a szakterületeknek nem egységes a magyar terminológiája. Egy másik, szintén fontos fordítási probléma volt, hogy a generációelmélettel foglalkozó szakirodalom több téren sem konzisztens: nemcsak a generációs határvonalak meghatározása, hanem a nemzedékek megnevezései sem egységesek. Végül pedig, maga a generációs marketing még a marketingen belül is fiatal részterületnek számít, és azt tapasztaltam, hogy a generációs marketinggel foglalkozó tudományos anyagok száma viszonylag alacsony Magyarországon, ami szintén fordítási nehézségként említhető.

Bevezetés

A fordítás és elemzés céljából kiválasztott szöveg egyszerre három szakterületet is érint: a marketing, a generációelmélet, illetve a vendéglátóipar területét. A fordítás megkezdése előtt több cikket, tanulmányt, tankönyvet átnéztem a fenti témákban. Már az áttekintés során láttam, hogy sem a marketing, sem a generációs elméletekkel foglalkozó szakirodalom magyar terminusai nem egységesek. A fordítás során természetesen sok egyéb nehézség is felmerült, például a forrásszövegben található hibák kezelése, szerkesztési/formázási problémák, ebben a cikkben viszont kifejezetten a magyar marketinges és

generációelméleti szaknyelv hiányosságából fakadó problémákat mutatom be. A cikk első felében a fordítás során felmerülő főbb problémákat, és az ezekkel kapcsolatban végzett kutatómunkát, fordítási előkészületeimet ismertetem, illetve érintem az általam választott fordítási stratégia (honosítás) alkalmazásának nehézségeit, majd a második felében ezekre a problémákra a fordítás során előfordult konkrét példákat is bemutatok, ismertetem a problémás kifejezések fordításának menetét, és a saját fordítási megoldásaimat.

I. Főbb fordítási problémák

I.1. Marketinggel kapcsolatos szakkifejezések fordítása

A marketinggel foglalkozó szakirodalom áttekintése során azt tapasztaltam, hogy a marketinges szakkifejezések magyar fordítása nem egységes, sőt, gyakran egyszerűen nem létező. Ahogy Veszelszki írja, „nincsen sem egységes marketinges szószedet, sem valódi marketing-szaknyelvi szótár, e témakörben csupán marketinges honlapok, szakfolyóiratok segítségével lehet tájékozódni” (Veszelszki, 2014). Egy másik írásában kiemeli azt is, hogy nincsen folyamatosan aktualizált, a piaci változásokat követő szószedet. Például a 2002-ben megjelent Közgazdasági helyesírási szótár még a közösségimédia-marketing térnyerése előtt született, így az ezzel kapcsolatos kifejezések hiányoznak belőle (Veszelszki, 2016).

Azon túl, hogy a terminológia nem egységes, sok esetben a „biztonságra törekvés” miatt megtartják az eredeti angol kifejezést (Veresné, 2015). Maga a marketing szó is ilyen, hiszen nem más, mint az angol *marketing* szó közvetlen átvétele (Veszelszki, 2014). További példaként említhető a *B2B marketing*, amely a vállalatok közötti marketinget jelenti, a fogyasztói magatartás elemzésekor használatos fogyasztói *insight*, a rohamosan terjedő, kissé magyarosított *influenster*, amelyet az online térben tevékenykedő véleményvezérekre használnak, vagy a gyakran MLM-ként rövidített *multilevel marketing*. Ez utóbbit a szakirodalom (például Kopcsay, 2016) többszintű, hálózati vagy *network marketing*nek is nevezi, ami jól szemlélteti a marketing szakkifejezések fordításával kapcsolatos konzisztencia hiányát.

A szakma általános tanácstalanságát mutatja az egyik facebookos szakmai csoportban, a *Hogyan fordítsam?*-ban feltett marketinges fordításokkal kapcsolatos kérdések száma. Nemcsak a kérdések száma magas, hanem a hozzászólásoké is, ami jól szemlélteti, hogy a szakmát igenis megmozgatja és érdekli ez a kérdéskör. Egy 2017-es bejegyzésre például kerekén 100 hozzászólás érkezett, amely kimagasló számnak tekinthető (*Hogyan fordítsam?*, 2017). A kérdezők többek között olyan terminusokra kérdeztek rá, mint a *qualified lead*, *brand framework*, vagy a *customer journey*.

Az egyik poszt alatt a válaszok között utalást tettek egy bizonyos „marketing és sales” szótárra (*Hogyan fordítsam?*, 2017). Erre rákeresve megtaláltam Laczkó L. Balázs és Zsom László *Sales & marketing szakszótárát*, amely jó forrásnak tűnik, bár online vagy PDF

formátumban nem elérhető, ami megnehezíti a fordítók dolgát. Ezenkívül a kötet 2004-es kiadású, ami ismét az aktualizált terminusok hiányának problémaköréhez vezet vissza.

A fenti könyvön kívül találtam néhány olyan internetes marketing szótárként feltüntetett forrást, ahol a marketing angolszász kifejezéseit igyekeznek magyarul megmagyarázni. Ilyen oldalak például a kreativkontroll.hu, a marketingpuzzle.hu vagy a matebalazs.hu. Mindhárom forrás valamilyen formában jelzi, hogy a szótárak nem teljes körűek vagy bővítés alatt állnak. Rákerestem a saját fordításom problémás marketinges kifejezéseire (például *pester power*), de nem szerepeltek a szótárban. A szakmai csoportból hozott példákra (*qualified lead*, *brand framework*, *customer journey*) is rákerestem, de ezek csak részlegesen (*lead*) vagy egyáltalán nem szerepeltek a szótárakban. Összességében tehát a fenti marketinges szótárak jó kiindulási alapok lehetnek bizonyos terminusok esetében, de egyelőre nem elég teljes körűek, és szakmai lektorálásra is mindenképpen szükség lenne ahhoz, hogy megbízható marketing szakszótárnak lehessen őket tekinteni.

A *Hogyan fordítsam?* csoportban több fordító is kiemelte a marketingesek nyelvhasználatát. Valóban jellemző a marketingszakemberek körében, hogy fordítás nélkül átveszik az angolszász kifejezéseket, és ezeket a magyarban változtatás nélkül használják, beszélt és írott szövegben egyaránt. Ezt én is tapasztaltam a marketing tanulmányaim során, sőt, egy marketinges terminus fordításánál az alapszakos marketinges témavezetőmmel is konzultáltam, és ő is ezt erősítette meg. Ennek egyik oka lehet, hogy a marketinges szakterület nagyon dinamikusan változik, ezért „nincs idő” kitalálni, megalkotni a fogalmakat magyarul. A marketing eredményorientált szakterület, ahol a trendekkel való lépéstartás létszükséglet, így az időkorlát felülír minden egyéb nyelvhasználati tényezőt. Másrészt, a szakma magyar nyelvű oktatása is nagyban befolyásolja, hogy a későbbi szakemberek mennyire képesek a saját anyanyelvükön is kifejezni a szakma legfontosabb fogalmait. A hazai kereskedelem és marketing szakok leírásában így szól az idegennyelvi felvételi követelmény: „egy idegen nyelvből államilag elismert, középfokú (B2), komplex típusú, a képzési területnek megfelelő szaknyelvi vagy államilag elismert, felsőfokú (C1), komplex típusú általános nyelvvizsga vagy ezekkel egyenértékű érettségi bizonyítvány vagy oklevél szükséges” (felvi.hu, 2023). Természetesen az nincsen meghatározva, hogy kifejezetten angol nyelvből szükséges nyelvvizsgát tenni, manapság viszont ez az üzleti élet dominánsan használt nyelve, így az üzleti pályára készülő diákok nagy valószínűséggel ezt a nyelvet választják majd.

A fentiek alapján tehát a marketingszakma részéről nincs igény arra, hogy az angolszász kifejezéseket átültessék magyarra, hiszen értik és használják őket. A fordítás szorgalmazása inkább a fordítók részéről jelentkezik, talán a honosító stratégia alkalmazása miatt. Itt viszont megint az egységes, aktualizált marketing szaknyelvi szöveget hiányánál lyukadunk ki, ami nélkül a fordítók különösen nehezített pályán mozognak. Szabó (2010) a marketing szaknyelvi terminológia egységesítését szorgalmazza (Szabó, 2010, hivatkozva Veresné, 2015). Ez valóban elengedhetetlen lenne a marketing

témájú szövegek szakszerű és egységes átültetéséhez, illetve a magyar marketing szaknyelvi terminológia kiépítéséhez.

1.2. Generációelméleti terminológia

A modern generációelmélet kialakulása a 20. század első felére tehető. Ekkor megnőtt az érdeklődés a generációk iránt, hiszen az első világháborúba a születési év alapján hívták be harcolni a katonákat, így ez a nemzedék jelentős emberveszteségeket szenvedett el (Csutorás, 2020). A generációk fogalmában a magyar származású Karl Mannheim 1928-ban megjelent írása hozott fordulatot. Ebben a generációkat már nem mint csoport értelmezi, hanem olyan egyének összességéként, akik egymással összekötve érzik magukat, mégsem alkotnak közösséget (Mannheim, 1928, hivatkozva Csutorás, 2020).

A generáció fogalmát – hasonlóan a marketing fogalmához – számos módon meghatározták már a szakértők. Hagyományos, biológiai értelemben Komár (2017) szerint a generáció „a szülők és utódaik születése közötti átlagos időintervallumot jelöli, mely 20-25 évet ölel fel” (Komár, 2017). Mannheim ezzel szemben úgy véli, hogy akkor beszélhetünk generációról, ha a következő három körülmény fennáll: nagyjából egy időben születtek, nagyjából azonos történelmi korszak hat rájuk, és nagyjából ugyanabban a szociokulturális környezetben nőttek fel (Mannheim, 1928, hivatkozva Szarvasné, 2020).

A generációelméletben a kohorszélményeknek (generáció-szintű, közös élmények) is fontos szerep jut, hiszen egyre több kutatás támasztja alá, hogy az egyes generációk sajátos értékrendjét ezek alakítják, és ezek alapján alakulnak ki bizonyos tulajdonságaik, viselkedési formáik és világnézetük. Egyes szakemberek erre kollektív tudatként hivatkoznak, ugyanis az azonos korban (például serdülőkorban) megélt élmények, tapasztalatok hasonló értékrendek, elvárások kialakulásához vezetnek (Csutorás, 2020).

A legújabb generációk értelmezésekor sok korábbi elmélet már nem érvényesül teljes mértékben: ezek a generációk már átlépnek bizonyos földrajzi és kulturális határokat az internetnek és a globalizációs folyamatoknak köszönhetően (Komár, 2017). A digitális kultúra térnyerésével egyre inkább előtérbe kerültek más, a születési év helyett a digitális eszközhasználathoz való viszonyt alapul vevő csoportosítások (Buda, 2019). A legfrappánsabb, kétpólusú értelmezést Marc Prensky dolgozta ki, aki meghatározta a „digitális bennszülött” és „digitális bevándorló” csoportokat (Prensky, 2001). A két csoportot Prensky az alapján különböztette meg, hogy életük mely szakaszában kapcsolódtak be a digitális technológia használatába: a digitális bennszülöttek már ebben az infokommunikációs technológiákkal átszőtt világban nőttek fel, míg a digitális bevándorlók felnőttkorukban ismerkedtek meg ezekkel az eszközökkel (Prensky, 2001, hivatkozva Buda, 2019).

A fentieket azért éreztem szükségesnek ismertetni, mert jól szemlélteti, hogy a szakirodalomban nincs egyetértés az egyes generációk behatárolását illetően. Nemcsak a generációs határvonalak meghatározása, hanem a nemzedékek megnevezései sem egységesek (Pál, Törőcsik és Jakopánecz, 2017). Mindez komoly fordítási problémának bizonyult.

A generációk behatárolása azért is nehéz, mert nem lehet éles határvonalat húzni például a két generáció határán született emberek viselkedése között. Lehet, hogy egy 1980-ban született személy már inkább az Y generáció jellemzőit hordozza, míg egy másik, 1981-ben született személy az X generáció tulajdonságaival tud jobban azonosulni (Csutorás, 2020). A Pál és munkatársai (2017) táblázatba foglaltak 12-féle generációs lehatárolást, amiből szintén jól látható, hogy az egyes generációk születési intervallumának meghatározásában és elnevezésében sincs egyetértés a szakirodalomban (Pál et al., 2017).

A forrásszövegben szereplő generációk fordításának nehézségét mutatja, hogy a cikk az említett táblázatban szereplő számos behatárolás egyikét sem alkalmazza. Talán a McCrindle Research meghatározásához áll a legközelebb, de ezzel sem fedik egymást teljesen a korcsoportok.

1.3. Generációs marketinggel foglalkozó anyagok

A generációelméletet számos tudományág alkalmazza, így a marketing is, bár a generációs marketing még a marketingen belül is fiatal részterületnek számít. Nemzetközi viszonylatban már az 1950-es években elkezdtek felismerni a fogyasztók korcsoportonkénti vizsgálásának lehetőségét. A 60-as években számos tanulmányt dolgoztak ki ezzel kapcsolatban, míg a 70-es években egyes piackutató cégek már rendszeresen készítettek beszámolókat az egyes vásárlói csoportokról életkoruk alapján (Kovács & Sikos, 2018).

Karr (2023) a következőképpen fogalmazta meg a generációs marketing lényegét: A generációs marketing tulajdonképpen olyan marketinges megközelítés, amely fogyasztók összességét korcsoport alapján szegmentálja, és azt hasonló időpontban született, hasonló életkorban vagy életszakaszban lévő, azonos élményeket, trendeket, fejlődéseket megélt csoportokra bontja. Ezeknek a csoportoknak általában hasonló tapasztalataik, magatartásformáik, értékeik vannak. A generációs marketing célja pedig – ezekre a közös jellemzőkre építve – az egyes generációk egyedi igényeire, preferenciáira szabott üzenetek létrehozása.¹ (Karr, 2023)

Megkísértem a generációs marketing témájában lefordított írásokkal kapcsolatban is statisztikát keresni az Index Translationum oldalán, azonban itt semmilyen találatot nem kaptam. Próbáltam magyarul és angolul is, illetve az időtartományt is tágabbra vettem (1980 és 2023 között kerestem), mégsem volt találat. Így a Google Tudóson gyors felmérést végeztem: a „generációs marketing” kifejezésre idézőjellel 86 találatot kaptam. Ez azt jelenti, hogy a generációs marketing kifejezést teljes egészében tartalmazó, Google Tudóson megtalálható tudományos írások száma mindössze 86. Ha

¹ Saját fordítás.

egyszerű Google-kereséssel vizsgálom meg ugyanezt, a kép már sokkal árnyaltabb, hiszen a találatok száma jóval magasabb: idézőjellel 2250 találatot kaptam. Megjegyzendő, hogy a Google Tudóson folyóiratokban megjelent szakmai írások, könyvek találhatóak, míg a Google-keresés inkább cikketeket, blogokat eredményezett. Végeredményben azt tapasztaltam, hogy a generációs marketinggel foglalkozó tudományos anyagok száma viszonylag alacsony Magyarországon.

1.4. Fordítási stratégia: a honosítás kihívásai

Ezt a jelenséget én is tapasztaltam a fordítás során a marketing szaknyelvhez kötődően. A szakterület terminológiája kapcsán azon túl, hogy bizonyos kifejezésekre nincs magyar megnevezés, további problémát jelent, hogy a szakemberek körében az angol kifejezések teljes átvétele zajlik. Nehéz helyzetben van ilyen esetben a fordító, mivel egyébként is korlátozva van a terminusalkotás folyamatakor, hiszen „a célnyelvi megfelelő kiválasztását vagy alkotását (...) a forrásnyelvi terminus által jelölt fogalom határolja be” (Fischer, 2018).

Bár a fordításomban igyekeztem a honosító stratégia szerint fordítani, akadtak olyan kifejezések, amelyeknél kénytelen voltam az angol változatot használni. Wang (2014) a honosító és idegenítő stratégiáról szóló értekezésében arra a következtetésre jut, hogy valójában a két módszer nem mindig zárja ki egymást, sőt, bizonyos helyzetekben ki is egészíthetik egymást. Mindig az adott helyzetnek megfelelően kell kiválasztani, melyiket használjuk – ezért is nevezte a fordítást a választás művészetének (Wang, 2014).

A fordítóknak hagyományosan nagy szerepe van a magyar szaknyelv kiépítésében, és elengedhetetlennek tartom, hogy az anyanyelvünkön is képesek legyünk kifejezni a szakmánkhöz tartozó szakkifejezéseket. Ezért is törekedtem a fordításomban az angol kifejezések helyett magyar változatokat használni. Ha csak egy új kifejezéssel is gazdagítottam a magyar marketingszaknyelvet, vagy egy apró lépéssel közelebb került a szakma a magyar terminológia kiépítéséhez, akkor úgy érzem, már megérte ezzel a témával és fordítással foglalkozni.

2. Konkrét példák bemutatása

2.1. Generációelméleti terminológia: a babyboomer írásmódja

A fordításban a legtöbb nyomozást igénylő terminus a babyboomer generáció elnevezése volt. Az angol szövegben a kifejezés a következőképpen jelenik meg: *Baby Boomer*. A forrásszövegben tehát külön, nagy kezdőbetűvel szerepel. A szövegben 41-szer fordul elő ez a terminus, és minden alkalommal konzekvensen ezt az írásmódot alkalmazza. Az angol nyelvű szakirodalmat megvizsgálva látható, hogy a babyboomer írásmódja nem mutat egységes képet. Coleman, Hladikova és Savelyeva (2006) a boomereket marketing szempontjából vizsgáló írása például konzekvensen a *baby boomer* írásmódot használja,

tehát külön, és kisbetűvel. A szakirodalmi áttekintés során úgy tapasztaltam, hogy ritkább esetben, de az is előfordul, hogy kötőjellel írják a kifejezést. Például Pollard és Scommegna (2014), a washingtoni Népeségnyilvántartó Hivatal honlapján publikált írásában a következőképpen jelenik meg: *baby-boomer*. Ugyanakkor nem minden szakirodalmi forrás ennyire konzekvens, ugyanis előfordul, hogy egy tanulmányon belül is változtatják a kifejezés írásképét. Ilyen például Gilliam, Chatterjee és Zhu (2010) tanulmánya, ahol a *Baby Boomer* és a *baby boomer* írásmód egyaránt megjelenik.

Az imént ismertetett probléma nem csak az angolszász szakirodalom sajátja, hiszen a magyar szakirodalom sem mutat egységesebb képet: a helyzetet tovább bonyolítja, hogy a generációk elnevezései általában külföldi anyagok fordításaiából keletkeztek. A Pál, Törőcsik és Jakopánecz (2017) írásában bemutatott táblázat szerint a babyboomer generációra a következő elnevezések használatosak a magyar szakirodalomban: *boomerek*, *baby boom generáció*, *baby boomerek*, *boom generáció*, *vesztesek és győztesek generációja*. A fentiek alapján megállapítható, hogy egyelőre nem alakult ki konszenzus vagy egységes szabály azzal kapcsolatban, hogy kisbetűvel vagy nagybetűvel írandó-e ez a fogalom, hiszen például Bereczki és Csordás (2016) írásában is felváltva használják a *Baby boomer* és *baby boomer* írásmódot, sőt, a fent említett írásmódok mellett a kötőjeles írásmód, *baby-boomer*, is megjelenik, például Törőcsik *Fogyasztói magatartás* című könyvében (2016). Székely és Benczes (2019) generációkkal foglalkozó írásában is többféleképpen jelenik meg a tárgyalt generáció: *Baby boomer nemzedék*, *Baby boom tagjai*, *Baby boom nemzedéke*. A marketing szakirodalom tehát nem egységes ilyen téren. A generációelméletekkel foglalkozó szakirodalmat olvasva szinte minden írás előrebocsátja, hogy a generációk lehatárolása változó képet mutat, azonban kevés szó esik arról, hogy az (egyébként sem egységes) írásmód miért váltakozik egy szövegen belül.

Mivel a szakirodalom átvizsgálása után nem tudtam határozottan megállapítani, milyen írásmód alkalmazása lenne szakmailag elfogadható, megnéztem az mta.hu online helyesírási portálon, van-e valamilyen tájékoztatás ezzel kapcsolatban. Itt zsákutcába kerültem, ugyanis nem szerepelt az adatbázisban, bármilyen formában is kerestem, ezért eleinte kiválasztottam a *Baby boomer* írásmódot. Ez tűnt a legközelebb a többi generáció elnevezéséhez, ahol az első betű nagybetűs, a kifejezés többi része viszont kisbetűs (például X generáció). A témavezetői konzultáció során azonban felmerült, hogy ennek érdemes lenne alaposabban utánajárni. Végül segítséget kértem a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodától az e-nyelv.hu-n keresztül. Megkérdeztem, hogy a babyboomer kifejezésre milyen írásmódot javasolnak, tekintve, hogy a szakirodalomban eltérő változatok vannak jelen. A nyelvi szakértő a *babyboomer* írásmódot javasolta. Továbbá arról is érdeklődtem, hogy el lehet-e hagyni a „baby” szót a kifejezés elejéről, és egyszerűen boomerként hivatkozni rájuk, a magyar nyelvhez némileg közelítve az írásmódot. A szakértő szerint, ha a szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy róluk van szó, akkor ez lehetséges.

Megjegyzem, a honosító stratégiát alkalmazandó szívesen használtam volna egy „magyarosabb” megfelelőt, viszont az eddigi magyarítások (például bébibummosok), véleményem szerint túlságosan tapadnak az eredeti angolszász kifejezéshez. Lehetne például háború utáni nemzedéknek nevezni őket, és – bár így elvesz az alliteráció – a kifejezés egyértelmű, szakszerű és magyaros. Ennek használatát viszont elvettem, hiszen a magyar szakirodalomban már viszonylag elterjedten használják a *boomer*, illetve *babyboomer* kifejezéseket. A fordításomban ezek alapján tehát az első előfordulásnál a *babyboomer* írásmódot, majd későbbi megjelenésnél a *boomer* elnevezést alkalmaztam.

2.2. Marketing terminológia

2.2.1. Pester power, avagy a nyaggató erő

A következő kifejezés magyarítása szintén komoly feladat elé állított. A forrásszövegben a *pester power* terminus arra a viselkedésre utal, amelyet a marketingesek tudatosan próbálnak kiváltani a gyermekeknél azzal a reménnyel, hogy ők majd nyomást gyakorolnak a szüleikre bizonyos termékek megvásárlása érdekében. A gyermekeknek ugyan nincs vásárlóereje, de a szüleiknek van, ezért a szülőket a gyermekeken keresztül próbálják meg befolyásolni.

Ennél a terminusnál szintén internetes keresésből indultam ki. A források átfésülése során azzal szembesültem, hogy a magyar szakirodalomban, de még internetes blogokban, weboldalakon sem található olyan kifejezés, amely erre a jelenségre utal. Próbáltam magyar nyelvű gyermekmarketinggel foglalkozó szakirodalmat keresni, ahol, ha csak érintőlegesen is, de szót ejtenek erről a jelenségről. Végül Sulyokné (2000) írásában találtam meg a következő kifejezést: a gyermek mint reklámüzenet-rögzítő. Ezen a terminuson hosszasan töprengtem, végül elvettem. Bár szépen kifejezi azt a tényt, hogy a marketingüzenet a gyermekén keresztül érkezik el a szülőhöz, a hasonlat alapját képző üzenetrögzítő az üzenetek egyszeri átadására alkalmas készülék. A *pester power* kifejezés ezzel szemben újbóli, ismétlésen és folyamatos (negatív) kéréseken alapuló hatást kiváltó jelenségre utal. A reklámüzenet-rögzítő kifejezés azt is magában foglalja, hogy a gyermeknek nincs beleszólása a közvetítendő üzenetbe, hiszen „jó üzenetrögzítőként” pontosan azt adja vissza, amit hallott. Az angol terminus ezzel szemben több hatalmat tulajdonít a gyermeknek a marketingüzenet irányításában: a *power*, mint erő/hatalom, is kifejezi ezt. A jelenségnek ugyanis pont az a lényege, hogy a gyermeknek igenis van hatalma a szülők vásárlási döntése felett, és már egyre kevésbé passzív szereplők a döntéshozatalban.

A nyomozási folyamat részeként megkérdeztem a volt témavezetőmet is kereskedelem és marketing szakról. A marketingszakember sem ismert használatos szak kifejezést erre a jelenségre. Mivel szakterülete elsősorban a digitális marketing, azt is megkérdeztem, hogy tud-e ajánlani olyan gyermekmarketinggel foglalkozó szakembert, aki esetleg jártasabb a témában, de legjobb tudása szerint jelenleg nincs ilyen az országban.

A következő, és egyben utolsó lépés a saját terminus megalkotása volt. A saját terminus megalkotásánál először arra törekedtem, hogy a jelentés mellett az alliterációt is visszaadjam. Eleinte olyan megoldások születtek, mint a *könyörgő képesség* vagy a *nyaggató nyomás*. Végül arra jutottam, hogy ezek nem teljesen fejezik ki a lényegét, és az alliterációnál fontosabb a mondanivaló visszaadása. Ezért a *nyaggató erőt* választottam. Egyrészt a „nyaggató” kifejezi azt a cselekvést, amit az értelmező kéziszótár is a „nyaggat” jelentéséhez társít: „folytonos kéréseivel, rábeszélő kísérleteivel terheli”. Másrészt az „erő” szó utal arra, hogy a gyermekek ezáltal képesek hatást kifejteni a szüleikben, illetve, bizonyos értelemben, van „hatalmuk” a szülők vásárlási döntése felett. Nem mellesleg hasonlít a fizikai erők (például felhajtóerő) elnevezésére, ami egyfelől relevanciaelmélet szempontjából is fontos, hiszen előhívja a befogadó fizikai erőkkel kapcsolatos háttérismereteit, ami könnyíti a megértést. Másfelől a megalkotott terminus hangzása is természetesebb, ha a célnyelvi befogadó tud asszociálni hasonló kifejezésekre olvasás közben.

2.2.2. Marketinges szókapcsolatok helyesírása

Nagy számban vannak jelen a szövegben marketinges összetételek, amelyek az angol szövegben rendszerint különírva szerepelnek. Ilyen volt például a *marketing techniques*, *marketing department*, *marketing team*, *marketing campaign*, *marketing tools*, vagy a *marketing strategies*. A problémát a marketingstratégia írásmódján keresztül mutatom be, mivel a fentiek közül ez a leggyakoribb a szakmai anyagokban, és erre találtam a legtöbb forrást is.

Mi sem példázza jobban a magyar marketing szaknyelv egységességének hiányát, mint az, hogy a marketinges szókapcsolatok írásmódja meglehetősen ingadozó a szakirodalomban: a marketing témájú tankönyvekben gyakran egybe, máshol viszont külön írva tüntették fel a marketinges szókapcsolatokat. Például Józsa László 2016-os *Marketingstratégia* című könyvében végig konzekvensen egybeírta. Hasonló írásmódot alkalmaztak a szerzők, Bauer, Berács és Kenesei, a szintén 2016-os kiadású *Marketing alapismeretek* című munkájukban. Keszey és Gyulavári *Marketingtervezés* című könyvükben (2017) viszont különírják: marketing stratégia.

A Google Tudóson is rákerestem mindkét változatra: az egybeírt kifejezésre 1250, míg a különírt kifejezésre 700 találatot kaptam. Ez már elmozdított annak az irányába, hogy valószínűleg az egybeírt verzió a helyes, de szerettem volna jobban megbizonyosodni róla. A Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához fordultam az e-nyelv.hu-n keresztül. Itt rákerestem a marketingstratégia szóra, és kiadott egy 2008-as választ, miszerint a „marketingstratégia, marketingosztály, marketingterület kéttagú jelentéssűrítő összetételek, ezért egybeírjuk őket” (e-nyelv.hu, 2008). Bár a kérdést 2008-ban válaszolták meg, egy utána következő, 2019-es találatban is ugyanezt az írásmódot erősítették meg (e-nyelv.hu, 2019). Így a fordításomban is az egybeírt

írásmódot alkalmazom a marketinges szóösszetételekre: *marketingstratégia, marketingcsapat, marketingtevékenység, marketingkampány, marketingszakember, marketingtechnika, marketingfolyamat, marketingrészleg, marketingeszköz, marketingosztály.*

Ugyanakkor kivételt jelentenek ez alól az e-mail-marketing, az e-mail-marketing-technológia és a közösségimédia-marketing kifejezések. Tekintve, hogy a szakirodalom ebben az esetben sem mutatott egységes képet a keresés után, ismét az e-nyelvhez fordultam. Az első két kifejezés esetében nem találtam korábbi kérdést az e-nyelv felületén, ezért saját kérdést írtam nekik. Ebben megkérdeztem, hogy mi a helyes írásmódja az e-mail-marketingnek, illetve ehhez hogyan kapcsolható még hozzá a – technológia utótag. A következő választ kaptam: „az alapkifejezés az e-mail, amely az \"elektronikus\" szót jelölő \"e\" betűszói előtag miatt nem vonható egybe, hanem csak kötőjelesen írható. Akkor is, ha újabb utótag járul a kifejezéshez, például a kért e-mail-marketing. Amennyiben mindehhez még további utótag járul, azzal is csak így tudunk eljárni: e-mail-marketing-technológia” (e-nyelv.hu, 2023). Így tehát az e-mail-marketing és az e-mail-marketing-technológia írásmódokat alkalmazom a fordításomban. A közösségimédia-marketing esetében már tettem fel kérdést, így ezt egyszerű kereséssel találtam meg. Az e-nyelv által javasolt alak egy 2017-es kérdésre adott válaszuk alapján: „közösségimédia-marketing (AkH. 141/b)”, így én is ezt az írásmódot követtem (e-nyelv.hu, 2017).

Összegzés

A fordításra és tanulmányozásra választott forrásszöveg magas szakmaisággal megírt marketingstratégiai szócikk, amely egyszerre három szakterületet (generációelméletek, vendéglátóipar, marketing) is érint, így betekintést nyerhettem ezen szakterületek fordítási nehézségeibe. Az egyik ilyen nehézség az volt, hogy a szakterületek magyar terminusai nem egységesek, sőt a szakemberek gyakran az angol kifejezéseket veszik át és használják változtatás nélkül, ami nehezítette a honosító stratégia alkalmazását a fordítás során. Végeredményben azt gondolom, hogy elengedhetetlen a magyar terminusok megalkotása – legyen szó olyan dinamikusan változó szakterületről, mint a marketing –, hiszen ez járul hozzá egy nyelv, egy nemzet kulturális örökségének megőrzéséhez, illetve a nyelv és a kultúra magas fokú művelésének képességéhez. Ezért is törekedtem a honosító stratégia alkalmazására fordításom során. Rendkívül értékes élmény volt, hogy a kereskedelem és marketing alapszakon elsajátított ismereteimet összekapcsolhattam a fordítói tanulmányaimmal. A tapasztalatokat látva, szívesen vennék részt például egy egységes marketingszaknyelvi szöveget megalkotásában, mivel lehet, hogy ha létezne ilyen, a szakmabeliek is nagyobb eséllyel alkalmaznák a magyar megfelelőt az eredeti angolszász kifejezések helyett a szaknyelvi terminusokra. Összességében sokat gazdagodtam, fejlődtem szakmailag, és rengeteget tanultam a szakterületek összefonódásáról, és bár a magyar marketinggel és a generációelmélettel

kapcsolatos fordítások megpróbáltatásokkal teli feladatot jelentenek a fordítók számára, azt gondolom, hogy roppant izgalmas, szakmai kihívásokban gazdag területek, amelyek bőven tartogatnak még kiaknázandó fejlesztési lehetőségeket.

Irodalomjegyzék

- Bárányné Szabadkai É. & Mihalik I. (2002). Közgazdasági helyesírási szótár - Szakszavak, kifejezések, szókapcsolatok és rövidítések gyűjteménye. TINTA Könyvkiadó
- Bauer A., Berács J. & Kenesei Zs. (2016). Marketing Alapismeretek. Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789630597364>
- Bereczki N. & Csordás T. (2016). Generációk a marketingben. A hazai Jones-generáció és jelenléte reklámfilmekben. Jel-Kép: Kommunikáció Közvélemény Média (4), 51–66. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2016.4.51>
- Buda A. (2019). Generációk, társadalmi csoportok a 21. században. Magyar Tudomány 180(1), 120–129. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.1.12>
- Coleman, L. J., Hladikova, M. & Savelyeva, M. (2006). The baby boomer market. Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing 14(3), 191–209.
<http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.jt.5740181>
- Csutorás G. Á. (2020). Az Y generációs munkatársak megtartási lehetőségei a közigazgatási szerveknél. [Doktori értekezés] Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
<https://doi.org/10.17625/NKE.2021.015>
- e-nyelv.hu. (2008). marketingstratégia, PR-iroda. <https://e-nyelv.hu/2008-05-16/marketingstrategia-pr-iroda/>
- e-nyelv.hu. (2017). közösségimédia-marketing. <https://e-nyelv.hu/2017-04-17/kozossegimedia-marketing/>
- e-nyelv.hu. (2019). marketing-műhelymunka. <https://e-nyelv.hu/2019-11-13/marketing-muhelymunka/>
- e-nyelv.hu. (2023). e-mail-marketing-technológia. <https://e-nyelv.hu/2023-03-14/e-mail-marketing-technologia/>
- felvi.hu. Kereskedelem és marketing szak leírása.
https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakeleirasok!/Szakeleirasok/index.php/szak/49/szakeleiras
- Fischer M. (2018). A fordító mint terminológus - a fordítás folyamatában. In Fischer M. (szerk.), Terminológia és fordítás. Institutio Könyvkiadó.
- Gilliam, J., Swarn Ch., & DanDan Z. (2010). Determinants of Risk Tolerance in the Baby Boomer Cohort. Journal of Business & Economics Research 8(5).
- Hogyan fordítsam? Facebook-bejegyzés. 2017.11.22.
<https://www.facebook.com/groups/532626243530963/permalink/1348808818579364/>

- Hogyan fordítsam? Facebook-bejegyzés. 2017.12.08.
<https://www.facebook.com/groups/532626243530963/permalink/1363260947134151>
- Hogyan fordítsam? Facebook-csoport.
<https://www.facebook.com/groups/532626243530963/search/?q=marketing>
- Józsa L. (2016). Marketingstratégia. Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789630597920>
- Karr, D. (2023). Generational Marketing: How Each Generation Has Adapted To and Utilizes Technology. <https://martech.zone/generation-technology/>
- Keszey T. & Gyulavári T. (2017). Marketingtervezés. Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789634540144>
- Komár Z. (2017). Generációelméletek. Új Köznevelés 73(8–9).
<https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/generacioelmeletek>
- Kopcsay L. (2016). A marketingcsatorna menedzselése. Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789630597630>
- Kovács Cs. J. & Sikos T. T. (2018). Az ezüstgeneráció, mint potenciális vásárlóerő a budapesti bevásárlóközpontokban. Területi Statisztika 58(4), 399–416.
<https://doi.org/10.15196/TS580404>
- Laczkó L. B. & Zsom László. (2004). Sales and marketing szakszótár – Angol – magyar – angol. Akadémiai Kiadó.
- Mannheim, K. (1928). Das Problem der Generationen. Kölner Vierteljahreshefte. magyarul: A nemzedéki probléma. In Dr. Huszár T. (szerk.) Ifjúságszociológia. [fordította: Félix Pál] Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Pál E., Törőcsik M., & Jakopánecz E. (2017). Eltérő életkori lehatárolásokból adódó generációk értékeinek empirikus vizsgálata. Marketing & Menedzsment 51 (3).
<https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/799>
- Pollard, K. & Scommegna, P. (2014). Just how many boomers are there?
<https://www.prb.org/resources/just-how-many-baby-boomers-are-there/>
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants Part 1. On the horizon, 9(5), 1–6. 2001. magyarul: Digitális bennszülöttek, digitális bevándorlók, [fordította: Kovács Emese, 2001.] http://goliat.eik.bme.hu/~emese/gtk-mo/didaktika/digital_kids.pdf
- Sulyokné Guba J. (2000). Kis emberek, nagy piac, avagy a gyermek fogyasztóvá válása. Marketing & Menedzsment 4(2), 39–44.
<https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/1818>
- Szarvasné Tompa Zs. (2020). Generációk és az infokommunikációs eszközök használata egy általános iskolában végzett mikrokutatás tükrében. Szociális Szemle 13(2), 19–27. <https://doi.org/10.15170/SocRev.2020.13.03>

- Székely L. & Benczes R. (2019). Forever young senior. Generációs percepciók. In Ványi É. (szerk.), *Múlt-jelen-jövő: a társadalomtudományi és nemzetközi kapcsolatok kar 30 éve* (pp. 68–78). Budapesti Corvinus Egyetem.
- Törőcsik M. (2016). *Fogyasztói magatartás*. Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789630597371>
- Veresné Valentinyi K. (2015). Olvassuk újra a „klasszikusokat”! Terminológia témájú cikkek a szaknyelv és szakfordítás című kiadványban. In Fata I. & Veresné Valentinyi K. (szerk.), *Szaknyelv és szakfordítás, Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális témáiról* (pp. 7–26). Szent István Egyetem.
- Veszelszki Á. (2014). Marketolingviztika és a marketing szaknyelve. In Veszelszki Á. & Lengyel K. (szerk.), *Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve* (pp. 321–328). Éghajlat Könyvkiadó.
- Veszelszki Á. (2016). A marketing szaknyelve – különös tekintettel a helyesírási kérdésekre. *Szaknyelv és szakfordítás* (pp. 43–51).
- Wang, F. (2014). An Approach to Domestication and Foreignization from the Angle of Cultural Factors Translation. *Theory and Practice in Language Studies* 4 (11).
<http://dx.doi.org/10.4304/tpls.4.11.2423-2427>

How Do They Do It? Vocabulary Learning Strategies Used by Hungarian EFL Learners with Autism Spectrum Disorder: An Interview Study

Lilla Tar

Pázmány Péter Catholic University Faculty of Humanities and Social Sciences

Hogyan csinálják? Autizmussal élő felnőttek szókincstanulási stratégiái az angol mint idegen nyelv tanulásában. Interjú-alapú tanulmány.

Absztrakt: Az utóbbi időben egyre nagyobb figyelmet kap az a kérdés, hogyan tanulnak az autisták. Az eddigi kutatások azonban nem foglalkoztak a nyelvtanulási stratégiákkal. Ez a tanulmány, mely MEd szakdolgozaton alapul, felnőtt autisták szókincs tanulással és -tanítással kapcsolatos szemléletmódját kívánja bemutatni. Az adatgyűjtés a szakirodalom alapos áttekintése után, 2023 elején történt. A résztvevők (N=10) 60 perces mélyinterjúkon vettek részt online. Az eredmények szerint, a legtöbb válaszadó nem vizuális tanuló, annak ellenére, hogy a szakirodalom egy részében ezt állítják. A megkérdezetteknek nagyon eltérőek az egyéni erősségeik, preferenciáik és nehézségeik. Néhányan nagyon erős asszociációs rendszert használnak, viszont küszködnek a nyelvtanulás társas aspektusaival. A szókincstanulási stratégiák közül leginkább a jelentés szövegkörnyezeten alapuló kitalálását, illetve egyéb kontextus-alapú módszereket használnak. A válaszadók fele kifejezte, hogy szeretne javítani a szókincstanulással kapcsolatos módszerein.

Abstract

Recently, there has been a growing interest in the ways people with autism spectrum disorder learn. Previous studies, however, have not dealt with language learning strategies. This paper, based on my MEd thesis, aims to portray the approaches of a group of adults with autism spectrum disorder towards vocabulary learning, as well as the vocabulary learning strategies they implement. Data were collected at the beginning of 2023 after a very detailed review of available literature on the topic. Participants (N=10) took part in sixty-minute-long deep interviews online. According to the results the most participants are not visual learners contrary to some of the literature reviewed. They have varied individual strengths, needs and preferences in their English as a foreign language studies. On the one hand, some respondents have and use very strong mental associations. On the other hand, they might struggle with the social aspects of language learning. Among learning strategies, mostly guessing and context-based ones were mentioned. Half of the participants felt that they would like to improve the way they learn vocabulary items.

Introduction

As the number of Hungarian students with Autism Spectrum Disorder (hereafter ASD) learning in mainstream settings has grown rapidly in the last twenty years, the need for creating a framework of methodology for their highly integrated and hopefully inclusive education is becoming a more and more pressing issue. English as a foreign language (EFL) is one of those areas of education which can not only develop students' knowledge but can also have a positive effect on their overall well-being. However, very little

is known about how students with ASD approach language learning and what strategies they use to acquire the target language.

My interest in the area of English vocabulary use among autistic people developed while I was working with them in professional and private settings. The misunderstanding of one single word can lead to a lot of misinterpretation and even disagreement, this is one of the most important “truths” of communicating with people on the autism spectrum I have learnt through the years of private tutoring, self-advocacy and friendship. Yet, there are only a few people I am familiar with who are aware of the different layers of vocabulary. This means they only focus on mastering one meaning for one word or are not aware of the importance of learning phrases or chunks.

Little research has been done on the language learning strategies and their teachability among students with autism. One commonly held theory described by Hashim et al. (2022) states that most autistic people are visual learners. It means they associate everything with pictures or things seen. Yet, during my professional and voluntary work I have met at least as many non-visual or not solely visual learners among autistic people as visual ones. This contradiction has inspired me to explore the vocabulary learning strategies of a group of adult Hungarian EFL learners with ASD.

The study seeks answer to the following research questions:

Q1: How do the participating adult EFL learners with ASD approach vocabulary learning and using vocabulary learning strategies?

Q2: What aspects of vocabulary items do they learn?

Q3: How much context do they typically learn?

Q4: From what sources do they develop their vocabulary?

Q5: What other aspects of EFL learning of the participants are worth mentioning?

Theoretical and Empirical Background

Research into the vocabulary learning strategies of autistic people can be linked to at least three different fields, that is, psycholinguistics, applied linguistics as well as special education of students with ASD. Thus, the review of the existing secondary literature will be divided into two main parts in order to provide a well-structured account of the works consulted.

The World of Vocabulary Learning Strategies

According to Thékes (2016) vocabulary is the key element that leads to fluency. We have to know so many things just to fully grasp one item of vocabulary, like its form, grammatical role, connection to other words, etc., (Lukács et al., 2014). What is more, Webb and Nation (2017) established that most vocabulary is learnt outside the classroom. Therefore, students are usually alone when they have to tackle the learning

burden of each word (Nation, 2022, 49). Taking all of these into consideration it seems essential to find ways of making the learning process easier and as effective as possible.

Vocabulary learning strategies (henceforth VLS) are deliberate mental processes and physical activities that can make independent word acquisition more effective, therefore students can achieve more success in less time (Webb & Nation, 2017; Oxford & Griffiths, 2016). In addition to this, they have a really important role in making students' learning autonomous, independent of a teacher's assistance (Nation, 2022, 316).

Can some strategies be regarded as more important than others? Webb and Nation (2017) claim so as they created a list of "key strategies" (2017). They urge students to find strategies both for encountering and using L2 vocabulary outside the classroom, as these can help them with deepening their knowledge of words they have not completely acquired yet. A good example is doing extensive reading and viewing in L2. Even though some may regard these as only fun activities, one should not overlook their motivational impact as well as the fact that words can be learnt incidentally during these activities (Webb & Nation 2017). These two strategy groups can be linked to guessing from context methods (Webb & Nation 2017). If someone has great difficulty inferring the meaning of some of the most important vocabulary, they may be unable to enjoy watching a program or reading a book. In connection with this, Webb and Nation (2017) maintain that students will need to use dictionaries strategically as it can give clues both to those students who can become lost even if they only meet with one or two unfamiliar words and to those who are able to guess the meaning of words from the context. It is important to cross-check the guessed meaning with a dictionary and the checking also increases the number of exposures to the word, which can ensure deeper learning (Nation, 2022; Oxford and Griffith, 2016, Mizumoto, 2010).

Webb and Nation (2017) mention the use of flashcards as a really good alternative to vocabulary booklets. Flashcards enable so much more options in learning than vocabulary booklets do. They are interchangeable, can be grouped and prioritised. They also enable spaced repetition which motivates students to go back to difficult items several times (Nation, 2022).

The final key strategy introduced by Webb and Nation (2017) is the internal analysis of words. If a student knows the roles of prefixes and suffixes, they may easily learn a whole word family through linking it to one stem (Nation, 2022).

In addition to the above-described key strategies the following strategy groups based on Mizumoto (2010) are also worth mentioning:

- discovery strategies: beside the above-mentioned guessing and dictionary strategies the use of social strategies are important for clarifying the meanings of new words or phrases;
- consolidation strategies: note taking, making lists based on a variety of possible connections between words, creating mind maps (Nation, 2022; Mizumoto, 2010);

- activation strategies for using the new vocabulary items both in speech and in writing (Nation, 2022);
- metacognitive strategies: methods of “planning, monitoring and evaluating” vocabulary learning (Mizumoto, 2010,15).

In our modern world one cannot disregard the learning opportunities provided by information technology. Three authors (Mizumoto, 2010; Oxford and Griffith, 2016; Nation 2022) comment on the incredible possibilities in e-dictionaries, even though there is very little research done to determine their efficacy. There are so many online and offline tools for creating and using the flashcards Nation (2022) praised so much. A good example is Anki (Anki, 2016), which is free to use and supports spaced repetition. Even though it has a lot of great features, most students may not start to use it unless urged by a teacher. This leads us to the issue of the teachability of vocabulary learning strategies.

Most authors, no matter which strategy, strategy-system or method they promote for self-regulated vocabulary-development, state how important the role of educators is. They also claim that students do not tend to use or struggle to use different strategies unless supported and motivated by a teacher. (Oxford & Griffith, 2016; Nation, 2022; Web & Nation, 2022).

From the studies reviewed here, it is evident that learning and using VLS effectively may require attention, energy and time. The curious question is if autistic students are generally better using VLS or not. In the next section some important aspects of this multifaceted condition will be discussed.

The World of People on The Autism Spectrum

Before talking about the vocabulary learning strategies of autistic people, we need to understand what this condition is and how it can affect language use and acquisition. As Volkmar and Wiesner (2021) state “there is no simple blood or laboratory test that can establish whether a child does or doesn’t have autism”. As a result, a diagnosis is based on behavioural characteristics, which are grouped into the so-called Autistic-dyad. On the one hand, autistic people may have clinically significant challenges with mutual social interactions and communication. On the other hand, they may show restricted, repetitive behaviours and interests (Volkmar et al., 2014 based on American Psychiatric Association, 2013).

The researcher will try to collect aspects that can be valid for the whole autism spectrum, however, many sources are about the language use of high-functioning people, as described by Győri (2014). This group includes autistic people, whose language development is not significantly delayed. They are able to uphold a level of independent living and show no general mental disability. In addition to this, the claims will be about both men and women on the spectrum, since sources such as Happé and Frith (2020) and Hebron and Bond (2019) clearly show that the number of women with ASD may not be so low. Hebron and Bond (2019) further stress that many issues with communication may overlap between boys and girls.

According to Győri (2014), there are limits to language use in every autistic person, may they be “little professors” (Asperger 1991 as quoted in Győri, 2014), who use very formal, structure-based language or those, who cannot speak and have to use augmentative or alternative forms of communication (Mirenda, 2014). These limits fall into one or both aspects of the autistic dyad.

The communication of autistic people tends to be “too much” or “too little”. Győri (2014) gives two examples. Autistic people often use over-the-top intonation which may sound like singing or may not use intonation at all and sound like a speech generator. Other interesting features include but are not limited to

- using and strongly insisting on linguistic routines and set action reaction schemes, having problems continuing speech if the routine is not followed (Győri, 2014);
- using idiosyncratic language: when words and phrases are not used with their normal meaning but rather, they are linked to something else (Győri, 2014). For example, some autistic people may use animal sound words instead of saying hello;
- creating neologisms (Attwood, 2007; Győri, 2014): not using the -ka -ke ending in Hungarian words like macs-ka or kecs-ke, because they feel this is a suffix making the big cat “macs” into a small cat and the big goat “kecs” into a small one;
- immediate or delayed echolalia (Győri, 2014): when phrases, sentences or even full interactions are repeated back after a period of time;
- preference towards using literal meaning and not abstract or strongly context-based ones (Vermeulen, 2012);
- Vermeulen (2022) suggests that the main issue may not be with the understanding of context but predicting the expectations and reactions of the conversation partner;
- autistic people have difficulties with identifying the emotions, internal states and intentions of other people (Győri, 2014; Happé & Frith, 2020).

Having looked at some behavioural and linguistic characteristics of autistic people let us now turn to discussing their situation in learning EFL.

The first question may be how autism affects students’ EFL studies and what they think about their learning processes. As Digard et al. (2020) point out, there is a great variety in learner profiles. Even though Caldwell-Harris (2022) argues that some autistic people can have high aptitude for language learning and may learn more than one foreign language, there are multiple challenges that may prevent autistic learners from reaching their goals in learning EFL or any L2. They are as follows:

- issues with managing conversation, understanding new words in a noisy environment (Caldwell-Harris, 2022 and 2023);
- difficulty forming sentences quickly enough (Caldwell-Harris, 2022 and 2023);
- deficits in making the communication mutual (Volkmar et al., 2014);
- social shyness (Caldwell-Harris, 2022 and 2023) and anxiety (Hebron & Bond, 2019);
- preference of learning alone (Caldwell-Harris, 2022 and 2023) and as a result, possible resistance to participating in pair work or group work tasks (Hashim et al., 2022);

- issues of so-called executive dysfunctions which are related to restrictive and repetitive behaviours (Caldwell-Harris, 2022);
- autistic students might find multitasking challenging. For instance, selecting which words to search for in a dictionary while reading;
- need or desire for one step at a time approach to activities;
- executive dysfunctions can have memory-related effects as well (Caldwell-Harris, 2023);
- preference for logical explanations behind the spelling of a word (Caldwell-Harris, 2022).

Besides the many challenges ASD might cause to students, we must mention the advantages it can bring as well. “Autism wires people for language and maths” as Caldwell-Harris (2022, 8) quotes a post in her research. Their tendency to systemise may help them with learning word parts, creating groups of words and learning multi-word units, all of which are of key importance according to Nation (2022) and Web and Nation (2017). In addition to this, Hashim et al. (2021) state that autistic children’s learning English is faster than learning L1 in certain cases. They link it to specific characteristics of the English language itself.

When talking about autistic people one must not forget to consider their hyperfocus and special interests as huge assets, especially so when English becomes the object of a person’s hyperfocus for a shorter period of time or special interest in the long run (Caldwell-Harris, 2022; Wire, 2005). Autistic people’s fascination with the system of a language and languages themselves can lead them to trying out studying multiple languages. They may not reach proficiency levels, but even these short trials and the joy of using foreign languages with people and about topics intriguing for autistic people can have a positive effect on their well-being.

Finally, it is important to talk about the attitude of the EFL teacher towards autistic students. Some people on the spectrum can be very diligent, as Caldwell-Harris (2022) notes. However, the outcome of EFL learning experiences depends on the instructor as well. If they have higher expectations, they can motivate their students (Yahya et al., 2013). Realistic praise, motivation to participate in activities and positive relationships are also keys to the successful integration of an autistic student (Rezvani, 2017).

Turning now to the secondary literature on what VLS in English or any L2 autistic people may use, we will find that the different strategies hypothesis of Caldwell-Harris (2022 and 2023) and her colleagues (Garrity et al., 2018) can be a really good starting point for possible ideas. They state “different strategies are available for foreign language learning for all humans, but some learning routes may be more beneficial for autistic persons, due to their unique learning styles and capabilities.” (Caldwell-Harris, 2022, 2)

This claim was confirmed by their study, nevertheless, cannot be generalised due to the size and characteristics of the sample (Caldwell-Harris, 2022). As far as the theory goes, there are no more direct or detailed presumptions about actual strategies.

However, the sample quotes of Caldwell-Harris, 2022) might give us more clues:

- learning “dull” lists of vocabulary,
- learning words from songs, but not knowing what their meaning was otherwise,
- picking up cognates

are things mentioned by people with ASD about vocabulary learning.

We should add to the above that people with ASD tend to strategise, they usually find the patterns in certain things where no pattern is visible for neurotypical people. At the same time, as Volkmar and Wiesner (2021) emphasise incidental learning might be totally ununderstandable and useless for some of them.

In summary, we know little about how autistic students learn English and what strategies they use. We may consider factors influencing strategy use based on the topics included in the literature overview. However, VLS in autism has hardly been studied in its full complexity. The interview study described in the next part aims to hopefully call attention on the one hand to the strategies, strengths as well as weaknesses of autistic students and on the other hand to the possibilities in teaching EFL strategies to them.

Research Design

The methodological approach taken in this study was qualitative using semi-structured deep interviews, as the goal was to gain a more profound understanding of informants’ views, methods, and strategies in accordance with Maykut and Morehouse (1994, 40). A very detailed interview guide was created, which included questions, samples of learning strategies. Hungarian was used to avoid any misunderstandings and to enable a less formal-feeling atmosphere to be formed. There were thirty-five main questions with a lot of helping questions. These focused on

- vocabulary learning strategies,
- sources of new vocabulary,
- self-regulation methods and autism-related issues concerning vocabulary learning and English language studies in general.

The study conducted in 2023 used a convenience sample of ten adults with ASD. They were either directly contacted by the researcher or applied by filling in a Google form. For the selection of the sample the following primary inclusion criteria were made:

- All of the informants had to have an official diagnosis of a condition on the autism spectrum.
- They had to have good enough communication skills to participate in an interview without any support or with moderate aid from a support person who could facilitate the communication.
- All participants had to be over the age of eighteen, had to have the right to give informed consent and participate in the study on their own will.

The most important pieces of background information about the informants in the final sample have been compiled in Table 1.

Pseudonym and gender	Age	Place	Occupation	Perceived level of EFL knowledge	Currently learning English
Erin (F)	25	Budapest	university student; autism awareness raiser	B2	no, but plans to
Fyra (F)	49	a North-European capital	university tutor	C1	no
Bayley (M)	44	town, Western Hungary	translator, security technician	C1	no
Tamás (M)	39	Budapest	IT specialist	B2	no
Viki (F)	33	town, Western Hungary	IT specialist	B2	yes, with private tutor
Ren (F)	19	town near Budapest	shop unemployed	B2	no, plans to continue on her own
László (F)	22	town, Eastern Hungary	student on a gap year before university	B2	yes
Anett (F)	38	Budapest	IT, AI adviser	B2-C1	no
Emma (F)	33	Budapest	Purchasing assistant at an IT company	B2	no, but plans to
GBW (M)	49	Budapest	Self-employed electrical engineer	B2	no

Table 1: Background information on participants (M – male, F – female)

After the completion of the interviews they were transcribed, coded and analysed using an online computer-assisted qualitative data analysis software (CAQDAS).

Results and Discussion

The goal of this study was to give a snapshot of the *what* and *how* of the vocabulary learning strategies implemented by these autistic people.

Due to space limitations the findings will be summarised according to the research questions.

Q1: How do the participating adult EFL learners with ASD approach vocabulary learning and using vocabulary learning strategies?

Participants have quite varied approaches to EFL and VLS. These clearly reflect their individual differences. One common feature may be the very limited deliberate VLS use in its narrower meaning. The methods applied by the interviewees are mostly based on comfort and practicality, for example, checking the meaning of a word whenever it appears in a text and as many times as necessary. Some participants also focus on using the new items of vocabulary several times. For example, two respondents try to put new vocabulary items into real-life conversations, while another two create imaginary conversations or sentences to use new words. They apply their own creativity and do not need outside sources or help such as an online task, a coursebook or a teacher's support.

The research has also shown that respondents tend not to organise their knowledge in written format, such as lists, vocabulary booklets, flashcards or mind maps. These are neglected because these methods seem not effective enough. Some interviewees, however, have really complex mental association and organisation systems where a lot more data is stored. Ren called her version a multi-dimensional mental mind map of experiences, words, contexts.

Q2: What aspects of vocabulary items do they learn?

Respondents consider the meaning of a word as the most important aspect to know. In many cases, this is connected to pictures or concepts. We may quote Laszlo's description of the chair whose general appearance he recalls but mostly connects it to its function i. e., people sit on it. Hungarian counterparts are also often matched to English words. In addition to these, participants pay less attention to pronunciation and appropriateness. Many claim that they can guess the pronunciation of unfamiliar words and do not feel the need to check it in a dictionary.

Q3: How much context do they typically learn?

The findings clearly indicate that most participants collect a lot of contextual information in connection with any item of vocabulary. They focus on the role of the word in a sentence as well as possible phrases with the word. What is more, this seems to be the most strategic element of their vocabulary learning and use, as many of them concentrate on guessing the meaning from context and understanding why that word or phrase is the best in any given situation. Some interviewees also memorise sentences or other contextual clues. These can be whole sentences, or parts of the text. Others also pay attention to the style (formal or a friendly conversation). In some cases, some participants may remember the situation where they met the text, for example a film it was in or where they were travelling when they heard or read a new phrase.

Q4: From what sources do they develop their vocabulary?

Participants have varied sources of authentic English input depending on their special interests (e. g., lamps and electricity, languages) as well as work and private background. The most typical are online texts and videos, but printed text and video materials in connection with special interests or work are relevant, too. The more confident interviewees also watch films and series in English with English subtitles.

Q5: What other aspects of EFL learning of the participants are worth mentioning?

The following points are loosely connected to vocabulary learning, even so they can be interesting for the overall understanding of autistic adults' attitudes to EFL learning. Firstly, background noise can disturb them, may it be a conversation or learning situation. Another important topic was the role of echolalia, which helps the interviewees with memorising certain words and phrases or even complete parts of texts. Moreover, they can be intrinsically motivated if they find a meaning, a sense in learning English besides work or study reasons. In this study, three participants are motivated to learn because the common language with their (prospective) partners is English. Almost all participants mentioned the motivating role of special interests.

Pedagogical Implications and Conclusion

Even though the findings are about a very small group of adults, they may be of interest to teachers on many levels. They can be sources of ideas and possible considerations when observing an autistic student's attitudes and challenges.

Although the sample of the study is varied, a common element in all of their EFL studies has been following some unusual tracks and using peculiar methods. Looking outside of the box of practices that work with non-autistic students and considering unwalked paths can help both the teacher's work and the student's success. A good example can be the choice of topics and adaptation of tasks. Coursebooks used in elementary and secondary schools may contain activities that are way outside an autistic learner's interest or comfort zone. Such a topic is introducing favourites or famous people. These tasks tend to be about singers, actors and stars. Some autistic students may be interested in such topics. For others, however, giving them permission to talk about a person at whom they can look up, for instance a famous inventor, can be a viable solution. Furthermore, reading about topics that are interesting for the student might provide them some useful input to increase vocabulary. Using contextual information was proven to be a strength of the majority of the participants of this study. This may not be the case for autistic students in general. This can also be strengthened easier if appropriate reading and listening materials are chosen.

Individual differences could be taken advantage of. For example, if a student has an interesting association system for learning words it could be shown to other students. This way classmates can be motivated to include autistic students into group work activities.

This study, in spite of its limitations in sample and methodology, clearly showed how much we can learn from autistic people, if we ask them the right questions and assure them that their answers are valid whatever they share. I am sure that with proper adaptation and care other types of research methods could also be used to better understand their language learning strategies and learning in general. The results could benefit not only autistic people, but their teachers and classmates as well.

Bibliography

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). American Psychiatric Association.
- Anki. (2016). Anki – powerful, intelligent flashcards. Ankiweb.net. <https://apps.ankiweb.net/>
- Asperger, H. (1991). “Autistic psychopathy” in childhood. In Frith, U. (ed.), *Autism and Asperger syndrome* (pp. 37–92). Cambridge University Press.
- Attwood, T. (2007). *The complete guide to Asperger’s syndrome*. Jessica Kingsley Publishers.
- Caldwell-Harris, C. L. (2022). Passionate about languages, but listening and speaking – ¡Ay, Caramba! Autistic adults discuss foreign language learning. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1–16. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2029869>
- Digard, B. G., Sorace, A., Stanfield, A., & Fletcher-Watson, S. (2020). Bilingualism in autism: Language learning profiles and social experiences. *Autism*, 24(8), 2166–2177. <https://doi.org/10.1177/1362361320937845>
- Garrity, M., McGlowan, T., Chen, S., Wall, J., Alonso, M. R., Lomasney, M., Nguyen, V. & Caldwell-Harris, C. L. (2018). Adults with autism discuss their experiences of foreign language learning: an exploration of the “different strategies” hypothesis. *Open.bu.edu*. <https://hdl.handle.net/2144/37459>
- Gyóri, M. (2014). A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In C. Pléh & Á. Lukács (eds.), *PSZICHOLINGVISZTIKA*. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. Akadémiai Kiadó.
- Happé, F. & Frith, U. (2020). Annual Research Review: Looking back to look forward – changes in the concept of autism and implications for future research. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 61(3), 218–232. <https://doi.org/10.1111/jcpp.13176>
- Hashim, H. U., Md Yunus, M., & Norman, H. (2021). English As Secondary Language Learning and Autism Spectrum Disorder: The Obstacles in Teaching and Learning the Language. *Arab World English Journal*, 12(2), 22–30. <https://doi.org/10.24093/awej/vol12no2.2>

- Hebron, J. & Bond, C. (2019). *Education and Girls on the Autism Spectrum*. Jessica Kingsley Publishers.
- Lukács, Á., Pléh, C., Kas, B., & Thuma, O. (2014). A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In C. Pleh, A. Lukacs, & P. Siptar (eds.), *Pszicholingvisztika: magyar pszicholingvisztikai kézikönyv (Vol. 1)*. Akadémiai Kiadó.
- Maykut, P., & Morehouse, R. (1994). *Beginning qualitative research: a philosophic and practical guide*. Taylor & Francis.
- Mirenda, P. (2014). Augmentative and Alternative Communication. In F. R. Volkmar, S. J. Rogers, R. Paul, & K. A. Pelphrey (eds.), *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders. Volume 2: Assessment, Interventions, and Policy*.
- Mizumoto, A. (2010). *Exploring the art of vocabulary learning strategies: A closer look at Japanese EFL university students*. Kinseido.
- Nation, P. (2022). *Learning Vocabulary in Another Language (3rd ed.)*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009093873>
- Oxford, R. L. & Griffiths, C. (2016). *Teaching and researching language learning strategies: self-regulation in context (1st ed.)*. Taylor Et Francis Group.
- Rezvani, M. (2017). *An Investigation into the Influence of Montessori Method on Professional Development of EFL Teachers and Productive Skills of Students with Autism [Thesis]*. Eastern Mediterranean University
<http://irep.emu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11129/3841/rezvanimahsa.pdf?sequence=1>
- Thekes, I. (2016). *Assessing Young Hungarian EFL Learners' Vocabulary and Learning Strategies [PhD Dissertation]*. Szeged.
https://doktori.bibl.uszeged.hu/id/eprint/3094/1/Thekes_doktori_ertekezes.pdf
- Vermeulen, P. (2012). *Autism as context blindness*. Aapc Publishing.
- Vermeulen, P. (2022). *Autism and The Predictive Brain (1st ed.)*. Taylor & Francis.
- Volkmar, F. R., Reichow, B., Westphal, A., & Mandell, D. S. (2014). Autism and the Autism Spectrum: Diagnostic Concepts. In F. R. Volkmar, S. J. Rogers, R. Paul, & K. A. Pelphrey (eds.), *Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders. Volume 2: Assessment, Interventions, and Policy*.
- Volkmar, F. R. & Wiesner, L. A. (2021). *A practical guide to autism: what every parent, family member, and teacher needs to know (2nd ed.)*. John Wiley & Sons, Inc.
- Webb, S. & Nation, P. (2017). *How Vocabulary is Learned*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1075/itl.00015.pau>
- Yahya, S., Yunus, M. M., & Toran, H. (2013). Facilitating ESL Students with Autism Learn Sight Vocabulary: Teachers' Practices and Voices. *International Journal of Sciences: Basic and Applied Research (IJSBAR)*, 11(1), 90–98.
<https://core.ac.uk/download/pdf/249333552.pdf>

Mobil és okos, morálfilozófiai ismeretlenek
a(z) (okos)telefon-használatban.
Pedagógiai kísérlet a problémás okostelefon-használat
megelőzésére 8.-os és 11.-es diákok körében

Mátó Áron

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Mobil and Smart, Moral Philosophical Unknowns in the (Smart)Phone Use. Pedagogical Experiment to Prevent Problematic Smartphone Use among 8th and 11th Grade Students.

Abstract: The theoretical premise of this study suggests that due to the inherent characteristics of smartphones (mobility and technological possibilities), it becomes an ethical issue. The smartphone unveils four sets of ethical problems concerning time, self, community, and society. The aim of the pedagogical experiment is to empirically compare the primary protective factors against problematic usage (self-control and resilience) with a morally construct moral orientation (that prepared for the study), and the prevention of problematic usage. The experiment ran from September 2022 to April 2023, encompassing two age groups with control groups, within the framework of weekly ethics classes. Various ethical topics related to smartphones were introduced during these classes, employing diverse pedagogical tools and methods. The results of the experiment are contradictory: in the case of 8th graders, greater changes were observed in the control group, although regression was also noted (not observed in the experimental group), while in the case of 11th graders, the experimental group showed greater changes and a higher degree of development. Contrary to assumptions, correlation analysis indicates that resilience is more closely associated with moral orientation than self-control, but the closest relationship is between problematic smartphone usage and moral orientation. The results raise further questions, and due to the limited data and methodological challenges, further research is necessary to explore the moral aspects of smartphone usage.

Absztrakt: Jelen tanulmány elméleti állítása, hogy az okostelefon két magától értetődő tulajdonsága (mobilitása és technológiai lehetőségei) miatt etikai problémává válik. Az okostelefon négy etikai problémahalmaza az idő, az én, a közösség és a társadalom összefüggésében tárul fel. A pedagógiai kísérlet célja empirikus módon összemérni a problémás használat legfontosabb védőfaktorait (önkontroll és reziliencia) a vizsgálathoz elkészített, morális jellegű konstrukttal, a morális beállítódással, valamint a problémás használat prevenciója. A kísérlet 2022 szeptemberétől 2023 áprilisáig tartott, két korosztályban, kontrollcsoportokkal, heti egy etikaóra keretein belül. Az órákon különböző etikai témák az okostelefon összefüggésében jelentek meg, különböző pedagógiai eszközökkel és módszerekkel feldolgozva. A kísérlet eredményei ellentmondásosak, a 8.-osoknál a kontrollcsoport esetén nagyobb a változások mértéke, jóllehet visszafejlődés is tapasztalható (a kísérleti csoportban nem), a 11.-es csoportnál a kísérleti csoportban nagyobb változás, és nagyobb fokú fejlődés tapasztalható. A korrelációanalízis eredményei alapján a feltételezésekkel szemben a reziliencia szorosabb kapcsolatban van a morális beállítódással, mint az önkontroll, de a legszorosabb viszony a problémás okostelefon-használat és a morális beállítódás között van. Az eredmények újabb kérdéseket vetnek fel, valamint az adatok korlátozott mennyisége, valamint a módszertani nehézségek miatt további kutatások szükségesek az okostelefon morális jellegű feltárásához.

I. Bevezető

Amikor egy technológiai eszköz túllép pusztán eszköz-keretein, az elménk kiterjesztéseként, külső memóriaként működik (Clark & Chalmers, 1998 és Merlin, 2001 nyomán). Korunk legemblematikusabb ilyen eszköze az okostelefon.

Az okostelefon alaposan kutatott téma – a vele kapcsolatos etikai-filozófiai fókuszú vizsgálatok azonban ritkák, hazai viszonylatban nem is léteznek. A legutóbbi hasonló – még a mobiltelefonnal foglalkozó – hazai gigantikus projekt 2010-ben véget ért (Nyíri, 2010), pont akkor, amikor a mobiltelefonból okostelefon lett. Ahogy a mobiltelefon is túllépett saját tárgyi voltán, úgy az okostelefonra ez fokozottan igaz. Két legfontosabb és legegyszerűsebb tulajdonsága áthatja az emberi elmét; az okostelefon mobil, apró, gyorsan mozgatható, emiatt szinte bárhol használható, illetve okos, azaz sokkal inkább egy személyi számítógép, semmint egy telefon. Az okostelefon használata és teljes jelenséggé átalakítja az időhöz, önmagunkhoz, a közösségeinkhez és a társadalomhoz fűződő viszonyainkat, kialakítva ezzel az *okostelefon négy fundamentális alaproblémáját*: az okostelefon etikai szerepbe kerül.

Ez a felfedezés, sejtés motivált arra, hogy elkezdjek foglalkozni a témával, feltárva az okostelefon, mint jelenség, etikai-morális vonzatait. A célom az volt, hogy létrehozzak egy olyan *etikai fókuszú prevenció pedagógiai programot*, amely elsősorban a problémás okostelefon-használat (rövidítve: POH) megelőzésére irányul, de megjeleníti a morális kontextust is, szerepeltetve benne az okostelefon legfontosabb etikai problémáit. A programot tesztelni is szerettem volna, amit egy pedagógiai kísérlet keretein belül kvantitatív – bemeneti és kimeneti – mérésekkel valósítottam meg.

Az etika és az erkölcs (más néven morál) – bár a köznyelvben szinonimák, sőt sok gondolkodó azonosította a két fogalmat –, nem egyjelentésűek. Az etika metaszinten és elvileg reflektál az erkölcsi jelenségekre (Nyíri, 1988, 6.), míg morálnak, vagy morális attitűdnek valamely cselekvő olyan mentális állapotait nevezzük (jellemvonások, vélekedések, ítéletek, heurisztikák stb.), amelyek szerepet játszanak entitások (állapotok, események, cselekvések, individuumok stb.) bizonyos szempontú (például társadalmi normákkal összehasonlító) értékelésében, illetve cselekvések bizonyos szempontú (például hasznosságelvű) kiválasztásában. Etikailag vizsgálni valamit azt jelenti: föltárni, hogy egy etikai szereplő miként kerül interakcióba egy másik etikai szereplővel, illetve azt, hogy ennek milyen következményei lehetnek, azaz milyen változások történnek a szereplők morális attitűdjében. Az etikai problémák narratívái a legtöbbször általános értelemben szólnak a morális cselekvők belső változásairól (így ezzel kezdem), a kutatás (később bemutatott) empirikus része azonban inkább az etikai problémák észlelése nyomán történő személyes morális változásokat kívánja detektálni.

2. Elméleti háttér

Az okostelefon meghaladja pusztán tárgyi, eszköz kereteit, sokkal szorosabb, intimebb kapcsolatot alakít ki velünk. Ebből a szoros kölcsönhatásból következik, hogy olyan változások is történnek bennünk és velünk ennek nyomán, amelyek feszültségben állnak az értékrendünkkel vagy a legkülönbözőbb elképzeléseinkkel. Az okostelefon etikai-filozófiai problémái mégsem értékítélet-alapúak (rossz vagy jó), hanem ezekre az ellentmondásokra, interferenciákra és megbívó veszélyekre mutathatnak rá. Kutatásom során az okostelefon etikai-filozófiai problémáit négy kategóriába soroltam: így tárgyalom az idő, az én, a közösség és a társadalom viszonyát az okostelefonnal.

A legalapvetőbb probléma az *idő* kapcsán merül fel, hiszen az időtapasztalat megelőz minden egyéb tapasztalást. Már „A 21. század kommunikációja – Mobil információs társadalom” kutatássorozat felismerte a (akkor még mobil-) telefon időhasználatában rejlő paradoxont, minthogy – ámbár a telefon által több időnk lesz, hiszen a várakozások közben is tudunk a feladatainkkal foglalkozni –, a „mobilmunkás” többet dolgozik (Nyíri, 2010). Ha a karantén alatt berobbanó home office-ra gondolunk, akkor látjuk, hogy a tendencia csak erősödik. A problémák mélyebben gyökereznek: ha megvizsgáljuk az okostelefonhasználat idejét Heidegger időkonceptiójában, akkor azt láthatjuk, hogy az időt feléljük, illetve feloldódunk az eszköz kínálta folyamatos mostok nivellált sorában, megfeledkezve saját végességünkről (Heidegger, 2001). Sőt, azzal, hogy az okostelefon technikai eszközként külső memóriánk, erős vizualitásával az időszemléletünket is átformálja.

Az *én* kapcsán Kierkegaard stádiumelméletében helyeztem el az okostelefont, illetve Heidegger unalomértelmezésében. A Kierkegaard-féle stádiumelméletben az érzékiséget középpontba állító esztétikai stádium résztvevőjeként (Kierkegaard, 1978), míg Heideggernél az unalom elől való elmenekülés (talán eddigi legkiválóbb) eszközként interpretáltam az okostelefont. Azonban ez egyáltalán nem jelent „jót” ebben a koncepcióban, hiszen Heidegger szerint az unalom legalsó szintje, a mély unalom az az állapot, amelyben felismerjük saját szabadságunkat. Az okostelefon olyan kitűnően vonja el a figyelmünket saját végességünk tudatáról, hogy el sem jutunk a mély unalomig (Heidegger, 2004).

Az internet paradoxona (Kraut et al., 2002) érzékenyen tapint rá a *közösség* és az okostelefon feszültséggel telített kapcsolatára: ámbár az internetet/okostelefont a kapcsolattartás és kommunikáció miatt használjuk leginkább, mégis ennek az ellenkezőjét okozza. A közösségek problémája térprobléma is, ehhez kapcsolható az ún. jelenlét-paradoxon, amely az okostelefont használó egyén „térnélküliségét” írja le: hiszen bár fizikailag itt van, digitálisan valahol egészen máshol, azaz sem itt, sem ott nincs az illető. Továbbá megemlítendő az evolúciós interferenciák (mint például a megszaladás jelensége), amelyek az okostelefon kapcsán még inkább felerősödhetnek, valamint az is kérdés, hogy az okostelefonon keresztüli szociális érintkezés hogyan befolyásolja (Emmanuel Lévinas etikai fenomenológiájában) az arc jelenségéből következő feltétlen parancsot a Másik iránt.

Végül a társadalom szférájában kapcsolódnak össze az egyes részproblémák. Az információs társadalmunkban magának az információ áramlásának adódnak paradoxonjai (mint a biztonság paradoxon). Társadalmunk szoros és szövevényes hálózataiban keverednek az egyének és közösségek identitásai egy végtelen digitális háttér előtt, a hálózati társadalom „időtlen idejében” (Castells, 2005).

A *problémás okostelefon-használat* (más néven: okostelefon-függőség) mára népegészségügyi problémává vált (Sohn et al., 2019). Az okostelefon rendkívül sikeres találmány: egy eszközben egyesíti magában az internet előnyeit (például azonnali, interaktív, olcsó stb.; Demetrovics, 2013), a közösségi média vonzó attribútumait (például az azonnali jutalomérzést a lájkok és vissza-jelzések nyomán; Song et al., 2004), és megtestesít csak önmagára érvényes előnyöket, mint a kézhezálló kamera, vagy a használata manuális rituálé-jellege – nem véletlen, hogy a Föld populációjának 68%-a (mintegy 5,44 milliárd ember) bír ilyen eszközzel (Datareportal, 2023).

A problémás okostelefon-használat az okostelefon túlzott használatát jelenti, melyet az egyén nem vagy csak nehezen képes kontrollálni, így az életére negatív befolyással van, hisz negatívan hat az attitűdjeire és feladataira. A használatból eredő szokások közt túlsúlyba kerül a kezdeti öröme megélése, s ez hosszútávon, a kontroll elvesztésével egészségtelen magatartásformává alakul (Kiss, 2021). A problémás használathoz leginkább a használat túlzott időtartama vezet (Pikó és Kiss, 2019); az online eltöltött idő növekedése jelezheti a közelgő bajt. Leginkább azok a veszélyeztetettek, akik valamilyen pszichológiai háttértényező miatt kevésbé tudnak védekezni a kontrollvesztés ellen. Bár a túlzott használat más infokommunikációs eszközök esetében is veszélyes lehet, az okostelefon esetében azért jelentősebb a rizikó, mert jellemzően összefonódik benne a problémás internethasználat és a problémás közösségi média-használat (Kiss, 2021). A problémás használat következményei szerteágazóak: fizikai (látásromlás, hátfájdalom, ínhüvelygyulladás stb.) és pszichikai problémák is megjelennek (a társas kapcsolatok átalakulása; életmódra, munkateljesítményre, időkezelésre, gondolkodásmódra és produktivitásra gyakorolt hatások) (Kiss, 2021). A szakirodalom szerint minden korosztály közül a legvesélyeztetettebbek a serdülők (Kiss, 2021), így a közoktatásban hatványozottan fontos megfelelően reflektálni az okostelefon-használat mikéntjeire.

A problémás okostelefon-használat legpontosabb megértéséhez az ún. *rizikó- és protektív elmélet* alapvetései szolgálnak. Eszerint egy jelenség megértéséhez nemcsak a problémás használatot elősegítő rizikótényezők, hanem az azt megakadályozó védőtényezők feltárása is alapvetően szükséges, ezáltal képes az elmélet egyéni jellegű, illetve kontextuális tényezőket is megjeleníteni (Pikó, 2012). A leglényegesebb rizikófaktorok közé a kortárskapcsolatok milyensége, a pszichés zavarok, más függőségek, az unalomra való hajlam vagy a szülőkkel való viszony tartoznak (Ford, 2009, illetve Calvin és Bierman, 2017; idézi Kiss, 2021, 15.). A problémás okostelefon-használat két legfontosabb védőfaktora az önkontroll, illetve a reziliencia (Kiss, 2021).

Az *önkontroll* az ember több komponensű, akarattal „hadra fogható” mechanizmusa, mely révén az egyén ellenállhat a kísértéseknek, megváltoztathatja viselkedését, hangulatát, illetve a saját célok, tervek, elgondolások elérésének valószínűségét segítheti elő. Többek között önmaga és mások megfigyelésével, a korrekciós magatartással és az önreflexió által (Barone, Maddux & Synder, 1998; idézi Kiss, 2021, 48.). Mindemellett az önkontroll segíti az ént közlekedni önmaga és környezete között, jelentősen hozzájárulva a mentális egészséghez (Baumesiter & Vohs, 2004). Az önkontroll és a problémás okostelefon-használat erősen összefüggenek; az alacsony önkontroll és az okostelefon jelzéseire adott azonnali válaszreakciók között korreláció figyelhető meg (Berger, Wyss & Knoch, 2018). Az erős önkontroll nagyon erős védőfaktor (Kim et al., 2018), sőt a legfontosabb védőfaktoroként említik (Mei et al., 2016). Egy 2022-es metaanalízis erős negatív korrelációt talált az önkontroll és a POH között, erősebbet, mint más védőfaktorok vizsgálatakor (Ding et al., 2022). Ebből következik, hogy az okostelefon prevenció programjában szerepet kell adni az önkontroll felmérésének és fejlesztésének.

A pszichológiai *reziliencia* az ember rugalmas ellenállóképessége, a külső és belső problémák okozta stresszel való megküzdésre való képesség (Robertson, Yan & Rapoza, 2018). Az erősebb rezilienciával rendelkező fiatalok kevésbé hajlamosak az online játékokkal, internettel kapcsolatos függőségekre, illetve jobban védettek a kockázatos online magatartásoktól is – és természetesen a problémás okostelefon-használat is kevésbé áll fenn náluk (Robertson, Yan & Rapoza, 2018; Kiss, 2021; Shi et al., 2022). A percről percre változó kibertérben a tájékozódás és az alkalmazkodás (egyik fő) feltétele is a rugalmas ellenálló képesség, így a reziliencia fejlesztése fokozottan indokolt a serdülők körében. A kutatásban tehát a reziliencia mérése is szerepel.

A problémás okostelefon-használat megelőzését tehát ezek fejlesztésére alapozva lehet megvalósítani a közoktatásban a leginkább érintett korosztályokban. Erre ideális terepet kínál az etika tantárgy.

Az okostelefon morális vizsgálata az egyén ún. morális konstruktumainak (azaz morálját újra- és újraalkotó mentális állapotainak) viszonyát kívánja feltérképezni az okostelefonnal mint az etikai helyzetek szereplőjével. Ehhez a Lawrence Kohlberg nyomán elindult, az erkölcsi gondolkodás fejlődésével kapcsolatos vizsgálódások, megállapítások adnak segítséget. Mivel a szakirodalomban speciálisan az okostelefonnal foglalkozó ilyen morális konstruktum leírása nem fellelhető, a kutatás kísérleti fogalmaként kifejlesztése került az ún. *morális beállítódás*, amely a szakirodalomban használatos morális kompetencia (Lind, 2015), morális önazonosság, morális önkép (Aquino & Reed, 2002), morális elszakadás (Jordan, Leliveld & Tenbrunsel, 2015) és a morális képzelőerő (Csillag, 2012) fogalmaira épül. A hozzá kifejlesztett mérőeszköz speciálisan az okostelefonra, mint jelenségre, irányul; okostelefon-használattal kapcsolatos szituációkra és morális értékekre (mint például kiemelten a kötelesség) kérdez rá.

3. A pedagógiai kísérlet

3.1. Összefoglaló

A kísérlet típusa:

Két féléves szakaszra osztott kísérlet 8.-os és 11.-es diákokból álló két-két (kísérleti és kontroll-) csoporttal.

A kísérlet időtartama:

Két középiskolai félév, csoportonként heti egy etikatanóra.

1. etap: 2022. szeptember 14. – 2022. december 14.
2. etap: 2023. január 11. – 2023. április 21.

A mérések időpontjai:

1. Első mérés (előfelmérés): 2022. szeptember
2. Második mérés: 2023. január
3. Harmadik mérés (kimeneti): 2023. április

A gyakorlati foglalkozások céljai:

- A tanulók lássák át az okostelefon etikai problémáit.
- A foglalkozások segítsék a problémás okostelefon-használat megelőzését.
- A foglalkozások erősítsék azokat a védőfaktorokat (reziliencia és önkontroll), illetve katalizálják a morális attitűd (morális beállítódás) azon változását, amelyek segítenek a problémás használat megelőzésében.

A függő változók:

1. A tanulók önkontrollja
2. A tanulók rezilienciája
3. A tanulók morális beállítódása
4. A tanulók okostelefon-használati szokásai

A független változó:

1. Az egy-egy féléves időtartamú összeállított pedagógiai program, a projektfélév.

3.2. Módszerek

A projektfélév módszer-struktúrája (1. táblázat):

MÓDSZER ₁	MÓDSZER ₂	MÓDSZER ₃	MÓDSZER ₄	MÓDSZER ₅
Erőszakmentes kommunikáció eljárás módja a tanár-diák, diák-diák interakciókban	Gamifikáció (pontrendszer, interaktivitás, feladatok, online felületek)	A szókratészi módszer, mint filozófiai praxis és a gyermekfilozófia eszköztárának használata	Feladatorientált értékelés, ösztönzési szemléletű kreatív feladatok	Jógyakorlatok az alternatív okostelefon-használat lehetőségeiről

1. táblázat

A projektfélév során pontrendszert alkalmaztam.¹ Pontot kétféleképpen lehetett szerezni: az órákon aktív órai hozzájárulással (például mások meghallgatása, egyéni feladatteljesítés, felszólalás), vagy pedig otthoni kreatív feladatokkal, amelyek feladatorientált módon értékelték a tanulók részvételét az órákon. Nem voltak kötelezőek, de szükséges volt néhány ilyen feladat elvégzése az ötöshöz. A feladatok olyan ösztönzési szemléletű gyakorlatok (például rajzkészítés, kreatív írás, festés stb.), melyek a téma bizonyos szintű ismeretét előfeltételezik, de elsősorban az egyedi, váratlan, meglepő megoldást hivatottak motiválni. Ezek a kreatív feladatok, valamint az órán felhasznált ösztönzési alkotások egyúttal a morális képzelőerő fejlesztését is segítik az eltérő nézőpontok és megközelítések megjelenítése révén (Williams, 1997). A feladatok elkészítésénél fontos szempont volt az ösztönzési jelleg mellett a humorosság, a kortárs problémák tematizálása és – adott esetben – a választhatóság élménye, amely a kreatív feladatok közül választáson túl olykor az adott óra témájára is kiterjedt. A projektfélév témái a kerettanterv által meghatározott etika tantárgy témáit dolgozták fel mindkét évfolyamon, de okostelefonos fókusszal.

3.3. Hipotézisek

A kutatás hipotézisei (H) a négy vizsgált jelenség – a két védőfaktor, az okostelefonhasználat és a morális beállítódás – kapcsolataira, valamint a projektfélévvel való összefüggésére vonatkoznak. Feltételeztem mindenekelőtt, hogy az összeállított és alkalmazott pedagógiai program (projektfélév) erősíti a védőfaktorokat (önkontroll és reziliencia) [H1], továbbá azt, hogy csökkenti a problémás okostelefonhasználatot mérő kérdőív értékeit [H2]. Hasonló üdvös kapcsolatot feltételezek a morális beállítódás változásával is [H3]. Feltételeztem, hogy a 8.-os csoportok esetén a változás nagyobb lesz, mint a 11.-es csoportokban [H4], illetve azt is, hogy a prevenció is sikeresebb lesz,

¹ A pontrendszer alkalmazásának lehetőségéért és a remek kiegészítő ötletekért köszönettel tartozom Osztrólczy Saroltának, aki rendelkezésemre bocsátotta saját rendszerét.

azaz a nagyobb változások egyben kedvezőbbek is lesznek a fiatalabbaknál (kritikusabbak az okostelefonnal szemben) [H5]. Feltételeztem, hogy a védőfaktorok erősödése a morális beállítódás negatív irányú elmozdulásával (az okostelefonról való kritikusabb kép kialakulásával) jár együtt [H6], hasonló módon, a szakirodalomban már igazolt kapcsolatot is vártam a védőfaktorok erősödése és a problémás okostelefon-használatot mérő kérdőív alacsonyabb pontszámai között [H7]. A szakirodalom megállapításai alapján az önkontrollt a rezilienciánál erősebb hatásúnak feltételeztem az okostelefon-használatra [H8] és a morális beállítódásra [H9]. Végül kapcsolatot feltételeztem az okostelefon túlzott használata és a pozitív (azaz kevésbé kritikus) morális beállítódás között [H10].

3.4. A minta

Az első projektfélévben 44 diák vett részt, míg a második projektfélév kiegészült két kontrollcsoporttal (2. táblázat), így 74-en voltak a résztvevők. Az adatgyűjtéshez online, önkitöltős kérdőívet használtam (Google Űrlapok). A kísérleti minta leíró statisztikája a 3. táblázatban látható.

	8. osztály	II. osztály
<i>Kísérleti csoport</i>	18 fő	24 fő
<i>Kontrollcsoport</i>	16 fő	16 fő

2. táblázat

Változók	Elemzés (fő)		Százalék/érték	
Életkor (év)	8.-osok: 34 II.-esek: 40		14,2 (szórás: 0,62) 17,2 (szórás: 0,86)	
Nem	8.-osok:	II.-esek:		
Férfi	12	15	35,3%	34,5%
Nő	22	25	64,7%	62,5%
Anyagi helyzet (1–8 skálán)	8.-osok: 34 II.-esek: 40		5,2 (szórás: 1,2) 5,3 (szórás: 0,82)	
Az okostelefon életkora	8.-osok: 34 II.-esek: 40		24,7 hónap (szórás: 13,16) 29,1 hónap (szórás: 17,03)	
A napi használat ideje	8.-osok: 34 II.-esek: 40		2,88 óra (szórás: 1,4) 3,56 óra (szórás: 1,27)	

3. táblázat

A három egymást követő adatgyűjtés eszközei a kísérlet során:

	(Részleges) O-MB kérdőív	(Teljes) O-MB kérdőív	SAS-SV	Önkontroll kérdőív	Reziliencia kérdőív
2022. szeptember	✓				
2023. január		✓	✓	✓	✓
2023 április		✓	✓	✓	✓

4. táblázat

3.5. Mérészközök

Vizsgált konstruktum	Mérészköz eredeti verziója	Fordítás	Itemszám és Likert-skála	A kérdések sorszámjai
Problémás okostelefon-használat	Smartphone Addiction Scale (SAS) rövidített (SAS-SV; Kwon et al., 2013)	Pikó & Kiss, 2019	10 item (öt fokozatú Likert-skála)	16–25.
Önkontroll	Aleksandra Luszczynska és munkatársai (2004) nevéhez köthető Self-regulation Scale (SRS)	Kiss, Pikó & Fitzpatrick, 2020	7 item (négy)	36–42.
Reziliencia	Connor–Davidson Reziliencia Skála (CD-RISC) 25 itemmel rendelkező (Campbell-Sills & Stein, 2007)	Járai et al., 2015	10 item (négy)	60–69.
Morális beállítódás	alapul szolgáló mérészközök: <i>Moral Competence Test – MCT</i> [Lind, 1998] <i>Moral Identify Scale</i> [Aquino és Reed, 2002] <i>Moral Imagination Scale – MIS</i> [Yurtsever, 2006] <i>Defining Issues Test – DIT-1 és DIT-2</i> [Auger és Gee, 2016]	-	27 item (öt)	13–15.; 26–34.; 43–58.

5. táblázat

3.6. Elemzés

Az adatelemzéshez az IBM® SPSS® Statistics 21.0-s verzióját használtam. Az elemzés leíró statisztikával kezdődött az átlagok és szórásértékek meghatározása céljából, majd *egymintás t-próbával* a két mérés átlagainak változását ellenőriztem, ezt mutatja be a 6. és 7. táblázat. A felmért adatok alapján a nullhipotézis elvethető.

Ha a t-érték negatív az adott változónál, akkor az első mérés eredményei magasabbak, a másodikéi alacsonyabbak, ha a t-érték pozitív, akkor fordítva: a második mérés eredményei magasabbak, az elsőéi alacsonyabbak.

A megjelenített változóknál tapasztalható szignifikáns változás, azaz az átlagok megalapozható eltolódása. A „t” értékek az adott függő változó (példaul önkontroll) fejlődését jelentik, az érték a kérdés megfogalmazásával összefüggésben lehet pozitív (az átlag növekedett az első felméréshez képest) vagy negatív előjelű (az átlag csökkent az első felméréshez képest). Pozitívnak és negatívnak az adott függő változó megerősödését, a morális beállítódás esetén az okostelefonnal kapcsolatos kritikusabb morális viszonyulást nevezem.

Az *első* és a *második felmérés* közötti változásokat mutatja meg a 6. táblázat. A jelzett sorszámú kérdéseknél az átlagok szignifikánsan eltértek:

Csoportok	Fejlődés	Visszafejlődés	Semleges változás
8. Kísérleti csoport	27., 28., 29.	–	54.
II. Kísérleti csoport	14., 29., 30., 31., 44., 52.	–	–

6. táblázat

A *második* és a *harmadik felmérés* közötti változásokat mutatja meg a 7. táblázat, kiegészülve a kontrollcsoportok eredményeivel. A jelzett sorszámú kérdéseknél az átlagok szignifikánsan eltértek:

Csoportok	Fejlődés	Visszafejlődés	Semleges változás
8. osztály, kontrollcsoport	49., 53., 17., 18., 38.	28., 44., 62.	66.
8. osztály, kísérleti csoport	57., 39.	–	55., 58.
II. osztály, kontrollcsoport	23.,	38., 40., 69.	55.,
II. osztály, kísérleti csoport	27., 31., 53., 36., 68.	23.	52., 66.

7. táblázat

A másik elvégezhető adatelemzés a változók szerint gyűjtött adatok *korrelációanalízise* volt. A statisztikai elemzés célja, hogy a vizsgált konstruktumok közötti kapcsolatot felmérje. A táblázat a legmagasabb r-értékeket jeleníti meg, így tudunk a legbiztosabban a két változó összefüggéséről beszélni. Minél szorosabb két változó között a kapcsolat, az r-érték annál közelebb van az 1-hez. Ha az r-érték negatív, akkor a két kérdés között fordított arányú, ha pozitív, akkor egyenes arányú kapcsolat van.

A 8. táblázat a különböző alskálák közötti összesített korrelációt jeleníti meg. Az alskálák és az O-MB korrelációinak száma (második mérés). Pearson-féle korreláció eredményei:

	Alskálák (subscales)	Korrelációk mennyisége	N
<i>Okostelefonos Morális Beállítódás kérdőív</i>	SAS-SV	42	74
	Önkontroll	12	
	Reziliencia	21	

8. táblázat

3.7. Diskusszió

A 8.-os csoport egymintás t-próbái ellentmondásos eredményeket hoztak (6. és 7. táblázat). A kísérleti csoport esetén kevés változónál detektálható szignifikáns változás, mindössze négy változónál, míg a kontrollcsoport esetén feltűnően sok, kilenc. Ellenben a változások előjele a kísérleti csoportnál alapvetően pozitív, míg a kontrollcsoportnál hektikus (visszafejlődés is tapasztalható például 62. kérdés). A kísérleti csoportnál két változó (55. és 58.) gondolkodásbéli változást előjelez, két másiknál pedig (57. és 39.) a korábbinál kritikusabb hozzáállás, valamint az önkontroll enyhe fejlődése látható. Elképzelhető, hogy a projektfélév „szinten tartotta”, illetve minimálisan fejlesztette a tanulókat – ezt jelezheti a visszafejlődés hiánya, valamint a szignifikáns változások szerény száma. Nehézség, hogy ezt pontosabb adatok hiányában nehéz megerősíteni, így további kutatás szükséges az összeállított program sikerességét illetően a 8.-os korcsoportban.

A 11.-es egymintás t-próbánál kevésbé ellentmondásos az összkép (6. és 7. táblázat). A kontrollcsoport esetén csak kevés – öt darab – változónál figyelhető meg szignifikáns változás, míg a kísérleti csoportban ennek majdnem a duplája látható, illetőleg a változások iránya is kedvezőbb a kísérleti csoportban.

A korrelációanalízis eredményeiből látható (8. táblázat), hogy a mintán vizsgált O-MB kérdőív különösen a SAS-SV kérdőív változóival mutat szoros kapcsolatot. Ez arra enged következtetni, hogy a kísérleti osztályoknál a fejlesztés hatására a morális beállítódásban változás történt, ezért nem mutat olyan szoros együttjárást az addikciós skálával. És annak ellenére, hogy az önkontroll az erősebb védőfaktor, mégis a reziliencia mutat szorosabb kapcsolatot a morális beállítódással, ez az egymintás t-próba esetén is látható volt (7. táblázat).

Az eredmények magyarázatához fontos tényező, hogy a kísérlet helyszínéül szolgáló középiskola diákjai magasabb státuszú szocioökonómiai háttérrel rendelkeznek, így esetükben a fejlődés várható nagysága kisebb lehet. A szociális faktorokkal való kapcsolat felderítésére további kutatások szükségesek.

Mindez azt jelentheti, hogy a pedagógiai kísérlet nem volt elégséges mértékben a tanulók függő változóihoz szabva. Elképzelhető, hogy a védőfaktorok lassabban változó konstruktumok (mint az okostelefon-használati szokások), így a kísérlet egyszerűen rövid volt a jelentősebb változtatáshoz. Továbbá nem elfelejtendő, hogy a kísérletben résztvevő korosztály a kamaszkor „legzajosabb” időszakában van, így a tanártól érkező prevenció törekvés – jelen esetben – a legnagyobb ellenállásba ütközhet (ezt jelezheti a kontrollcsoportban történő visszafejlődés), ilyen szempontból tehát pusztán az is lehet eredmény, hogy a kísérleti csoport stagnált. A morális beállítódás kapcsán nagyon nehéz messzebb mutató következtetések megtétele, így további kutatások szükségesek.

3.7.1. A hipotézisek ellenőrzése

Az alább látható a hipotézisek ellenőrzése (9. táblázat). Ámbár ezek nagy része mérlegre tehető, az adatok csekély mennyisége miatt további kutatások szükségesek.

A hipotézisek ellenőrzése:

H1: Az összeállított és alkalmazott pedagógiai program (projektfélév) erősíti a védőfaktorokat (önkontrollt és rezilienciát).	<i>Igazolt</i> , mindkét kontrollcsoport esetén történt a védőfaktorokban visszafejlődés, míg a kísérleti csoportokban a 8.-osoknál az önkontroll fejlődése, a 11-eseknél mindkét védőfaktor fejlődése megtörtént.
H2: Az összeállított és alkalmazott pedagógiai program (projektfélév) csökkenti az okostelefon-használat kérdőívben (SAS-SV) megjelenő problémás használat értékeit.	<i>Hamis</i> , mindkét kontrollcsoportban történt fejlődés, míg a kísérleti csoportokban nem, sőt ebben a 11-es csoport esetén visszafejlődés volt tapasztalható.
H3: Az összeállított és alkalmazott pedagógiai program (projektfélév) és a morális beállítódás között kapcsolat mutatható ki.	<i>Részben igazolt</i> , mindkét kísérleti csoportban történt fejlődés, míg visszafejlődés nem. A kontrollcsoportokban ezzel szemben látható visszafejlődés. Bár a 8.-os kontrollcsoportban a változások aránya magasabb, specifikusan a morális beállítódás területén ugyanannyi, a kísérleti csoportban azonban visszafejlődés nem történt, ezért a hipotézis részben igazoltnak tekinthető.

H4: A 8.-os csoportok esetén nagyobb változás lesz tetten érhető a változóban, mint a 11.-es csoportokban.	<i>Nem eldönthető</i> , a nagyobb változás a kísérleti csoportok között a 11.-es, míg a kontrollcsoportokban a 8.-os csoportban történt.
H5: Az életkori sajátosságok miatt a 8.-osok esetén hatékonyabb a prevenció (Feith et al., 2016).	<i>Részen igazolt</i> , a 11.-es kísérleti csoportban tapasztalható visszafejlődés, a 8.-os csoportban nem. Mivel azonban fejlődés sem látható, a hipotézis csak részben igazolódott be.
H6: Amennyiben a védőfaktorok erősödnek, úgy a morális beállítódás az okostelefon kapcsán negatív irányba tolódik el.	<i>Igazolt</i> . A kísérleti csoportokban a morális beállítódás fejlődése együtt járt a védőfaktorokéval, a kontrollcsoportokban dichotómia figyelhető meg közöttük.
H7: Amennyiben a védőfaktorok megerősödnek, úgy alacsonyabb értékeket mér a SAS-SV kérdőív.	<i>Nem eldönthető</i> .
H8: Az önkontroll nagyobb hatással van az okostelefon-használatra, mint a reziliencia (Mei et al., 2016).	<i>Nem eldönthető</i> .
H9: Az önkontroll nagyobb hatással van a morális beállítódásra, mint a reziliencia (Mei et al. 2016).	<i>Hamis</i> , a reziliencia a korrelációanalízis alapján szorosabb viszonyt sejtet, mint az önkontroll.
H10: Kapcsolat van az okostelefon túlzott használata és a pozitív morális beállítódás között.	<i>Igaz</i> , a teljes minta korrelációanalízise szoros kapcsolatot talált a két konstruktm között. Az O-MB kérdőív bizonyos változói (53., 34.) és a SAS-SV változói között korreláció látható a második felmérés eredményeiben. Sőt, a 14. kérdés esetén a SAS-SV minden kérdése korrelált, ráadásul egy változó kivételével mindegyik esetben erős korreláció ($p < 0,01$) detektálható.

9. táblázat

4. Tanulságok

A kutatás elsődleges korlátját az empirikus vizsgálódások módszertani nehézségei adták (például nagyelemszámú kérdőív, Likert-skála kibővítése a morális beállítódásnál, a kontrollcsoportokat más pedagógus vezette, kvalitatív mérés hiánya), az eredmények tekintetében pedig a hipotézisek számossága, valamint a szignifikáns változások csekély aránya a kérdések nagyobb számához képest – említhető meg.

A kísérlet eredményei az ellentmondások ellenére is jó alapot szolgálhatnak a módszertan javítására, valamint újabb kutatási irányokat világítanak meg (például a *közösségimédia-használat, morális képzelőerő* stb.).

Összességében tehát a kutatás – mivel egyedi módon vizsgálta ezeket a függő változókat ilyen konstellációban, hiánypótlónak tekinthető, így képes lehet hozzájárulni az okostelefonról szóló diskurzushoz. A cél az lenne, hogy a morális konstruktumok a rizikó- és protektív elmélet keretei közé ágyazva hatékony eszközei legyenek a prevenciónak, minden kutatás eszményi céljának: a lélek nemesítésének.

Irodalomjegyzék

- Aquino, K. & Reed, A. (2002): The self-importance moral identity. *Journal of personality and social psychology*, 83, 1423–1440. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.6.1423>
- Auger, G. A. & Gee, C. (2016): Developing moral maturity: An evaluation of the media ethics course using the DIT-2. *Journalism & Mass Communication Educator*, 71(2), 146–162. <https://doi.org/10.1177/1077695815584460>
- Baumeister, R. F., & Vohs, K. D. (2004). Self-regulation. Character strengths and virtues: A handbook and classification. (pp. 499–516).
- Berger, S., Wyss, A. és Knoch, D. (2018): Low self-control capacity is associated with immediate responses to smartphone signals [Absztrakt]. *Computers in Human Behavior*, 86, 45–51. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.04.031>
- Campbell-Sills, L. & Stein, M. B. (2007): Psychometric analysis and refinement of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC): Validation of a 10-item measure of resilience. *Journal of Traumatic Stress*, 20(6), 1019–1028. <https://doi.org/10.1002/jts.20271>
- Castells, M. (2005): Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. I. kötet. A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat.
- Clark, A. J. & Chalmers, D. (1998): The Extended Mind. *Analysis*, 58(1), 7–19.
- Csibi, S., Griffiths, M.D., Demetrovics, Z. et al. (2021): Analysis of Problematic Smartphone Use Across Different Age Groups within the ‘Components Model of Addiction. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 19(3), 616–631. <https://doi.org/10.1007/s11469-019-00095-0>
- Csillag, S. (2012): Az emberi erőforrás menedzsment mint morális útvesztő. Etikai kérdések az emberi erőforrás menedzsment tevékenységben. [PhD-értekezés]. Budapesti Corvinus Egyetem. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/661/>
- Datareportal. (2023). DIGITAL 2023: Global Overview Report. <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>

- Demetrovics, Zs. (2013): Viselkedési addikciók: spektrumszemléletű kutatások. Akadémiai doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/656/7/dc_372_12_doktori_mu.pdf
- Ding, Y. & Wan, X. & Lu, G. & Huang, H. & Liang, Y. & Yu, J. & Chen, C. (2022): The associations between smartphone addiction and self-esteem, self-control, and social support among Chinese adolescents: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1029323>
- Donald, M. (2001): Az emberi gondolkodás eredete (Osiris Tankönyvek). Osiris.
- Feith, H. J., Melicher, D., Máthé, G., Gradwohl, E, Füzi, R., Darvay, S. et al. (2016): Tapasztalatok és motiváltság: magyar középiskolások véleménye az egészségvédő programokról [Absztrakt]. *Orvosi Hetilap*, 157(2), 65–69. <https://doi.org/10.1556/650.2015.30338>
- Goranson, A., O'Fallon, C. & Gray, K. (2022): The moral identity picture scale (MIPS): Measuring the full scope of moral identity. *Self and Identity*, 21(6–9), 609–643. <https://doi.org/10.1080/15298868.2021.1990118>
- Heidegger, M. (2001): A fenomenológia alapp problémái (pp. 282–332). Osiris.
- Heidegger, M. (2004): A metafizika alapfogalmai. Világ, végesség, magány (pp. 116–225). Osiris.
- Jang, M. H. & Ji, E. S. (2012): Gender differences in associations between parental problem drinking and early adolescents' Internet addiction. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 17(4), 288–300. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6155.2012.00344.x>
- Járai, R., Vajda, D., Hargitai, R., Nagy, L., Csókási, K. & Kiss, E. Cs. (2015): A Connor-Davidson Reziliencia Kérdőív 10 itemes változatának jellemzői. *Alkalmazott Pszichológia*, 15(1), 129–136. <https://doi.org/10.17627/ALKPSZICH.2015.1.129>
- Jordan J., Leliveld MC. & Tenbrunsel, AE. (2015): The Moral Self-Image Scale: Measuring and Understanding the Malleability of the Moral Self. *Frontiers in Psychology*, 6, 1878. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01878>
- Kierkegaard, S. (1978): Vagy-vagy. Gondolat.
- Kim, H-J., Min, J-Y., Min, K-B., Lee, T-J. & Yoo, S. (2018): Relationship among family environment, self-control, friendship quality, and adolescents smartphone addiction in South Korea: Findings from nationwide data [Absztrakt]. *PLoS ONE*, 13(2). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190896>
- Kiss, H., Pikó, B. & Fitzpatrick, K. M. (2020): The digital divide: Risk and protective factors and the differences in problematic use of digital devices among Hungarian youth. *Children and Youth Services Review*, 108, 104612. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104612>

- Kiss, H. (2021): A problémás internet-, okostelefon- és közösségi média-használat jellegzetességei, protektív és rizikótényezők a fiatalok körében. PhD-értekezés. <https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/10810/>
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V. & Crawford, A. (2002): Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 58, 49–74. <https://doi.org/10.1111/1540-4560.00248>
- Kwon, M., Dai-Jin, K., Hyun, C., & Soo, Y. (2013): The Smartphone Addiction Scale: Development and Validation of a Short Version for Adolescents. *PlosOne*, 8(12). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0083558>
- Lind, G. (1998): An Introduction to the Moral Judgment Test (MJT). Kiadatlan kézirat. Konstanz: University of Konstanz. http://www.moralcompetence.net/pdf/Lind-1999_MJT-Introduction-E.pdf
- Lind, G. (2015): Favorable learning environments for moral development – A multiple intervention study with nearly 3.000 students in a higher education context. *International Journal of University Teaching and Faculty Development*, 4(4)
- Luszczynska, A., Diehl, M., Gutiérrez-Dona, B., Kuusinen, P., & Schwarzer, R. (2004): Measuring one component of dispositional self-regulation. Attention control in goal pursuit. *Personality and Individual Differences*, 37, 555–566. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2003.09.026>
- Mei, S., Yau, Y. H. C., Chai, J., Guo, J., & Potenza, M. N. (2016). Problematic internet use, well-being, self-esteem and self-control: Data from a high-school survey in China. *Addictive Behaviors*, 61, 74–79. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.05.009>
- Nunes, P. P. D. B. et al. (2021): Factors related to smartphone addiction in adolescents from a region in Northeastern Brazil [Absztrakt]. *Ciência & Saúde Coletiva*, 26, 2749–2758. <https://doi.org/10.1590/1413-81232021267.08872021>
- Nyíri K. (2010. összeállító): Mobilvilág a kapcsolat és közösség új élményei. Magyar Telekom Nyrt.
- Nyíri T. (1988): Alapvető Etika. Pázmány Péter Hittudományi Akadémia Levelező Tagozat.
- Pikó B. (2012): Fiatalok lelki egészsége és problémaviselkedése a rizikó- és protektív elmélet, a pozitív pszichológia és a társadalomlélektan tükrében. Akadémiai doktori értekezés, Szeged. http://real-d.mtak.hu/566/7/dc_310_11_doktori_mu.pdf
- Pikó B. & Kiss, H. (2019): Az okostelefon- és közösségimédia-használat néhány sajátossága egy fiatalok körében végzett online felmérés alapján. *Információs Társadalom*, 19(1), 108–122. <https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XIX.2019.1.5>

- Robertson, T. W., Yan, Z. & Rapoza, K. A. (2018): Is resilience a protective factor of internet addiction? *Computers in Human Behavior*, 78, 255–260.
<https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.09.027>
- Shi, Z., Guan, J., Chen, H. et al. (2022): Teacher-student relationships and smartphone addiction: the roles of achievement goal orientation and psychological resilience. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-02902-9>
- Sohn, S., Rees, P., Wildridge, B., Kalk, N. J. & Carter, B. (2019): Prevalence of problematic smartphone usage and associated mental health outcomes amongst children and young people: a systematic review, meta-analysis and GRADE of the evidence. *BMC Psychiatry*, 19, 356. <https://doi.org/10.1186/s12888-019-2350-x>
- Song, I., LaRose, R., Eastin, M. S. & Lin, C. A. (2004): Internet gratifications and Internet addiction: On the uses and abuses of new media. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 7(4), 384–394.
<https://doi.org/10.1089/cpb.2004.7.384>
- van Deursen, A. J. A. M., Bolle, C. L., Hegner, S. M. & Kommers, P. A. M. (2015): Modeling habitual and addictive smartphone behavior: The role of smartphone usage types, emotional intelligence, social stress, self-regulation, age, and gender. *Computers in Human Behavior*, 45, 411–420.
<https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.12.039>
- Williams, O. (1997): *The moral imagination*. The University of Notre Dame – Notre Dame Press.
- Yurtsever, G. (2006): Measuring moral imagination. *Social Behavior and Personality: an International Journal*, 34(3), 205–220.

A fordítók és tolmácsok személyiségtípusának vizsgálata az introverzió és az extravertió tekintetében

Annár Dóra

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Investigating the Personality Types of Translators and Interpreters in Terms of Introversion and Extroversion.

Abstract: My paper investigates the personality types of translators and interpreters in terms of introversion and extroversion. It explores the relevance of the stereotyped statement according to which translators are typically more introverted, while interpreters are typically more extroverted, and whether these professionals tend to take their type of personality into consideration at all when picking a carrier. I have carried out quantitative research by means of surveys, involving 147 Hungarian translators and interpreters. The personality types of participants have been examined on the one hand through self-reports, on the other hand through true/false statements on introversion and extroversion, as a follow-up. The research revealed that the vast majority of participating translators were indeed more introverted, based on both self-reports and follow-up questions. However, in the case of interpreters, a contradiction has been brought into light as according to self-reports, most of them were ambiverts, while evaluation of the follow-up questions depicted them as rather extroverted. Due to this contradiction and participating interpreters being underrepresented compared to participating translators, further investigation is needed to draw more accurate conclusions. However, the partial confirmation of the stereotyped statement certainly justifies further attention to be paid to personality types of translators and interpreters and their personality type-related differences, also with regard to introversion and extroversion.

Absztrakt

Tanulmányom központi témája a fordítók és tolmácsok személyiségtípusa az introverzió és az extravertió tekintetében. Magyar fordítók és tolmácsok körében vizsgáltam, mennyire igaz az a sztereotipizált állítás, miszerint a fordítók jellemzően inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig jellemzően inkább extrovertáltak, valamint azt, hogy a szakmabeliek figyelembe veszik-e egyáltalán a személyiségtípusukat pályaválasztás során. A vizsgálat kvantitatív módon, kérdőíves felméréssel zajlott, 147 magyar fordító és tolmács bevonásával. Személyiségtípusukat egyrészt önbevallás alapján, másrészt ellenőrzésképp introverzióra és extravertióra jellemző (igaz/hamis) eldöntendő állítások alapján mértem. Kiderült többek között, hogy a kutatásban résztvevő fordítók jelentős többsége valóban inkább introvertált mind az önbevallás, mind az ellenőrző kérdések alapján. A résztvevő tolmácsok esetében ellentmondás született: önbevallás szerint többségük ambivertált, az ellenőrző kérdések alapján viszont jóval inkább extrovertáltak tünnek. A kialakult ellentmondás, valamint a tolmácsok fordítókhoz mért alulreprezentáltsága miatt pontosabb következtetések levonása érdekében további vizsgálatok szükségesek, azonban a sztereotipizált állítás részleges alátámasztása mindenképpen indokoltá teszi, hogy további figyelmet fordítsunk a fordítók és tolmácsok személyiségtípusára, személyiségtípusbéli különbségeikre, tekintettel az introverzióra és extravertióra is.

Bevezetés

A fordító és a tolmács szakma jellegéből adódóan felmerülhet, hogy a két szakma különböző személyiségtípust kíván. A személyiségtípusbeli különbségeken belül is az introverzió és az extraverzió tekintetében él a köztudatban egy olyan elképzelés, miszerint a fordítók jellemzően inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig jellemzően inkább extrovertáltak. Szakdolgozatomon alapuló tanulmányomban azt vizsgálom, mennyire releváns ez a feltételezés a magyar fordítók és tolmácsok körében, valamint, hogy a szakmabeliek mennyire veszik figyelembe személyiségtípusukat pályaválasztás során. Amennyiben valóban megfigyelhető a tendencia, hogy a fordítók jellemzően inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig jellemzően inkább extrovertáltak, az indokolt-tá teheti a személyiségtípus figyelembevételét mind a szakma hallgatói részéről pályaválasztás során, mind az oktatási intézmények, azok oktatói, nem utolsósorban pedig a fordítókat és tolmácsokat foglalkoztatók részéről.

Kit nevezünk introvertáltnak és extrovertáltnak?

Dolgozatom témájának feldolgozásához áttekintettem a releváns szakirodalmat, illetve sor került néhány pszichológiai fogalom tisztázására. A személyiségtípusok vizsgálatán belül dolgozatomban kifejezetten az introverzió és az extraverzió skálájára helyeztem a hangsúlyt. Amellett, hogy az introverziót és extraverziót az idegennyelv-tanulást befolyásoló tényezőként is vizsgálják (Richards & Schmidt, 2011), a fordítókat és tolmácsokat illetően is él egy eszerinti megkülönböztetés a köztudatban (1. ábra).

1. ábra: Introvertált-ambivertált-extrovertált skála (Bradberry, 2017)

Az *introvertált* kifejezés a latin *intro-* ('befelé') előtag és *vertere* ('fordít, fordul') szó összevonásából ered, utalva arra, hogy az introvertált emberek a külvilág helyett inkább önmaguk felé fordulnak. „Befelé fordult, a belső hatások iránt fogékony ›lelkialkat›” (Arcanum Digitális Tudománytár). Az introverzió jelentése pedig „lelki befelé fordulás, elzárkózás a külső hatásoktól” (Arcanum Digitális Tudománytár).

A skála ellentétes végén található az *extrovertált*, amely kifejezésben előtagként a latin *extra-* ('kívül, kifelé') csatlakozik szintén a *vertere* mint 'fordít' szóelemhez, a személy kifelé, külvilág felé fordulását jelölve. Definíciója szerint az extrovertált „érdeklődésével kifelé forduló, tevékeny” (Arcanum Digitális Tudománytár), az extraverzió „kifelé való fordulás” (Idegen Szavak Szótára).

A skála két véglete között található az *ambivertáltak*, akiket nem lehet egyértelműen sem az introvertáltak, sem az extrovertáltak közé sorolni. Az ambivertált személyiség típusú emberek bizonyos helyzetekben rendelkeznek mind introvertált, mind extrovertált személyiségjellemzőkkel.

Carl Gustav Jung német nyelven 1921-ben megjelent *Psychologische Typen* c. könyvében ismertette elképzelését a személyiség típusairól. Jung megkülönböztetésében az introverzió és az extravertió tulajdonképpen az ember kifelé vagy befelé orientálódását jelenti. A különbség abban rejlik, hogy az ember honnan meríti az energiát; kívülről, társas helyzetekből, vagy pedig saját belső világából.

Az introverzió és az extravertió biológiai tényezőit tekintve egy fontos különbségre Eysenck (1967) világított rá, aki ezen spektrumhoz a felszálló retikuláris aktivációs rendszer működését kapcsolta. Kutatásai megerősítették, hogy azoknak az embereknek, akik érzékenyebben reagálnak különböző büntető ingerekre, nyugalmi állapotban magasabb az agyi *arousal*,¹ vagyis éberségi szintjük (Germus, 2018). Éberség alatt a pszichológiai szaknyelvben az általános agyi aktivációs szintet (és rendszert), illetve a szervezet éberségi, gerjesztettségi állapotát értik (Mindennapi Pszichológia). Az említett magasabb éberségi szint nagyobb mértékű érzékenységet is jelent a külvilág ingereire – ők lesznek tehát az introvertáltak. Az extrovertáltak normál éberségi szintje ezzel szemben alacsonyabb, ők mondhatni nyitnak az ingerekkel teli külvilág felé, hogy agyuk ezáltal egyensúlyt teremthessen.

Kutatási kérdések

A szakdolgozatomhoz végzett kutatómunkám során elsődlegesen azt szerettem volna felmérni, hogy a magyar fordítók és tolmácsok (valamint fordító és tolmács hallgatók) körében mennyire releváns maga a felvetés, hogy a tolmácsok jellemzően inkább extrovertáltak, a fordítók pedig jellemzően inkább introvertáltak. Elsődleges kutatási kérdésem volt ezenkívül még, hogy a szakmabeliek mennyire vették figyelembe a személyiség típusukat a pálya- és szakirányválasztás során – ha egyáltalán figyelembe vették.

Módszertan

Kvantitatív vizsgálatot végeztem, mivel a lehetőségekhez mérten nagyobb mintán szerettem volna elvégezni a kutatást, annak eredményeit összegezni, és a kapott adatokról általános következtetéseket levonni, amelyek további kutatási kérdéseket vethetnek fel, és még pontosabb kutatási irányt jelölhetnek ki. A 10–15 perces, összesen 45 kérdésből álló

¹Az *arousal* angol szó, mint szakterminus, átkerült és beépült a magyar pszichológiai szaknyelvbe. Szakirodalom, internetes szótárak áttekintése, illetve szakemberrel történő konzultáció után arra jutottam, hogy az 'éberség' lehet rá a legmegfelelőbb magyar fordítás.

kérdőív kitöltésére 147 fő vállalkozott, a kitöltők között szerepeltek tolmácsok, fordítók, olyanok, akik mindkettővel foglalkoznak, tolmács hallgatók, fordító hallgatók, tolmács és fordító hallgatók is. A válaszokból született adatok feldolgozásához statisztikus segítségét kértem.

A kérdőívet Google Űrlap formájában készítettem el, és online osztottam meg. A válaszadók fordító és tolmács szakmai Facebook-csoportok, valamint szakmai egyesületek tagjai voltak. A kitöltésben bárki részt vehetett, aki tolmácsként és/vagy fordítóként tevékenykedik, illetve e két szakirány hallgatója, egyéb kritériumot nem állítottam fel a kitöltőkkel szemben.

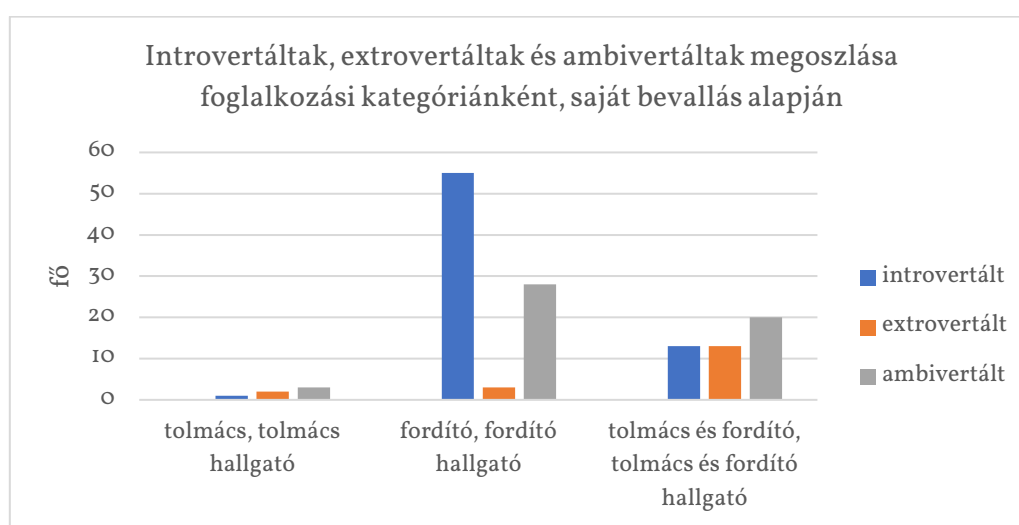
Az első primer kutatási kérdés megválaszolásához, miszerint mennyire igaz az az állítás, hogy a fordítók inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig inkább extrovertáltak a magyar fordítók és tolmácsok körében, a válaszadóknak először meg kellett jelölniük, hogy saját megítélésük szerint az introvertált, az extrovertált vagy esetleg az ambivertált kategóriába sorolják magukat, amelyhez a személyiségtípusok rövid definíciója szolgált segítségül. A kérdőív kitöltése során később ellenőrző kérdésekre is válaszolniuk kellett. Az ellenőrző kérdések olyan eldöntendő (igaz-hamis) állításokból tevődtek össze, mint például „Szeretem, ha minden körülöttem forog”, valamint „Nem szeretem, ha mindenki rám figyel”. Ezek segítségével ellenőrizni lehetett, hogy a kérdőív kitöltőinek a személyiségtípusukat illetően önbevallás alapján adott válaszuk és az ellenőrzőkérdések válaszaik között mekkora az átfedés.

Elemzés

Primer kutatási kérdések

A kérdőíves felmérés eredményeként kapott adatok elemzése során a személyiségtípust illetően egyben vizsgáltam azokat a kitöltőket, akik már aktívan a szakmában tevékenykednek, illetve azokat, akik még hallgatók, egy nagyobb minta elérése érdekében – ezáltal a továbbiakban az elemzés során (ha külön nem térek ki rá) az egyszerűség kedvéért fordítók alatt a fordítókat és fordító hallgatókat, tolmácsok alatt a tolmácsokat és tolmács hallgatókat, fordítók és tolmácsok alatt pedig a fordítókat és tolmácsokat, valamint fordító és tolmács hallgatókat is értem. Utóbbiak csoportjára a későbbiekben vegyes csoportként is hivatkozom. Ahogy azt fentebb említettem, a válaszadóknak először saját megítélésük szerint kellett megjelölniük (definíciók segítségével), hogy melyik személyiségtípusba sorolják magukat. Ennél a pontnál lehetőségük volt az introvertált és extrovertálton kívül az ambivertált opciót is megjelölni, melynek definícióját szintén fentebb tárgyaltuk. Láthatjuk majd, hogy jelentős számban jelölték ez utóbbi opciót, amit érdemes fenntartásokkal kezelni, hiszen nem tudhatjuk pontosan, hogy a válaszadók valóban ambivertáltak, vagy esetleg csak nem tudták eldönteni, hova sorolják magukat, ezért választották a köztes opciót.

A 2. ábra szemlélteti az introvertáltak, extrovertáltak és ambivertáltak megoszlását foglalkozásuk alapján, a válaszadók saját bevallása szerint. A tolmácsok válasza alapján 3 fő ambivertáltnak, 2 fő extrovertáltnak és 1 fő introvertáltnak jelölte magát. Ami a fordítókat illeti, 55 fő jelölte magát introvertáltnak, 28 fő ambivertáltnak és mindössze 3 fő extrovertáltnak. Ami a vegyes csoport válaszait illeti, tehát azokat, akik mindkét szakmával foglalkoznak, 20 fő jelölte magát ambivertáltnak, 13 fő extrovertáltnak és szintén 13 fő introvertáltnak. Egyértelműen szembetűnő a fordítók között megjelenő introvertáltak száma, de megemlítendő még a vegyes csoportban lévő ambivertáltaknak a többsége is. Ezzel szemben a tolmácsok csoportjában egyáltalán nem kiemelkedő az extrovertáltak száma.

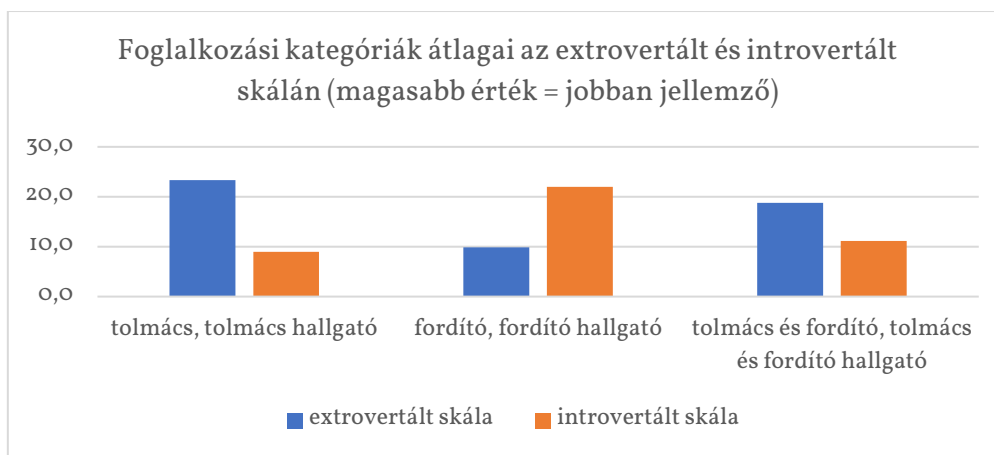

2. ábra: Introvertáltak, extrovertáltak és ambivertáltak megoszlása foglalkozási kategóriánként, saját bevallás alapján

A személyiség típusok vizsgálatának második lépése a már említett ellenőrzőkérdések megválaszolása volt. Kérdőívem az extrovertáltság alátámasztására 6, az introvertáltság alátámasztására 5 eldöntendő (igaz-hamis) állítást tartalmazott, amelyek véletlenszerű sorrendben, egyéb kérdésekkel keverve jelentek meg. Az introverzió és az extravertió mértékét egy összesített skála segítségével vizsgáltam, amelyen 30-30 pontot lehetett elérni az állításokra adott válaszok alapján. A skálaeredményeket a 3. ábra összegzi.

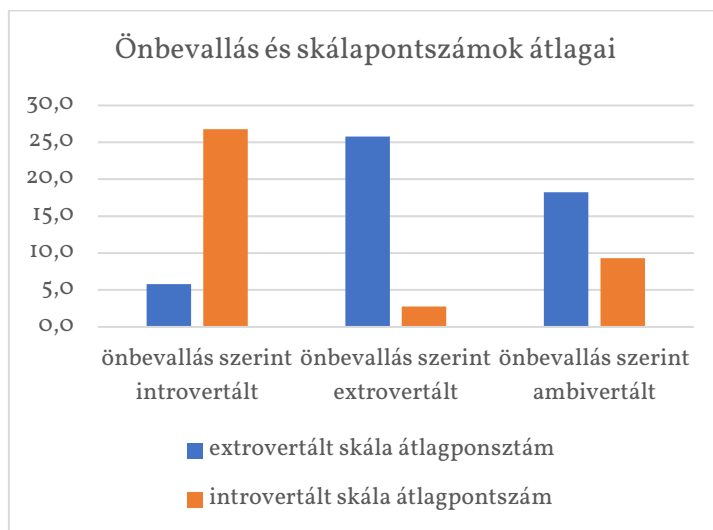
A tolmácsok átlagpontszáma a (legfeljebb 30 pontos) extrovertált skálán 23,3 pont, az introvertált skálán pedig 9 pont volt. A fordítók az extrovertált skálán 9,9, az introvertált skálán 22 pontot értek el. A vegyes csoport az extrovertált skálán 18,8, az introvertált skálán pedig 11,1 pontot szerzett. A skálán elért magasabb érték jelöli, hogy az adott személyiség típus jobban jellemző az adott foglalkozási kategóriára. Az önbevallás eredményeivel szemben megállapíthatjuk tehát, hogy a skálaeredmények szerint a tolmácsokra jelentős mértékben igazak voltak az extrovertáltakra jellemző

állítások. A fordítókat illetően az önbevalláshoz hasonlóan a skálaeredmények alapján is magasabb az introvertált jellemzők mértéke. Végül, de nem utolsó sorban pedig a vegyes csoport, bár az önbevallás alapján egyenlően tartalmaz intro- és extrovertáltakat, a skálán az extrovertált jellemzők mértéke lett esetükben a magasabb.

3. ábra: Foglalkozási kategóriák átlagai az extrovertált és introvertált skálán

Az önbevallás és a skálapontszámok alapján elért eredmények közti átfedést jól szemlélteti továbbá a 4. ábra.

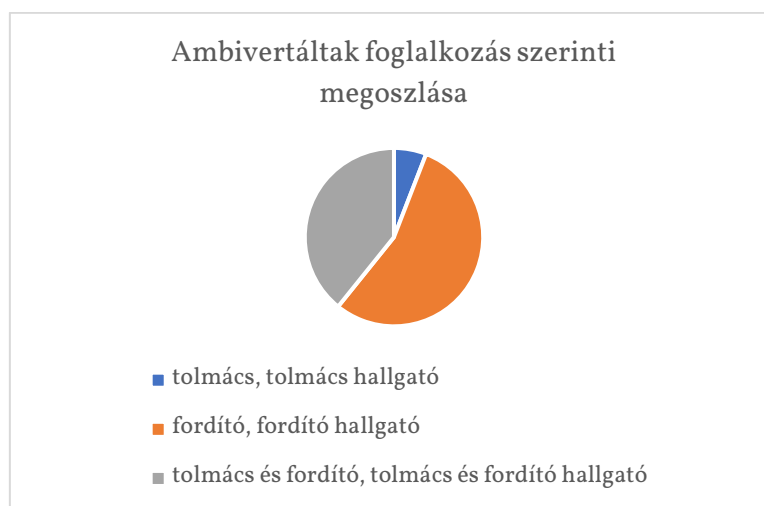

4. ábra: Önbevallás és skálapontszámok átlagai, diagram

A diagram alapján megállapítható, hogy a magukat saját megítélésük szerint introvertáltaként jelölők jelentős többsége a skálapontszámok alapján is az introvertáltak kategóriájába sorolható, és hasonlóképpen a magukat extrovertáltaként jelölők jelentős többsége a skálapontszámok alapján is extrovertált. Érdekeség, hogy a saját bevallásuk alapján ambivertáltak többsége a skálapontszámok alapján inkább extrovertált – itt érdemes ismét megjegyezni, hogy az ambivertált kategória megjelölése nem

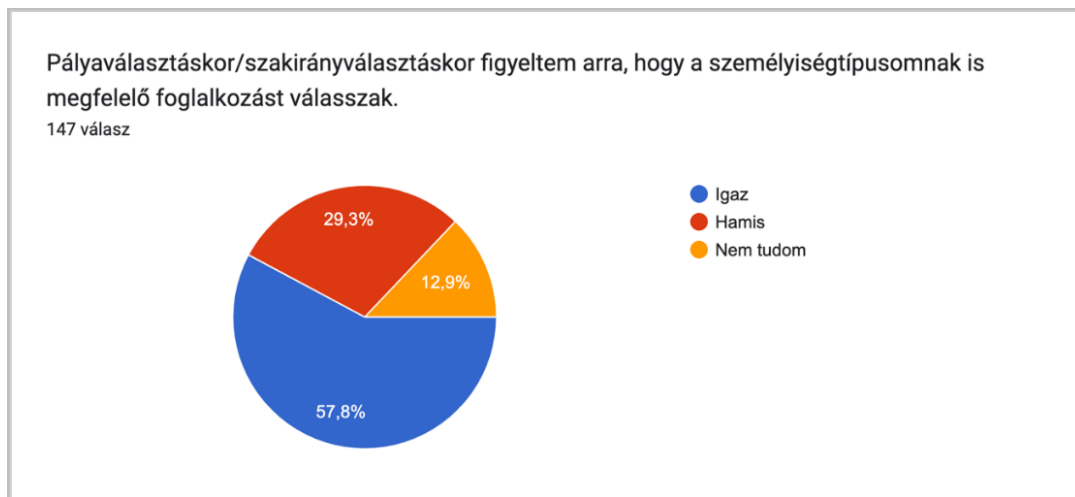
tudhatjuk, hogy mennyire releváns, köztes megoldásként is funkcionálhatott, ha a válaszadó nem tudott dönteni a két véglet közül.

Végül megemlítendő még az ambivertáltak csoportjának foglalkozás szerinti megoszlása. Az 51 magát ambivertáltnak jelölő válaszadóból mindössze 3 fő tolmács, 28 fő fordító, illetve 20 fő foglalkozik mind tolmácsolással, mind fordítással. Ezt az eredményt – amit az 5. ábra szemléltet – azonban nagyban befolyásolja az, hogy a kérdőív kitöltői többnyire (147/81 fő) fordítók voltak.

5. ábra: Ambivertáltak foglalkozás szerinti megoszlása, diagram

Második primer kutatási kérdésem arra irányult, hogy a szakmabeliek mennyire vették figyelembe pályaválasztáskor a személyiségtípusukat. Az összes válaszadó többsége, szám szerint 93,9% egyetértett abban, hogy a személyiségtípus fontos szempont pályaválasztáskor. Csupán 1,4% szerint nem fontos, 2,7% pedig nem tudta eldönteni. A kitöltők 4,8%-a szerint léteznek ennél fontosabb szempontok, ide sorolták például az érdeklődést, az anyagi biztonságot és a tehetséget. Bár egyértelműen kimutatható, hogy a kitöltők nagy része fontos szempontnak tartja a személyiségtípust pályaválasztás során, ez még nem feltétlenül jelenti, hogy valóban figyelembe is vették azt. Azt az állítást, hogy „Pályaválasztáskor/szakirányválasztáskor figyeltem arra, hogy a személyiségtípusomnak is megfelelő foglalkozást válasszak”, már kevesebben, az összes kitöltő 57,8%-a jelölte igaznak, 29,3% hamisnak, és 12,9% viszont nem tudott dönteni (6. ábra).

6. ábra: Személyiség típusnak megfelelő foglalkozás igaz/hamis

Továbbra is azt vizsgálva, hogy mennyire befolyásolta a válaszadók pályaválasztási döntését a személyiség típus szempontja, a következő állításokról kellett dönteniük: „Azért lettem inkább fordító, mert személyiség típusomból adódóan tolmácsolásra kevésbé lennék alkalmas” – erre az állításra a fordítók jelentős többsége, 74 %-a válaszolt igazgal, 26 %-a hamissal. Az „Azért lettem inkább tolmács, mert személyiség típusomból adódóan fordításra kevésbé lennék alkalmas” állítást pedig a tolmácsok 67 %-a jelölte igaznak, 33 %-a hamisnak.

Eredmények

Az eredmények összegzése során tolmácsokként a kérdőívet kitöltő tolmácsokra, fordítókként a kérdőívet kitöltő fordítókra utalok. A kérdőívet kitöltő 147 főből alacsony számban voltak azok, akik csak tolmácsolással foglalkoznak (feltételezhetően főfoglalkozásuk szerint tolmácsok). A fordítók nagyobb számú képviselője mellett azonban jelentős számban voltak jelen még azok is, akik mindkét szakmával foglalkoznak. A tolmácsokról elmondható tehát, hogy többségük más munkát is végez. Láthattuk, hogy a fordítók kimagasló többsége saját bevallása szerint introvertált, emellett jócskán szerepelnek köztük ambivertáltak, extrovertáltak viszont kevésbé. A skálaeredmények (ellenőrző kérdések) alapján a fordítók összességében jóval inkább introvertáltak mondhatók, mint extrovertáltak. A tolmácsok többsége saját bevallása szerint ambivertált, ezt követik csak az extrovertáltak és végül I fő introvertált. A skálaeredmények alapján a tolmácsok jóval inkább extrovertáltak mondhatók, mint introvertáltak. Ambivertáltak akkor tekinthetnénk őket, ha az introvertált és az extrovertált skálakon hasonló pontszámot értek volna el, azonban az eredmény ettől eltérően alakult. Ellentmondás született tehát a tolmácsok önbevallása és az ellenőrző kérdésekre adott válaszai között. A vegyes csoport többsége saját bevallása szerint ambivertált, továbbá egyenlő arányban vannak introvertáltak és extrovertáltak. A skálaeredmények alapján a vegyes csoport inkább extrovertáltak tekinthető. Az elemzésben kitértem arra is,

hogy a magukat saját megítélésük szerint introvertáltak jelölők jelentős többsége a skálapontszámok alapján is az introvertáltak kategóriájába sorolható, a magukat extrovertáltak jelölők jelentős többsége a skálapontszámok alapján is extrovertált, a saját bevallásuk alapján ambivertáltak többsége pedig a skála-pontszámok alapján inkább extrovertált. Ez arra enged következtetni, hogy az extrovertált tolmácsok inkább ambivertáltak jelölték magukat. Összességében láthatjuk, hogy a kutatási kérdésem alapjául szolgáló állítás miszerint a fordítók inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig inkább extrovertáltak, a fordítók esetében mind az önbevallás, mind az ellenőrző kérdések alapján alátámasztásra került. A tolmácsok esetében bár az önbevallás nem, az ellenőrző kérdések eredménye viszont szintén alátámasztja az állítást.

Az, hogy a fordítók többsége egyetértett azzal, hogy azért lett inkább fordító, mert személyiség típusából adódóan tolmácsolásra kevésbé lenne alkalmas, illetve a tolmácsok többsége azzal, hogy azért lett inkább tolmács, mert személyiség típusából adódóan fordításra kevésbé lenne alkalmas, arra enged következtetni, hogy a szakmabeliek többsége figyelembe vette a személyiség típusát a pályaválasztási döntés meghozatala során. Kiderült, hogy azoknál az embereknél, akiknek főtevékenysége a fordítás és emellett vállalnak tolmácsolási munkákat, kevésbé lehet releváns az anyagi motiváció, míg azoknál az embereknél, akik főtevékenysége a tolmácsolás, inkább jellemző, hogy anyagi motivációból fordítási munkákat is vállalnak. A kitöltők többsége szerint a személyiség típus figyelembevétele és a jövedelmező foglalkozás választása egyaránt fontos pályaválasztási szempont. A válaszadók többsége szerint viszont saját pályaválasztásakor nem volt erősen meghatározó az anyagi szempont. A fordítók többsége minimális kivétellel nem azért lett inkább fordító, mert jobban lehet vele keresni, a tolmácsok fele viszont azért lett inkább tolmács, mert szerintük tolmácsolással jobban lehet keresni. A tolmácsok többségének reálisak voltak az elképzelései a szakmájuk jövedelmezését illetően, míg a fordítók kevesebb mint felének voltak csak helytállóak az elképzelései.

Kutatásom eredménye rámutatott, hogy a tolmácsok többsége fontosnak véli, hogy egy tolmács beszédes, extrovertált személyiség legyen, a fordítók többsége azonban nem ért egyet azzal, hogy egy fordító csendes és introvertált kell, hogy legyen. Megtudtuk, hogy a szakmabeliek szerint a három legfontosabb tolmács tulajdonság a kommunikációs készség, a rövidtávú emlékezőképesség és az előadóképesség, a három legfontosabb fordítói tulajdonság pedig az alaposág, a precizitás és az önállóság, ami egyértelműen arra enged következtetni, hogy a szakmabeliek szerint e két szakma merőben eltérő tulajdonságokat követel. Kiderült továbbá, hogy a fordítók többsége nagyon elégedett és nagyon boldog a szakmájában, akkor is, ha csak az introvertált fordítókat nézzük. A tolmácsok többsége hasonlóképpen nagyon elégedett és nagyon boldog a szakmájában, akkor is, ha csak az extrovertált tolmácsokat nézzük, valamint fontosnak tartom megjegyezni, hogy a tolmácsoktól a boldogtalan opcióra nem is érkezett válasz.

A dolgozatomban alapfelvetéseként szolgáló sztereotípiák, miszerint a fordítók inkább introvertáltak, a tolmácsok pedig inkább extrovertáltak, bizonyos mértékben tehát alátámasztásra került a kérdőíves vizsgálat eredményei alapján, különös tekintettel a fordítókra, hiszen ők képviselték magukat jelentősen nagy számban, illetve mind önbevallás, mind skálapontszámok alapján inkább introvertáltak bizonyultak. A tolmácsok esetében csak részben került alátámasztásra a fenti állítás, hiszen ők csak a skálapontszámok alapján mutattak kimagasló mértékű extravertizációt, figyelembe kell venni azonban, hogy a fordítókhoz képest alacsony számban képviselték magukat kutatásom keretein belül. Ez annak is tudható be, hogy a tolmácsok hajlamosak fordítási munkákat is vállalni – aminek háttérében gyakran anyagi motiváció áll –, ezáltal a fordítók és tolmácsok vegyes csoportjába kerültek besorolásra. Még pontosabb megállapítások érdekében, a tolmácsok jelen kereteken belüli alulreprezentáltsága, illetve az önbevallás és a skálapontszámok eredményeinek ellentmondása miatt érdemes volna további kutatásokat végezni a tolmácsok személyiség típusát illetően, lehetőleg több olyan szakmabeli bevonásával, aki főtevékenységként tolmácsolással foglalkozik. Mivel a fenti sztereotipizált állítás részben alátámasztásra került, ez indokoltá teheti, hogy figyelmet fordítsunk a fordítók és a tolmácsok személyiség típusára, különös tekintettel az introverzióra és az extravertizációra, akár a fordító és tolmács mesterképzés keretein belül. A személyiség típus figyelembevétele különösen fontos lehet a képzés első évét követő szakirányválasztáskor, amikor is a hallgatók részben teljesítményük és oktatói javaslatok, részben saját preferenciájuk alapján választanak a fordító és a tolmács szakirány közül. Célszerű és hasznos ilyenkor önreflexióra buzdítani a hallgatókat annak tudatában, hogy bizonyos személyiség típusal lehet, hogy az egyik szakmában jobban ki tudnak majd teljesedni, mint a másikban, természetesen anélkül, hogy azt feltételeznénk, egy introvertált személy nem lehet jó tolmács, vagy egy extrovertált személy jó fordító. Érdemes figyelembe venni a személyiség típusát és önreflexióra buzdítani olyan nehezebb esetekben is, amikor egy hallgató preferenciája szerint választaná az egyik szakmát, azonban teljesítménye alapján nem éri el azt a szintet, amivel oktatói továbbengedhetnék a vágyott szakirányba, hiszen láthattuk, hogy a két szakma eltérő tulajdonságokat és lehet, hogy eltérő személyiség típusokat is követel, így az alkalmatlanság oka akár ezekben is keresendő lehet.

Áttérve a pályaválasztás és a személyiség típus kérdésére: kiderült, hogy csupán néhány kivétellel az összes kitöltő szerint fontos szempont pályaválasztáskor a személyiség típus, emellett a kitöltők többsége figyelembe is vette azt. A kutatási kérdésre válaszolva tehát látható, hogy a többség állítása szerint figyelembe vette a személyiség típusát, azonban érdemes megemlíteni az ellentmondást is, miszerint jónéhányan, bár fontos szempontnak tartják a személyiség típusát, mégsem vették figyelembe pályaválasztáskor. A kitöltők kevesebb mint fele szerint állt rendelkezésre segítség, támogatás és megfelelő eszközök ahhoz, hogy személyiség típusuknak megfelelő foglalkozást tudjanak választani, azonban szinte egyöntetűen úgy vélekedtek,

hogyan fontos az önismerettel foglalkozni az oktatásban, akár annak több szintjén is. Ezek az eredmények indokoltá teszik, hogy az önismeret és a hallgatók személyiség típusa figyelmet kapjon akár a fordító és tolmács mesterképzés során, a fordítás és a tolmácsolás szakmájával foglalkozó tantárgyakba beépítve. A teljesség igénye nélkül, már az is hasznos lehet, ha a hallgatók tisztában vannak a fordítók és a tolmácsok személyiség típusainak lehetséges sajátosságaival, amely gondolkodásra ösztönözheti őket annak érdekében, hogy a számukra legmegfelelőbb döntést hozzák meg. Az eredmények indokoltá teszik továbbá az önismereti és a pályaválasztási úton segítő, jelenleg rendelkezésre álló eszközök lehetőség szerinti további népszerűsítését az oktatási intézményekben.

Konklúzió

Bátran kijelenthetjük, hogy két egyforma ember nem létezik. Éppen ezért, mivel minden ember más, nem egyszerű feladat személyiség típusokat illetően általános érvényű következtetésekre jutni, viszont éppen ezért is különleges és kissé nehezen megfogható (pszichológiával nem hivatásszerűen foglalkozók számára legalábbis mindenképpen) a vizsgált terület. Az előbbiek tudatában, kutatásom alapján a teljesség igénye nélkül az alábbiakat fogalmaztam meg.

Tekintve, hogy a dolgozatom alap gondolatoként szolgáló sztereotipizált állítás részben alátámasztásra került, indokolt további figyelmet fordítani a fordítók és a tolmácsok személyiség típusára az introverzió és az extravertió, de akár egyéb személyiségjegyek tekintetében is. A két szakmához szükséges készségek és a személyiség típusok elkülönítése, definiálása és vizsgálata hasznos lehet egyrészt a pályaválasztás során, hiszen a fiatalok ezáltal még jobban megalapozott döntéseket hozhatnak, másrészt indokolt figyelembe venni ezeket tolmács és fordító felvételi vizsgáknál is, valamint a fordító és a tolmács pálya választásakor, nem utolsósorban pedig az oktatóknak is hasznos tisztában lenni ezekkel. Felmerül a kérdés, hogy (további, reprezentatív kutatások eredményeinek függvényében) érdemes volna-e tudatosan külön kezelni e két szakmát és a hozzájuk rendelt elvárásokat, valamint az elvárásokat úgy felállítani, hogy azok nyelvi és szakmai kompetenciákon kívül személyiség típusbéli különbségekből eredő jellemzőket is figyelembe vegyenek, akár képzési bemeneti, akár kimeneti követelmények vonatkozásában. Indokolt továbbá az önismereti és a pályaválasztási úton segítő meglévő eszközöket lehetőség szerint még inkább népszerűsíteni az oktatási intézményekben. Jelen kutatás eredményei, illetve a témával kapcsolatos további kutatások elvégzése az oktatási intézményeken kívül hasznosak lehetnek a fordítással-tolmácsolással foglalkozó egyéb intézmények és fordítókat-tolmácsokat foglalkoztatók (munkáltatók) számára is.

Javaslatok, további kutatási kérdések

A szakdolgozatom témájában áttekintett kutatásoknál számos esetben a résztvevők szubjektív ítéloképességük szerint állapítottak meg magukra jellemző tulajdonságokat, amit bizonyos esetekben nem, vagy csak bizonyos mértékben sikerült alátámasztani. A kutatások legtöbbször nem alkalmazott nagy, reprezentatív mintavételt. Hasonlóképpen a dolgozatomban végzett kutatás résztvevőinek is egyrészt saját megítélésük szerint, szubjektív módon kellett megállapítani a személyiség típusukat, másrészt pedig (igaz-hamis) eldöntendő állítások segítségével igyekeztem objektív módon mérni az introverzió és az extraverzió mértékét. Még pontosabb eredmény elérésének érdekében érdemes volna olyan kutatást is elvégezni, amelyben a szakmabelieknek teljeskörű személyiségtesztet is ki kell tölteniük. Szintén érdekes volna ezután a típusmérő teszt eredményeit összevetni a szakmabeliek saját magukról alkotott képével, és megnézni, hogy a tolmácsok önbevallása és teszteredményük között így is ellentmondás áll-e fenn.

Kutatásom másik sajátossága a tolmácsok alulreprezentáltsága volt: emiatt, valamint a fent említett ellentmondás miatt is érdemes volna további kutatásokat végezni a tolmácsok személyiség típusát illetően. Ehhez érdemes volna egyrészt több olyan szakmabelit bevonni, aki főtevékenységként tolmácsolással foglalkozik, másrészt – mivel az előbbi lehet, hogy nehezen kivitelezhető, hiszen láthattuk, hogy a tolmácsok többsége nem kizárólag tolmácsolással foglalkozik – esetleg egységesen egy „tolmács” kategóriában kezelni és vizsgálni mindenkit, aki (bármi egyéb tevékenység mellett) tolmácsol.

Számos, a témában áttekintett kutatás fordító és tolmács hallgatókat vizsgál, akik a szakma tanulási fázisában vannak, nem pedig már képzett és gyakorló szakemberek. Hasonlóképpen a nagyobb mintavétel érdekében magam is kiterjesztettem a kutatásomat a hallgatókra, azonban érdemes volna a jövőben külön is vizsgálni a már szakmában dolgozókat és a még pályaválasztás előtt állókat. Érdekes volna továbbá figyelmet fordítani kifejezetten introvertált tolmácsokra és extrovertált fordítókra, akik megdöntik a sztereotípiát, akár mélyinterjúk alkalmazásával is.

Irodalomjegyzék

Arcanum Digitális Tudománytár. „Introvertált”, „Introverzió”.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/i-i-F266A/introvertalt-F2797/>

Arcanum Digitális Tudománytár. „Extrovertált”. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/e-e-F1E41/extrovertalt-F1FFD/>

Bradberry, T. (2017). Don't feel like an introvert or an extrovert? Try ambivert. Word Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2017/04/dont-feel-like-an-introvert-or-an-extrovert-try-ambivert/>

Eysenck, H. J. (1967). The biological basis of personality (pp. 100–117). Thomas.

Germus, K. (2018). Extro- és introverzió: fejben dől el! *Mindset Pszichológia*.
<https://mindsetpszichologia.hu/extro-es-introverzio-fejben-dol-el>

Idegen Szavak Szótára. Extraverzió.

<https://idegen-szavak-szotara.hu/extraverzi%C3%B3-jelent%C3%A9se>

Jung, C. G. (1921). *Psychologische Typen*. Rascher.

Mindennapi Pszichológia. Arousal. <https://mipszi.hu/lexikon/arousal->

Richards, J.C. & Schmidt, R.W. (2011). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* (4th ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315833835>